MITTEILUNGEN DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT
DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG
BAND XCIX

ЗАПИСКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

ТОМ XCIX

ЮВІЛЕЙНИЙ ЗБІРНИК НА ПОШАНУ

Акад. Кирила Студинського

Ч. І.

ПРАЦІ ФІЛОЛОГІЧНІ

У ЛЬВОВІ, 1930
НАКЛАДОМ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА
З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА

MITTEILUNGEN DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT
DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG
BAND XCIX

ЗАПИСКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

ТОМ XCIX

ЮВІЛЕЙНИЙ ЗБІРНИК НА ПОШАНУ

АКАД. КИРИЛА СТУДИНСЬКОГО

Ч. І.

ПРАЦІ ФІЛОЛОГІЧНІ

У ЛЬВОВІ, 1930
НАКЛАДОМ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА
З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА

Ювілейний Комітет для вшанування 35-ліття наукової діяльности Голови Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові

АКАДЕМІКА

Кирила Осиповича Студинського

випускає в отсьому XCIX-ому томі Записок Наукового Товариства ім. Шевченка огляд наукової праці Ювілята й присвячені Йому авторами статті філологічного змісту. — В найближчому часі вийде С-й том Записок із статтями історичного змісту. Бібліографія писань і життєпис Ювілята вийдуть пізніше, в міру матеріяльних засобів.

ІЛАРІОН СВЄНЦІЦЬКИЙ
Голова

ВОЛОДИМИР ДОРОШЕНКО
Секретар

БОГДАН БАРВІНСЬКИЙ ФІЛАРЕТ КОЛЕССА РОМАН ЦЕГЕЛЬСЬКИЙ
Члени Комітету

АКАД. КИРИЛО СТУДИНСЬКИЙ
(світлина з р. 1928)

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТИ АКАДЕМИКА КИРИЛА СТУДИНСЬКОГО.

Написав І. СВЄНЦІЦКИЙ.

Час, в якому виступив Ювилят із своїми першими працями науковими, знаменується в Галичині методою — збирання матеріялу, реставрації фактів і явищ літературного життя, біо- і бібліографії, та переказу-опису поодиноких літературних творів. Омелян Огоновський тільки що був закінчив свою історію руської літератури томом про етнографію і філологію, в якому були зібрані можливо найобширніші біо- і бібліографічні дані про поодиноких представників української етнографії і філології. Його учень, Іван Франко почав був видавати „вістник літератури, історії і фолькльору Житє і Слово", що творив дуже поважний перелім від „письма літературно-наукового для руських родин" „Зоря". А їх обох сучасник і спільно-національний противник, тоді вже старець — канонік Антін Петрушевич продовжав свою працю полігістора у „Сводной Галичо-русской Лѣтописи".

Історія і філологія в найширшому обємі переплітались і творили майже одну цілість у тодішньому житті Галицької України. Дослідники поодиноких питань — історії, побуту, мови, письменства і словесности Галицької України були майже кожний раз звязані з рішенням якогось практичного питання. Огоновський своєю історією української літератури, особливо старших діб до кінця XVIII в., мусів доказувати українську приналежність поодиноких памяток староруського письменства, що й викликало звісну критику Пипіна. Петрушевич старався виказати — то руську одність мови і письменства України і Великоруси, то знов первісність і вищість галицько-українського народу в порівнанні з пізнішим напливовим польським. Серед галицьких дослідників Франко перший підійшов з порівнуючою методою до явищ побуту і словесности Галицької України, чим безперечно осягав значно більшу обєктивність осуду і живий звязок із са-

мим життям, яке постійно висувало до рішення щораз нові питання історії, культури, побуту і духової творчости.

Отсей клич життя серед невеличкої горстки наукових працівників Західної України відчув і Кирило Студинський, виступивши на 25 році свого життя із студією про лірників („Зоря" 1894), в якій зібрав не тільки галицький матеріял, але й порівнав його з українським. Це дало йому змогу скласти дуже інтересний словарець мови лірників і прошаків — галицьких, українських і великоруських („Лірники" ст. 27—56), та на основі спільноти мовної прийти до висновку про міжнародню професійно-соціяльну організацію деяких дрібних частин поодиноких націй (Л. 26). На 1894-ий рік життя Галицької України цей висновок молодого дослідника, який тільки що вийшов з університету, який з дому батька-священика і чотиролітнього побуту в духовному семинарі виніс безперечно особливший свого рода кастовий світогляд, який звичайно не звертав тоді уваги на питання міжнародного соціяльного єднання саме найнижчих верстов суспільних — був безперечно знаменним висловом може тоді ще тільки підсвідомих інтересів майбутнього наукового робітника.

В другій з ряду студії 1895 р., присвяченій мові середньоукраїнської доби, розглянув Ювилят елино-словенську граматику „Адельфотес", видану львівською братською школою 1591 р. Тут автор-українець вперше обізвався по українськи про цілу скупину однородних явищ на полі граматичних видань України — 1591 (Львів), 1595 (Зизанія), 1619 (Смотрицького) і 1638 (Кремянець), про які були вже деякі праці тільки російські. Історичний розгляд повстання і розвитку граматичної науки на Україні, та впливу її на білоруську Вільню і великоруську Москву став безперечною заслугою молодого галицького дослідника.

Одначе граматика не стала предметом головного інтересу людини з живим суспільницьким темпераментом. На всій дальшій науковій діяльности дослідника ясно виступає суспільницька риса не тільки у виборі тем, але й у методі їх оброблення, та іноді і в особлившій площині їх освітлення. Ось нпр. взятиб тільки ряд його невеликих студій про представників нового українського письменства — Шашкевича (1896 і 1909), Метлинського (1897), Котляревського (1901 і 1903), Артемовського (1901), Шевченка (1897, 1904, 1911 і 1925). Всі вони написані з особлившою увагою кожний раз на саму особу письменника. Автор студій підходив до письменників — як предмету своїх студій —

дуже обережно, особливо, коли ходило за зображення становища Котляревського до козацтва і кріпацтва, або за осуд суспільно-національної діяльности Артемовського, або за виправдання сумовитого діяпазону поетичної творчости Шашкевича. Дослідник старався вникнути в мотиви поступовання і в причини такої, а не іншої форми явищ, отож ставав до певної міри оборонцем чужих поглядів і поступків. Такий підхід находив завсіди гострий осуд з боку субєктивно настроєних рецензентів, що принціпово не годяться з поглядами чи то письменника самого, чи його дослідника. І хоча були нераз такі критики на методу досліду, на підхід до теми, тай на висновки праць Ювилята, то сьогодні годі не ствердити, що його студії про українських письменників половини XIX в. були тільки частиною досліду великого культурно-національного тла, на якому він уже тоді може інтуїтивно розкладав події галицько-руського відродження.

Звичайно принято вважати період діяльности членів Галицькоруської Трійці добою відродження Галицької України. Колиж ми станемо тільки на основі праць проф. Студинського обхоплювати культурно-національне життя Західної України, то переконуємося, що зміст слова „відродження“ обіймає не тільки добу 30—40 рр. XIX в., але й перелім XVI—XVII в., а там увесь XVII і XVIII в. з його переходом до Котляревського. Або інакше сказавши: галицьке відродження 1833—1849 р. є природним вислідом і продовженням діб попередніх, є часткою великої дії — всеукраїнського культурно-національного життя.

Заходи західно-українських братств біля заснування шкіл і видавництва граматик, букварів, книг загального змісту і полемічних творів для оборони рідної церкви від противників на протязі XVI—XVII вв., є такоюж типовою ознакою оживлення збірної діяльности, що наступило після довшого застою, як і видавання букварів, читанок, усяких початкових підручників, граматик, історії та більших і менших полемічних летючок в обороні нації-народу від зазіхань ворогів і напасників. Форми життя з його невпинною боротьбою за осягнення наміченої мети остають скрізь і завсіди одні, бо кожне історичне явище є вислідом усіх попередніх однородних. Джерело цих явищ — нація не зміняється, переміщаються тільки деякі верстви внутрі її, та переназиваються остаточні мети змагання. І коли з кінця XVI в. стали змагатися виключно за права православної церкви на Західній Україні, та відбивати напір польського державного ко-

стела, то оборона прав мужичої мови і мужичого сюжету в літературному творі, а ще більше поява простонародньої мови в церкві і школі, та в товариському житті — були в першій половині XIX в. отсим самим виявом живучости української нації в Галичині, її самосвідомости і природнього спротиву чужовластю, яким була діяльність братчиків і їх полемістів у XVI—XVII в. В обох добах, хоч як вони віддалені часово, змагається свідома частина Західної України з напором Польщі в обороні українських національних прав. Цей паралелізм між добою діяльности братств XVI—XVII в. і галицько-руського відродження 1833—49 можна провести точно до подробиць, та на ньому оперти психологічну основу вибору тем дослідів проф. Студинського.

Теми XVI — XVII вв. чергуються у дослідника з темами половини XIX в. Це звичайне явище у всіх дослідників, що постійно працюють над первісним матеріялом по архівним джерелам. Дослідники дуже часто захоплюються по якимсь підсвідомим понукам то одним, то другим питанням, поки вкінці не захопляться певною скупиною матеріялу, що стає основою їх творчого замислу. Проф. Студинський захоплюється церковно-релігійною полемікою XVI—XVII вв., як темою на галицькому грунті зовсім необробленою і незнаною. Усі роботи про це питання до 1895 р. були по російськи або по польськи, галицькому дослідникові цих тем належить безперечно першенство українського оброблення їх. Звідси то пішла особливша метода праці: біо-бібліографічна, аналітично-реферуюча.

Сьогодні, коли завдяки працям проф. Студинського можна обхопити цілість початків західно-української церковно-релігійної полеміки, починаючи від Сакрана 1500 р., можна спокійно приступити до синтези цього величезного матеріялу, який до 1740 р. обіймає більше 80 назв католицьких і яких 70 назв православних полемічних писань. Першу спробу такої синтези дав учень Ювилята — Возняк у II т. Історії української літератури 1921 р. в розділі про полемічне письменство (ст. 196—297) і в синхроністичному перегляді релігійної полеміки (ст. 356—376), а в останньому часі історик України академик Грушевський в V т. своєї історії української літератури. А всеж таки цілість синтези можна буде вчинити тільки згодом на основі розгляду суспільно-економічного тла усієї полемічної літератури, що належатиме до істориків Західної України.

І в цьому новому підході до синтетичного огляду одної

із найжвавіших діб українського культурно-національного життя подрібно-аналітична метода проф. Студинського буде завсіди вихідною площиною в праці майбутніх дослідників українських. Вивчити, критично проаналізувати поодинокі твори, систематично розглянути їх зміст, означити генетичний звязок поглядів і напрямків полемістів, розділити їх по однородним групам ідеологічної системи, яка виявила би часову, місцеву, національну і соціяльну основу світоглядів — буде ще дуже довго продовженням одиноко примінимої для цього біо-бібліографічно-описової методи.

Для прикладу великої життєздатности і необхідности цієї аналітично-синтетичної описової методи в досліді полемічного письменства можна вказати на кілька питань соціяльно-економічної ваги, що їх видвигають зібрані і опрацьовані Ювилятом памятки письменства. Петро Скарга говорить у книжці „O jedności" 1577 р. таке: „bo gdy Panbóg chciał przez te czasy odszczepieństwa greckiego zgodę świętą wznawiać p a n y b o g o b o y n e n a t o w z b u d z a ł". А що він вважає якраз князя Острозького цим вибранцем божим, тож думає: „wiele bysię za przykładem, y staraniem, y powagą, y mądrością Wkm. do tego iednoczenia narodów ruskich w tym państwie pomóc mogło". Цей вислів побудував Скарга на старшому міркуванню свого товариша Бенедикта Гербеста, який у книжці „Wypisanie drogi" 1566 р. говорить про віднову унії „za pilnym staraniem biskupów i panów naszych". Скарга розвинув цю думку до висказу „za ..... królów i panów katolickich chęcią i nabożeństwem w tey mierze wielebysię owszem wszystko sprawić mogło". Розвиваючи дальше цю думку, Скарга доходить до висновку згідного з давнім середнєвічним поглядом західно-европейської римської імперії: cuius regio — eius religio. Тому звертається він до руського народу з закликом: „a tobie dał Panbóg z katoliki y z łacińskim kościołem pana iednego y iedną rzecz pospolitą, chcąc cię tym do iednego też kościoła i wiary iedney, w którey więtszey iedności dla zbawienia trzeba przywabić ..... z tego wielką y pierwszą pomoc, narodzie ruski, iedno od świętey zgody nie sięgay, mieć będziesz ....."

Колиб цею методою за рядом розібрати писання католицьких полемістів, поляків і українців, то осягненоб якраз усю соціяльно-політичну основу полемічної діялектики. За цим завдяки пізнаній внутрішній будові ідеології представників державно-церковної влади Польщі XVI—XVII в. виявився би нерозривний

звязок цієї ідеології протягом XVIII і XIX в. до клича gente ruthenus — natione polonus в добі галицько-руського відродження.

Цей ідеологічний підклад українсько-польського питання на західно-українських землях обіймає таким робом увесь час володіння Польщі на Західній Україні. Цього не забуває Ювилят у своїх дослідах, обіймаючи ними щораз нові етапи українсько польських взаємин XVI—XVII в. і першої половини XIX в. Ось ряд праць Ювилята про полемічне письменство: 1895 „Пересторога“, 1900 „Хто був автором Антірезіс“, 1902 „Pierwszy występ literacki Pocieja“, 1905 „Ze studjów nad literaturą polemiczną“, 1906 „Памятки полемічного письменства XVI—XVII ст.“, 1911 „Полемічне письменство 1608 р.“, 1914 „В 300-ліття смерти Потія“, 1925 „Антіграфе“, — це безперечно одинока в українській філології скупина праць, обєднаних широким дослідчим замислом, що стремить обхопити безмежне поле українського полемічного письменства.

Цей ряд перемежовується працями Ювилята про галицько-руське відродження: 1896 „Geneza poetycznych utworów Szaszkiewicza“, 1899 „Zza kulisów schizmatyckiej propagandy“, 1901 „З кореспонденції Зубрицького“, 1905—9 „Кореспонденція Якова Головацького 1835—1849 і 1850—62“, „До історії взаємин Галичини з Україною“, 1908 „Польські конспірації серед руських питомців і духовенства“, „Листи Земялковского до епископа Ступницького“, 1909 „Причинки до історії культурного життя Галицької Руси 1833—1847“, 1916 „Львівська духовна семинарія в часах Маркіяна Шашкевича 1829—1843“, 1918 „Копітар і Зубрицький“, 1920 „Матеріяли до історії культурного життя Галичини 1795—1857“, 1923 „Павло Леонтович“, 1924 „Духнович і Галичина“.

Величезні архіви, безліч листування, стоси періодичних видань із тьмою всяких статтей — ось той сирий матеріял, який треба було пізнати, вивчити і привести в певну систему, щоби на його основі дати вираз історичній правді і скласти суцільний образ доби. І хоча до деяких частин звязаних з цим матеріялом питань були вже праці попередників, то новий дослідник прямо вичерпуючо поширював джерельну основу питань про появу народньої мови у книжці і про народній світогляд діячів доби галицького відродження. І колиб дослідник цього періоду, йдучи тільки шляхом систематики і переказу матеріялу, та біо-бібліографічних пояснень і доповнень до нього, що іноді виростають

у нові студії, нічого більше не дав був нам як тільки взірцево складений корпус джерел доби відродження, то Галицька Україна мала би на довгі десятки літ для багатьох дослідників невичерпану скарбницю нових і нових тем наукової праці. Тут очевидно зайвим буде оправдувати методу праці дослідника. Вона в дану пору стану галицько-української філології була одиноко можливою, бо всяка інша метода дуже легко привела би до нереальних, неоправданих історичною дійсністю міркувань, чому є чимало доказів у працях, заснованих на замалій скількости належно досліженого джерельного матеріялу.

Продовжуючи свої досліди про обі доби західно-українського життя — на переломі XVI—XVII в. та половини XIX в. — акад. Студинськнй підійшов до розгляду питань про взаємини Галицької і Великої України. Літературні взаємини розглянув він у своїх працях про Шашкевича, Головацького і найновішій про Максимовича. Громадсько-ідеологічні взаємини почав він нещодавно зображати дослідами про зносини Драгоманова з галичанами від 1874 р., та вивченням перших соціялістичних процесів у Галичині, матеріял до яких довгі літа збирав Михайло Павлик. Підходом до цих питань виявив дослідник ще раз свій наскрізь суспільницький темперамент, що руководив ним у виборі тем по власному розумінню і сталому настрою духа.

На основі всього вищесказаного можна Ювилята як наукового дослідника ось так схарактеризувати: Кирило Студинський, як галицько-український філолог, вийшов з описово-реєстраційної біо-бібліографічної методи Омеляна Огоновського і спинився на аналітично-синтетичній методі досліду джерельного матеріялу, з якого залюбки вибирав культурно-національні моменти. Історія і теорія літературних форм мусіла остати поза обсягом інтересів філолога-суспільника. Студинський є дослідником культурно-національного життя західно-українських земель, вираженого на тлі суспільних взаємин Польщі і Руси XVI—XVII і першої половини XIX в. Своїм чисто суспільницьким підходом до впливу Драгоманова на Галичину він виявив ту нову основу досліду культурно-національного життя Західної України, з якої в майбутности має бути переведена всеукраїнська синтеза.

Дослідча метода академика Студинського була методою цілого ряду співробітників „Записок“ і видань Наукового Товариства ім. Шевченка за довгі літа редакції їх б. головою проф. Михайлом Грушевським. Ця метода в працях учнів проф. Студинського дала цілий ряд дуже цінних знадібків і висновків

у царині історії українського письменства і культурно-національного життя XVII—XIX вв., завдяки яким сьогодні ми маємо ясний образ великої частини нашої минувшини і майбутньої дослідчої праці на довгі грядучі літа.

Дослідник і систематик з вишколеним аналітичним умом, ставши по волі членів Н. Т. ім. Ш. його головою, виявив від першого дня свого урядування ті самі риси своєї особи, з якими стрічалися ми всі в його дослідах. Точність праці власної, обхоплення цілости до подробиць, прозорість ведення фінансових справ, оживлення видавничої роботи і поодиноких установ Т-ва, приєднання прихильних і корисних для НТШ працівників, діяльна участь Т-ва у всеукраїнському русі — ось те, що знаменує працю акад. Студинського протягом усіх 5-и літ його головування в НТШ.

Не жаліючи свого часу, проф. Студинський як голова НТШ проводить у ньому довгі робочі дні і постепенно приводить Т-во до рівноваги фінансової, що було першою найважнішою потребою після воєнного лихоліття і повоєнного занепаду товариського майна. Українське громадянство зрозуміло велику вагу організаційного почину нового господаря найстаршого українського наукового товариства і прийшло йому на його заклик на поміч збірною допомогою біля півтори тисячі долярів. Довіря до раціонального ведення майна НТШ запевнила новому голові хвилевий кредит у фінансових кругах львівських українських установ, завдяки чому можна було корисно сплатити тяжкі гіпотечні зобовязання на камениці з книгозбірнею і музеями, та остаточно виявити чистий стан фонду Дембіцького. За цей час друкарня вспіла дати НТ-ву більш за 500 листів друку і придбати два лінотипи, а переплетня і книгарня своїми оборотами довели останніми часами до можливости гонорару співробітникам видань НТШ за наукові праці у висоті коло 185 зл. за друкований лист. Місячні побори 17-и службовиків Товариства дійшли до загальної цифри 2488·20 зл. Наукове Товариство завдяки теперішньому голові війшло в постійні наукові взаємини з Українською Академією Наук і цілим рядом наукових установ Великої України. І хоча НТШ після війни не одержало від нового державного уряду — ані друку шкільних книжок для державного видавництва, ані допомог, крім 7.500 зл. осінню 1927 р., то все таки сьогодні можна числити на нормальний розвиток статутової діяльности НТШ, коли в най-

близче триліття майбутнього нового виділу Т-ва удасться завершити економічне порядкування і закріплення маєткових справ НТШ. І в цьому напрямку метода праці акад. Студинського позістане ще на довгі літа розвитку Т-ва одиноко можливою й дійсно корисною.

Закінчуючи оцей огляд вислідів всебічної довголітньої праці Ювилята для української філології і в огнищі української науки в Галичині, складаю Високодостойному Ювилятові академикові Кирилові Осиповичеві Студинському — від імени Виділу і Наукових Секцій НТШ гарячі побажання в грядучий час життя завершити свою дослідчу працю давно задуманими і підготованими дослідами-книгами, та поставити наукову діяльність НТШ на належну висоту.

За працю довгих літ і за огонь найкращого віку життя, принесені на жертівник рідної землі — Галицької України, нехай буде Йому висловом подяки те всеукраїнське єднання працівників духа, яке зібрало нас усіх на цьому місці для пошани його 60-ліття життя і 35-ліття наукової діяльности.

У Львові 4 грудня 1928.

АКАД. КИРИЛО СТУДИНСЬКИЙ ЯК ДОСЛІДНИК ЛІТЕРАТУРИ XVI Й XVII СТ.

Написав ЯРОСЛАВ ГОРДИНСЬКИЙ.

I.

Загальний огляд праць акад. К. Студинського про XVI та XVII ст. Кінець XVI й початок XVII ст. в історії України.

Студії акад. проф. д-ра Кирила Студинського про кінець XVI й початок XVII ст. творять одну з найкращих сторінок в історії української філології, а своїми багатими вислідами належать без сумніву до першорядних досягнень не тільки української, але й загалом словянської науки. Вже нині, коли дослідницька діяльність акад. К. Студинського ще далеко не закінчена, можна сказати, що рівних йому знавців на тому полі знайдеться дуже мало — проф. Студинський є одним із нечисленних авторитетів у тій трудній ділянці, що вимагає довголітнього ріжнобічного підготовання, незвичайно пильної праці, бистрого осуду та живої орієнтації в дуже складних проявах. Вимагає вона ще одного — а власне горячої любови до свойого предмету, що, закритий часто в непривітну шкаралущу, виявляє свою силу й красу тільки тому, що зрозуміє його вагу і вміє в ньому дошукатися справдішнього життєвого живчика.

Тому до тих своїх дослідів узявся акад. Студинський щойно після солідного підготовання у Відні (В. Яґіч), Берліні (А. Брікнер), Петербурзі й Київі (В. Завітневич, С. Ґолубєв), хоч розпочав ці досліди у молодому віці, бо ледви 26-літнім молодцем. Вже в часі тих студій написав акад. Студинський в 1893 р. на припоручення В. Яґіча працю про перегляд української літератури XVI й XVII ст. із спеціяльним оглядом календарної справи, але та праця полишилась недрукована. Друком оголошує акад. Студинський перший раз працю про письменство XVII ст. 1894 р. у львівській „Правді" п. н. „Пересторога. Літературно-історична студия" (ст. 670—87 і 725—34) — з заміткою, де між іншим сказано, що це „уривок з ширшої розправи а іменно оброблене другої частини „Перестороги"... над котрою

не було до нинї нїякої студиї.“ З того часу аж по нинішній день — повних 35 літ — досліджує акад. Студинський попри інші ділянки також добу другої половини XVI й першої половини XVII ст., сягаючи деколи й у XVIII ст. Вислідом тих дослідів являється поважний ряд оголошених друком студій. Вже найближчого 1895 р. стає акад. Студинський певною ногою на грунті доби кін. XVI й поч. XVII ст., видаючи майже рівночасно праці: окремою книжкою „Пересторога. Руський памятник XVII. віка. Історично-лїтературна студия. У Львові 1895,“ стор. 8+193, 8⁰, з кінцевою датою: Берлїн, в липнї 1894; більшу рецензію на відому книжку Івана Франка „Іван Вишенський і его твори“. Львів 1895. (Записки Наук. Тов. ім. Шевченка 1895, т. V, Бібліоґрафія, стор. 29—48); „Адельфотес“ граматика видана у Львові в р. 1591. Студия лїтературно-язикова“ (згадані Записки, 1895 р., т. VII, ст. 1—40 і окремо); „Панеґірик „Евфонія веселобрямячая“ посьвячений Петрови Могилї в р. 1633“ (згадані Записки, 1895 р., т. VIII, ст. 1—14 і окремо) і „Причинки до істориї унії“ (львівська „Правда“ 1895, ст. 517—37 і окремо). Далі 1896 р. появляється рецензія на книжку „Уніатскій митрополитъ Левъ Кишка и его значеніе въ исторіи уніи. Сочиненіе священника Стефана Недѣльскаго. Вильна, 1894“ (Записки Наук. Тов. ім. Шевченка 1896 р., т. X, Бібліоґрафія, ст. 39—42); „Три панеґірики XVII віку“ (згадані Записки 1896 р., т. XII, ст. 1—32 і окремо). Від 1897—1905 р. появляються по польськи: „Polemiczne pismo Pocieja. Charakterystyka i geneza“ (краківський „Przegląd Powszechny“ 1897 р., III, т. LV, стор. 371—394); і рецензія на книжку: „Likowski Edward, Unia Brzeska“, Poznań 1896 (львівський „Kwartalnik Historyczny“ 1897 р., XI річник, ст. 162—169); опісля маємо: „Pierwszy literacki występ Hipacyusza Pocieja. Lwów. 1902“, ст. 5—79, 8⁰; „Ze studyów nad literaturą polemiczną. W Krakowie. 1905 (передрук з: Rozpraw Wydziału filologicznego Tomu XLIII. Akademii Umiejętności w Krakowie, стор. 3—30, вел. 8⁰). Окрім тих 4-ох польських праць виходять по українськи: „Хто був автором Антірреозиса з р. 1599?“ (Записки Наук. Тов. ім. Шевченка 1900 р., т. XXXV, ст. 1—20 і окремо); „Сьвяточна промова в тристалїтє смерти Іпатія Потїя, виголошена дня 16. грудня 1913. на духовнім концертї в Коломиї“ (львівський „Руслан“ 1913 р., ч. 283); „В тристалїтє смерти митрополита Іпатия Потїя“ (Ювилейна книга в 300-лїтні роковини смерти митрополита Іпатия Потїя видана заходом Товариства св. Ап. Павла, Львів 1914, ст. 158—167). У 1906 р. ви-

ходять монументальні „Памятки полемічного письменства кінця XVI і поч. XVII в.“ (Памятки українсько-руської мови і літератури вид. Археоґрафічна Комісия Наук. Тов. ім. Шевченка. Том V. У Львові, 1906, стор. 1—2+I—LXII+1—314, 8⁰.) Після того йдуть: „Полемічне письменство в р. 1608. Студія. У Львові 1911“, стор. 1—33 (Записки Наук. Тов. ім. Шевченка 1911 р., т. CIV і окремо) і вкінці: „Антіґрафе“. Полемічний твір Максима (Мелетія) Смотрицького з 1608 р. У Львові, 1925, стор. 1—40 (згадані Записки 1925 р., т. CXLI - CXLIIII і окремо). Тепер викінчує акад. Студинський студію про полемічний твір Іпатія Потія „Оборона флорентійського собору“ 1603 р. Так дав акад. Студинський 18 праць про письменство XVI й XVII ст. (вчисляючи в це першу й останню працю, обі ще недруковані). Як що полишимо на боці реценьзію на працю про Льва Кишку, то побачимо, що студії акад. Студинського обіймають простір часу від 1566 (Венедикта Гербеста „Wypisanie drogi“) до 1642 р. (панегірик „Еводіа“), звертаючись найбільше до кінця XVI й початку XVII ст.

А кінець XVI-ого і початок XVII ст. — це без сумніву дуже важний час в історії українського народу. Він стоїть по середині поміж двома епохальними датами в історії України: між рр. 1569 і 1648. Яка велика ріжниця в політичному і духовому життю українців за тих не цілих 80 літ, яка просто неймовірна переміна!

Актом Люблинської унії 1569 р. включено українські землі майже в цілости в склад польської держави.[1]) Хоч справа цеї унії не пішла зовсім гладко, всеж таки не стрінула вона поважнішого спротиву з боку української шляхти, не кажучи вже про народні маси,[2]) — і вже це одно свідчило про великий політичний занепад українського суспільства. Та скоро виявилось, що той занепад не був відірваним проявом, він був тільки частиною загального занепаду українського суспільства в другій половині XVI ст. — не тільки з політичного, але й з економічного[3]) та культурного боку.[4]) Одначе разом з тим акт 1569 р.

[1]) Про Люблинську унію гл. М. Грушевський. Історія України-Руси. Т. IV. У Львові, 1903, ст. 326 і д.

[2]) Op. cit., ст. 352—3.

[3]) Про економічний занепад міщанства й селянства того часу розказує докладно: Михайло Грушевський. Історія України-Руси. Т. VI. Київ-Львів. 1907, глави: I—II.

[4]) Гл. про те ширше: Мих. Грушевський. Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII віці. Київ-Львів. 1912, ст. 9—32.

„кинув українську (й білоруську) суспільність центральної й східньої України в вир горячого, нервового тодїшнього польсько-шляхетського життя, полїтичної боротьби, нових полїтичних, суспільних і культурних обставин. . і українське панство Волини, Побужа, Полїся починає рішучо прощати ся з своєю патріархальною старосьвіччиною... Староруська культура... не надавала ся тут нї на що. Треба було натерти ся польською полїтурою та латинською.“[1])

Одним із найяскравіших проявів українського життя в тім часі був церковно-релігійний занепад. Був це на ділі глибокий національний занепад, бо передовсім у західно-українських землях „руська віра“, тоб то приналежність до східної церкви стає головним знаменем українця. Церква була осередком української культури, її найвиднішим знаком і в очах сучасників покривала собою цю ріжницю культурну і національну.[2]) І тому легко зрозуміти, якою небезпекою грозив Україні й Білій Руси той розстрій та упадок церкви й церковного життя, що помічається в другій половині XVI ст.,[3]) коли ще до того при політичному й економічному ослабленню народу налягла сильна католицька пропаганда і прокидався реформаційний рух. Українська народність знайшлася з кінцем XVI ст. над берегом пропасти.

А всеж таки в якого півстоліття пізніше — могутній зрив Хмельниччини![4]) Ясна річ, що український нарід поступив великими кроками наперед, пробудився із свойого глибокого занепаду. І власне кінець XVI і початок XVII ст. стає почином того пробудження: релігійного, культурного й національного. На той час припадає т. зв. перше українське відродження, що виявилося між іншими також оживленим рухом релігійним та церковним, жвавою працею на освітно-шкільному полі та свіжою книжковою й письменською творчістю.

І саме на ту важну добу в життю українського народу звернув увагу акад. Студинський. Передовсім зацікавив його церковно-релігійний рух — як найвизначніший прояв тодішнього

---

[1]) Грушевський. Історія України-Руси, т. VI, ст. 444—5.

[2]) Op. cit., ст. 18.

[3]) Op. cit., ст. 23.

[4]) Хмельниччині присвячені відомі праці М. Грушевського: Початки Хмельниччини. Історії України-Руси тому VIII, частини II, видання друге, 1922, Київ-Відень; Хмельниччина в розцвіті. Історії України-Руси тому VIII, частини III, видання друге, повторене, 1922, Київ-Відень.

українського національного життя — і він присвячує найбільше праці полемічному письменству того часу. Але акад. Студинський не поминув і тодішнього освітного руху та став досліджувати граматичні праці кінця XVI ст. Крім того й нові літературні прояви, що виринули в звязку з обновленням української культури XVI—XVII ст., передовсім віршева панегірична література, стали також предметом дослідів акад. Студинського. У згаданих трьох напрямах і пішли його наукові праці.

II.

Праця про „Адельфотес“ 1591 р. Монографічні студії про українсько-словянську мову XVI й XVII ст.

Єдина досі граматична студія акад. К. Студинського присвячена грецько-словянській граматиці „Адельфотес“, виданій у Львові 1591 р. Примітка до цеї праці показує, що вона написана в Київі та у Львові при допомозі відомого дослідника української мови К. Михальчука. Вже це одно посвідчає, що праця перейшла перед виданням поважну рецензію.

Праця акад. Студинського поділена на 5 розділів, що є характеристичні для наукової методи й способу мислення автора. Ці розділи мають такі титули: І. Причини розбудженя житя духового на Руси при кінци 16 в. Заведенє в школах науки мови „словеньскої“ і грецкої. Трудности науки грецкої мови. Хто був автором „Адельфотеса“? II. Замітки до передмови „Адельфотеса“. III. Зміст „Адельфотеса“ і жерела, з котрих та граматика зложена. IV. Характеристика мови славяньскої части „Адельфотеса“. V. Вплив „Адельфотеса“ на виданя „словеньских“ граматик Лаврентия Зизанія і Мелетия Смотрицкого. Найбільший обємом є третій розділ. Так маємо тут справді літературно-язикову студію, а не тільки граматичну. Живий ум автора не вдоволився описом цеї граматики: він кинув у головних нарисах образ доби, у якій появляється „Адельфотес“, підкріпляючи його аналізою передмови видавців; подав зміст граматики, вказуючи при тому на джерела, що з них користали автори; схарактеризував словянську мову граматики на тлі образу книжкової мови східної словянщини XVI ст. і обговорив значіння та вплив „Адельфотеса“ на потомність. Словом маємо тут науковий трактат, що докладно аналізує даний твір, виводить його генезу з духа часу та з лектури й духової структури авторів та виясняє його значіння. З того ви-

ходить сама з себе історія повстання твору, звязаного органічно з своїм часом, якого частиною являються автори того твору, а далі визначується ступінь оригінальности твору і його звязок з европейською культурою та вкінці установляється місце тому творові в історії української і загалом европейської культури. Цю методу можна би назвати історично-порівняною та аналітичною. Ясна річ, що така метода може дати тільки тоді позитивні висліди, як при праці використано відповідну літературу предмету та поставленося до неї критично.

Тут автор мав справу лише частинно облегчену, бо про сам „Адельфотес" писало до його часів усього двох дослідників (В. Заґурський по польськи і О. Лепкий по українськи). І загалом граматичних студій про українсько-словянську мову XVI й XVII ст. було в тім часі ще небагато. Окрім загальних праць Михальчука, Соболевського, Владимірова й Карського, вичислених акад. Студинським, згадує він ще специяльну працю Н. Засадкевича про Мелетія Смотрицького.[1]) Завважу, що Засадкевич подає у своїй студії: огляд часу, що в ньому жив М. Смотрицький; шляхи познайомлення давної Руси з поняттями про мову до М. Смотрицького; розбір граматики М. Смотрицького; огляд долі церковно-словянської мови до його часів; вістки про вплив його граматики на пізніші покоління. Так студія Засадкевича говорить про саму граматику М. Смотрицького доволі мало, але вона цінна деякими даними, зібраними автором. До тих праць можнаб ще додати дві: Очеркъ литературной исторіи малорусскаго нарѣчія въ XVII вѣкѣ съ приложеніемъ словаря книжной малорусской рѣчи по рукописи XVII вѣка. П. Житецкаго. Кіевъ. 1889 і: Очерки по исторіи русскихъ нарѣчій. Черты южнорусскаго нарѣчія въ XVI—XVII вв. В. Шимановскаго. Варшава. 1893. П. Житецький дає у своїй цінній студії характеристику літературної мови України XVII ст. При тому згадує він коротко й про українські граматики „словенської" мови XVI—XVII ст. — між іншими й про „Адельфотес"[2]) — а задержується довше тільки над граматикою Мелетія Смотрицького.[3]) В. Шимановський черпає найбільше з українських друків XVI й XVII ст. і пробує дати огляд живої української мови того часу з боку звукового й морфологічного, зачіпа-

---

[1]) Мелетій Смотрицкій какъ филологъ. Никифора Засадкевича. Одесса, 1883.

[2]) П. Житецкій. Очеркъ литературной исторіи, ст. 16.

[3]) Op. cit., ст. 17 і д.

ючи й польський вплив. Як бачимо, праця акад. Студинського має інший обсяг — вона дає н. пр. цікаву класифікацію книжної мови України XVI ст., якої оба згадані автори не знають.

Без порівняння тяжче було винайти старі граматики, що стали джерелом цілих партій „Адельфотеса"; і тут удалось акад. Студинському роздобути потрібне число тих тяжко доступних видань. У тому й лежить перше велике значіння цеї студії. Не легко було дістати й давні словянські граматики. Хоч деякі з них вже були до 1895 р. видані (вони вичислені на стор. 35 студії), то все ще не було їх повного зібрання, бо знаменита студія В. Яґіча „Разсужденія южнославянской и русской старины о церковнославянскомъ языкѣ", заповіджена в 1887 р., тоді ще не появилась.[1]) Тому акад. Студинський волів обминути питання про шляхи, якими Україна знайомилася з розумінням церковно-словянської мови і з граматичною термінологією. Тяжко доступні були також українські граматики XVI й XVII ст. і н. пр. виленської 1586 р. не вспів таки акад. Студинський роздобути з бібліотеки перемиської капітули. Вже після надрукования праці акад. Студинського подав кілька вісток про цю граматику („Кграматыка словеньска языка") К. Харлампович.[2])

Якіж висліди вспів акад. Студинський осягнути тою своєю методою? У короткому вступному огляді говорить автор про причини пробудження українців з тяжкого духового сну при кінці XVI ст. й добачає їх у впливі реформаційної й протиреформаційної католицько-єзуїтської діяльности. Почини цього пробудження моглиб ми — по нинішнім дослідам — датувати приблизно таки роком люблинської унії 1569, бо власне тоді надруковано Заблудівське Учительне Евангеліє в першій магнатській друкарні на українсько-білоруському пограниччі.[3]) А хоч акад. М. Грушевський думає, що реформаційні течії не зачепили глибоко тодішньої України,[4]) то все таки викликана ними католицька пропаганда з єзуїтами на чолі — вони зявились у Польщі

[1]) Вона вийшла того самого 1895 р. як том „Изслѣдованій по русскому языку." (Извѣстія отд. рус. яз. и слов. Имп. Акад. Наукъ).

[2]) К. Харламповичъ. Западнорусскія православныя школы XVI и начала XVII вѣка. Казань. 1898, ст. 444–6. Її опис дає також Іван Огієнко в „Огляді українського язикознавства" (Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, 1907 р., т. LXXIX, ст. 62 і д.).

[3]) Грушевський. Культурно-національний рух, ст. 62.

[4]) Op. cit., ст. 46—58.

в 60-их рр. XVI ст.[1]) — була справді одною з найважніших причин, що довели до першого національного відродження України.

Без сумніву найвизначніша роля в тому відродженню припадає школам, що почали саме тоді повставати на Україні. Акад. Студинський підчеркує в своїй студії словянсько-грецький характер тих ранніх українських шкіл і виясняє причини, що довели до видвигнення на перший план науки у них церковнословянської й грецької мови. Згадавши коротко про науку церковно-словянської мови,[2]) говорить акад. Студинський про трудноші в навчанні грецької мови для браку відповідного підручника.[3]) Це й спричинило видання „Адельфотеса“ 1591 р.

У питанні про авторство „Адельфотеса“ обстоює акад. Студинський гадку, що цю граматику зложили спудеї львівської братської школи під проводом демонітського й еласонського архиепископа грека Арсенія, що короткий час у 1586—88 рр. був учителем згаданої школи — це посвідчає хочби й імя „Арсень“ у кінцевій печатці граматики, що почала друкуватися ще перед виїздом Арсенія зі Львова 1588 р.[4]) Справедливо відкидає акад. Студинський гадку В. Заґурського про те, немовби автором „Адельфотеса“ міг бути сам Арсеній,[5]) бо ледви чи він міг мати потрібне для того знання „словенської“ мови. Здається, гадку акад. Студинського про авторство „Адельфотеса“ приймає й К. Харлампович — тільки він вказує на те, що між спудеями Арсенія не могло бути Ст. Зизанія, бо він уже від 1586 р. був учителем львівської школи й не міг бути учеником Арсенія.[6])

---

[1]) Гл. про це: op. cit., ст. 68 і д.

[2]) Докладніше про це гл. Харламповичъ, op. cit., ст. 417 і д.

[3]) Всеж таки наука грецької мови була поставлена в українських школах з самого почину на високому рівні. (Op. cit., ст. 422.)

[4]) Дехто допускав два видання цеї граматики, але Харлампович (op. cit., ст. 451) показав, що було тільки одно її видання, як це приймає раніше й акад. Студинський.

[5]) W. Zagórski. O grecko-słowiańskiej szkole we Lwowie. (Львівське „Muzeum“ 1893 р., зшит. 10—12).

[6]) Харламповичъ, op. cit., ст. 452. У праці Харламповича (ст. 450) подано також деякі доповнення до бібліографічного опису „Адельфотеса“. Опис цеї граматики дав також: А. Крыловскій. Львовское Ставропигіальное братство. Кіевъ. 1904, ст. 253—7. Крім того пор. С. К. Буличъ. Очеркъ исторіи языкознанія въ Россіи. Т. І. Спб. 1904, ст. 170—72 і уваги до цеї праці І. Огієнка, op. cit.

Аналізуючи передмову „Адельфоте а“, адресовану до вірних православній церкві учеників, установляє акад. Студинський дату її зложення на 1591 р.[1]) і ділить її на дві части: 1) поділ граматики та її значіння; 2) історичні вістки про основання й розвиток львівського братства та про видання „Адельфотеса“. На взірець грецьких граматик XVI ст. знає „Адельфотес“ 4 части граматики: ортографію, просодію, етимологію й синтаксу, хоч про складню там не говориться. За прикладом „Institutiones linguae graecae“ Н. Кленарда (здається, у виданні з 1579 р.) уважають автори „Адельфотеса“ знання грецької мови ключем до усяких наук, які давніше не могли розвиватись на Україні — чим „Адельфотес“ дає доказ, що є частиною тодішнього українського відродження. В історичній части передмови згадано про надання львівському братству широкої автономії антіохійським патріярхом Йоахимом 1586 р.,[2]) коротко про дволітню учительську діяльність Арсенія, про затвердження статуту львівського братства патріярхом Єремією 1587 р.) і про прихильне відношення до братства київського митрополита Михайла Рагози. Передовсім над цею останньою справою спиняється акад. Студинський дещо довше. Так, уже обговорюючи передмову, перевірив її акад. Студинський і вказав на одно джерело, на якому опиралися автори „Адельфотеса“.

Та найважнішою частиною праці акад. Студинського є III розділ, де при аналізі змісту „Адельфотеса“ подано докладно джерела, з яких черпали автори граматики. З терпеливістю та сумлінністю переходить акад. Студинський поодинокі партії „Адельфотеса“ і порівнює їх із відповідними граматиками, тяжко доступними або й недоступними, як згадано, навіть для учених спеціялістів. При тім замітне, що акад. Студинський перевірював свої висліди і в часі друковання своєї студії, бо коли н. пр. зразу заявився за гадкою про одно тільки видання „Адельфотеса“,[4]) то діставши вже в часі коректи своєї праці інший при-

---

[1]) Про евентуальні праці над „Адельфотесом“ вже від 1588 р. пор. Харламповичъ, op. cit. ст. 451.

[2]) Про це гл. докладніше: Крыловскій, op. cit., ст. 30 і д. Грамота Йоахима має дату: 1 січня 1586.

[3]) А. Криловський датує відповідну грамоту царгородського патріярха Єремії II 1588 роком (op. cit., ст. 43), але вже грамотою з 2 грудня 1587 р. потвердив Єремія братські привілеї (Харламповичъ, op. cit., ст. 291), а в маю—червні 1588 р. він на просьбу братства знов потвердив школу (op. cit., ст. 295).

[4]) К. Студинський. „Адельфотес“, ст. 11.

мірник „Адельфотеса“ з музею львівської Ставропігії, він дійшов до переконання про два дещо відмінні видання цеї граматики.[1])

Застановляючись над джерелами граматики „Адельфотес“, акад. Студинський признає гадку попередніх дослідників (Лєлевеля, Йохера), що головною основою „Адельфотеса“ послужила граматика К. Ласкаріса: „Constantini Lascaris Byzantini grammaticae compendium“ (від 1476 р. більше видань), але й додає, що крім того користали укладчики „Адельфотеса“ також з граматик Ф. Меланхтона (Grammatica Philippi Melanchtoni — без року видання), М. Крузія (Martini Crusii Grammatiae grammaticae graecae cum latina... 1573) і згаданого Кленарда. Акад. Студинський перейшов крок за кроком „Адельфотес“ і вказав докладно й безсумнівно його запозичення, признаючи одначе деяким партіям львівської граматики оригінальність (сюди належить: невеличка партія з деклінації, багато з відміни дієслів і ін.). Ця частина праці акад. Студинського є незвичайно цінна, бо вона вказує перший раз у науці докладні джерела граматичних відомостей наших учених XVI ст. та кидає знаменне світло на основи українських граматичних студій. Як бачимо, українські граматичні студії XVI ст. є звязані безпосередно з гуманізмом західної Европи, з відродженням студій над класичними мовами. Цей звязок, не опрацьований ще досі відповідно в науці, показує праця акад. Студинського безсумнівно — і в тім його велика заслуга.

Дуже цікавий є розділ, що характеризує мову словянської частини „Адельфотеса“. Тут маємо передовсім поділ письменної мови України XVI ст. на три відміни: 1) мова спеціяльно-церковна богослужбових книг; 2) офіціяльно-канцеларійна мова; 3) властиво літературна, горожанська (гражданська) мова.

„Адельфотес“ має мову шкільного, горожанського чи там словено-руського типу з особлившим впливом церковщини — докладніше: це мова церковно-словянська в тодішній галицькій рецензії. В цій мові відріжняє акад. Студинський: місцеві додатки словянщини і русизми: 1) загальні старорусизми; 2) спільні україно- й біло-русизми; 3) спеціяльні українізми; 4) дрібніші українські й інші оригінальні признаки: фонетичні, морфологічні та лексикальні. Закінчує цей розділ характеристика графіки „Адельфотеса“.

[1]) Op. cit., ст. 28—29. Гл. про це також у згаданому місці в праці Харламповича, що обстоює одно видання „Адельфотеса“.

Кінчать усю працю акад. Студинського важні уваги про великий вплив „Адельфотеса“ на дальші граматики на Україні. Автор справедливо оспорює гадку Н. Засадкевича, немовби „Адельфотес“ не мав ніякого впливу на граматики церковнословянської мови, що появилися на Україні в XVI і XVII ст. Акад. Студинський показує, як „Адельфотес“ вплинув не тільки на граматику Лаврентія Зизанія з 1596 р., але й на славну граматику Мелетія Смотрицького, що вийшла вперше 1619 р. Тому згадуючи про великий вплив граматики Мелетія Смотрицького у словянщині, кінчить акад. Студинський свою студію виводом: „Признаючи великий фільольоґічний талант Смотрицького, мушу однак частину сего значеня... приписати „Адельфотесови“.[1])

Назагал дає праця акад. Студинського дуже докладний трактат про „Адельфотес“ (його можна би ще доповнити в партіях про словянську термінологію граматики і про її грецьку мову, якою автор не мав наміру займатись). Вона дає багаті наукові досягнення, що відкривають широкі шляхи для дальших розслідів не тільки граматичних, але й культурних звязків України XVI ст.

І в інших своїх працях цікавиться акад. Студинський граматичними питаннями. Так н. пр. у студії про „Пересторогу“ вичислено українські граматики „словенської“ мови, починаючи від 1586 р.[2]), та подано завваги про науку церковно-словянської й грецької мови по наших школах кін. XVI й поч. XVII ст.[3]) Обіцяна окрема праця про мову „Перестороги“ не появилась.

Пізніші студії, продовжуючи й доповнюючи працю акад. Студинського на полі розсліду української граматики XVI й XVII ст., принесли неодне доповнення до гадок, висказаних в обговореній розвідці.[4]) Але нової основнішої монографії про „Адельфотес“ вони не принесли, бо й загалом маємо ще й досі дуже мало монографій про граматики того часу. До найзамітніших належить студія Михайла Возняка „Граматика Лаврентія Зизанія з 1596 р.“,[5]) де автор не тільки використав сумлінно літературу предмету, але й дав широке порівняння граматики

---

[1]) Студинський. „Адельфотес“, ст. 41.

[2]) Студинський. Пересторога, ст. 42.

[3]) Op. cit., ст. 50.

[4]) Дуже цінні з цього боку замітки подав акад. Перетц у звязку з обговоренням джерел статті про віршовання в граматиці М. Смотрицького (В. Н. Перетцъ. Историко-литературныя изслѣдованія и матеріалы. Т. І. Спб. 1900, ст. 25—35).

[5]) Записки Наук. Тов. ім. Шевченка 1911 р., тт. CI—CII.

Л. Зизанія з іншими тогочасними граматиками, при чому розвинув докладніше також висказану акад. Студинським гадку про вплив „Адельфотеса“ на ріжні части граматики Л. Зизанія та не забув і на виказання численних звязків з граматиками західно-европейського ренесансу. Так є праця М. Возняка продовженням і важним доповненням студії акад. Студинського, передовсім її останньої частини. Монографічна є також праця Евстахія Макарушки „Граматика Мелетія Смотрицкого. Критично-історична студія“,[1]) де автор хоче дати „вичерпуючу аналїзу висше згаданої граматики, виказати єї жерела та обговорити єї могучий вплив на зміну фізіономії староцерковної мови“, кладучи вагу передовсім „на основну аналїзу і виказанє жерел граматики.“[2]) Що до відношення граматики М. Смотрицького до „Адельфотеса“, висловлюється Макарушка: „Не дасть ся також заперечити... що також „Адельфотес“ належала до жерел Смотрицкого. Так, ся граматика була єму також звісна, але Смотрицкий черпав безпосередно з єї оригіналу“[3]) (з Ласкаріса). Одначе докладніше порівняння „Адельфотеса“ з граматикою М. Смотрицького дав аж С. К. Буліч,[4]) що обговорив коротко вплив „Адельфотеса“ на пізніші граматики[5]) і виказав подібність термінології М. Смотрицького з „Адельфотесом“.[6]) Про цей вплив говорить також Іван Огієнко у згаданому гарному огляді українського язикознавства,[7]) згадуючи при тому такими словами про студію акад. Студинського: „Тут окрім дуже гарної розвідки про самий Адельфотес знаходимо багато цінних уваг взагалї про перші українські граматики, а також і про розвій мови України.“[8])

Інші студії принесли цікаві відомости про архиеп. Арсенія. Йому присвячена окрема монографія А. Дмитрієвського: „Архіеп. Елассонскій Арсеній (Суздальскій тожъ) и его вновь открытые историческіе мемуары“;[9]) а К. Харлампович у своїй праці про школи подав також про Арсенія згадку з поданням і оцін-

[1]) Передрук зі Звіту приватної женьскої гімназиї СС. Василиянок у Львові. 1908.

[2]) Макарушка, op. cit., ст. 1.

[3]) Op. cit., ст. 41.

[4]) С. К. Буличъ. Очеркъ исторіи языкознанія въ Россіи. Т. І. Спб. 1904.

[5]) Op. cit., ст. 172 і д.

[6]) Op. cit., ст. 176.

[7]) Огієнко, op. cit., ст. 62—5.

[8]) Op. cit., ст. 53.

[9]) Труды Кіевской духовной Академіи 1898, січень.

кою літератури про нього.[1]) З тих вісток важне між іншим те, що Арсеній викладав у Львові два роки грецьку мову по словянськи, але церковно-словянську мову знав недобре.[2]) Це стверджувалоб гадку акад. Студинського, що Арсеній складав „Адельфотес“ не сам, а мав і помічників.[3])

III.

Студії над панегіриками XVII ст.

Інший характер мають дві студії акад. Студинського про чотири українські віршовані панегірики XVII ст.: 1) Евфонія веселобрмячаа 1633 р.; 2) Імнологія 1630 р.; 3) Анатема 1641 р.; і 4) Еводія 1642 р. Тут автор подає не тільки праці про ці писання, але й видає їх тексти.

Половину невеличкої студійки про „Евфонію“, присвяченої київськими друкарями Печерської Лаври Петрові Могилі з нагоди його приїзду до Київа після висвячення на митрополита 1633 р., займає докладно виданий текст панегірика, списаний акад. Студинським з рідкого примірника петербурзької бібліотеки. В увагах перед текстом (7 стор.) дає акад. Студинський перечислення усіх 10 українських панегіриків 1591—1658 р. та їх видань — до 1895 р. видав тільки С. Ґолубєв 6 повних текстів українських панегіриків. Появу віршованих панегіриків на українському грунті звязує акад. Студинський із впливом католицької, передовсім єзуїтської школи. Всеж таки аж до видання панегірика „Евхарістеріон“ у 1632 р. слідно в українських панегіричних віршах більше впливу давнішої грецько-словянської школи без латинських додатків. Аж „Евфонія веселобрмячаа“ показує „вже вплив нового напряму, невеличкі сліди науки „латинської“, що почала пускати корені в Київо-Могилянській академії“,[4]) хоч є ще у ній деякі невеликі сліди впливу також грецько-словянської школи. З інших дослідників К. Харлампович добачує вже в „Імнології“ 1630 р. польсько-схоластичного духа, бо вже тут маємо багато польських слів.[5])

В другій із згаданих праць займають тексти трьох панегіриків більшу частину, бо 22 стор. проти 10 стор. пояснюючих

---

[1]) Харламповичъ, op. cit., ст. 374—7.

[2]) Op. cit., ст. 375.

[3]) Про Арсенія гл. ще: Грушевський. Історія України-Руси, т. VI, ст, 515 — тут висловлено також подібну гадку про авторство „Адельфотеса“.

[4]) Студинський. Панеґірик, ст. 5.

[5]) Харламповичъ, op. cit., ст. 434.

уваг. Ті панегірики — це рідкі стародруки, що переховувались у музеї львівської Ставропігії. „Анатема“ й „Еводія“ доповняють до числа 12 спис 10-и панегіриків, вичислених у попередній праці. Копії з панегіриків зняті при допомозі проф. Ісидора Шараневича й Сирку. „Імнологія“, зложена подібно, як і „Евфонія“, друкарями Київської Лаври в честь митроп. Петра Могили на Пасху. Акад. Студинський не погоджується з гадкою Пекарського, немовби то авторами панегірика були Памво Беринда і Тарас Земка або сам Беринда, а 10 інших друкарів тільки підписалося під їх працею, бо мова поодиноких частин панегірика дуже ріжнородна. Також не думає він, щоб панегірик справді співано, як це зазначено в ньому. Вагу „Імнології“ добачує акад. Студинський в поданню імен тодішніх культурних робітників Київо-Печерської Лаври і в характері панегірика, що більше зближається до давніх грецько-словянських шкіл, ніж до католицьких — н. пр. мітології старинного світа тут майже немає.

Дуже замітний другий панегірик „*Ἀναθῆμα τῆς τιμῆς*“ з 1641 р. Його видав вже був Яків Головацький ще 1873 р.,[1]) але з помилками й тому акад. Студинський видає цю памятку в поправному тексті. Головацький не тільки не подбав про докладне передання наголосів панегірика, але й надрукував багато слів невірно — і тому поправний текст акад. Студинського ріжниться не в одному від тексту Я. Головацького. Н. пр. Головацький надрукував: воспрїят степень — зам. воспріат сте́пень;[2]) дату ѧхпл — зам. ѧхмл;[3]) у грецькому тексті: *μεγάθεμε* — зам. *μεγάθυμε*;[4]) *ἡσὴ ὅλβος, ἔτηςδ ἔτι* — зам. *ἡσὴ, ὅλβος, ἔτης ἔτι*[5]) — й ін.

Панегірик, зложений галичанином Яковом Садовським, що пробував у Венеції й надрукував там свій панегірик, прославляє галичанина з львівської землі Григорія Кирницького, що, хоч убогий, удався до Італії на язикові студії й тут при допомозі венецьких греків здобув ступінь доктора філософії на університеті в Падуї (Pavia). Панегірик присвячений філадельфійському митрополитові Атанасієві Валеріянові, венецьким горожанам, братії та ктиторам венецької церкви св. Георгія. Словом, пане-

[1]) Библіографическія находки во Львовѣ. Я. Ѳ. Головацкаго. Спб. 1873, ст. 21—27.

[2]) Головацкій, ст. 24; Студиньский, ст. 19.

[3]) Там саме.

[4]) Головацкій, ст. 24; Студиньский, ст. 20.

[5]) Там саме.

гірик Якова Садовського є прецікавою памяткою, що кидає деяке світло на мало прослíджені безпосередні звязки України з ренесансом XVI ст. — з одного боку східним, грецьким, з другого — західно-европейським, цим разом італійським. Шкода тільки, що не вдалося зібрати більше відомостей про подорожі Кирницького й Садовського (згадуються й якісь їх товариші) до Італії.

У згаданій брошурі: „Библіографическія находки во Львовѣ“ подав Яків Головацький також коротку вістку про панегірик „*Εὐώδια*“, надрукований 1642 р. у Львові в честь недавно висяченого львівського православного епископа Андрія Арсенія Желиборського. Автором панегірика є зрештою ближче нам невідомий студент замойської академії Григорій Бутович, що вручив свій твір епископові в церкві св. Юра в день празника. Змістом панегірика — похвала епископові й родові Желиборських. Панегірик, зложений штучними метрами і декуди дивний укладом слів та переповнений реторичними фігурами й класичною мітологією, вказує, що замойська академія держалася новішого напряму, на взір католицьких шкіл.[1])

Видаючи повний текст того панегірика, обговорює акад. Студинський коротко справу вибору молоденького, бо ледви 23-літнього Арсенія Желиборського львівським епископом та його видавничу й друкарську діяльність у звязку з дружніми відносинами до львівського братства.[2]) При тому звернено увагу на те, що панегірик Г. Бутовича вихвалює як герб Желиборських не звичайно їм приписуваний „Сас“, а — „Прус“.

Для оцінки тих праць акад. Студинського наведу слова акад. В. Перетца, висказані в 1910 р.: „Українське панеґіричне письменство XVII століття далеко ще не можна мати за досліджене літературно. В значній мірі воно лишається цілком невідомим..... питаннє про ґенезу, літературні відносини українського віршового панеґірику..... може вважатись поки ледве зазначеним в історії української літератури“.[3]) Зрештою як мало опрацьована ця частина українського письменства, це

[1]) Про замойську академію пор. Харлампович, op. cit., ст. 126—40.

[2]) Про друкарню А. Желиборського гл. Ів. Огієнко. Історія українського друкарства. Т. І. Львів, 1925, ст. 110—13.

[3]) В. Перетц. Панеґірик „Вѣзерунокъ цнотъ превел. о. Е. Плетенецкого“ року 1618. (Відбитка з „Записок Укр. Наук. Тов. в Київі, 1909 р., т. VI). Київ, 1910, ст. 15.

посвідчає хочби невеличкий спис літератури про панегірики до 1921 р. в „Історії української літератури“ М. Возняка (ст. 387).

IV.

Полеміка з приводу унії 1596 р. — її почини та досліди над нею до 1895 р.

Та праці акад. Студинського з обсягу граматики й панегіричної літератури XVI—XVII ст. були в його студіях тільки епізодичні. Головну частину трудів на тому полі присвятив він полемічному письменству кінця XVI ст. Тут займають дослідника передовсім такі питання: 1) унія 1596 р.; 2) Іпатій Потій; 3) Стефан Зизаній; 4) Мелетій Смотрицький.

Почини релігійної полеміки на Україні сягають перших початків українського письменства загалом. Літопис зазначує вже під роком 986 полемічну статтю проти латинян;[1]) а коли ту статтю полишимо на боці, то з самим початком XI ст. маємо полемічне Посланіє до латинян київського митрополита Леонтія.[2]) Але та полеміка була мало самостійна, бо опиралась на візантійських взірцях (у Візантії починається полемічне письменство проти латинян від часів Фотія у другій половині IX ст.)[3]) або давала просто тільки переклади відповідних візантійських статтей.

Релігійна полеміка на Україні в XVI і XVII ст. мала інший характер. Вона не йшла вже звичайно за старими візантійськими взірцями, а частіше намагалася спиратися на певніших основах, взоруючись на західних писаннях. Почини цеї нової релігійної полеміки кладуть ріжні дослідники на ріжні роки. І так н. пр. А. С. Арханґельський починав її твором єзуїта Петра Скарги „O iedności“ 1577 р.[4]) Подібно висловлюється й А. Брікнер.[5])

---

[1]) Историко-литературный обзоръ древне-русскихъ полемическихъ сочиненій противъ латинянъ. Андрея Попова. Москва, 1875, ст. 3 і д.; Критическіе опыты по исторіи древнѣйшей греко-русской полемики противъ латинянъ. А. Павлова. Спб. 1878, ст. 5 і д.; Николай Никольскій. Матеріалы для повременнаго списка русскихъ писателей и ихъ сочиненій. Спб. 1906, ст. 32 і д.

[2]) Поповъ, op. cit., ст. 27 і д.; Павловъ, op. cit., ст. 26 і д.; Никольскій, op. cit., ст. 43 і д.

[3]) Поповъ, op. cit., ст. 7.

[4]) Очерки изъ исторіи западно-русской литературы XVI — XVII вв. А. С. Архангельскаго. Борьба съ католичествомъ и западно-русская литература конца XVI — перв. пол. XVII в. I—II. Москва, 1888, ст. 111.

[5]) „Після тих сплетень із середньовічної кузні починає властиву полеміку о. Петро Скарга виленськими проповідями, переробленими на книжку

Новітній історик українського письменства М. Возняк пише: „Теперішній стан дослідів українського письменства XVI в. стверджує слід якогось збірника полемічних писань проти протестантів і латинян, списаного в 1546 р. в супрасльськім монастирі".[1]) Сюди входило між іншими оповідання про зруйновання уніятами в 1276 р. Ксіропотамського манастиря на Атоні і, здається, також апологія православя проти латинян з 1511, занесена з Закарпаття, та посланіє Лацка проти латинян з 1511 р. й відповідь на нього атонського прота Гавріїла.[2]) Одначе перші почини новітньої релігійної полеміки в справах україн. церкви можна би зазначити вже роком 1500, коли то краківський канонік Іван Сакран з Освенціма видав у Кракові брошуру „Elucidarius errorum ritus Ruthenici" і справді цим роком починає М. Возняк свій цікавий „Синхроністичний перегляд релігійної полеміки",[3]) доведений аж до львівської „Obrony religii grecko-ruskiej z kościołem ś. rzymskim zjednoczonej" 1738 р., чи там до 1767 р. Є це, скільки мені відомо, найповніший досі спис полемічних творів у справі української церкви. Він містить 80 полемічних писань латинників (від 1500 р.) та уніятів (від 1595 р.), деколи доволі обємистих.[4]) Але аж трактат Венедикта Гербеста з 1566 р. „Wypisanie drogi" був, як зазначує акад. Студинський, „першою взагалі прихильною енунціяцією на тему злуки руської церкви з Римом, а опис подорожи Гербеста був рівночасно першою аґітаційною брошурою в сім напрямі".[5]) Тому й з 1566-им роком починається на Україні полемічне письменство у властивому значінню. З того часу розвивається живо релігійна полеміка на Україні, а її угольним каменем стає підготовання, переведення й наслідки церковної унії в Берестю 1596 р.

„O iednosci". (A. Brückner. Spory o unię w dawnej literaturze. Kwartalnik Historyczny 1896 р., ст. 584).

[1]) Михайло Возняк. Історія української літератури. Т. II. Перша частина. У Львові 1921, ст. 198.

[2]) Op. cit. Цю цікаву колекцію старих і нових полемічних писань, заховану в рукописі поч. XVII ст., обговорив докладніше: Михайло Грушевський. Історія української літератури. Том пятий. Друга половина. 1927, ст. 243 і д.

[3]) М. Возняк, op. cit, ст. 356—376.

[4]) На ділі тих трактатів було більше, бо спис М. Возняка не займається тими полемічними писаннями, що їх знаємо тільки з коротких згадок полемістів, н. пр. Відповідь на Розмову берестянина з братчиком (Вильно 1604 або 1605 р.); Відповідь на брошуру „Zmartwychwstały Nalewayko" (1607 р.) і ін. — вони не входили у план праці М. Возняка.

[5]) Студинський. Памятки полемічного письменства, ст. III.

Тій унії та звязаній з нею полеміці присвятив акад. Студинський велику студію про „Пересторогу“, статтю „Причинки до історії унії“ та рецензію на книжку Е. Ліковського про берестейську унію. Епізодично трактується справа унії в обох польських працях про „Унію“ І. Потія, а початків унії дотикає видана акад. Студинським брошура Венедикта Гербеста „Wypisanie drogi“ в „Памятках полємічного письменства“.

До 1895 р., коли то появляються перші праці акад. Студинського про релігійну полеміку на Україні, зроблено вже дещо на тому полі, хоч поважніше студіювання полеміки на ширші розміри щойно починалось. Найзнаменитший перегляд тодішньої полеміки з докладною літературою предмету подає: „В. Завитневичъ. Палинодія Захаріи Копыстенскаго и ея мѣсто въ исторіи западно-русской полемики XVI и XVII вв. Изслѣдованіе. Варшава 1883“ — ця книжка не втратила й досі подекуди значіння, бо в ній позбирано сумлінно усе, що наука дала про полеміку. Добрий на свій час спис писань XVI і XVII ст. маємо у згадуваній уже праці А. С. Арханґельського з 1888 р. про українську й білоруську літературу тої доби. Показчик українських і білоруських рукописів XVI—XVII ст. знайдемо в книзі: „П. Владиміровъ. Обзоръ южнорусскихъ и западнорусскихъ памятниковъ письменности отъ XI до XVII ст.“ (київські „Чтенія“ 1890 р., т. IV) з доповненнями А. Соболєвського „Замѣтки о малоизвѣстныхъ памятникахъ юго-западно-русскаго письма XVI—XVII вв.“ (в тих самих „Чтенія“-х). З пізніших праць, що появились після 1895 р., дають перегляд також старшої літератури про полеміку: „Unia Brzeska (r. 1596). Opowiedziana przez x. Biskupa Edwarda Likowskiego. Poznań r. 1896“, де на переді маємо: „Wykaz źródeł, z których autor czerpał“ (доволі багатий, хоч не вичерпуючий); „А. Мезіеръ. Русская словесность съ XI по XIX столѣтія включительно. Ч. I. Спб. 1899“. Сам акад. Студинський вичисляє в своїй польській студії про Потія 1902 р. (ст. 76—9) багату літературу предмету. Найбагатшу літературу зібрав акад. М. Грушевський у V і VI тт. своєї капітальної „Історії України-Руси“ (1905 і 1907 р.) — передовсім у V томі (ст. 657 і д.) література до релігійної унії й у VI томі (ст. 539 і д.) обговорення полемічного письменства. Доповнення дає видана 1927 р. друга половина V-го тому „Історії української літератури“ акад. М. Грушевського.

Також студія Івана Савицького „Іпатий Потій Епископ володимирский і митрополит київский. Часть перша. Єго душпа-

стирська діяльність до часу вступленя на престол митрополичий. Львів 1913" має на початку доволі багатий показчик джерел і літератури предмету. Старші праці вичисляє ще виданий 1921 р. II том „Історії української літератури" М. Возняка — спеціяльно релігійна полеміка на ст. 390—395.

Не вдаючись у подрібне обговорювання зазначених у тих показчиках праць, вкажу тільки на найважніші висліди наукових праць про полемічне письменство до 1895 р., бо на такому тлі виступить найкраще те, що нового дав акад. Студинський на цьому полі, а що він завдячує своїм попередникам. Зазначу, що акад. Студинський відноситься з найбільшою увагою до праць попередників і хоч провірює їх критично, то ніколи не обминає їх мовчки. Тому легко відділити те, що є здобутком самого акад. Студинського. Зрештою попередніх праць про полемічне письменство, як згадано, було не так то й багато і ще 1907 р. завважив акад. Михайло Грушевський, що книжність і письменство на Україні в XIV—XVII ст. не були предметом досліду в своїй суцільности і загалом наукові огляди з того поля полишають багато до бажання,[1]) а й релігійно-національний рух на Україні у другій половині XVI ст. та релігійна полеміка не знайшли багатьох поважних дослідників.[2])

Без сумніву найважнішими, основними працями на тому полі до 1895 р. були два великі томи (один: 5—7 стор. + 1—1448 стовпців + 1—236 стовпців + 1—24 стор.; другий: 5—16 + 1—1820 стовп. + 1—239 стор.) видавництва: Памятники полемической литературы въ Западной Руси. Книга первая. Петербургъ 1878 (Русская Историческая Библіотека, т. IV) і: Книга вторая, 1882 (Рус. Истор. Библ., т. VII). Перший том, виданий під редакцією Петра Гільтебранда, містить 6 полемічних творів XVI—XVII ст.: „Соборъ, въ богоспасаемомъ градѣ Вільни бывшій" (1509 р.); „Sobor Kiiowski schismaticki... Z Ruskiego na Polski język przełożony. W Warszawie... 1641 (Касіяна Саковича); „Діаріушъ... Аѳанасія Филиповича... 1646"; „Obrona iedności cekiewney... przez oyca Leona Kreusę... 1617"; „Палінодія... презъ... Захарію Копистенскаго... 1621"; Посланія старця Артемія XVI ст. Другий том — під тою самою редакцією — містить 9 полемічних писань XVI—XVII ст.: „Вопросы и отвѣты православному зъ папѣжникомъ" (1603 р.); „Унія... У Вилъни" (1595 р.); „Гаръмонія" (1608 р.); „O iedności... przez... Piotra Skargę... W Wil-

1) Грушевський. Історія України-Руси. Т. VI, част. II, ст. 612—614.
2) Op. cit. ст. 628—630.

nie... 1577": „O rządzie y iedności... Piotra Skargi... W Krakowie... 1590"; „Wiary Kościoła Rrzymskiego wywody... Benedykt Herbest" (1586); „О единой истинной православной вѣрѣ" (Острозького священика Василія 1588 р.); „Synod Brzeski" (Петра Скарги 1596 р. з видання 1738 р.); „Апокрісіс" (Христофора Філалета 1597—1599 р.).

Подібне значіння, як згадані два томи, мають також „Памятники литературной полемики православныхъ южно-руссцевъ съ латино-уніатами", надруковані С. Ґолубєвом у видавництві: „Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый Коммисіею для разбора древнихъ актовъ...". Ч. І, Т. VII. Кіевъ, 1887" — велика книга на більш ніж 800 сторін друку. Окрім короткого переднього слова надрукував тут С. Ґолубєв (на жаль з великими помилками): письмо супрасльського архимандрита до київського митрополита Макарія 1536 р.; форму церковного відлучення, уложену українськими єрархами 1544 р.; 5 невиданих писань Івана Вишенського; 6 власноручних записок Петра Могили; грамоту київського митрополита Мисаїла до папи Сикста IV з 1476 р., видану Іпатієм Потієм 1605 р.; „Ключъ царства небеснаго" 1587 р. Герасима Даниловича Смотрицького; „Отпись на листъ унитовъ Виленскихъ" 1616 р.; „Verificatia niewinności" 1621 р.; „Obrona Verificaciey... w Wilnie... 1621"; „Sowita wina... w Wilnie... 1621"; „Justificatia niewinności" 1622 р.; „Синопсіс" (Вильно 1632); „Supplementum Synopsis" (Вильно 1632); „Rusin albo Rellatia rozmowy dwoch Rusinow... Przez Kasprą Thom. Skupieńskiego... W Warszawie... 1634". У тому самому видавництві (Часть первая, Томъ IX. Кіевъ 1893) видав С. Ґолубєв також „*ΛΙΘΟΣ* abo Kamien... Evzebia Pimina... 1644" (Київ), додаючи й більше переднє слово, де обговорено передовсім діяльність Касіяна Саковича. Том VI першої части того самого видавництва (Київ 1883) містить важні „Акты о церковно-религіозныхъ отношеніяхъ въ Юго-Западной Россіи (1322—1648)" із вступною розвідкою Ореста Левицького про релігійні відносини на Україні. „Акты относящіеся къ исторіи Западной Россіи. Томъ IV (1588—1632 г.). Спб. 1851" містять окрім важних документів для історії української церкви кін. XVI й поч. XVII ст. також полемічний твір „Пересторога". Андрій Попов видав у „Матеріалахъ для исторіи церковной уніи въ Юго-Западной Руси (Чтенія въ... Обществѣ Истор. и Древн. Рос. при московскомъ универс. 1879, кн. 1): „Ekthesis" з 1597 р. і старші статті (XI—XV стол.) проти латинян. Сюди належить також його стаття: „Обличительныя списанія противъ жидовъ

и латинянъ. I—XII" (там саме) і: „Древне-русскія полемическія сочиненія противъ протестантовъ" (згадані Чтенія 1878 і 1879 рр.). Як додамо ще до того А. Гарасевича „Annales Ecclesiae Ruthenae. Leopoli 1862" і далі „Monumenta Confraternitatis Stauropigianae Leopoliensis, ed. Dr. Wladim. Milkowicz. T. I. Leopoli 1895" — то будемо мати найважніші видання документів та памяток XVI й XVII ст. до 1895 р.; поза вичисленим остається вже не багато важних видань тогочасних памяток.

З праць про цю добу назву передовсім: Н. Устрялова: „Сказанія князя Курбскаго. Изд. третье. Спб. 1868"; опісля: „Апокрисисъ Христофора Филалета, въ переводѣ на современный русскій языкъ. Кіевъ. 1870", де окрім вступного слова Івана Малишевського (I—LI) і видання у російському перекладі „Апокрісіса" додано ще: відповідь на письмо Іпатія Потія до Константина Острозького з 1598 р. (у російському перекладі), історію про лістрикійський ферарський собор (у російському перекладі), „Synod Brzeski" (Петра Скарги — по польськи) та акти й письма з „Апокрісіса" в оригіналі. Іван Малишевський видав також дуже важну на свій час, бо основну, працю: „Александрійскій патріархъ Мелетій Пигасъ и его участіе въ дѣлахъ русской церкви. Кіевъ. 1872" (два томи). Другий том містить 57 ріжних документів до історії східно-словянської церкви в 1584 до 1601 рр. (грецькі документи подані в російському перекладі). Тут поміщено дуже важні письма в справі церковної унії на Україні, а також передруковано твори: „Книжица", видану в Острозі 1598 р. і „Ключъ царства небеснаго" 1587 р. разом із статтею „Каленъдаръ римски новый".

Незабаром (1873 р.) видав Н. Скабаланович студію: „Объ Апокрисисѣ Христофора Филалета. Спб.", а далі зявився цінний I том великої студії С. Ґолубєва „Кіевскій митрополитъ Петръ Могила и его сподвижники. Кіевъ. 1883", де у „Приложеніях" надруковано „Матеріалы для исторіи западно-русской церкви" — в числі 100 документів. Тут маємо цілий ряд актів у релігійних справах на Україні в 1540—1640 рр., а між іншими і два полемічні твори Івана Вишенського: „Зачапка" і „Краткословный отвѣтъ Феодула" та брошуру „Аполлєіа Апологіи... 1628..." і Протестацію Мелетія Смотрицького проти київського собору 1628 р. Важні праці для історії української церкви XVI й XVII ст. принесли: „Памятники русской старины въ западныхъ губерніяхъ издав... П. Н. Батюшковымъ", яких VIII-ий випуск: „Холмская Русь" (Спб. 1885) містить між іншими праці: Н. И.

Петрова „Львовскій епископъ Гедеонъ Балабанъ“, Ор. И. Левицкого „Кириллъ Терлецкій, епископъ Луцкій и Острожскій“, йогож: „Ипатій Потѣй“, Н. И. Петрова „Уніатскій лжемученикъ Іосафатъ Кунцевичъ“, А. Станкевича „Игуменъ Аѳанасій Филипповичъ и шляхтичъ Янъ Луба“ й ін. Цікава є також стаття Мик. Сумцова „Историческій очеркъ попитокъ католиковъ ввести въ Южную и Западную Россію григоріанскій календарь“ („Кіевская Старина“ 1888 р.) і Н. Петрова „Западно-русскія полемическія сочиненія XVI вѣка“ („Труды Кіевской Дух. Акад.“ 1894 р., II—IV). З галичан писав у 90-их рр. XIX ст. про цю добу передовсім Іван Франко у двох польських статтях. В першій: „Charakterystyka literatury ruskiej XV—XVII. wieku“ („Kwartalnik Historyczny“ 1892 р., ст. 693—727) подано між іншим цікаву бібліографію предмету та підчеркнено значіння люблинської унії. В другій „Z dziejów synodu brzeskiego 1596 r.“ („Kwart. Hist.“ 1895 р., ст. 1—22) обговорено новішу літературу про унію й сказано дещо про „Пересторогу“. Та найважніша була більша праця І. Франка: „Іван Вишенський і єго твори“ (Львів 1895), де обговорено дотеперішні праці про Івана Вишенського, його твори й пробовано сконструувати його життєпис та характеристику.

Вкінці згадаю ще відповідні розділи в таких загальних працях, як: М. Кояловичъ. Литовская церковная унія. Спб. 1859 (2 тт.); Ю. Ѳ. Крачковскій. Очерки уніатской церкви (московські „Чтенія“ від 1871 р., тт. 76, 77, 98, 99); Макарій. Исторія русской церкви, тт. IX і X. Спб. 1879 і 1881; Julian Pelesz. Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom. Wien 1878 і 1880 (2 тт.); И. Чистовичъ. Очеркъ исторіи западнорусской церкви. Спб. 1882 і 1889 (2 тт.) й под.

Інші праці для нас менше важні й, що потрібне, згадаю на своюму місці.

З того огляду бачимо, що монографічних праць про українське письменство XVI—XVII ст. було до 1895 р. дуже мало, а й багато памяток того часу було ще невиданих. Тому то власне в 1895 р. зовсім справедливо оправдувався Іван Франко, що в своїй праці пропустив „розділи... де подана була характеристика южноруськоі суспільности і літератури з кінця XVI. і початку XVII. віку. Подаванє таких характеристик я вважаю передчасним, поки не будуть аналітично оброблені всі важнійші твори нашоі тодішньоі літератури, поки не будуть основнійше

прослiджені важнійші явища тодішнього житя. А як далеко нам іще до сего!"[1])

V.

Студія про „Пересторогу". Авторство „Перестороги". Час її написання. Гадки про денаціоналізацію українців. Упадок української православної церкви в XVI ст. Реформація. Кн. Константин Василь Острозький. Патріярхи на Україні. Характеристика епископів, що приняли унію. Вплив „Перестороги" на інші памятки. Берестейський собор 1596 р. Переслідування православних. Справа протосинкела Никифора. Справа Степана Добринського. Видумана бесіда братчика на соймі в 1600 р. Оцінка історичної части „Перестороги". Богословська частина. Характеристика праці акад. Студинського.

Такий був стан дослідів над українським письменством XVI—XVII ст., коли появились дві праці акад. Студинського, що займаються розглядом того самого полемічного твору, написаного після 1605 р. п. н. „Пересторога зѣло потребная".[2])

Велику студію про „Пересторогу" характеризує сам акад. Студинський у „Передному слові" так: „При опрацьованю „Перестороги" придержував ся я аналїтичної методи. З одної сторони старав ся я схарактеризувати мисли автора і дослїдити о скільки перша часть нашого памятника може служити нам жерелом історичним. З другої сторони бажав я виказати памятники, котрими послуговав ся автор „Перестороги" при списуваню свого твору". Як бачимо, є це подібна метода, що ми її завважали в праці про „Адельфотес". Але та метода іде в дуже цікавому напрямі, що розвивається у дальших працях акад. Студинського.

Поділивши свою студію на дві нерівні частини — на часть історичну і богословську — автор переходить крок за кроком гадки досліджуваної памятки та обговорює їх докладно. Через те бачимо у студії багато детайлів, що розростаються немов в окремі розвідки, звязані зручно в одну гарну цілість провідними гадками обговореної памятки. Багатство гадок і вислідів, опрацьованих із сумлінною докладністю — переміняє працю у справжню копальню ріжнобічних відомостей про дану добу. Це й причиняється до характеристичного для акад. Студинського цікавого способу представлення справи — і студія, хоч строго наукова, бо аргументує основно кожну гадку, читається легко й захоплює читача. Така метода розвивається, як згадано, у пізніших працях акад. Студинського дальше й тому пе-

[1]) Франко. Іван Вишенський, ст. III.

[2]) Довгий повний титул у Возняка, op. cit., ст. 361.

редовсім більші його праці дають невичерпану силу відомостей, зрештою не легко доступних, що можуть послужити дуже цінним матеріялом для дальших дослідників.

Першим питанням, що зацікавило акад. Студинського, була справа авторства анонімної „Пересторогиˮ, виданої ще 1851 р. Денисом Зубрицьким з рукопису, що був колись власністю музею львівської Ставропігії, а опісля опинився, здається, в Петербурзі[1]). Колиж І. Франко заявив, що Д. Зубрицький украв рукопис „Пересторогиˮ та вислав його Поґодінові до Москви[2]), то акад. Студинський виясняє, що Зубрицький не міг того вчинити, а в рукописній збірці Поґодіна того рукопису немає[3]). Нині рукопис „Пересторогиˮ віднайшовся. Це частина Збірника, писаного студентом замойської академії Михайлом Гунашевським у 1640-их рр. Цей збірник пропав із рукописів львівської Ставропігії й опинився у Августа Бельовського, а по його смерти у А. Петрушевича, що дарував його київському університетові. Друковане видання „Пересторогиˮ повне помилок та недокладностей і тому акад. Грушевський волів користати просто з рукопису[4]). Зубрицький признавав автором цеї памятки якогось львівського священика, учасника берестейського собору 1596 р.[5]); Андрій Попов — нотаря православного собору в Берестю, священика львівської церкви св. Вознесення Андрія[6]). Антін Петрушевич хотів бачити автора „Пересторогиˮ в Михайлі Гунашевичу, що був ніби то автором „Львовской лѣтописиˮ[7]). І. Франко приписав авторство „Пересторогиˮ львівському братчикові Юрієві Рогатинцеві[8]). Признаючи деяку правдоподібність гадці Попова[9]), акад. Студинський уважає таки здогад Франка найбільше зближеним до правди і підтримує його новими аргументами, зачерпненими з самої памятки[10]). На тому становищі

---

1) Акты Западной Россiи, т. IV. Спб. 1851, ст. 203 - 236.

2) В праці: „Z dziejów synodu Brzeskiegoˮ.

3) Студинський. Причинки до історії унії, ст. 10.

4) Михайло Грушевський. Історія української літератури. Том пятий. Друга половина. Київ. 1927, ст. 402—3.

5) Op. cit., ст. 203.

6) А. Поповъ. Матеріалы для исторіи церковной уніи въ юго западной Россiи. (Чтенія московські 1879, кн. I, ст. IV—V).

7) А. Петрушевичъ. Сводная галицко-русская лѣтопись съ 1600 по 1700 годъ. Львів 1874, ст. 7.

8) Franko. Charakterystyka literatury ruskiej, ст. 705.

9) Студинський. Пересторога. ст. 3.

10) Op. cit. ст. 4—5.

станули й нинішні наукові досліди аж до 1927 р., що признають також найбільш правдоподібним автором „Перестороги“ Юрія Рогатинця.[1]) Одначе акад. Михайло Грушевський, що дав останніми часами невеличку, але цікаву новими гадками студію про „Пересторогу“,[2]) не годиться тепер з гадкою про авторство Рогатинця,[3]) бо „такий близький до справ діяч, як Рогатинець, не допустив би сих очевидних і для його літературної мети непотрібних анахронізмів, що їх повна „Пересторога“. По друге — роля львівського брацтва і брацького руху взагалі в його оповіданню мабуть виступилаб виразніше, замість діяльности Конст. Острозького, що покриває і заслонює все инше в „Пересторозі“. По третє — не булоб і її жалів на те, що єрархія руська стала рекрутуватися з простих людей. Скорше се вказує на шляхтича або клирика з Волини або Київа — зпоза брацького руху 1590—1600-их років“.[4]) Можливо, що автор брав діяльну участь у берестейському соборі, а „супроти сього інтересу до берестейських подій та їх головних діячів... можна б думати, що автор „Перестороги“ був ідентичним з одним з авторів реляцій про берестейські події... котрої автора я назвав священиком Корецьким“.[5]) Так акад. Грушевський розвиває тут ширше сумніви в тій справі, піднесені ще 1896 р. в рецензії на працю акад. Студинського.[6])

Що до часу написання „Перестороги“, то акад. Студинський прилучується до гадки Зубрицького й Франка, що ця памятка написана між 1600 і 1605 р., бо власне того року видав Іпатій Потій „Посольство Мисаїла до папи Сикста IV“. По 1608-ім році не могла „Пересторога“ повстати, бо в ній не згадано нічого про таку важну подію, як смерть кн. Константина Острозького, що вмер власне того року.[7]) Новіші дослідники

[1]) Возняк, op. cit., ст. 175. Так думають також А. Брікнер і К. Харлампович, та М. Грушевський усе те вважає тільки здогадом (Грушевський. Історія України-Руси, т. VI, ст. 475—6), бо „від такого визначного діяча можна булоб сподіватися відомостей докладнійших і вірнійших, ніж фантастичні історії, які оповідає Пересторога“. (Op. cit., ст. 562). З найновіших дослідників приймають авторство Рогатинця: Ю. Третяк і Т. Ґрабовський.

[2]) Михайло Грушевський. Історія української літератури, V, 2. ст. 402—417.

[3]) Про письменську діяльність Ю. Рогатинця гл. op. cit., ст. 357 і д.

[4]) Op. cit., ст. 403.

[5]) Op. cit., ст. 404.

[6]) Записки Наук. Тов. ім. Шевченка 1896 р., т. XII. Бібліографія, ст. 22.

[7]) Студинський, op. cit., ст. 5—6.

думають, що „Пересторога“ написана не скорше, ніж 1605—1606 р.[1]) Такої гадки й акад. М. Грушевський, що кладе написання „Перестороги“ на літо 1605 р. — може й з поправками в 1605—6 рр.[2])

Хоч „Пересторога“ викликала зараз після її надруковання доволі велике зацікавлення в науці, аж до праці акад. Студинського „не переведено ще над нею студиї, котрої задачию було-б виказати о скілько всї історичні подїї наведені в „Пересторозї“ зображені вірно а о скілько тенденцийно; не вказано також....., якими памятниками лїтературними..... користувався автор при списуванню свого полємічного твору“.[3]) Так характеризує сам автор мету своєї праці.

В обговоренню довгого титулу „Перестороги“ (ст. 8—11) застановляється акад. Студинський довше над тим, чому „Пересторога“, згадуючи про флорентійський собор, кладе його дату на 1459 або 1460-тий рік, коли відомо, що цей собор відбувся в 1438—9 рр. Ця невірна дата дісталася, здається, до „Перестороги“ з грамоти епископів, якою вони після берестейського собору звіщали про свій перехід на унію[4]) — тут покладено дату флорентійського собору на рік 1458. „Пересторога“ знала цю грамоту, як на це вказують подібні фрази, зачерпнені відти. До згаданої грамоти підходять подібністю деяких гадок видані анонімно твори Іпатія Потія „Унія“ 1595 р.[5]) та „Антірресіс“ 1599 і 1600 р.[6])

Друга невірна дата в „Пересторозі“, що Русь приняла Христову віру з Греції 25 літ скорше, ніж „Ляхове зъ Нѣмецъ Римскую“, є певне вже свідомим фальсифікатом (ст. 11—12).

Автор „Перестороги“ переходить далі історію Руси та згадує про міжусобиці та здичілість князів, що нищили Русь. При тому висказує він оригінальний і цікавий для свого часу погляд, що причиною тих нещасть був брак „школъ посполитыхъ“ на Руси. Акад. Студинський зазначує зовсім справедливо, що причин тих жорстоких незгод треба шукати також і у частинно відємному впливі Візантії і в одичілости, яку спричиняла боротьба

---

[1]) Возняк, l. c.

[2]) Грушевський. Історія української літератури. V, 2, ст. 404.

[3]) Студинський, op. cit., ст. 7.

[4]) Вона надрукована в: „Актахъ Западной Россіи“, т. IV. ч. 103.

[5]) „Унію“ передруковано у „Русской Исторической Библіотекѣ“, т. VII, ст. 111—168; „Антірресіс“ — там саме, т. XIX, ст. 983—1034.

[6]) Тоді Ἀντίρρησις ще не була передрукована.

Руси із степовими хижаками (ст. 13). Так порушено тут у кількох коротких гадках дуже важне питання впливу Візантії на Україну.

Також тільки коротко згадує акад. Студинський про натяк „Перестороги“ на те, що в Кракові й у Львові знаходиться багато словянських книжок, яких не випускають на світ. На кількох прикладах показано, що і католики і православні нищили з кінцем XVI і з поч. XVII ст. взаїмно ворожі собі книжки (ст. 13—14). Ця справа настільки цікава й важна, що нею належалоб занятися докладніше, навязуючи до даних, зібраних акад. Студинським.

Далі застановляється „Перестророга“ над причинами винародовлення українців у користь поляків. Акад. Студинський розбирає подрібно ті гадки і так дає суцільний і докладний образ невідрадного положення України після Люблинської унії (ст. 15 і д.).

„Пересторога“, здається, одна з перших звернула увагу на те, що українці, женячись з польками, переймали їх звичаї й віру та винародовлювались. На гадку акад. Студинського ті погляди „Перестороги“ перейшли й до пізніших літописів.

А причиною того спольщення був, як каже „Пересторога“, брак шкіл на Україні. Це приневолювало українців користати з польських шкіл, що вели за вищою освітою й полонізацію. І ось знайшлися на Україні люде, що стали накликати до закладання своїх власних національних шкіл, що не тільки не неслиб за собою відступництва від віри й народности, а ще й обороняли б їх. Окрім автора „Перестороги“ писав у тому дусі, як подає акад. Студинський, кн. Курбський[1]) і львівське братство в 1600 р.[2]) Таких голосів знаємо нині більше. Іван Вишенський згадує з того боку про якогось волинського проповідника і про пана Юрка зі Львова (може Юрія Рогатинця), так висловлювався Сильвестер Косів в Exegesis-і 1635 р.;[3]) ще давніше розумів вагу вищих шкіл для українців Василь Загоровський у своюму завіщанню 1577 р. Але було й поважне число противників таких вищих шкіл — найвидніший між ними був Іван Вишенський.[4])

---

[1]) Н. Устряловъ. Сказанія кн. Курбскаго. Спб. 1868, ст. 241.

[2]) Труды кіевской духовн. академіи 1876 р., ч. I, ст. 386.

[3]) Грушевський. Культурно-національний рух, ст. 87—8.

[4]) Про табор противників вищої освіти на Україні гл. Харламповичъ, op. cit., ст. 231 і д. Одначе треба підчеркнути, що хоч

Та може найважнішою причиною денаціоналізації українців з кінцем XVI ст. було важке положення православної церкви на Україні. Автор „Перестороги" добачує причину цього в деморалізації й погоні за наживою у вищого духовенства і в неуцтві нижчого клиру.

Акад. Студинський застановляється глибше над причинами того важкого стану української православної церкви в XVI ст. (ст. 17—23) та шукає початків її занепаду у її внутрішньому устрою попередніх віків. Хоч у тім часі досліди над історією української церкви в XIII і поч. XIV ст. не давали ще багато матеріялу в цій справі, вказує акад. Студинський, що головне джерело того розстрою православної церкви на Україні лежало в понеханню принципу вибору епископів, який вже в XII—XIII ст. відбувався зразу собором єрархів під проводом митрополита за дозволом великого князя, а далі й при участи місцевих мирян, що ще в половині XVI ст. вибирали і архимандритів і священиків. Литовські князі здобули собі право „подавання" церковно-єрархічних місць — що означало тільки дозвіл користуватись церковним майном, з яким були звязані ріжні державні тягарі й обовязки. А з часом вивернено первісне значіння цього права „подавання" і воно стало рівнозначне з правом назначувати кандидатів на епископські катедри. Власне з початком XVI ст., в актах виленського собору 1509 р., маємо першу вістку про таке надужиття права „подавання". Не треба й говорити, як це відкривало шлях протекціям, підкупствам і подібній деморалізації, аж дійшло до того, що на православні владицтва й інші єрархічні місця назначувано людей не то світських, неморальних чи підозрілих про злочини, а то й іншої віри.

У тих справах висловлює інші гадки акад. М. Грушевський. Він оспорює[1]) гадку О. Левицького й акад. Студинського, що питоменною прикметою староруської церкви був вибір духовних самими вірними — це була новина, витворена власне в Польсько-Литовській державі.[2]) Через інгеренцію світської влади ослабла в тім часі канонічна власть митрополита над епископами, ослабла й залежність митрополита від патріярха. Імено-

---

автор „Перестороги" розуміє вагу власних шкіл для українців, то він має ще старі погляди на характер тих шкіл і виступає проти новітньої науки в них.

[1]) Записки Наук. Тов. ім. Шевченка 1896 р., т. XII у рецензії на обговорювану працю акад. Студинського.

[2]) Пор. також: Грушевський. Історія України-Руси, т. V, ст. 461—2.

вання епископів з часом зовсім вийшло зпід впливу митрополита; в повну непамять пішла устава Теогноста про вибір епископів епископським собором. Почато вибирати кандидата собором духовних і світських вельмож православної религії, але й це часто не могло здійснитись, бо все частіше роздавала опорожнені катедри світська власть — король і вел. князь Іменовання епископів і видніших архимандритів усе більше переходило в виключну компетенцію світської влади, митрополитові лишалася тільки формальність посвячення предложеного йому кандидата. Вкінці князь заявив, що це його „власная речъ" роздавати такі посади. Розуміється, митрополит не мав ніякої екзекутиви над епископами й священиками, що мали опіку колятора. Правительство, князі й пани надуживали права патронату, кандидати підкуплювалися на владицтва й архимандрії. Так приготовлялася інтензивна участь вірних у церковній управі й релігійних справах. Духовні добра почато трактувати як звичайні бенефіції, а духовні уряди як „хліб духовний". Тому ці уряди купували, продавали, заставляли, міняли й набували часто люди, що не мали нічого спільного з церковними завданнями. Навіть куповано собі духовні посади ще за життя владики чи ахимандрита, а грамоти на них діставали й неправославні. Такі кандидати нераз правили бенефіціями й не думаючи про посвячення, а коли було кілька таких номінатів, то вони зводили з собою бої. Усе те приводило православну церкву на Україні до повної руїни.[1])

Тому не дивно, що між православною єрархією того часу стрічаємо податкові здирства, збройні наїзди, насильне замикання церков і под. Серед таких обставин важке було положення нижчого духовенства, що терпіло великий угніт і безконечні насильства. Погіршили це положення православної церкви ще й такі ухвали, як н. пр. конфедерації з 1573 р., що віддавали панам владу над підданими не тільки у світських, але й у духовних справах.[2])

Не малий розстрій у православну церкву вносили ріжні реформаторські течії, що стали виринати на Україні від кінця XVI ст. І справі розширення реформаційних сект на Україні з кінцем XVI ст. присвячує акад. Студинський довшу увагу

---

[1]) Op. cit., ст. 469—490.

[2]) Студинський, op. cit., ст. 22—3. Про деморалізацію нижчого духовенства гл. Грушевський, op. cit., ст. 502 і д.

(ст. 23—30), бо на його гадку „протестантизм в головній мірі причинився до сего сумного положеня церкви православної".

Для історії реформаційного руху на Україні мав акад. Студинський у тому часі ще не багато праць. Найважніша була тут стаття Ореста Левицького про социніянство на Україні.[1]) Крім того писали ще про социніянство: І. Малишевський у праці про письмо половця Смери[2]) та Е. Будрін у монографії про антитринітаріїв.[3]) Дещо більше праць було присвячено єреси жидовствуючих. Окрім посланій старця Артемія[4]) була вже докладна праця про цей релігійний рух в „Исторіи русской церкви" Макарія[5]) і в старій монографії Руднєва,[6]) та в студіях І. Емелянова про науку Теодосія Косого.[7]) Ці праці доповнює акад. Студинський вістками з сучасних полемічних творів: „Унії" Іпатія Потія, „Антіррesіса", „Synodu brzeskiego" П. Скарги та з писань кн. А. Курбського. На тій основі дає акад. Студинський живий образок реформаційних рухів на Україні в XVI ст.

Загроничні студії, передовсім у Німеччині й Швайцарії, прийняття лютеранства у Східних Прусах та в Ліфляндії, поширення кальвінізму й інших реформаційних наук між можними литовськими й білоруськими та українськими родами, прихильність деяких королів до тих родів разом із проповіддю реформації — ось головні причини розвитку того релігійного напряму на Україні.[8]) „Про історию розвою науки Лютра і Кальвіна на Руси поки що не зібрано ще материялів" — зазначує акад. Студинський[9]) і, доповнюючи вістки О. Левицького, дає ширшу картину антитринітаризму чи социніянства на Україні, що дíставшись до Польщі й Литви, знайшов свій осередок передовсім у Пінчові і в Ракові та почав скоро поширюватись, ділячись

---

[1]) У згаданому вступі до актів в „Архивѣ Юго-Зап. Рос.", ч. І, т. VI.

[2]) Ив. Малышевскій. Подложное письмо половца Ив. Смеры къ кн. Владиміру. Труды Кіевской Духовн. Акад. 1876 р., 2—3 зш.: про реформацію в Польщі 1876, 2, ст. 482 і д.

[3]) Евл. Будринъ. Антитринитаріи шестнадцатаго вѣка. Казань 1886. Інші праці про реформаційний рух у Польщі та на Руси вичислені у Харламповича, op. cit., ст. 143.

[4]) Русская Историческая Библіотека, т. IV, ст. 1201—1441.

[5]) Т. VI, ст. 80.

[6]) Рудневъ. О ересяхъ и расколахъ въ русской церквѣ. Москва 1838.

[7]) И. Эмельяновъ. Ученіе Θеодосія Косаго; і йогож Полемика противъ ученія Косаго. (Труды Кіев. Духов. Акад. 1862 р., ч. 6 і 9).

[8]) Подібні причини реформації на Україні й Білій Руси вказує й Харлампович, op. cit., ст. 143 і д.

[9]) Студинський, op. cit., ст. 25.

одначе рівночасно на секти: чистих антитринітаріїв, півжидовствуючих та жидовствуючих і вкінці унітаріїв — аріян. Жидовствуюча наука російських вільнодумців Теодосія Косого й ін. знайшла прихильників на Литві та в Західній Руси, але скоро заступає її півжидовствуюча наука й при кінці XVI ст. чистий антитринітаризм, що обіймає широкі круги поміж шляхтою в воєвідствах: новгородськім, берестейськім, мінськім, виленськім, вітебськім та ін. Антитринітаризм перейшов також на Волинь, де його проповідували Теодосій, Ігнатій та Мотовило. Тут появляється антитринітарський переклад Нового Завіта Валентина Негалевського 1581 р. Рівночасно обіймає антитринітаризм інші українські землі й доходить до Київа.[1])

З новіших дослідників акад. М. Грушевський уважає дотеперішні вістки про поширення протестантизму на Україні — прибільшеними, бо „належить брати з певною обережністю ті ходячі шумні фрази про широке розповсюдженнє на Україні „єретичних гадок" навіть для їх власних часів — останньої чверти XVI в., а тим меньше бачити в них доказ розширення реформаційних ідей в попередніх десятиліттях."[2]) Тодішні письменники „занадто богато вимагали на пункті правовірности і всякі зносини з „єретиками" без церемонії уважали відступництвом, зрадою, єресию."[3]) Відси повстали — на гадку акад. Грушевського — ці фрази (у Курбського, Вишенського, Скарги, Потія) про розширення реформації на Україні, що „дихають полємічним гіперболїзмом; без сумніву і тут мішають ся до купи успіхи раціоналїстичних ідей з успіхами нововірства як певних орґанїзованих конфесій; зістаєть ся не ясною і хронольоґія сих успіхів."[4]) І акад. Грушевський добачує в реформаційних течіях між українським панством „оден з проявів піддання української суспільности, українських панів новій польській культурі, яка дає себе знати в останній чверти XVI в., а не самостійний прояв культурної еволюції української суспільности".[5]) Акад. Грушевський подає спис протестантських громад на Україні[6]) й до-

[1]) Студинський, op. cit., ст. 28—29. Коротше повторив акад. Студинський подібні гадки в працях: Polemiczne pismo, ст. 373 і Pierwszy występ, ст. 6.

[2]) Грушевський. Історія України-Руси. Т. VI, ч. II. Київ-Львів, 1907, ст. 421.

[3]) Op. cit., ст. 422.

[4]) Op. cit., ст. 25.

[5]) Op. cit., ст. 422.

[6]) Op. cit., ст. 624–28.

ходить до висновку, що до останніх десятиліть XVI ст. „українська суспільність не перейшла через реформаційну фазу скільки небудь основно — і так само не перейшла через неї й пізнійше. Се можна-б уважати користним з того погляду, що реформаційний рух не ослабив підстав української суспільности відірваннєм від старих традицій і не розбив сеї спільности передчасно на два релігійно-культурні табори.“[1]) Як бачимо, акад. М. Грушевський не добачує в реформаційно-раціоналістичному русі тої шкоди для української народности, яку добачив акад. Студинський. Справа остає на ділі невияснена належно, бо маємо для неї за мало джерельних даних. В останніх часах акад. Грушевський дещо змодифікував свій погляд на реформаційні рухи на Україні, бо згадуючи про зазначені тут свої гадки, він додає: „При сім погляді, в головнім, я лишаюсь і тепер, з тою відміною, що після спостережень, зроблених в останніх десятиліттях над поступовими течіями кінця XV і поч. XVI в.... я більше надаю значіння тим течіям, і в Білоруси, і на Україні, та рахуюся з ними як з фактом дуже серйозним.“[2])

Спираючись передовсім на згаданій студії І. Малишевського про Мелетія Пігаса, показує акад. Студинський, що „Пересторога“ з антагонізму до унії надто вже ідеалізує положення грецької церкви під владою Туреччини, подібно як це ранше вчинили „Апокрізіс“, а пізніше „Тренос“ М. Смотрицького. Ці автори промовчують, що важке положення грецької церкви під турецьким ярмом відбилося й на православній церкві України, куди заходили з Греції усякі правдиві й фальшиві єрархи та спричиняли своїми часто безправними розпорядками тільки заколот і безлад в українських церковних справах.[3])

Довшу партію (ст. 32—43) присвячує акад. Студинський характеристиці кн. Констянтина Василя Острозького, якого „Пересторога“ величає за заслуги для православної церкви, „бо хоть єго діяльність була вже нераз предметом студий, то всеж таки не знайшла до нині цілком точного критичного освітленя,“[4]) хоч з другого боку в тім часі не було ще майже ніяких вісток про острозький кружок і тамошню школу.[5]) Справивши вістку

---

[1]) Op. cit., ст. 426.

[2]) Грушевський. Історія української літератури, V, 2, ст. 234.

[3]) Студинський, op. cit., ст. 29—32; також: Polemiczne pismo, ст. 374 і Pierwszy występ, ст. 12. [4]) Студинський, op. cit., ст. 33.

[5]) Op. cit. Про острозьку школу маємо докладніші вістки аж у праці: К. Харламповичъ: Острожская православная школа. 1897.

„Перестороги“ про наділення кн. Острозького правом завідувати духовними своєї віри („Пересторога“ нарошне невірно приписує те наділення віротерпимому королеві Стефанові Баторію), говорить акад. Студинський про безмірні багатства Острозького, його лояльність супроти короля (князь після короткого опору перший підписав Люблинську унію 1569 р.) та про закладання його коштом шкіл і друкарень та видавання книжок. Коротко згадує акад. Студинський про вислалювання Острозького за вірність православю „Пересторогою“, „Палінодією“ й Острозькою Біблією і зовсім справедливо не згоджується з ідеалізованням його особи не тільки православними письменниками XVI й XVII ст., але й деякими російськими історіографами XIX ст. Тільки П. Куліш в „Исторіи возсоединенія Руси“ та в „Исторіи отпаденія Малороссіи отъ Польши“ і М. Костомарів поставились критично до діяльности Острозького. Костомарів вказав на впливи кн. Андрія Курбського на Острозького, а Куліш оцінив вже надто строго характер князя, хоч вірно відмовив йому сильної волі. Акад. Студинський перший підчеркує вагу грамоти з 8 липня 1583 р., виданої Бароніем в „Annales ecclesiastici“, в якій Острозький один з перших українців підносить — певне під впливом єзуїта Антона Поссевіна — гадку унії, навязуючи в тій справі дипломатичні переговори з Римом. Але обік католиків впливали на Острозького також і православні і, здається, кн. Курбському (якого діяльности присвячено ст. 40—42) вдалося відтягнути Острозького від переходу на католицизм вже з початком 80-тих рр. XVI ст. Вкінці й протестанти (социніяне) впливали також не мало на Острозького — так, що він хитався заєдно між ріжними течіями: ставши сам заохотою до унії з Римом, він боронив опісля православя, не вагаючись зєднатись у тій боротьбі й з протестантами.

Таку нерішучість виявив Острозький також у відношенню до свойого свояка Іпатія Потія, якого власне на поручення Острозького висвячено 20 марта 1593 на володимирського епископа, хоч немає сумніву, що Острозький знав добре про прихильність Потія для унії.[1]) Видно це з того, що в три місяці пізніше (21 червня 1593 р.) Острозький перший віднісся до Потія з гадкою, щоби він перевів унію на Руси.[2]) Потій відповів на це письмо, здається, відмовно не тільки тому, що годі було повести справу так, як того хотів Острозький, але й —

[1]) Студинський, op. cit., ст. 66.
[2]) L. c.

як думає акад. Студинський — ще й тому, що знав нерішучість Острозького. Тому й певне також епископи не повідомляли Острозького про дальші свої заходи в справі унії, хоч Острозький показав своїм поступованням, що він був зразу прихильником унії (справедливо не годиться акад. Студинський з гадками тих дослідників, що думають, немов би то Острозький ніколи не був прихильником унії).[1]) Після відповіди Потія Острозький якось не цікавиться якийсь час справою унії, хоч епископи дальше підготовляють її.[2]) Аж з початком 1595 р. (у листі до Потія з 21 марта) починає Острозький знов інтересуватись заходами епископів коло унії, але й виявляє заразом прихильність до протестантів. На цей лист відповів Потій письмом з 25 марта, але автор „Пересторони" наводить це письмо з „Апокрісіса", де воно подане у сфальшованому виді а не з „Антірресіса", де воно надруковане в цілости. Колиж' Потій у ще одному письмі (з 16 червня 1595 р.) знов просив Острозького приступити до унії, Острозький заявив, що не признає Потія епископом і розіслав Посланіє, в якому перестерігав православних перед унією та висловлювався злобно про епископів, що перейшли на унію.[3]) З того Посланія приходить акад. Студинський до переконання, що одною з причин, чому Острозький відступив від своїх гадок про унію, було те, що він „був уражений, що діло приготовляло ся і довершувало ся без єго відомости, що епіскопи уважають єго за „безсловесного", а хоть Острожський стає тут в обороні православних, то всеж таки в тих словах проявляє ся не ураза православних, але єго власна уражена і подражнена амбіция. Се була одна причина, задля якої Острожський стає непримиримим ворогом Потїя і унії."[4]) Але Острозький зійшовся ще раз з Потієм і домагався від нього, щоби виєднав у короля дозвіл скликання собору. Потій і король вже годились на це, коли кн. Острозький сам перебив усе діло різким листом на збори протестантів у Торуні, яким він пропонує злуку для спільної оборони прав православних та протестантів, а королеві грозить втратою здоровля й королівства та виставленням війська проти католиків.[5]) Цей лист

---

[1]) Op. cit., ст. 67.

[2]) Op. cit., ст. 68.

[3]) Op. cit., ст. 71—72.

[4]) Op. cit., ст. 73.

[5]) Op. cit., ст. 73—76, де й подано цей лист (чи радніше: Інструкцію Лушковському) у цілости.

дійшов до відома короля і король дав скоро відчути Острозькому свою уразу. Але це Острозького не змінило — він дальше ненавидів унію й лучився з протестантами, чим доводив православну церкву до упадку, як висловлюється акад. Студинський.[1])

Але уражена амбіція Острозького не була єдиною причиною його ненависти до унії від 1595 р. — ще більше заважив тут вплив знаменитого александрійського патріярха Мелетія Пігаса, що від 1594 р. навязав з кн. Острозьким близчі зносини і вмів собі його приєднати, як це показує згадана студія І. Малишевського. Навязання приязни з протестантами було також наслідуванням праці Пігаса, що відносився до них приязно.[2])

Автор „Перестороги" не віднісся критично до діяльности кн. Острозького — він пішов тут за „Апокрісісом" і за іншими панегіриками князя. З православних письменників кінця XVI і поч. XVII ст. тільки один Іван Вишенський кинув у своїй „Пораді" важкий докір Острозькому. Акад. Студинський кладе дату написання того посланія Вишенського на 1610—11 р. (після появи „Треноса" Мелетія Смотрицького), не годячись з Голубєвом, що рад би його покласти на 1620 р.,[3]) та з Іваном Франком, що установляє 1608 р. як дату написання „Поради".[4])

До особи кн. К. Острозького повертає акад. Студинський ще в „Памятках полємічного письменства" при нагоді обговорення писань Клирика Острозького, звернених проти Іпатія Потія. Потій звернувся листом з 3 червня 1598 р. до Острозького в справі унії, одначе відповіди на цей лист від князя не дістав, „бо відносини між ними були вже від трех літ зірвані, бо обурювали певно князя аподиктичний тон листу... певність себе... вітвертість... що не дозволяла ніколи Потієви перебирати в словах, що веліла йому не щадити нікого, навіть самого князя. Потій в листї не стільки просив, скільки приказував... а попри се закидав князеви, що він був одним з перших промоторів унії, дорікав йому, що він висилав на собор протестантів в Торуни лист з погрозами против короля, через що ударемнив скликанє собору над унією, докорював князеви за те, що дозволив видруковати в „Апокрисисї" його довірочні листи і грозив

---

[1]) Op. cit., ст. 67—9.

[2]) Op. cit., ст. 81—2.

[3]) С. Голубевъ. Объяснительные параграфы по исторіи русской церкви. Кіевъ 1893, ст. 93 і д.

[4]) Іван Франко. Іван Вишенський і его твори, ст. 357.

такою самою відплатою, накликував князя до єдности, вказуючи на Божий суд, що не омине князя за згубу власної душі і душ руського народа"[1]). Цей лист мусів викликати велике обурення у кн. Острозького й він сам Потієві не відповів на нього — виручив його в тому Клирик Острозький, відповідаючи передовсім поезією та іронією.

Але Потій не уступав. Він пробував далі прихилити кн. Острозького до унії, звернувся до нього з поч. 1599 з новим листом, що одначе не дійшов до наших часів, а в кілька літ пізніше й присвятив йому свій псевдонімний твір „Obrona ś. Soboru Floreńskiego" (1603 р.)[2]). І в р. 1599 також відповів Потієві не сам князь, а Клирик Острозький, оправдуючи між іншим гнів князя на уніятських владиків[3]).

Гадки акад. Студинського про кн. Острозького доповнюють досліди П. Жуковича, що одначе оцінює діяльність князя з іншого становиска. Також Жукович признає, що саме повстання ідеї унії відбулось до певної міри з відома й при участи кн. Острозького[4]). Не даром жеж присвятив Петро Скарга свій твір „O iedności" (передмова до того твору датована: 7 лютого 1577 р. у Вильні) власне кн. Острозькому, бо ця книга є друкованим виявом гадок, які Скарга хотів висловити усно князеві у Львові, куди князь закликав його для духовної розмови. Далі в 1581—83 рр. розмовляв кн. Острозький у Вильні на тему унії з відомим єзуїтом Антоном Поссевіном[5]), а в 1583 р. з папським нунцієм у Польщі Больонеттом і вкінці з королем. Але з тих розмов не вийшло нічого[6]). Опісля 10 літ кн. Острозький зовсім не цікавиться питанням про унію. Користаючи з добрих відносин до короля, постарався кн. Острозький між іншим про королівську грамоту (з 4 марта 1593), якою іменовано Адама Потія володимирсько-берестейським епископом[7]). Острозький хотів, щоби Потій виступив на найближчому церковному соборі в обороні вищих інтересів

---

[1]) Студинський: Памятки, ст. XI XII.

[2]) Op. cit., ст. XXVII - VIII.

[3]) Op. cit., ст. XXVIII.

[4]) Жуковичъ: Сеймовая борьба православнаго западно-русскаго духовенства съ церковной унiей (до 1609 г.). Спб. 1901, ст. 100.

[5]) Про побут Поссевіна у Вильні дав гарну студію: Іван Крипякевич. З діяльности Поссевіна (Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, 1912 р., т. CXII), але тут не згадано про його звязки з Острозьким.

[6]) Жуковичъ: op. cit., ст. 101.

[7]) Op. cit., ст. 106.

православної церкви, бо такі гадки були тоді у кн. Острозького[1]). Так зявився відомий лист кн. Острозького до Потія з 21 червня 1593 р., в якому Острозький розвиває свої гадки про унію[2]). На цей лист відповів Потій послам князя тільки усно, признаючи його план не до здійснення — і так це письмо полишилось без практичного висліду. Про дотеперішні плани унії з боку владик Острозького не повідомлено й досі[3]).

Колиж вістки про унію стали поширятись і еп. Кирило Терлецький виїхав у тому ділі до Кракова, спитав кн. К. Острозький 9 марта 1595 р. Потія, куди й чого поїхав Терлецький. Потій відповів, що про виїзд Терлецького довідався аж після свойого приїзду на Волинь, а про унію владикам і не снилось. Але слухи про унію не уставали й кн. Острозький спитав знов 21 марта Потія про „краківські“ новини. Одначе Потій у письмі з 25 марта заперечував вісти про унію й випирався участи в тій справі[4]). Так кн. К. Острозького не тільки відсунено від участи в переведенню унії, а ще до того еп. К. Терлецький, що мав особисті порахунки з кн. Острозьким, зовсім передав діло унії особистому й політичному противникові кн. Острозького коронному канцлерові Замойському[5]). Аж коли актом з 12 червня 1595 р. зложено соборне посланіє до папи від митрополита й усіх владик та вибрано легатами Терлецького й Потія, признали Рагоза й Потій (письмом із 16 червня) потрібним познайомити з усією справою також обох найвидніших православних сенаторів: кн. В. К. Острозького і Скумина-Тишкевича. Тоді Острозький написав своє останнє письмо до Потія (затрачене) — воно було суворе, бо князь не признавав вже Потія православним епископом і погрожував, що повстане проти унії з усією силою. Але Потій, що формально був перед князем менше винуватий, ніж інші владики, спробував знов приєднати князя й довів до стрічи з кн. Острозьким у Люблині в липні 1595 р. Одначе князь домагався скликання церковного синоду в справі унії[6]) й Потій обіцяв випросити на це у короля дозвіл. Але до короля почали доходити „ріжні новости“ і король годився на синод тільки тоді, як того

---

[1]) Там саме.
[2]) Op. cit., ст. 108.
[3]) Жуковичъ: op. cit., ст. 109.
[4]) Op. cit., ст. 128—9.
[5]) Op. cit., ст. 130.
[6]) Op. cit., ст. 135—8.

синоду забажає київський воєвода в інтересах унії. Про це звістив Потій кн. Острозького письмом з 5 серпня 1595 р.[1]). Але вже й передтим звертались православні до Острозького з зазивом подбати у короля про скликання релігійного зїзду. Тоді князь звернувся до усіх православних з окружним посланієм з 25 липня 1595 р., де заявив свою вірність православю й перестерігав православних перед владиками, що відступили від православя. А ще раніше звернувся кн. Острозький до коронного підканцлера Яна Тарновського з просьбою подбати у короля про те, щоби справи унії не ведено потайки, а предложено її соймові. Одначе що до сойму кн. Острозький відповіди не дістав, а що до синоду король грамотою з 28 липня 1595 р. дав відмовну відповідь та вислав ще й послів до кн. Острозького для переговорів у справі унії[2]). Тоді звернувся кн. Острозький у початках липня, а далі й інші православні до протестантів з просьбою про поміч. Відповідь короля роздратувала кн. Острозького й довела до різкої й образливої для короля інструкції Касперові Лушковському, що як уповноважений князя взяв участь у протестантському синоді, скликаному в днях 21—26 серпня 1595 р. в Торуні проти заборони короля. Хоч з того приводу лякали кн. Острозького королівським гнівом, на ділі опір кн. Острозького й православних проти унії викликав у державних кругах занепокоєння й навіть рішено відложити поїздку Потія й Терлецького до Риму, але вкінці згодженося на вислання їх зараз і 24 вересня 1595 р. видав король універсал про зєдинення православних із римською церквою[3]). Два дні опісля (26 вересня) Потій і Терлецький відїхали до Риму[4]).

Тимчасом розпочався сойм 1596 р. і тоді православні з кн. Острозьким на чолі почали уперше отверту боротьбу проти унії, домагаючись скликання синоду для суду над Потієм, Терлецьким і їх спільниками та зложення їх з епископських катедр. Не добившись нічого, заявив кн. Острозький разом із земськими православними послами, що не признають обох згаданих владик епископами і що не допустять їх влади в своїх маєтностях. У гродські книги занесено відповідні протестації[5]).

---

[1]) Op. cit., ст. 147—8.
[2]) Op. cit., ст. 151—4.
[3]) Op. cit., ст. 155—7.
[4]) Op. cit., ст, 161—8.
[5]) Op. cit., ст. 202—3.

Колиж оголошено грамоту митроп. Рагози, якою скликано синод на 6 жовтня 1596 р. (цей день вибрано, здається, на бажання кн. Острозького), то кн. Острозький і волинська шляхта звернулись до короля з ріжними просьбами в справі того синоду, але король майже в усьому їм відмовив[1]). На берестейському православному синоді в жовтні 1596 р. стояв кн. В. К. Острозький разом із своїм сином Олександром на чолі світських людей, а з православних сенаторів був там ще тільки новгородський каштелан Олександер Полубенський. Про діяльність кн. К. Острозького на тому синоді довідуємося доволі мало — але знаємо н. пр., що королівські посли зносились передовсім з князем[2]). Опісля чуємо нераз про нього в часі приготовань до соймових нарад у 1597 р.[3]). На соймі 1597 р. виринає особа кн. Острозького у голосній справі протосінкела Никифора[4]) — і тут князь виявив яскраво характеристичний брак постійности та рішучости[5]).

Дуже гарну характеристику князя Василя-Констянтина Острозького подає акад. М. Грушевський, що пробує критично розібратися в неповних і часто непевних вістках про князя[6]). Він признає, що „не вважаючи на... повагу, незмірне богацтво, звязи й впливи, якоїсь хоч трохи визначнійшої ролї кн. Острозький не грав“ і хоч воно дасться частинно оправдати тодішнім положенням українського магната, то всеж таки „інтересу до справ політичних, адміністрації, публичної діяльности взагалі кн. Василь-Константин видко не мав“[7]). У державних справах проглядає всюди „привата“ в його поступованню, а і в справах свойого приватного життя й інтересів „не показував він енерґії, рішучости, ініціятиви. Ще до різкого виступу можна часом було його попхнути, але витрівати в завзятю й енерґії він ніколи не міг“[8]). І таким показав він себе хочби й „в справі екзарха Никифора — різкий виступ против самого короля, і по тім — князь махає на все рукою й усту-

[1]) Op. cit., ст. 214—18.

[2]) Про наради обох жовтневих синодів гл. IV главу II відділу Жуковича, op. cit., ст. 218 і д.

[3]) Op. cit., ст. 235—46.

[4]) Гл. про це далі.

[5]) Відношення кн. Острозького до унії представив у дещо іншому світлі також: Likowski, op. cit., ст. 140—153 (цілий VII-ий розділ).

[6]) М. Грушевський: Історія України-Руси, т. VI, ст. 479 і д.

[7]) Op. cit., ст. 480.

[8]) Op. cit., ст. 481.

пає в ображенім маєстаті"[1]). Таким самим виявив себе князь і на релігійному полі; М. Грушевський пише про це: „Брак енерґії, ініціятиви, активности показує він і... в сфері культурно-релігійних інтересів. Його роля, діяльність в сій сфері оцінювала ся дуже неоднаково... Одні під небеса підносили й підносять його заслуги, його характер, бачучи в нїм чоловіка прямо ідеального, — иньші бачуть в нїм людину вповнї пусту, безхарактерну, зовсїм позбавлену всяких ідеальних змагань; одні зводять ріжні зміни в його поглядах і поводженню до мотивів особистої натури, амбіції, — иньші в сїм браку якоїсь одностайности добачають прикмети ширших поглядів, свобідних від всякого сектярства й виключности". Автор констатує у Острозького „брак визначної індівідуальности, енерґії й витрівалости, неохоту виступати різко й гостро, наприкряти ся людям. Він радо зіставляв ціле житє на другім плянї сучасної релїґійно-національної боротьби, в ролї високого арбітра, до якого суду й гадки, поваги й опіки звертають ся заступники ріжних сторін і який по монаршому знаходить для кождого ласкаве слово і милостивий дарунок[2]). При певній дрібязковости і слабкости характеру в Острозькім безперечно було де що з тої маєстатичної величи, яка виховуєть ся в династиях почутєм своєї висшости і каже людинї брати з гори, з становища обєктивнїйшого й вищого партийну боротьбу, релїґійне і всяке иньше сектярство. Тїсні звязки, що лучили його з иньшими сферами національними, релїґійними, культурними... прилучали ся до його вродженого індіферентизму й неохоти до всякого різкого зазначення своєї індівідуальности. Йому й не хотїло ся... виступати з різко вираженою фізіономією патріота-Русина, ортодокса-православного". І так поступав він також у релігійних справах. Тільки раз дав себе кн. Острозький унести гніву, „коли конспірація владиків пошила в дурнї його з плянами унїї". Але й „се був соломяний огонь" і швидко став Острозький радити православним терпеливість[3]). Одначе все таки акад. М. Грушевський думає, що поведення кн. Острозького в справі „було далеко гіднїйше й характернїйше в кождім разї від поведення „апостолів унїї" і про те „властиво не повинно б бути спору"[4]). Я спинився умисне довше на харак-

---

[1]) Там саме.

[2]) Звертаю увагу на ці останні слова, бо мені здається, що вони є передовсім правдиві у відношенні до кн. В. К. Острозького.

[3]) Op. cit., ст. 480—83.

[4]) Op. cit., ст. 584.

теристиці кн. В. К. Острозького у такого визначного дослідника, як П. Жукович, і у найбільшого історика України Михайла Грушевського. Вони показують, як вірно оцінив акад. Студинський діяльність і характер князя, хоч ще й не мав під рукою того багатого матеріялу (часто рукописного), що ним розпоряджав П. Жукович. Усе те показує, шо вже в перших своїх працях акад. Студинський зрозумів вірно й глибоко добу, яку студіював. Пізніші докладніші досліди потверджують його гадки.

Слідами за „Пересторогою" згадує акад. Студинський про приїзд на Україну патріярхів: антіохійського Йоакима й царгородського Єремії (ст. 43—51). Їх приїзд ставить „Пересторога" у заслугу кн. Острозькому. За Каптєревом зазначує акад. Студинський, що головною метою побуту патріярхів на Україні й у Московщині було збирання милостині[1]). При тій нагоді Йоаким затвердив 1586 р. (а царгородський патріярх 1587) статут львівського братства, що дуже поширяв діяльність братчиків. У 1588 р. прибув сам Єремія на Україну та Білорусь і надав львівському й виленському братству права ставропігії. За прикладом тих двох братств почали засновуватись і інші братства, що за кільканадцять літ покрили густою сіттю Україну й Білорусь. Вони були головною опорою православя в боротьбі з унією[2]). Через рік вертав Єремія з Москви через Україну і щойно тоді вдалось йому добути від короля Жигмонта III дозвіл оглянути свою дієцезію („Пересторога" приписує цей дозвіл знов умисне Стефанові Баторію). Відповідна королівська грамота має дату: 7 червня 1589 р., а добув її Єремія II за радою сенаторів, що знаходилися тоді разом із ним у Вильні, і то — як подають сучасні джерела — з великим трудом[3]). Тоді Єремія видав цілий ряд важних грамот, що мали на меті уздоровити відносини між українською єрархією (н. пр. заборона відправляти богослуження усякими приходнями із Сходу), але попри те викликали й справжню бурю замішання й обурення (н. пр. зложення з престола київського митрополита Онисифора Дівочки за двоєженство й іменовання на його місце відразу непевного для православя Михайла Рагози[4]), грамоти

---

[1]) Каптеревъ: Характеръ отношеній Россіи къ православному Востоку в XVI—XVII ст. Москва 1885, ст. 38 і д.

[2]) Гл. про це: Грушевський. Історія України-Руси, т. VI, ст. 526 і д.

[3]) Жуковичъ: op. cit., ст. 46.

[4]) Дехто з учених думає, що у виборі митрополитом Михайла Рагози

у спорі львівської Ставропігії з епископами Гедеоном Балабаном і ін.). „Пересторога“ згадує про ті розпорядки патріярха з коротенькою здержливістю, при чому знов переносить надання широких привілеїв братствам у часи Стефана Баторія.

Акад. Грушевський також признає, що вже реформи патр. Йоакима викликали невдоволення серед українського й білоруського епископату. „Ситуація показалася нашим владикам незносною — й під сим враженням вони самі звертаються до гадки... унії з римською церквою“[1]). Ще нетактовніше повів себе патр. Єремія. Ідучи за короткозорим формалізмом, він проти інтересів церкви скинув митроп. Онисифора Дівочку за двоєженство, а поставив на його місце Михайла Рагозу та заіменував Кирила Терлецького ексархом, що було ясною конкуренцією для митрополичого уряду. А хоч при кінці Єремія поводився дещо розважніше, то все таки для упорядкування української церкви не зробив він майже нічого, а єрархія була з нього невдоволена. Колиж ще прийшла справа з псевдо Діонісієм, що предложив Рагозі сфальшований патріярший лист, то в зимі 1589 або з поч. 1590 р. Гедеон Балабан перший підносить гадку про унію[2]). Загалом авторові „Перестороги“ представляються події 1570—80 рр. у досить неясному світлі. Так він представляє в надто рожевому світлі часи Баторія й оповідає справжні байки про побут патр. Єремії на Україні й Білій Руси[3]).

Після того приступає „Пересторога“ до оповідання про приготовання до унії, подаючи при тому — як і можна відразу надіятись — багато невірних вісток, на що звернув частинно увагу вже й митроп. Макарій,[4]) н. пр.: зложення з престола Онисифора Дівочки відбулось не в часі першого побуту Єремії на Україні, а в часі другого побуту; еп. Кирило Терлецький і інші епископи не упросили митроп. Михайла Рагозу не скликувати ніби то приказаного патріярхами собору немовби то з боязни перед покаранням за їх злочини й проступки; еп. Кирило Терлецький не відбирав грамоти у підпитого патріяршого післанця Грегорка; патріярх не присилав з Волощини грамоти

брав участь також кн. К. Острозький, але Жукович (op. cit., ст. 47) каже, що того „ниоткуда не видно“.

[1]) Грушевський. Історія України-Руси, т. V, ст. 507.

[2]) Op. cit., ст. 549—62.

[3]) Грушевський. Історія української літератури. V, 2, ст. 404.

[4]) Макарій. Ист. рус. цер. IX, ст. 491—2.

з приказом судити Терлецького — усе те є — по дослідам Макарія — тільки поголоски, поширювані в тому часі для приниження ненависної православним унії. До тих поправок Макарія додає акад. Студинський ще й свої: про ніби то погодження пізнішого архиепископа Григорія Загоровського (називаного чомусь Грегорком) з Кирилом Терлецьким, про надмірне звеличання еп. Мелетія Богуринського за прихильність до православя, про неправдиву вістку, немовби то патріярх зажадав від Рагози 15.000 асприв, і перекручування хронології в оповіданню про початки унії.[1])

Та найважнішою справою при тому уважає акад. Студинський зовсім справедливо трудне питання про те, чи „Пересторога“ схарактеризувала вірно епископів, що були причасні до унії.

Передовсім пробує акад. Студинський змалювати стать одного з головних діячів унії — луцького епископа Кирила Терлецького, який після скликання митроп. Михайлом Рагозою собору в Берестю 20 червня 1590 р. в справі невідрадного положення православної церкви[2]) дістав провід у переведенню унії на зїзді 4 епископів у Берестю 1591 р.[3]), певне тому, як думає Жукович, що він був найблизче Мацєйовського[4]). Користуючись згаданою працею Ореста Левицького, вістками „Перестороги“ та І. Вишенського, доходить акад. Студинський до переконання, що Кирило Терлецький „був се чоловік проступний, обтяжений всілякими провинами і пороками“, хоч „може бути, що богато з тих справ, в яких обвинювано Терлецького публично перед судом, видумали православні, щоби тільки обезславити епіскопа, котрий старав ся о введенє на Руси унії“[5]). Зрештою видно, що особа Кирила Терлецького не будила великого довіря у сучасників, коли король, повідомлений ним про постанови берестейського собору, відповів аж майже по році (15 мая 1592 р.), висловлюючи не тільки радість з того приводу, але й обіцяючи поміч та охорону епископам, що приступлять до унії, та наділення їх привілеями нарівні з латинськими

---

[1]) Студинський, op. cit., ст. 58—59.

[2]) Про цей собор гл. Жуковичъ, op. cit., ст. 93 і д.

[3]) Жукович (op. cit., ст. 95) доказує, що та грамота, підписана в Берестю луцьким, львівським, пінським і холмським епископом, має дату: 24 червня 1590 р.

[4]) Жуковичъ, 97.

[5]) Студинський, op. cit., ст. 61.

епископами. Замітна річ, що Жукович — він датує королівську відповідь днем 18 мая 1592 р.[1]) — добачує інші причини спізнення цеї відповіди. Передовсім Б. Мацейовський відїхав у квітні 1590 р. в Рим, а вернув аж у маю 1591 р. Та ще важніше було те, що вся Польща й найбільше сам король переживали заворушення, в яких брала участь і протестантська шляхта — тому король не спішився з відповіддю на справу, що могла викликати нові релігійні спори.[2])

Користуючись тим королівським письмом, почав Терлецький такі затії з людьми, що мали з ним які порахунки, що був би певне розбив усе діло унії, якби на чолі усієї акції не станув інший діяч — Іпатій Потій.

Сам митрополит Михайло Рагоза був слабого й нерішучого характеру. Його поведення в часі приготовань до унії перед берестейським собором 1596 р. було просто понижаюче, як це заявив вже Юліян Пелеш,[3]) а його гадку підпирає акад. Студинський цитованням цілого ряду актів. Хоч він підписав грамоту з 1594 у справі переходу на унію, він скоро почав хитатися і навіть шукав у православних магнатів охорони перед епископами, що хочуть приняти унію. Це не спинило його підписати 12 червня 1595 р. грамоту до папи Климентія VIII в справі приняття унії, а в два дні пізніше просити у православних поради в тій справі. Рівночасно в посланіях і в листах випирався Рагоза усякої участи в унії[4]).

У 1594 р. приготовляється Терлецький вже зовсім отверто до подорожі до Риму власним коштом, а не коштом короля, як це невірно подає „Пересторога". Бо 21 мая заявив він городському урядові у Володимирі, що заставляє частину церковного майна на покриття коштів подорожі до Риму для переведення церковної унії[5]). Що до Потія, то він у маю 1594 р. ще не був посвячений у тайни переводженого вже практично діла унії,[6]) хоч у заяві Терлецького згадується також про його подорож до Риму[7]). Аж з кінцем 1594 р. приступають до згаданих владик, що згодились на унію, ще: перемиський Михайло

[1]) Жуковичъ, op. cit., ст. 98.

[2]) Op. cit., ст. 97—8.

[3]) Pełesz J. Geschichte der Union, I, ст. 513 і 540.

[4]) Студинський, op. cit., ст. 86—8.

[5]) Зміст заяви Терлецького гл. Жуковичъ, op. cit., ст. 111.

[6]) Акад. М. Грушевський думає, що в 1590—93 рр. Потій про уніонну декларацію ще не знав. (Грушевський. Історія України-Руси, V, ст. 569).

[7]) Жуковичъ, l. c.

Копистенський, берестейський Іпатій Потій та митрополит Михайло Рагоза.

Після одержання згоди епископів на унію в грудні 1594 р. договорювався Терлецький майже цілий 1595 рік у тій справі з польським урядом, вищим католицьким духовенством, папським нунцієм та митрополитом. Дня 12 червня 1595 відбувся в Берестю останній собор усіх епископів і тоді підписано акт переходу на унію; при кінці вересня виїхали Терлецький і Потій до Риму, а 23 грудня зложили на руки папи іменем підписаних епископів присягу на вірність римському престолові.[1]) Збираючи усе, добачує акад. Студинський такі головні причини повстання унії на Україні: 1) розстрій православної церкви й деморалізація вищого духовенства; 2) протестантизм; 3) брак опіки з боку грецьких патріярхів і деморалізуюча робота грецьких пройдисвітів. Менше важні були: 1) залежність епископів від світських людей, а передовсім від братств; 2) брак шкіл, що моглиб стануть нарівні з католицькими.[2]) Закид деморалізації паде й на деяких епископів, що приступили до унії. За виїмком слабосилого Рагози, Потія й Загоровського (про якого мало що знаємо) всі інші епископи хотіли відступити від православя більше для власних користей. Сам Терлецький — на гадку акад. Студинського — певне не був переконаний про правдивість ідеї унії, а хотів таким способом добитись матеріяльних користей.[3]) Ріжні провини мали: Балабан, Пельчицький, Збіруйський та Копистенський — всі вони боялись патріяршого суду.[4])

Після коротких заміток про порушену „Пересторогою" прихильність Потія до нового (григоріянського) календаря[5]) та про участь у переведенню унії латинського епископа в Луцьку Бернарда Маційовського[6]) зазначує акад. Студинський великий вплив Посланія І. Вишенського „к утекшим епископам" на характеристику осіб у „Пересторозі"[7]).

Та хоч „Перестороги" подає умисне або й неумисне неодну неправдиву вістку або тільки несправджену поголоску, мала вона не малий вплив на деякі пізніші писання, бо всеж таки є в ній і багато вірних вісток і передовсім бистроумних заміток та ха-

---

1) Студинський, op. cit., ст. 68.
2) Op. cit., ст. 69.
3) Даремне пробує обороити К. Терлецького Е. Ліковський.
4) Студинський, op. cit., ст. 69.
5) Op. cit., ст. 88. 6) Там саме.
7) Op. cit., ст. 89.

рактеристик. Вже Макарій завважив, що оповідання „Перестороги“ про побут патріярха на Руси перейшло до Густинського літопису, „Палінодії“ Захарії Копистенського, опису київського Софійського собора митроп. Евгенія і до деяких писань про унію.[1]) Акад. Студинський показує, що те оповідання дісталося до згаданих памяток шляхом „Достовірного літопису“.[2]) „Палінодія“ на гадку акад. Студинського не знала „Перестороги“.[3])

Опісля оповідає „Пересторога“ про святочне проголошення унії на соборі в Берестю в осені 1596 р. Автор клянеться Богом, що буде писати тільки правду, бо був сам свідком того собору. Хоч автор „Перестороги“ зазначує, що брав участь в усіх „хоженіяхъ“, цеб то пертрактаціях православного собору з митрополитом, то акад. Студ. показує, що він брав участь тільки в першому посольстві до Рагози. І вірно схарактеризувала „Пересторога“ нерішучого Рагозу, що заявив зразу свою готовість прийти на православний собор та порадитись з православними.[4]) Розглядаючи вістки про це перше посольство в „Пересторозі“, „Ekthesis-і“ 1597 р. та „Антірресіс-і“, доходить акад. Студинський до висновку, що окрім архимандрита Никифора Тура всі інші його учасники були це люди світські — і між ними був, здається, й Юрій Рогатинець. Ці гадки полишає акад. Студинський невирішеними, хоч признає їх дуже правдоподібними.[5])

Про сам православний собор оповідає „Пересторога“ тільки недокладно, ще менше говорить вона про уніятський собор. Між іншими згадується про чудо, що мало статися на уніятському соборі, де в часі Служби Божої, правленої з нагоди церковної злуки, вино перемінилось у воду. Акад. Студинський думає, що вістку про це ніби то чудо могла „Пересторога“ взяти з твору І. Вишенського „Къ утекшимъ“, хоч з другого боку правда й те, що ця вістка була дуже поширена, а Петро Скарга виясняє цю подію звичайною помилкою.[6]) Акад. М. Грушевський вказує на подібні оповідання в „Пересторозі“ й добачує у них нераз відгомони устної традиції.[7])

Доповнюючи оповідання „Перестороги“, подає акад. Сту-

---

[1]) Макарій, op. cit., ст. 492.
[2]) Студинський, op. cit., ст. 89—90.
[3]) Op. cit., ст. 90.
[4]) Op. cit., ст. 92.
[5]) Op. cit., ст. 93.
[6]) Op. cit., ст. 93—4.
[7]) Грушевський. Історія української літератури. V, 2, ст. 4 0.

динський докладніший і критично провірений опис обох соборів. Переглядаючи склад православного синоду, завважує дослідник, що православна сторона була зразу менше численна, але збільшилася в останній хвилі тими, що відступили від унії (не все з переконання) під впливом дружнього опору з боку світських людей, і ріжними приходнями без розбору, між ними й протестантами. Дня 6 жовтня 1596 р. зійшлися православні до протестантського дому молитви і радили офіціяльно 4 дні, засудивши устами протосінкела Никифора митроп. Рагозу та еп. Потія, Терлецького, Загоровського, Збіруйського та Гоголя на зложення з священства. Акт засуду підписали всі духовні члени собору та вручили його митрополитові.[1]) Жукович оповідає, що православний собор був дуже оживлений: „Життя било джерелом на ньому, передовсім у численній його світській частині.“[2]) Предсідником на тому соборі був патріярший ексарх Никифор і „його церковно-адміністративному досвідові той собор має передовсім завдячити, що серед особливших обставин, окружений великим і своєрідним збором світських людей, він заховав церковно-канонічний характер. Грецьким православним духом віє від усієї діяльности православного берестейського собору.“[3])

Рівночасно зібралися на собор і уніяти, але першого дня ще перервали його, бо православні відгрожувались їм, а розпочали властиві наради аж другого дня з приїздом королівських послів. Уніятський собор скінчився також четвертого дня нарад святочним відчитанням Германом Загоровським акту приняття унії й виданням Рагозою грамоти, що вилучувала з церкви Балабана, Копистенського й усіх священиків, що брали участь у православному синоді, та виданням соборного посланія, яким Рагоза звіщав усіх про довершення унії.[4]) На гадку Жуковича „уніатскій соборъ точно выполнилъ волю папы, выраженную въ его бреве къ митрополиту (отъ 7 февраля 1595 г.)“[5]), а уся його діяльність „свелась къ выполненію послѣднихъ формальностей по дѣлу провозглашенія уніи“.[6])

Після довершення унії православні почали вносити протестації проти того акту, а „Пересторога“ оповідає неправдиву

---

[1]) Студинський, op. cit., ст. 45—8.
[2]) Жуковичъ, op. cit., ст. 221.
[3]) Op. cit., ст. 222.
[4]) Студинський, op. cit., ст. 98—101.
[5]) Жуковичъ, op. cit., ст. 219.
[6]) Op. cit., ст. 221.

вістку, що до короля не допущено православних послів, що домагалися для себе інших владик на місце зложених ними з уряду.[1]) Православних послів (Матвія Малинського і Лаврентія Древинського) — як показує П. Жукович[2]) — до короля допущено, тільки їх посольство було безуспішне, бо окружною грамотою з 15 грудня 1596 р. затвердив король постанови берестейського уніятського собору.

Після заключення унії — оповідає „Пересторога“ далі — почалися нелюдські переслідування православних. Хоч акад. Студинський уважає те оповідання „Перестороги“ прибільшеним, то все таки він признає, що переслідування православної церкви в тому часі справді було й намагається дослідити причини того переслідування (ст. 102—105) православних Потієм. І одну з тих причин бачить він у злуці православних з протестантами.

Зрештою оповідання „Перестороги“ про переслідування православних уніятами взорується на „Апокрісісі“, хоч його закиди збивала вже „Антірресіс“. П. Жукович говорить передовсім про відбирання ріжних духовних дібр православним.[3])

Православному соборові в Берестю проводив патріярший протосінкел Никифор. „Пересторога“ оповідає докладно про його трагічну долю, а акад. Студинський піддає докладній критиці те замітне з літературного боку оповідання (ст. 105—116). По даним „Перестороги“ осінню 1596 р. наслідком спору між гетьманом Замойським і кн. Острозьким впав на Никифора підзор державної зради й тому король зажадав від Острозького, щоби приставив Никифора на сойм, що почався у Варшаві з кінцем 1597 р. Острозький зразу не хотів того вчинити, але вкінці спровадив Никифора перед соймовий суд, що одначе зразу не знаходив у Никифорі справжньої вини, а бачив у його обжалованню між іншими й інтригу уніятських владик. Тоді кн. Острозький мав виголосити перед королем велику палку політичну промову, що подавала не все правдиві історичні дані (н. пр. помішано тут Замойських із Зборовськими), але за те в сильних словах боронила православної віри й відзивалася до сумління короля. Після цієї промови візвав король сенаторів на нараду, але Острозький вийшов з жалем, покидаючи й Никифора, якого увязнено й уморено голодом.

Стільки „Пересторога“. Акад. Студинський показує, що

---

[1]) Студинський, op. cit., ст. 101.

[2]) Op. cit., ст. 236.

[3]) Op. cit., ст. 237—8.

„Пересторога“ подає недокладні відомости про суд над Никифором і що причиною того суду була не так роля Никифора як противника унії, як радніше таки справді його непевні політичні діла, додаючи одначе замітку: „Може бути, що мої арґументи занадто хиткі, та що з часом по видобутю близших даних про цілу переспраѣу судову проти Никифора мої сумніви остануть неоправданими, всеж я підношу їх, бо біоґрафи Никифора не подають ніяких доказів на се, що тілько ненависть унїятских епископів і католиків против Никифора за провід на соборі в Берестю завела послїдного перед суд.“[1])

Особою протосінкела Никифора зайнявся докладніше П. Жукович. З його дослідів бачимо, що патріярший ексарх і протосінкел Никифор брав живу участь у справах Молдавії в 90-их, а може вже й у 80-их рр. XVI ст. — фінансових, політичних і релігійних (між іншим вів переговори в імени везира Сінайпаші з підпираним Польщею воєводою Єремією Могилою й гетьманом Замойським). З кінцем жовтня 1595 р. посаджено протосінкела Никифора в тюрму в Хотині, здається за те, що він виступав проти унії з Римом, яку хотів заключити молдавський митрополит Георгій Могила при допомозі свойого брата Єремії. Єремія Могила передав Никифорові бажання гетьмана Замойського, щоб він по дорозі до кн. Острозького вступив до Хотина, де Замойський хоче з ним переговорити про важні справи. Никифор не знав про ворожнечу між Замойським і Острозьким, прибув дуже скоро до Хотина й тут його увязнено.[2]) Як бачимо, діяльність Никифора дотикала близко й Польщі та викликала тут відгомони, нераз ворожі для Никифора. Голоси про його зраду (як виходить із розслідів П. Жуковича, неоправдані) зявлялись вже в 1595 р. — тим більше, що його звязки з кн. Острозьким викликали озлоблення у Замойського. Його положення в Польщі було непевне.

Після більше ніж піврічної вязниці удалось Никифорові дістатись на волю. Він поспішив на Україну, куди його ще, здається, в жовтні 1595 р. закликав кн. Острозький. Сюди прибув він літом 1596 р., покликуючись на відповідну грамоту царгородського патріярха. Одначе на ділі Никифор мав тільки грамоту патр. Єремії з 1592 р., якою його іменовано великим протосінкелом, а спеціяльного зазиву від патріярха удатись на

---

[1]) Студинський, op. cit., ст. 113.
[2]) Жуковичъ, op. cit., ст. 177—89.

Україну він не мав.[1]) Колиж кн. Острозький домагався від короля дозволу для Никифора взяти участь у проєктованому синоді в Берестю, то король відповів, що Никифор навів на Молдавію семигородського Розвана (його польське військо зловило під Сучавою й він наложив головою) і входив з турками в порозуміння проти Польщі й тому ніякий вірнопідданий королівський не може входити з ним у якінебудь звязки.[2]) Всеж таки Никифор був предсідником православного собору в Берестю, проти чого протестували королівські посли в переговорах із православними.[3]) І ще в часі того собору признано на приказ короля Никифора турецьким шпіоном та увязненим у кн. К. Острожського, що мусів дати за нього поруку, обовязуючись доставити його на найближчий сойм під загрозою кари 200.000 червоних у подвійній скількости. А в королівській грамоті з 15 грудня 1596 р. ставлено еп. Балабанові й Копистенському в особлившу вину, що вони взяли собі за товаришів таких шпіонів, як Никифор.[4])

Справа Никифора виринула скоро офіціяльно в часі варшавського сойму, що почався 10 лютого 1597 р.,[5]) на якому 7 марта православні посли порушили різко релігійне питання й домагались зложення митроп. Рагози та уніятських владик. Тоді король у відповідь на це ще того самого вечера зажадав на замкненому засіданні сенату від кн. К. Острозького доставлення ексарха Никифора, бо на нього паде підзор турецької шпіонажі.[6]) З кінцем 1596 р. польське правительство мало вже в руках письменні документи проти Никифора — 4 письма, переловлені Замойським у молдавського шляхтича Яні, що був на службі у кн. Острозького. Кн. Острозький намагався змінити волю короля, але вкінці 10 марта доставив Никифора королеві, що став ексарха судити в сенаті й соймі. Окремо назначені королем депутати зпоміж сенаторів переслухували Никифора, якого обжаловувало не тільки польське, а й молдавське правительство (Єремії Могили). Властивий суд почався 11 марта в присутности майже всіх послів. Никифорові закидали, що він сам учинив себе послом Сінай-паші до польського війська в Мол-

[1]) Op. cit., ст. 216.
[2]) Op. cit., ст. 217.
[3]) Op. cit., ст. 229.
[4]) Op. cit., ст. 237—8.
[5]) Перебіг того сойму: op. cit., ст. 247 і д.
[6]) Справа Никифора: op. cit., ст. 267—285, 293—9 і 345—50.

давії, що спричинив великі втрати Молдавії, що шпіонував у Польщі в користь турків і що в Туреччині поступав жорстоко з християнами. На доказ шпіонажі прочитано 4 листи, переловлені у Яні, писані в Туреччину по свідоцтву Єремії Могили Никифором. У тих листах згадувано між іншим про внутрішні неспокої в Польщі за віру і раджено султанові напасти на Польщу. Никифор впевняв, що ті листи фальшиві й видумані. Молдавські посли додали ще опісля й свої обжалования — між ними: що Никифора не посилав у Польщу царгородський патріярх і що він без дозволу короля явився на берестейському соборі й зложив безправно владик. Переслуханий Яні заявив, що він дістав згадані письма не від Никифора, а від монаха Пафнутія. Сам кн. К. Острозький у процесі Никифора активної участи не брав. Розгніваний виїхав він 12 марта з Варшави. Була це демонстрація проти короля, але вона не принесла користи ані Никифорові, ані православію. До кінця сойму переслухувано Янія й Никифора. При замкненню сойму 24 марта заявив король, що буде судити Никифора прилюдно. Цей суд відбув король 28 марта з деякими сенаторами. Він рішив задержати Никифора й Янія поки що у вязниці аж до дальшого вияснення справи. Никифора вивезено до Марієнбурзької кріпости.

Про дальшу долю Никифора подає — на гадку Жуковича — вірні відомости „Пересторога“. В 1598 і 1599 р. пробували його увільнити з вязниці кн. Острозький і турецький султан, одначе безуспішно. В маю 1599 р. Никифор ще був у живих — як довго він там пробув, не знати. „До останнього часу — кінчить Жукович — латинсько-уніятські письменики уперто впевняли, що він не покінчив своїх днів у Марієнбурзі, як впевняли православні письменики, а утік з нього або навіть випущено його на волю.“ Але сам Іпатій Потій в листі до Сапіги заявив, що Никифор умер у марієнбурзькій вязниці[1]) — не знати, чи природною смертю, чи насильно.[2])

Що до мови, яку ніби то мав виголосити в часі процесу Никифора в сенаті перед королем кн. Острозький, то Жукович погоджується з гадкою акад. Студинського, що кн. Острозький не виголосив такої бесіди, бо сучасні документи не згадують її. „Але певне була у автора Перестороги хоч яканебудь фактична основа для того, щоби вложити кн. Острозькому в уста ту бесіду. Нам здається, що такою основою для нього

[1]) Archivum Domus Sapiehanae, I, 1895, ст. 458.
[2]) Жуковичъ, op. cit., ст. 349—350.

послужила (невідома п. Студинському) соймова промова кн. Острозького, виголошена... 22 лютого 1596 року. Може бути, що цим можна вияснити і ту обставину... що в промові, ніби то виголошеній Острозьким у часі суду над Никифором, не говориться нічого ані про Яні, ані про Пафнутія, ані про Молдавію, не багато сказано й про Замойського, а більш усього говориться про унію й переслідування православних, про нарушення їх прав, потверджених присягою як попередніх королів, так і самого Жигмонта, про забуття польським правительством великих заслуг для держави як самого князя К. К. Острозького, так і його предків (про що було говорено і в соймовій промові кн. Острозького).“ [1])

Далі розбирає акад. Студинський недокладности „Перестороги“, немовби справу убиття православного священика Степана Добринського еп. К. Терлецьким піднесено на соймі вже 1598 р. — вона могла бути там внесена аж 1600 р.[2]); немовби уніятські владики написали самі на себе позов на сойм, щоби затерти справу Добринського; а оповідання „Перестороги“ про оборону уніятських епископів з закидів православних треба покласти також на 1600 р.[3]) І справді, як показав Жукович, брат Степана Добринського Микола пізвав еп. Терлецького перед соймовий суд за утоплення брата аж 23 грудня 1599 р.[4]) — а сойм почав наради 9 марта 1600 р.[5]) На цей сойм дістали Потій і Терлецький окремі позовні грамоти від православних горожан вел. князівства литовського й волинської землі[6]) — тому й не самі уніятські владики писали цей позов.

На соймі в 1600 р. виголосив Потій перед королем промову, яку й подає „Пересторога“, додаючи до неї ріжні гадки, висказані Потієм в інших писаннях („Унія“, „Антірресіс“).[7]) Із сучасних актів знаємо, що позовники відступили від закидів Потієві й Терлецькому й тим самим відкликали свій протест.[8]) Одначе „Пересторога“ подає ще без сумніву видуману бесіду, яку мав сказати один із львівських братчиків.[9]) Ця бесіда — як

---

[1]) Op. cit., ст. 282.

[2]) Студинський, op. cit., ст. 116—9.

[3]) Op. cit., ст. 118—20.

[4]) Справа Степана Добринського у: Жуковича, op. cit., ст. 370—71.

[5]) Op. cit., ст. 375.

[6]) Op. cit., ст. 372.

[7]) Студинський, op. cit., ст. 121—2.

[8]) Акты Западной Россіи, т. IV, ч. грамоти 150.

[9]) Студинський, op. cit., ст. 122—3.

згадано, твір буйної фантазії автора „Перестороги“ — повна з одного боку незвичайної сили слова, окриленої гарячим патріотизмом та любовю до своєї церкви, подає з другого боку багато історичних невірностей та переповнена ненавистю до унії й передовсім до папи. Акад. Студинський розбирає докладно цю бесіду й виявляє її справжню вартість (ст. 123—137). Отже тут подано неправдиву згадку про побиття патріярха Йоакима, а вину за розмноження двоє й троєженців між духовенством скинено безпідставно на уніятських владиків. Слідом за „Апокрісісом“ не вірить „Пересторога“ в автентичність завіщання патріярха Йосифа, написаного в часі флорентійської унії в дусі прихильному для унії — це завіщання й донині зрештою не вияснене належно. За те зовсім неправдива вістка, немов то цісар Іван Палеолог не доїхав з Італії до Царгороду, а вмер по дорозі. А турки здобули Царгород не зараз після флорентійського собору, а в 14 літ пізніше. Видумкою є, що митроп. Ісидора, учасника того собору, утоплено. До цікавого натяку „Перестороги“, що й західні словяне приняли зразу християнство з Візантії, але опісля відступили від нього, додає акад. Студинський увагу, що це сталось з вини таки самої Візантії, як це видно з дослідів Ламанського й Пипіна. Духом часу пояснює акад. Студинський згадки про чуда в „Пересторозі“ — нахил до чудесного, слідний у ріжних наших письмеників XVII ст., прийшов до нас із Заходу, передовсім із Німеччини й Польщі. „Пересторога“ полемізує з якоюсь книжкою, зверненою проти Філалета — акад. Студинський справедливо називає ту книжку „Антірресісом“. З покликом на книжку Клирика Острозького натякає „Пересторога“ на неправдиве оповідання про мучення католиками 60 епископів і коло 150 інших священиків православних після феррарського собору. З найбільшою ненавистю відзивається „Пересторога“ про папу, називаючи його за прикладом Степана Зизанія і релігійних реформаторів ще від часів Івана Гуса — антихристом. До тих уваг додає акад. Студинський такі слова: „Автор „Перестороги“ а з ним і другі сучасні писателї не могли погодити ся з... унією. Они не виділи, що та ненавистна унія була історичною конечностию. Они не розуміли, що унія розбудила з тяжкого сну цілу руську суспільність, внесла житє, стала мотором розвою житя духового на Руси. Для сучасних писателїв стояла закритою минувшість, коли то мертве православіє не в силї було викресати огню навіть в часї, в котрім мова руська стала мовою державною, мовою литовских

володарів. Писателі кінця 16 і поч. 17 в. не виділи сего, що унія стала причиною поправи відносин церкви православної на Руси, виплекала літературу потрібну для ужитку церкви, піднесла науку богословску, визвала цілу масу письм полемічних... Унія а з нею папа ставали для православних 16 і 17 віку предметом фанатичної нетерпимости, хоть та сама унія лучила Русь з культурою західною, вносила сьвітло науки в школи руські, посередно виховувала такі сьвітила, як"... (тут вичислено ряд українських діячів від Смотрицького до Прокоповича).

Невірно кладе „Пересторога" оголошення королівського декрету з признанням справедливости поступовання уніятських епископів на час після сойму, бо він появився вже другого дня сойму[1]).

Жукович подає, що королівську грамоту про соймовий суд над Потієм і Терлецьким видано 16 марта 1600 р.[2]). В тій грамоті справді сказано, що православні не явились, щоб піддержати свою скаргу. Але кн. К. Острозький у листі до львівського братства з 17 мая 1600 р. жалувався, що рішення соймового суду відбулось у час неприсутности православних[3]). Промовляли на тому суді Потій і Терлецький[4]) — розуміється, ніяких промов з боку православних не могло бути.

Розуміється, „Пересторога" признає видане Потієм „Посольство Мисаїла" неавтентичним. Акад. Студинський переходить полеміку в тій справі й гадки новіших дослідників, що не дійшли до певного рішення цього питання[5]). Акад. М. Грушевський не відкидає „Посольства" в його основі, але має багато сумнівів що до його змісту[6]).

Наріканнями на вороже відношення католиків до православних кінчиться перша, історична частина „Перестороги".

Відмовляючи „Перестторозі" більшої вартости як історичній памятці, ставить її акад. Студинський високо з літературного боку та підчеркує її живість оповідання, красу мови, поетичні звороти, гарні порівняння та силу вислову. Тому „Пересторога" належить до найкращих памяток нашого письменства свого часу й може станути обік писань І. Вишенського[7]).

---

[1]) Op. cit., ст. 137—8.
[2]) Жуковичъ, op. cit., ст. 379.
[3]) Op. cit., ст. 382.
[4]) Op. cit., ст. 380.
[5]) Студинський, op. cit., ст. 138—9.
[6]) Грушевський. Історія України-Руси, V, ст. 532.
[7]) Студинський, op. cit., ст. 141.

Заповіджена монографія про мову „Перестороги“ на жаль не появилась. Автор „Перестороги“ був освіченою людиною — він перший з наших письменників того часу навязує яскраво до історичної традиції. Головну причину сумного положення своєї вітчини добачував він у браку відповідних шкіл — інших причин він не доглянув. З творів, якими він користувався при писанню свого твору, видно, що він знав майже всі сучасні видання православні й католицькі. Ненавидячи унію й католицизм, виявляв він прихильність до протестантизму[1]).

Кінчить першу частину студії акад. Студинського ширший відступ про Степана Зизанія (ст. 141—166).

Друга частина „Перестороги“ має богословський зміст — вона полемізує проти першенства папи. І цю частину розслідив акад. Студинський не менше докладно, як і історичну (ст. 167—193). Вже в першій частині признає „Пересторога“ папі тільки першенство місця перед іншими патріярхами, а в другій частині доводить вона, що св. Петро ніколи не був у Римі. Після „Книжици“ Василя Суразького, письма Степана Зизанія й „Апокрісіса“ є „Пересторога“ четвертим українським твором, зверненим проти первенства папи. Акад. Студинського цікавить передусім питання, якими джерелами послугувались православні в запереченню католицької догми про первенство папи. Петро Скарга в свойому творі „O iedności“ спирався в тій справі на Роберті Беллярміні та на творі патріярха Геннадія. Так католики мали тут свої власні джерела[2]). За те православні не мали ані грецьких наукових трактатів про те, ані українських. Вони мусіли запозичитись у протестантів. Вже „Апокрісіс“ знав відповідь Беллярмінові голандського кальвінського ученого Зібранда Люебберта De Papa Romano 1594 р. і крім того писання Лютера й Кальвіна. Люббертом користується й „Пересторога“, що знала, розуміється, також відповідні місця з Суразького та Філалета і крім того з Вишенського і Клирика Острозького. Докладне порівняння „Перестороги“ із згаданими писаннями показує це понад усякий сумнів. Ясна річ, цитати св. Письма грали тут також першорядну ролю — і їх наводить „Пересторога“ переважно також за Люббертом. Одначе в деяких місцях буває „Пересторога“ й самостійна. Назагал наукова стійність богословсько-полемічної частини „Перестороги“ не велика. Але важна для нас ця частина „Перестороги“ тим,

[1]) Op. cit., ст. 141—2.

[2]) Op. cit., ст. 168—9.

що: 1) „бачимо в її авторі чоловіка, що знав латинську мову, а окрім того писателя, що з сьвятим письмом в руках писав свою полєміку“; 2) „писав єї автор, котрий не йшов сліпо за одним лише жерелом протестантского ученого, але злучив єго з виводами писателів свого народа, що писали в обороні церкви православної“; 3) „важною єсть для нас та частина, яко сьвідоцтво впливу протестантскої літератури і науки на розвій православних полємічних книг“, причиняючись тим способом до розвитку й православної богословської літератури подібно, як це сталось і у католиків.

Збираючи усе, що ми доглянули при огляді праці акад. Студинського про „Пересторогу“, бачимо таке:

1) Послуговуючись незвичайно сумлінною і докладною аналізою „Перестороги“, акад. Студинський показує ясно малу історичну і велику літературну стійність цієї памятки.

2) У своїх виводах акад. Студинський є дуже обережний і основує їх тільки на документально посвідчених даних — тому їх наукова вартість дуже висока.

3) Намагаючись зберегти повну обєктивність, акад. Студинський не стає на боці ніякої партії — а захоплюється ідеєю правди і з того становища судить людей і події, не забуваючи на історичну перспективу.

4) У структурі праці слідний нахил до докладного трактування численних епізодів, які акад. Студинський намагається повязати у струнку цілість.

5) Усе те творить оригінальну в будові, в гадках і трактованню справи наукову працю, що відріжняється корисно від інших наукових праць тодішньої української філології.

Як згадано, студія про „Пересторогу“ це перша більша праця акад. Студинського. Але в ній стрінемо в головних рисах те, що загалом характеризує й пізнішу наукову діяльність нашого вченого. Звичай опирати усе на документах доводить акад. Студинського до таких монументальних видань, як: памятки полемічного письменства, кореспонденція Якова Головацького, акти до історії львівської духовної семинарії й ін. Обєктивність при захопленню ідеєю правди довела н. пр. до прегарного образу боротьби за народну мову в Галичині, чи характеристики Олекс. Духновича, а нахил до детального опрацьовання епізодів до цілої маси дрібних біографій хочби н. пр. у студії про Леонтовича — біографій, таких важних для майбутніх дослідників. При тому мистецький спосіб оповідання чи

у вступах до кореспонденції Я. Головацького чи в багатьох інших більших і менших працях акад. Студинського визначає їм окреме місце в історії української науки.

Замітки акад. Студинського в брошурі „Причинки до історії унії“ є продовженням, доповненням і докладнішим уаргументованням гадок, висловлених у праці про „Пересторогу“. З цього боку замітні передовсім слова акад. Студинського з нагоди гадок про унію польських істориків Бобжинського й Лукашевича, повторених І. Франком: „Великий переворот в житю Руси, який сповнила унія, мусів сам собою з одної сторони збудити опір против єї введеня і розвою, з другої горяче пропаґоване єї. Годі тому цілий тягар нетолєранциї, що видала гіркі овочі у війнах козацьких, складати на рамена унії“[1]).

Обік того показує нам та праця акад. Студинського як рецензента в науковій полеміці. До рецензованого твору ставиться акад. Студинський обєктивно, з повним спокоєм; він розглядає сумлінно й докладно гадки даного твору, відзначує його добрі й слабі сторони, висловлюючись одначе про усе з рішучістю. Тому така рецензія виростає в цілу наукову студію, що приносить неодне нове.

Ще більше виступають ці прикмети в дуже цінній новими даними рецензії на студію І. Франка про Івана Вишенського. Тут акад. Студинський не тільки перейшов докладно гадки І. Франка — найбільше в угрупованню творів І. Вишенського — та піддав їх дуже основному розборові, але й доповнив їх так, що рецензія містить багато важних гадок — передовсім до початків унії й виявляє глибоке познайомлення з добою кін. XVI й поч. XVII ст. До студій над І. Вишенським, до розуміння його творів та прояснення їх ґенези дає ця рецензія неодну цінну гадку.

Оцінка згаданих праць акад. Студинського булаб неповна, якби не згадати голосів наукової критики про них. Як поставилися дальші дослідники до поодиноких питань, порушених акад. Студинським, це вже було показано — подаючи у деяких детайлях деколи інші погляди, оперті чи на нових даних, чи на новому освітленню справи, наука назагал погоджується з вислідами праць акад. Студинського, а коли в деяких випадках висловлює інші погляди, то все таки признає все, без виїмку велику вагу поважним дослідам акад. Студинського для про-

---

[1]) Студинський. Причинки до історії унії, ст. 4.

яснення й тих (нечисленних зрештою) спірних питань. З інших голосів наведу тут слова проф. А. Брікнера в згаданій статті „Spory o unię“, що так пише про студії І. Франка й акад. Студинського про „Пересторогу“: „Один з тих творів (мова про „Пересторогу“) відомий читачам „Kwartalnika“ з розвідки д-ра І. Франка, в якому автор не зовсім вичерпав предмет; багато обширніша й грунтовніша є історично-літературна студія д-ра К. Студинського. Першу, історичну частину памятки обяснює д-р Студинський на основі критично зібраного матеріялу як найстаранніше, відступ за відступом, з кінцевої богословської вибирає закиди проти побуту св. Петра в Римі, виказуючи їх походження з протестантських джерел. Праця визначається багатством матеріялу, черпаного переважно з російських видавництв, звичайно недоступних і мало відомих нашим ученим; зібраний так матеріял опрацював автор з великим спокоєм і тактом; всюди пробивається намагання виказати безоглядну правду“[1]). Далі згадаю ще раз рецензію акад. М. Грушевського на праці І. Франка та акад. Студинського (дві) про „Пересторогу“ в „Записках Наук. Тов. ім. Шевченка“ 1898 р., т. XII. На гадку акад. Грушевського „в результаті обидва автори прийшли до подібних виводів, анальоґічних з оцінкою, що дав сїй памятцї м. Макарій... признавши Пересторогу памяткою написаною сторонничо і баламутно, де відомости певні перемішані з відомостями поплутаними і перекрученими народними переказами... Вивід отже провірений на ново двома дослїдниками, прибирає значну певність для нас“[2]). Не признає акад. Грушевський закиду Франкові, що він події про унію не освітлив, а затемнив. Підносячи нечисленні недогляди з річевого боку, не погоджується акад. Грушевський найбільше з науковою методою, розкладом дисертації акад. Студинського, що „схемою своєї студиї положив коментарий критичний і екзеґетичний до розібраної памятки“, даючи спорадичні уваги, не зведені до загальних сум і характеристик. Одначе аналіза памятки є старанна, сумлінно використана відповідна література і молодий автор „доходить часто до ориґінальних і справедливих виводів“[3]). Ці уваги про працю акад. Студинського „зовсїм не відбирають у неї стійности наукової“[4]). Аналіза дає „користну вкладку

---

[1]) Brückner: Spory o unię, ст. 605.

[2]) Згадані „Записки“, ст. 21. (Бібліографія).

[3]) Op. cit., ст. 27.

[4]) Op. cit., ст. 29.

в науку що до літератури українсько-руської XVI—XVII в... Як перша більша праця, робить „Пересторога“ д-ра Студинського в усякім разї миле вражінє старанно зібраним материялом, детальностию аналїзи, ріжносторонностию студиєвання; коли автор надальше буде більш дбати про поглубленнє своїх студий, своєї аналїзи й зведеннє їх до якихось загальнїйших сум, то тим значно побільшить користь своїх дослїдів; а тепер на закінченнє жичимо йому щиро енерґії й поспіху в розпочатій науковій дїяльности“[1]).

Глядячи на „Пересторогу“ з нинішнього становища дослідів, пише про неї акад. М. Грушевський, що це „оден з найбільш інтересних творів сеї доби на половину полємічний трактат, на половину історичний памфлєт, він дає пробу широкого вияснення тих історичних обставин і скритих психольоґічних „людських і диявольських“ спружин, які привели до переведення і закріплення унії, — і дійсно визначається не аби якою силою історичної концепції, яскраво ілюструючи собою сильне розбудженнє мисли, дане чвертьвіковою напруженою літературною працею. З сього боку власне: як продукт синтезуючої думки, що підіймається над дрібною схолястикою полєміки, він досі майже не оцінений“[2]). „Пересторога“ оповідає фактичні й видумані події, „стараючися використати можливо повно свій фактичний матеріял для задуманої... історично-фільософічної концепції: боротьби Божої сили і диявольської інтриги за вірну Русь на протязі її історії“[3]). І акад. Грушевський виясняє з боку цеї ідеї архитектоніку „Перестороги“ й оцінює її як мистецький твір, даючи дуже цінне доповнення до студій акад. Студинського.

V.

Іпатій Потій. Нові праці про українську полеміку XVI—XVII ст. „Унія“ 1595 р. Авторство „Антірресіса“. Полеміка з Мелетієм Пігасом. Relacia. Heresiae. Гаръмонія.

Між діячами кінця XVI і поч. XVII ст. притягає увагу й симпатію акад. Студинського передовсім справді замітна стать Іпатія Потія. Вже в студії про „Пересторогу“ і в „Причинках до історії унії“ присвячено цьому діячеві не мало місця, а опісля займаються ним три польські студії, стаття про „Антірре-

[1]) Op. cit., ст. 29—30.
[2]) Грушевський. Історія української літератури. V, 2, ст. 402.
[3]) Op. cit., ст. 410.

сіс", дві ювилейні статті і V-ий розділ вступу до памяток полемічного письменства — разом 7 статтей.

У студії про „Пересторогу" подавав акад. Студинський докладніші вістки про життя Іпатія Потія аж до його переходу на унію (ст. 62 і д.), підчеркуючи його щиру ідейність в усій тій справі, чого не можна сказати про інших владик, що приняли унію, „з виємкою нерішучого та слабосилого Рагози, з виємкою Потія а вкінци Загоровского... прочі епископи певно не тілько з переконаня кілько для своїх власних користий хотїли відступити від православія"[1]). Сам Потій — як це виказує акад. Студинський — певне не для якихнебудь особистих чи матеріяльних користей, але „в дїйсности для ідеї приступив до унїї та трудив ся для неї"[2]). Подібно й у „Причинках до історії унїї" боронить акад. Студинський характеру та ідейности Потія, бо коли І. Франко заявив, що Потій вернув із кальвінізму до православя „на те тільки — щоби православну Русь привести до унїї з Римом"[3]), то акад. Студинський показав зовсім вірно, що „Потій вернув до православної церкви (около 1574), коли о унїї згадки не було... Рівнож не можна піддавати єму гадки, що він для цїлий переведеня Русинів на унїю зістав сьвященником, бо він не хотів остати епископом і лише намови Острожского привели єго до того"[4]).

Про поворот І. Потія до православя заговорив також П. Жукович. Він називає його релігійним лібералом, що покаявся („раскаявшемуся религиозному либералу") — і перед ним лежав вже простий шлях на лоно католицької („латинской") церкви — звичайний шлях реакції того століття. Але для якихось причин — може бути для семейних звязків з кн. К. Острозьким — не вчинив він того відразу, а вернувся до православної віри. Одначе скоро після кількох розмов про релігію з єзуїтом, підісланим йому еп. Бернардом Мацїйовським, він став ревним прихильником унії, як про це оповідає сам Мацїйовський у письмі з 23 серпня 1588 р.[5]). У звязку з тим ставить Жукович і скоре іменовання Адама Потія берестейським каштеляном

---

[1]) Студинський. Пересторога, ст. 69.

[2]) Op. cit., ст. 85.

[3]) Franko. Z dziejów synodu Brzeskiego, ст. 16.

[4]) Студинський. Причинки до історії унії, ст. 11. Що передовсім намови кн. Острозького причинились до того, що Потій став епископом, це потверджує й акад. М. Грушевський (Історія української літератури, V, 2, ст. 383).

[5]) Жуковичъ, op. cit., ст. 49.

і сенатором (у грудні 1588 р.), хоч він був православний[1]). Всеж таки навіть той строгий (і дещо іронічний) осуд Жуковича показує безсумнівно, що в часі свойого повороту до православя Потій не схилявся ще до унії; а коли його прихильність до унії датується приблизно від 1588 р., то й не так скоро став він прихильником унії, як це думає Жукович, бо від ок. 1574 р. минуло до ок. 1588 р. таки не мало літ. Тому досліди Жуковича не захитують гадок акад. Студинського в тій справі.

Але найкраще і найобширніше заговорив акад. Студинський про Іпатія Потія в прегарній праці „Pierwszy literacki występ Hipacyusza Pocieja". Підготованням до цеї студії була стаття в „Przeglądzie Powszechnym", де акад. Студинський переаналізував перший полемічний твір Іпатія Потія „Унію" з 1595 р. та показав її джерела. В пять літ пізніше доповнив і розширив акад. Студинський згадану статтю і так написано знамениту працю про „Унію" І. Потія, що повстала на канві одного з найранших творів І. Потія — акту унії з 2 грудня 1594 р., уложеного в Торчині, в домі латинського луцького епископа Бернарда Мацейовського"[2]).

У 1902 р., коли появилася друком ця праця (вона написана у Львові в часі від 1/10 1901 до 27/2 1902 р.), наукові досліди над полемічним письменством та над унією поступили визначно в порівнянні з тим, що було в часі писання студії про „Пересторогу". Це показує наглядно хочби література предмету, списана, як згадано, акад. Студинським при кінці його праці про Потія. І так важний ІІІ-ій том „Памятниковъ полемической литературы въ Западной Руси" вийшов що правда аж у 1903 р. (Русская Историческая Библіотека, т. XIX) під редакцією також Петра Гільтебрандта (стор. V—XV + стовпців: 1—1300 + стор. 1—104 + 1—91), але акад. Студинський мав його друковані аркуші вже зараз після видання студії про „Пересторогу". Тут видано такі памятки: „Посланіе Домника архиепіскопа Венетійскаго... о опреснокуж..." (XVI ст. з грецьким текстом); Отписаніе святѣйшаго патриярха Петра..." (XVI ст. з грецьким текстом); „Списаніе противъ люторовъ" (у двох редакціях: XVI й поч. XVII ст.); „Описанье и оборона събору руского берестейского въ року 1596... У Вильни... 1597" (Петра Скарги — у тексті українськім і польськім); „Ekthesis... W Krakowie... 1597"; „Отписъ на листъ... отца Ипатіа... до... княжати

[1]) Op. cit., ст. 51.
[2]) Студинський. В тристаліте, ст. 158.

Констентина Острозского... 1598... черезъ... Клирика церкви Острозскои..."; „Исторіа о листрикійскомъ... Ферарскомъ або Флорен'скомъ синодѣ..." (вид. Клирик Острозький 1598 р.); „'Αντίρρησις... W Wilnie... 1600" (і в українському тексті 1599 р.); Лист Іпатія Потія до кн. К. К. Острозького з 3 червня 1598 р.; „Отписъ на листъ... Клирика' Острозъского... (Іпатія Потія 1598—99 р." в тексті українському та польському); „Посланіе до Латынъ изъ ихже книгъ" (1582 р.); „'Αντιγραφή..." W Wilnie... 1608 (Мелетія Смотрицького); „Вѣрши прикладныи" (доповнення до „Посланія до латин"). У примітках надруковано ще деякі інші памятки, як н. пр.: окружна грамота патріярха Єремії з жовтня 1589 р., соборна митроп. Михайла Рагози з 20 червня 1590 р. і панегірик Рагозі „Просфонема". З інших видань документів згадаю хочби книжку: Legrand Em. Pigas Meletius, Lettres, antérieures à sa promotion au patriarcat. Paris 1902. З праць про обговорювану добу були в 1902 р. вже окрім загаданої студії Е. Ліковського про берестейську унію з 1896 р.[1]) цінні замітки Олександра Брікнера про спори про унію в давній літературі[2]); С. Ґолубєв видав ще 1898 р. ІІ-ий том своєї великої праці про Петра Могилу[3]), подаючи в „Приложеніяхъ" на 498 сторонах 85 документів з 1632 до 1647 рр. Рекапітулацією праць про XVII ст., хоч з дуже однобічним освітленням, є книжка: Jabłonowski Al. Akademia Kijowsko-Mohilańska. Zarys historyczny na tle rozwoju ogólnego cywilizacyi zachodniej na Rusi. Kraków 1899—1900. Багато цікавого принесла й цінна студія: Харламповичъ К. Западнорусскія православныя школы XVI и начала XVII вѣка, отношеніе ихъ къ инославнымъ, религіозное обученіе въ нихъ и заслуги ихъ въ дѣлѣ защиты православной вѣры и церкви. Казань 1898. Тут автор, опираючись на сумлінно використаній багатій літературі предмету, дає образ зразу католицьких шкіл на землях України й Білої Руси (школи: катедральні, парохіяльні, єзуїтські, духовні семінарії, замойська академія), опісля протестантських і вкінці православних (острозька, братські й небратські) та уніятських — до поч. XVII ст. (до 1633 р.). У 1901 р. появився І том капітальної праці: Жуковичъ П. Сеймовая борьба православнаго западно-русскаго

---

[1]) Український переклад цеї праці появився в Жовкві 1916 р.

[2]) Brückner Aleks. Spory o Unię w dawnej literaturze. Kwartalnik Historyczny 1896 р., зш. III.

[3]) Кіевскій митрополитъ Петръ Могила и его сподвижники. Т. II. Кіевъ. 1898.

дворянства съ церковной уніей (до 1609 г.) Спб.[1]). Тут дає П. Жукович загальний, хоч не зовсім докладний, перегляд літератури про соймову боротьбу від часів „Апокрісіса“ („Вмѣсто предисловія“ ст. XIII—XXI), а опісля па 594 сторінках образ релігійної соймової боротьби від часів конвокаційного сойму 1587 р. аж до сойму 1609 р. При тому порушує Жукович неодне з полемічного письменства і не обмежується тільки самими релігійними справами православних, уніятів та католиків, але й присвячує багато місця протестантизмові або таким епізодам, як суд над ексархом Никифором і под. Усе те оперте не тільки на широкій історичній літературі, але й на численних, деколи невідомих ще рукописних документах.

Цей поступ у дослідах над історією унії та над письменством XVI й XVII ст. (деякі дослідники, як н. пр. Брікнер, Харлампович, Жукович, використовують також студії акад. Студинського) в звязку з багатою літературою стародруків, видобутих із львівських та краківських бібліотек, довів до визначного поширення поглядів акад. Студинського й уможливив йому докладніше змальовання доби й людей та ширше угрунтовання ідей, висловлених у дотеперішніх працях. І тому в згаданій новій студії про Іпатія Потія, подаючи докладнішу характеристику українських владик: Гедеона Балабана, Леонтія Пельчицького, Діонісія Збіруйського, Кирила Терлецького та Михайла Копистенського, акад. Студинський погоджується з відємним осудом про них, висловленим вже Макарієм, та заявляє, „що унія мала найбільших ворогів у своїх власних епископах, що вложили в неї не віру в її вищість над православям, не переконання в її спасеність, але свої власні інтереси“[2]). Тільки один Іпатій Потій творить тут виїмок. „І коли берестейська унія — пише далі акад. Студинський[3]) — не скінчила свого життя вже в перших роках свого існовання, то цей факт треба завдячити... передовсім незвичайній старанности й енергії одного зпоміж руських епископів — Іпатія Потія“. Вже Макарій заявив, що немає причини перечити, що Іпатій Потій ділав на своєму становищі з переконання[4]). Подібно висловлюється також Орест

---

[1]) Дальші частини цеї праці появились у: 1903, 1904, 1906, 1908 і 1910 рр. Вона обіймає час аж до 1629 р.

[2]) Studziński. Pierwszy literacki występ, ст. 21.

[3]) Там саме.

[4]) Макарій. Исторія русской церкви, т. X, ст. 411.

Левицький[1]). До того додає акад. Студинський, „що найбільша енергія, найживіша запопадливість Потія булаб не принесла тих результатів, якби він не підпер їх своїм визначним проповідницьким та письменницьким талантом“[2]). І хоч Потія оцінено вже як проповідника в російській та польській літературі[3]), про його полемічні твори писано не багато. А вони важні хочби тільки з чисто літературного боку, бо зближаються своїм стилем до писань Івана Вишенського тому, що Потій „у ріжних своїх творах повторяв не тільки ті самі гадки, але й звороти, поперетикані рубашним тоном, що не перебирає в словах“[4]). Цікаві ці писання також із боку змісту. Із спису творів Іпатія Потія, поданого акад. Студинським[5]), бачимо, які ідеї займали ум Потія. Окрім проповідей і далі листів у справі унії до кн. Острозького, Клирика Острозького, М. Смотрицького, кн. Сапіги та до православних писав Потій полемічно-історичні твори в обороні унії: „Справедливе описанне синоду берестейського“, „Антіррезіс“, „Оборона св. синоду флорентійського“, „O przywilejach“ та „Посольство до папи Сикста IV“ і полемічно-богословські писання: „Унія“, „Heresiae, ignorantiae y polityka popow y mieszczan bractwa Wileńskiego“ та „Гаръмонія Восточной церкви съ костеломъ римскимъ“. Так уся літературна діяльність Потія була присвячена унії — її підготованню, угрунтованню та обороні. Історія унії у звязку з традицією України (це була улюблена гадка Потія), її богословська основа (змінена в напрямі, вимаганому католицькою церквою), її права (основані на польському законодавстві та на умові з Римом), її оборона (у звязку з глибоким переконанням про її корисність для української церкви та народности), вкінці й слово оборони у своїй власній справі (передовсім виказання ідейности та безкорисности в приняттю унії) — ось основні ідеї тих творів Потія.

Першим більшим твором Іпатія Потія і заразом першим

---

[1]) Орестъ Левицкій. Ипатій Потій, ст. 29—31.

[2]) Studziński, op. cit., стор. 23.

[3]) Проповіди Іпатія Потія, виголошені українською мовою, є відомі тільки в польському перекладі Льва Кишка п. н. „Kazania y homilie“, вид. у Супраслі 1714 р.

[4]) Studziński, op. cit., ст. 25.

[5]) Раз у „Polemiczne pismo“, ст. 393; вдруге з доповненнями у „Pierwszy literac. występ“, ст. 23—4; вкінці найповніше в статті: „В тристалітє“. Найновіший спис писань І. Потія дає: Грушевський. Історія україн. літер., V, 2, ст. 380 і д.

полемічним твором із боку уніятів була „Унія“, видана анонімно 1595 р. Акад. Студинський показує понад усякий сумнів, що „Унія“ є твором Потія“, як це думали вже Макарій[1]) і Завітневич[2]). Вияснивши присвяту „Унії“ новогородському воєводі Теодорові Скуминові-Тишкевичеві, прихильникові унії, розсліджує акад. Студинський замітну передмову до читача. Тут закидає Потій східним патріярхам брак дбайливости про Україну та їх звязки з протестантами. Далі згадує він про важке положення епископів, що переводили унію — і справді акад. Студинський вказує на такі яскраві події, як убиття пінського епископа Леонтія Пельчицького, правдоподібна смерть митр. Михайла Рагози від побиття камінням, важке поранення митроп. Іпатія Потія і ін., хоч з другого боку наводить також факти, що й уніятський табор не був без вини, а навіть сам Іпатій Потій не завагався перед гострими способами в боротьбі з православними[3]). Передовсім не любив Потій українських міщанських братств, признаючи їх головними ініціяторами боротьби проти унії. Одначе найбільше не міг Потій погодитись із православними за їх тісні взаємини з протестантами — бо й справді — по гадці акад. Студинського — протестанти, скріпляючи чисельно православних у боротьбі за їх права, вводили на ділі розстрій у самому нутрі православної церкви[4]).

Розбираючи богословську частину „Унії“, підчеркує акад. Студинський (супроти деяких дослідників, як н. пр. Орест Левицький) свідомість Іпатія Потія — і інших передових людей його часу, — що унія з Римом мусить принести й зміну деяких догм православної церкви[5]). Але замітне, що Потій бачив не багато таких основних ріжниць між східною й західною церквою, бо властиво тільки три: походження св. Духа від Вітця й Сина, чистилище, примат папи. Додано до „Унії“ артикул про реформу календаря (Потій був прихильником григоріянського календаря) та полеміку з православними за те, що вони називають папу антихристом. З незвичайною сумлінністю слідить акад. Студинський за джерелами, що ними користувався Потій, і добачує їх найбільше у св. Письмі, Роберті Беллярміні й ін-

---

[1]) Макарій. Исторія русской церкви, т. IX, ст. 603.

[2]) Завитневичъ, op. cit., ст. 104—6. Так думає й акад. М. Грушевський (Історія україн. літер., V, 2, ст. 384).

[3]) Studziński, op. cit., ст. 37—46.

[4]) Op. cit., ст. 52—3.

[5]) Op. cit., ст. 55.

ших менше важних писаннях. Неодна гадка Потія є зовсім оригінальна. Замітками про вплив „Унії“ на дальшу полемічну літературу (Степана Зизанія й Мелетія Смотрицького) кінчиться студія акад. Студинського.

Супроти студії про „Пересторогу“ творить обговорена студія про Потія великий крок наперед у методичному розвитку акад. Студинського. Велика концентрація мисли при рівночасному поширенню літератури предмету дає у висліді гадки, упорядковані взірцево і дуже багаті певною аргументацією та силою змісту. Події виступають із виразною пластикою, а особи давно минулого оживають і неначе промовляють до нас. Навіть богословські трактати тратять свою сухість і стають у яскравому звязку з життям. Образ минулого виходить докладний, певний, ясний і пластичний. Такі результати вспів осягнути мало хто з учених дослідників цеї трудної доби!

Доповненням до щойно обговореної праці є передовсім стаття про те, хто був автором „Антірресіса“. Розсліджуючи дотеперішній спір учених, з яких одні бачили в авторі „Антірресіса“ грека Петра Аркудія, інші Іпатія Потія — акад. Студинський показує шляхом подрібного порівняння з іншими писаннями Потія та характером змісту „Антірресіса“, що автором того твору міг бути тільки Іпатій Потій. До своїх виводів додає акад. Студинський цікаву увагу: „О скілько нам відомо, був се („Автірресіс“) перший печатний голос за целїбатом, який вийшов з уніятської сторони“[1]). Акад. М. Грушевський так говорить про участь Аркудія в тому творі: „Антіррізіс“ настільки виразно показує Потієву руку і доґматична дискусія, котру можнаб уважати ділом Аркудія, так відступає на другий плян перед моментами політичними, чисто Потієвими, та його особистими порахунками з православною опозицією, що приходиться думати — коли Аркудій постачив деякий матеріял, чи може був ужитий Потієм умисно за шірму його авторства, — все таки обробив матеріял і надав йому літературну форму Потій! Вона безсумнівно Потієва“[2]).

Далі присвячено Потієві дві статті, зібрані разом у брошурі „Ze studyów nad literaturą polemiczną“. Тут застановляється акад. Студинський над питанням, хто був перекладачем на українську мову брошури Петра Скарги про берестейський синод (ст. 3—11) і обговорює полеміку Потія з Пігасом (ст. 11—30).

---

[1]) Студинський. Хто був автором, ст. 15.

[2]) Грушевський. Історія української літератури, V, 2, ст. 392.

До тих статтей читаємо увагу, що це виїмки з більшої праці про творчість Потія, яку автор задумує незабаром видати. Одначе та праця не появилася ще досі.

В першій статті доказує акад. Студинський, що перекладачем брошури Скарги про берестейський синод, виданої безіменно 1597 р., був Іпатій Потій, що подавав у свойому перекладі й дрібні додатки та передмову до читача.

Дуже цікава є полеміка Потія з патріярхом Мелетієм Пігасом. У своїй переписці признає Пігас ідейність Потія в релігійних справах і намагається його переконати в науці про походження св. Духа і про тайну Евхаристії, обіцюючи йому прощення, як що він поверне до православя. Але Пігас не вспів переконати Потія, бо Потій закинув патріярхові схильність до протестантизму — на справедливу гадку акад. Студинського не без основи. При тому боронить акад. Студинський Потія перед різкими закидами Завітневича, що приписав Потієві низьке користолюбство[1]), бо поворот до православя був би приніс Потієві великі матеріяльні користи, а унія наразила його на недостатки[2]). У відповіді патріярхові дає Потій ряд богословсько-полемічних трактатів про: тайну Евхаристії, про походження св. Духа, про примат папи, про чистилище, про целібат та про календар — як бачимо, майже усе це справи, обговорені вже в „Унії“ 1595 р. Трактати про св. Духа та про примат папи такі учені, що, здається, помагав йому в писанню їх Петро Аркудій, якого вплив можна добачити і в інших згаданих питаннях[3]). На це вказувалиб також деякі подібні гадки у відповіді Потія і в творі Аркудія „De concordia“. Звязки Потія з Аркудієм справді важні й кидають цікаве світло на історію унії на Україні. Як згадано, їх підчеркує й акад. М. Грушевський.

Загальне обговорення писань І. Потія дав акад. Студинський у згаданій вже ювилейній статті, а далі ширшу згадку про Потія знаходимо в „Памятках полемічного письменства“. Тут видано на стор. 230—49 польський стародрук „Relacia, y Vważenie Postępkow niektorych około Cerkwi Ruskich Wileńskich Roku 1608 y 1609 Wilnu wszytkiemu świadomych“, якому присвячено цілий розділ у вступних замітках. Не займаючися ближче змістом цього стародруку, бо про нього написав ширшу студію

[1]) Завитневичъ, op. cit., ст. 169.
[2]) Studziński. Ze studyów, ст. 15—9.
[3]) Op. cit., ст. 26.

вже хочби й П. Жукович[1]), акад. Студинський доказує шляхом порівняння з іншими писаннями Потія, що автором „Relaci"-ї міг бути тільки Іпатій Потій — поодинокі вислови та фрази й уся ідеольогія цеї брошури вказують на це безсумнівно. Докладне обзнайомлення з писаннями Потія й бистра орієнтація в них стають до помочі акад. Студинському в його переконуючій аргументації.

Остання більша студія про Іпатія Потія — це стаття про полемічне письменство 1608 р., де обговорено два стародруки з 1608 р.: польський, що не дійшов до нас, п. н. „Heresiae Ignoranciae y Polityka popow y mieszczan bractwa Wileńskiego" і українсько-польську брошуру п. н. „Гаръмонія".

Вже в „Памятках полємічного письменства" висловив акад. Студинський думку, що автором брошури „Heresiae", — „зверненої против віленського братства, їдкої та задирливої проти цілого православного табору"[2]) — був Іпатій Потій[3]); а цю гадку доказує він тепер близче „будьто змістом самої брошури і її спорідненєм з вчаснійшими та пізнійшими творами Потія, будьто вказівками сучасної полеміки, будьто актами, чи листами"[4]). Видання цеї брошури приспішили неповодження уніятів на соймі 1607 р., конечність полемічного твору проти православних[5]), а передовсім ті великі недомагання в церковному богослуженню, що справді кидалися в тому часі в очі та були предметом устних та письменних насмішок[6]).

Про ті нераз дуже прикрі помилки в православній церкві й заговорили „Heresiae". Їх зміст можемо нині відтворити хіба на основі твору Мелетія Смотрицького „Антіграфе" 1608 р., зверненого власне проти згаданих „Heresij". Доповнення може тут дати багато пізніша „Perspectiva" Касїяна Саковича, „яка без сумнїву виросла на „Heresiach" Потїя або й на раньших його творах"[7]). А Смотрицький начислив у „Heresiach" 12 „pomowisk i złorzeczeństw" і 10 „błędów heretyckich". Детальним порівнянням тих закидів Потія з іншими його писаннями вика-

---

[1]) П. Н. Жуковичъ. Послѣдняя борьба духовенства митрополичьей епархіи съ Потіемъ и уніей 1609—1611. Христіянское Чтеніе 1901 р., серпень, ст. 258—91 і вересень, ст. 370—89.

[2]) Студинський. Полємічне письменство в р. 1608, ст. 7.

[3]) Студинський. Памятки, ст. LI.

[4]) Студинський. Полємічне письменство, ст. 6—7.

[5]) Op. cit., ст. 10.

[6]) Op. cit., ст. 7—10.

[7]) Op. cit., ст. 11.

зав акад. Студинський, що тільки Потій міг бути автором цеї образливої для православних брошури.

Услід за „Heresia“-ми видав Іпатій Потій „Гаръмонію“ — може бути на те, щоби злагодити прикре враження, викликане „Heresia“-ми. Що автором „Гаръмонії“ був Іпатій Потій — на це маємо зовсім певні докази.[1]) В тім творі говорить він про: віру, тайни та обряди — і показує, що ріжниць між східною й західною церквою не так то багато. Розібравши дуже докладно зміст „Гаръмонії“, доходить акад. Студинський до такого висновку: „Сама „Гаръмонія“ писана живо. Порівнаня переведені зручно, хоть нового в ній, в порівнаню з давнійшими творами Потія, не богато. Так само не нові жерела, на яких Потій опер свою полєміку... До православних відносить ся автор з легковаженєм, але не з ненавистию, як в „Heresia-х“. Червоною ниткою вють ся крізь цілий твір перестеріганя православних перед протестантами... Що гадку уложеня „Гаръмоніи“ міг Потієви піддати Петро Аркудий, на се вказувала би подібність заголовків брошури Потія і твору Аркудия, а подекуди також схожість гадок...“ Тільки супроти публіцистичної „Гаръмоніи“ є „De concordia“ Аркудія твором строго науковим.[2])

Після видання „Памяток полемічного письменства“ творить праця про полемічне письменство 1608 р. величавий крок наперед у студіях над полемічним письменством. Акад. Студинський опанував зовсім вичерпуючо трудну ділянку полемічного письменства й орієнтується в численних її творах з великою певністю. Усе те позволяє на кинення докладного, широкого й вірного образу доби в її численних епізодах, що сплітаються вкінці в барвну й прегарно зложену цілість. Пребагата література предмету, передовсім виписки з творів XVI і XVII ст., часто майже недоступних, дає певну й трівку опору вислідам, у яких автор є дуже обережний. Згадана праця, як і інші обговорені, дає дуже багато зовсім нового — цікаві є здогади акад. Студинського в справі реконструкції змісту творів, що загинули, або здогадів що до авторства анонімних писань. Ці здогади оперті на пізнанню доби аж до грунту і на всебічному знанню тодішньої богословської, полемічної, церковної, історичної і т. д. літератури — не тільки української, але й европейської. З того боку хіба мало хто з учених може рівнятися з акад. Студинським. Тому й здогади, висловлені в тих працях, мають усі при-

[1]) Op. cit., ст. 20.
[2]) Op. cit., ст. 36.

знаки певности. А якби навіть вони когось не переконали зовсім, то все таки остане як безсмертна цінність докладна аналіза памяток і їх порівняння з сучасними їм писаннями, оперте на дуже широкому очитанню. Тому філологічно-порівняльну методу у тих працях треба признати зовсім правильною і єдино можливою.

Праці акад. Студинського про Іпатія Потія кинули зовсім нове світло на цю цікаву стать і без сумніву не без їх впливу акад. М. Грушевський, присвячуючи Потієві окремий відступ у своїй „Історії української літератури", відзивається про нього подібно, як і акад. Студинський: „Против православної фаланґи з уніятської сторони виступає в тім часі оден тільки Потій. Він орґанізатор і політичний борець і одинока сила уніятів: полеміст, проповідник, історик унії, на своїх плечах виносить він її, ратуючи своєю незвичайною енерґією від упадку. Се загально прийнятий погляд, що не вважаючи на всю могутню поміч і підтримку папської курії, королівської влади, католицького клиру і католицької аристократії Польщі, тільки завдяки великій енерґії і здібностям Потія та повній безоглядности і неперебірчивости в способах боротьби, що він виявив, Берестейська унія не лишилася... порожнім словом."[1])

VI.

Степан Зизаній. Казання св. Кирила.

Вже в студії про „Пересторогу" присвятив акад. Студинський багато місця цікавій і яскравій постаті Степана Зизанія (ст. 141—66). До Зизанія повертає акад. Студинський усюди там, де обговорює полемічний мотив з боку православних — називання папи антихристом,[2]) а „Памятки-полемічного письменства" займає в більшости (ст. 31—200) твір Степана Зизанія „Казанье с(вя)т(о)го Кирилла Патрїархи іер(уса)лимъского, О антіхристѣ и знаках его" (Вильно 1596) у паралельному тексті українсько-польському та передрук брошури Щасного Жебровського „Kąkol ktory rozsiewa Stephanek Zizania... W Wilnie... 1595" (ст. 13—30). У передньому слові присвячено тим памяткам увесь II-й розділ (ст. V—X).

До часу видання праці про „Пересторогу" було дуже мало

[1]) V, 2, ст. 380.

[2]) Polemiczne pismo, ст. 386 і д.; Pierwszy literacki występ, ст. 64—71 і ще: 37, 72, 74.

студій про Степана Зизанія. З них найважнішу дав Завітневич[1]); крім того писав про Зизанія А. Бєляновський[2]) та А. Лілов[3]). Вістки, подані тими ученими, доповняє акад. Студинський новими даними. Він переходить передовсім головні дати з неспокійного життя Степана Зизанія від 1583 до 1599 р., аж до часу, коли то Зизаніеві прийшлося замовкнути під впливом королівських наказів та акції з боку Іпатія Потія.[4])

З діяльности Степана Зизанія цікавлять акад. Студинського передовсім його полемічні писання, повні безцеремонної різкости, що сміло переходять до денного порядку навіть над правдою, щоби тільки побороти противника. Сюди належить передовсім „Катехисіс" Зизанія, виданий 1595 р., що одначе не дохувався до наших часів. Його зміст пробували реконструовати найбільше на основі згаданого твору Жебровського Завітневич і Бєляновський — вони й обороняють Зизанія перед важкими закидами єресей з боку полемістів. Але хоч акад. Студинський признає повну бистроумність гадкам Завітневича, то все таки він доходить до висліду: „Вправдї „Катехизисъ" Зизанїя до нас не дійшов і тілько на підставі... пізнїйших творів можемо мати о нїм понятє, но майже ті самі гадки висказує Зизанїй в своїм „Казанью"... По моїй думцї — гадки Зизанїя о посередництві Христа як і о окремішнім судї — висказані в „Казанью" так неповно і неясно, що коли-б нам прийшло ся судити єго лише на підставі сеї книжки, без помочи пізнїйших видань, то осуд наш не бувби иньший, як осуд Жебровского,"[5]) тоб то, що Зизаній висловлювався єретично і то не тільки у згаданих питаннях, але й у інших. До того „Зизанїй умів зміняти текст сьв. Отців після свого уподобаня, яке се зробив з текстом сьв. Кирила."[6]) Так бачимо, що Степан Зизаній у свойому „Катихисисі" і в інших писаннях, як н. пр. у незахованому до наших часів виданню посланія патріярха проти єзуїтів і нового календаря та в „Изложенію о православной вѣрѣ" 1596 р.,[7]) являється одним із найбільше загорілих полемістів з боку православних, обдаро-

---

[1]) Завитневичъ, op. cit., ст. 110—124.

[2]) Волынскія Епархіальныя Вѣдомости 1887, ч. 6—17.

[3]) А. Лиловъ. О такъ называемой Кирилловой книгѣ. Казань 1858.

[4]) Студинський. Пересторога, ст. 142—6. Біографічні дані по Зизанія гл. також: Грушевський. Історія україн. літер. V, 2, ст. 352 і д.

[5]) Op. cit., ст. 149.

[6]) Op. cit., ст. 150.

[7]) Оба твори обговорені: op. cit., ст. 151.

ваним голосним і крайно неперебірчивим словом. Можна собі уявити, який заколот міг спричинити такий чоловік, коли митроп. Михайло Рагоза іменував його — світську людину! — проповідником 1591 р. У Львові та Вильні зчинив Зизаній справжню бурю з проливом крови.

Та може вершок своєї особлившої полеміки осягнув Степан Зизаній виданням проповіди св. Кирила про антихриста. Перекручуючи без усякої надуми й викладаючи відважно по свойому текст проповіди того Отця церкви, зображає Зизаній голову католицької церкви папу[1]) — як антихриста, а католицьку церкву — як царство антихриста. Та гадка, що розвинулася зразу у перших реформаторів, а за їх впливом і в польській літературі другої половини XVI ст., появилася уперше в українському письменстві в полемічнім творі Мотовила, зверненім проти книжки Петра Скарги „O iedności“.[2]) Під впливом протестантської літератури називає Зизаній папу предтечею антихриста і обговорює 11 знаків наставання антихриста.

Акад. Студинський вказує на джерела тих гадок Зизанія (передовсім трактат Суразького і Люблерта Зібранда „De Papa Romano“), на свідоме фальшовання тексту св. Кирила та на натягнену аргументацію, але й признає: „Брошура Зизанія сповнила свою ціль. Она відстрашувала особливо низші верстви від унії і католіцизму“ й була дуже поширена.[3])

Питання про те, чи папа є антихристом, було дуже важним мотивом у православно-католицькій полеміці XVI й XVII ст. З уніятів перший Іпатій Потій у своїй „Унії“ 1595 р. розвинув цю квестію ширше й тому виясненню та історії цього питання відводить акад. Студинський багато місця у двох своїх працях про „Унію“,[4]) подаючи дуже докладний розвиток того питання та його джерела — протестантські і католицькі. При тій нагоді згадується нераз ширше й про „Казанье св. Кирила“, видане Зизанієм 1596, присвячене в цілости тому питанню,[5]) аж доки в 1906 р. не передруковано того „Казанья“ в „Памятках поле-

[1]) Акад. М. Грушевський підчеркує, що Зизаній говорить про папство, а не про якогось окремого папу.

[2]) І в „Посланію до латин“ 1581 р. (Грушевський. Історія україн. літер. V, 2, ст. 355).

[3]) Студинський, op. cit., ст. 166.

[4]) Studziński. Polemiczne pismo, ст. 386—92; Pierwszy literacki występ, ст. 64—71.

[5]) Н. пр. Pierwszy literacki występ, ст. 71—2, 74. Новіші досліди над Зизанієм вичислено в цій праці на ст. 37.

мічного письменства". разом з брошурою Щасного Жебровського проти „Катихисиса" Зизанія. У вступній розвідці збирає акад. Студинський свої досліди над Зизанієм у порівнянні з тим, що дали інші дослідники і заявляє: „Його (Зизанія) „Казанье" цінне нинї і цїкаве як сьвідоцтво нечуваного завзятя, з яким православні виступили против берестейської унії. Фанатизм Зизанія мусїв повести його на дорогу противорічностий, історичних фальшів, тверджень натягнених, самовільних, без доказів та фальшованя тексту св. Кирила, о скільки він не надавав ся до його арґументациї."[1])

Зрештою акад. Студинський не покінчив ще студій над Степаном Зизанієм, бо в наміреному дальшому томі памяток полемічного письменства буде відведене місце й для полеміки проти „Казанья".

VII.

Мелетій Смотрицький. Клирик Острозький. Антіграфе.

Окрім Іпатія Потія та Степана Зизанія притягає увагу акад. Студинського ще один характеристичний діяч української полеміки — знаменитий Максим-Мелетій Смотрицький. У студії про „Пересторогу" обговорює акад. Студинський в обширній увазі деякі писання Мелетія Смотрицького (ст. 170—73), більші згадки про його творчість подибуємо в праці про перший літературний виступ І. Потія (ст. 72 і 75). В „Памятках полемічного письменства" займається М. Смотрицьким увесь III та IV і VI розділ (ст. X—LII і LV—LXII); тут і видано писання, які акад. Студинський приписує М. Смотрицькому: „На другїй листъ велебного о(т)ца ипатїа володымерского и берестейского еп(и)с(ко)па..." з 1599 р., відомий під псевдонімом Клирика Острозького (ст. 201—229) і рукопис М. Смотрицького з 1609 р. (ст. 250—302). У статті про полемічне письменство реконструовано, як згадано, зміст „Heresij" І. Потія передовсім на основі полеміки М. Смотрицького (цій справі присвячено II розділ), а докінченням цеї статті є монографія про „Антіграфе" — остання друкована праця акад. Студинського про полемічне письменство загалом. Майже все виступає тут М. Смотрицький у звязку з діяльністю І. Потія — як його противник.

У студії про „Пересторогу" порушив акад. Студинський

---

[1]) Студинський. Памятки, ст. IX—X.

епізодично ті твори М. Смотрицького, що вяжуться з „Апокрісісом“ та „Антірресісом“ аж до „Антапології“ Геласія Діпліца 1632 р. В праці про перший літературний виступ І. Потія згадано про „Тренос“ М. Смотрицького 1610 р. — як про верх полеміки православних проти папи; а з нагоди обговорення полеміки проти „Унії“ І. Потія читаємо, що на основі „Apologi-ї“ М. Смотрицького можна догадуватись, що він у такому молоденькому віці видав спеціяльний полемічний твір проти „Унії“, одначе цей твір не дійшов до наших часів. Якби згодитись з тим здогадом, то перший літературний виступ М. Смотрицького припав би на 1595 або 1596 р., коли Смотрицькому було ледви 18 або 19 літ.[1])

Після тих принагідних згадок маємо ширшу студію про Мелетія Смотрицького аж у „Памятках полемічного письменства“. Догадуючись в особі полемічного письменника, що скрився під псевдонімом Клирика Острозького, Мелетія Смотрицького, акад. Студинський переходить літературну діяльність того Клирика. Клирик Острозький видав в Острозі 1598 р. „Отпись на листъ въ Бозѣ велебного Отца Ипатія... до ясне освецого княжати Констентина Острозского...“ як відповідь на лист Іпатія Потія з 3 червня 1598 р., в якому він взивав князя Острозького до унії.[2]) Той твір пронизаний глибокою поезією й гарними реторичними фразами та послугується не тільки безліччю цитатів із св. Письма, але й творами світських людей. Він „зраджував в авторі чоловіка з визначним поетичним таланом. Іронія Клирика, страшне оружє в кождій полєміці, одіта в дійсно артистичну форму, надавала його творови специяльної примани“.[3]) Потій відповів на нього в „Отписѣ на листъ ниякого Клирика Острозъского...“, де призвавав йому поетичний талант і вроджений дотеп, але й підчеркував брак річевої аргументації. І справді на історичну часть Клирик або не відповідав або збував її пасквілем.[4]) Завважав це вже частинно й Потій у своїому „Отписѣ“, а на неправдиві заміти Клирика про флорентійський собор видав навіть — що правда аж 1603 р. — окремий твір „Obrona św. Synodu Floreńskiego“. Також і богословська частина трактату Клирика дуже слаба. Вона опирається передовсім на таких писаннях, як: „Книжица“ Василя Суразького,

---

[1]) Studziński. Pierwszy literaeki występ, стор. 75—6.
[2]) Студинський. Памятки, ст. XI—XII.
[3]) Op. cit., ст. XVI.
[4]) Op. cit., ст. XVII.

„Апокрісіс“ та на гадках Лютера й под.[1]) Показують це найкраще широкі богословські виводи проти первенства папи. Цей трактат піддав І. Потій докладній аналізі й користуючись писаннями Р. Белларміна[2]) й П. Скарги[3]), показав ясно, скільки він перевищає Клирика в богословській аргументації, не дорівнюючи йому в силі поетичного слова. В творі Потія знаходимо ще дуже цікаву оборону власної особи перед закидом, немов би він приступив до унії для особистих користей[4]), а далі цінні з культурного боку гадки в обороні подорожей молоді на науку за границю[5]) — що показує в Потію людину з новітним світоглядом.

Спроба Потія з 1598 р. приєднати кн. Острозького для унії не вдалась. Не помогла й присвята князеві „Obrony św. Soboru Floreńskiego“ 1603 р. Але цікаве, що й перед 1603 р. пробував Потій ще раз прихилити князя для своїх ідей і написав до нього другого листа, що одначе затратився. За те знайшлася відповідь на цей другий лист того самого Клирика Острозького, віднайдена й надрукована уперше акад. Студинським. Він і догадується, що Потій звернувся з другим листом до князя з початком 1599 р., перед виданням обговореної відповіди Клирикові[6]). І на цей другий лист відповів Потієві також Клирик Острозький. А хоч „під твором підпису Клирика нема, але зі слів предмови... можемо на певно твердити, що маємо тут до діла з Клириком Острожським“[7]). У своїй новій відповіді полемізує Клирик проти уніятських епископів, оправдує гнів кн. Острозького проти них і закидає їм невдячність супроти патріярха. В другій частині порівнює Клирик порядки східної й західної церкви й дивується, як Потій міг впевняти, що уніятські владики не змінили нічого в церкві. Акад. Студинський думає, що цей твір друком не явився. А характеристика цеї відповіди Клирика така: „Зближений сей твір до першої відповіди Клирика Потієви настроєм і тенденциєю“[8])... Але є ріжниця в композиції обох творів: „В першім перемагали глузованя, в другім незвичайна повага. В першім читаємо безліч

[1]) Op. cit., ст. XX.
[2]) Op. cit., ст. XXI.
[3]) Op. cit., ст. XXIII.
[4]) Op. cit., ст. XXIV.
[5]) Op. cit., ст. XXIV—XXVI.
[6]) Op. cit, ст. XXVIII.
[7]) Там саме.
[8]) Op. cit., ст. XXXIII.

цитатів та примірів, в другім їх рівнож не брак, хоть маємо їх може у трохи відповіднійшім числї. Реторичні звороти, якими переплетений перший твір, виступають у значно більшій степени в другім і дають точнійше поняте про дійсно незвичайний талан автора, що одів свою нову відповідь Потієви в одежу правдивої поезиї сліз і плачу. Легкий відгомін впливу сучасного полемічного письменства, а специяльно „Апокрисиса" лишив також тут свої сліди"[1]).

Потій не вспів ніколи дізнатись про те, хто скривався під іменем Клирика Острозького, а його здогади в тій справі не мають реальної основи. Не вділяли для розвязки того питання нічого й пізніші дослідники. Тільки Вартоломей Копітар висловив в одному листі до Дениса Зубрицького з 1843 р. нерішучий погляд, що Клирик Острозький — це може Мелетій Смотрицький[2]), але не дав на цей здогад ніяких доказів. Акад. Студинський прилучується до гадки В. Копітара й аргументує її докладніше. Твори Клирика Острозького зближені дуже до книжки батька Мелетія Смотрицького п. н. „Ключь царствія небесного" Герасима Даниловича Смотрицького 1587 р.: „Поодинокі його части або й арґументи війшли майже живцем до відповідий Клирика Потієви"[3]). Ті зближення, зібрані докладно акад. Студинським, набирають властивого значіння, коли зважимо, „що плач православної церкви кинений мов би від нехочу в першім „Отписѣ" Клирика, одітий в чудову, реторичну одежу в другій відповіди, находимо не лише в закінченю пасквілю на фльорентийський собор, але також в однім з творів Мелетия Смотрицького а іменно в його „Тренос-ї"...[4]) За здогадом Копітара промовляє ще дещо інше. Прегарну молитву на кінці першого „Отпису" Клирика знаходимо знов у „Треносі" М. Смотрицького. Тут і покликується Клирик на слова Петрарки, а „Тренос" наводить гадки не тільки Петрарки, але й інших поетів та письменників, ідучи тут за прикладом протестанта Зібранда Люрберта. Далі бачимо такий самий спосіб полеміки проти Риму у Клирика і у М. Смотрицького; а й поза тим стрічаємо у них однакові вислови та аргументи, ті самі джерела. Тільки в творах Клирика виступає М. Смотрицький як моло-

[1]) Там саме.

[2]) К. Студинський. З кореспонденциї Дениса Зубрицького. Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, т. 43, ст. 37.

[3]) Студинський. Памятки, ст. XXXIX.

[4]) Op. cit., ст. XLI.

дець, а в пізніших „Антіграфе“ та „Тренос“ як вироблений вже письменник[1]).

При пасквілю Клирика Острозького на флорентійський собор видруковано також і учений богословський трактат проти походження св. Духа „і від Сина“ — акад. Студинський догадується, що його автором міг бути Кирило Лукаріс, що власне тоді пробував в Острозі. „На стверджене нашого здогаду — заявляє акад. Студинський[2]) — не маємо на разї ніякого доказу“. Одначе багато з тих аргументів (взятих із чужого твору) повторив опісля М. Смотрицький у свойому „Антіграфе“, а це також моглоб промовляти за зідентифікованням Клирика і М. Смотрицького. Одначе акад. Студинський все таки говорить вкінці: „Чи учені згодять ся тепер зі здогадом Копітара, що під Клириком треба розуміти Мелетия Смотрицького — не пересуджуємо... Залежало нам на тім, щоби конче дійти до правди, тим більше, що не видавало ся нам річию можливою, щоби чоловік з талантом міри Клирика мав лише двічи виступити на літературнім поли, а не припадав нам також до вподоби нічим не попертий здогад, будьто би Клирик вскорі після свого виступу з р. 1598 мав закінчити житє“[3]).

І тепер на основі тих своїх дослідів вичисляє акад. Студинський писання Мелетія Смотрицького в 1595—1610 рр. — числом 7.

Праця акад. Студинського оперта на такій докладній аналізі творів Клирика у порівнянні з творами Мелетія Смотрицького, що акад. Студинський зовсім справедливо завважує: „Колиб навіть остаточне рішенє питаня про особу Клирика не випало по гадцї Копітара і нашій, то ми сьвідомі сего, що наша праця не пішла на марне, бо шукаючи за автором, вияснили ми ґенезу творів Клирика Острогського і виказали, який вплив мали його писаня на творчість Смотрицького“[4]). Ця обережність і скромність дослідника тільки підносять вартість його справді основної й сумлінної студії.

Акад. М. Грушевський оспорює гадку акад. Студинського про те, що Клирик Острозький і Мелетій Смотрицький є тою самою особою. Він пише: „...богато подібного бачимо у Кли-

---

[1]) Op. cit., ст. XLVI.
[2]) Op. cit., ст. XLVII.
[3]) Op. cit., ст. L.
[4]) Op. cit., ст. LII.

рика з иньшим вихованцем острозької школи[1]), сином Герасима Максимом, в чернецтві Мелетієм Смотрицьким; подібности сї дали навіть привід до здогаду, що під псевдонїмом Клирика таїв ся той сам Максим, але здогад сей розбиваєть ся на пізнїйших атаках Мелетія Смотрицького на писання Клирика[2]): ледво чи відважив ся б він так ударяти на свої власні писання, знаючи, що православні могли зняти з нього маску. Отже мабуть правдоподібнїйшим буде вважати подібности в писаннях Клирика і Мелетія Смотрицького за впливи спільної школи, спільних взірців"[3]). Одначе зверну на те увагу, що акад. Студинський показав, як дуже був збережений псевдонім Клирика — навіть Потій не міг його розкрити, хоч як йому залежало на тому. Але якби виявилось, що Клирик і М. Смотрицький — це дві ріжні особи, то порівняння, переведені акад. Студинським, кидають дуже цікаве світло на тодішні писання: один письменник користується у цілих комплексах гадок писаннями інших письменників і опісля розвиває їх в окремий твір (Тренос" М. Смотрицького) — бо усе те витвір одного середовища, одної школи (острозького кружка). І найновішими часами акад. М. Грушевський (подібно, як Осинський і М. Возняк) висловлюється проти гіпотези акад. Студинського — передовсім тому, що М. Смотрицький ніколи опісля не признавався до псевдоніму „Клирика"[4]).

Закінчує дотеперішні праці акад. Студинського над полемічною літературою монографія про „Антіграфе", видану 1608 р. проти „Heresij" та „Гаръмоніи" І. Потія — отже студія, що є продовженням знаменитої статті про полемічне письменство 1608 р.

Немає ніякого сумніву, що автором „Антіграфе" є Мелетій Смотрицький — це його перший друкований твір з поч. XVII ст., що дійшов до наших часів.

Після епіграми на герб князів Острозьких іде присвята кн. Янушеві Острозькому, вже тоді католикові, певне за його прихильність православю й сімї Смотрицьких і щоби так охоронити книжку перед знищенням[5]). Зрештою ця присвята є немовби копією з поодиноких частин „Апокрісіса"; оригінальна

[1]) Досі була мова про подібности з твором Герасима Смотрицького.
[2]) У: Paraenesis.
[3]) Грушевський. Історія України-Руси, т. VI, ст. 495.
[4]) Грушевський. Історія україн. літер. V, 2, ст. 363—4.
[5]) Студинський. Антіґрафе, ст. 3—4.

тут хіба похвала недавно помершому кн. Василеві Острозькому.[1]) І передмова до читача, в якій автор виясняє, чому деколи православні мовчать на закиди проти них, також взорується на „Апокрісісі".[2]) Акад. Студинський виясняє при тій нагоді, що головною причиною тої мовчанки був брак грошевих засобів — найбільше в уніятів.[3])

Дуже цікавий є перший розділ „Антіграфе", де М. Смотрицький боронить православну церкву перед поговірками та злословленням з боку Потія. Акад. Студинський розглядає подрібно ці закиди і дає ряд важних культурних образків з життя України поч. XVII ст.[4]) Одначе „Антіграфе" входить глибше не тільки в церковні, але й у суспільно-семейні відносини між уніятами. Крім того відповідає ще „Антіграфе" на багато закидів Потія проти порядків у богослуженню, обрядах та звичаях православної церкви.

Наслідки полеміки М. Смотрицького та І. Потія видали сумні овочі і для православних і для уніятів багато літ пізніше, бо „не надіялися певно ані Потій, ані Смотрицький, що ті дрібні заміти, які були предметом їх полєміки, дадуть привід в трийцять і чотири роки пізнійше Саковичеви, що він їх поновно в „Епанортосісі" їдким і плюгавим пером підійме на глум, щоби ... оплюгавити обі церкви, уніятську та православну."[5])

„Антіграфе" присвячує окремий розділ також тим закидам Потія, які він назвав незнанням та єретичними помилками між православними. Є це справи, що дотикають ріжних богослужень, розуміння тайн, ваги соборів, посту й под.

У богословських трактатах обговорював М. Смотрицький ширше походження св. Духа, користуючись при тому згаданою працею чи не Кирила Лукаріса та — замітна річ! — також писаннями католицьких письменників (Отців церкви, Белларміна, Скарги...), яких знав знаменито.[6])

Хоч „Антіграфе" боронить у трактаті про посередництво Ісуса Христа між Богом і людьми Степана Зизанія перед закидом єреси в тій справі, то всеж таки є правдою, що Зизаній

---

[1]) Op. cit., ст. 4—5.
[2]) Op. cit., ст. 6.
[3]) Op. cit., ст. 7.
[4]) Op. cit., ст. 11—15.
[5]) Op. cit., ст. 20.
[6]) Op. cit., ст. 26.

сфальшував у тому місці слова св. Івана Золотоустого — і це признав пізніше і сам Смотрицький в „Apologi-ї“.

У більшому трактаті про причастя на опрісноках під двома видами черпав М. Смотрицький багато з Белларміна, а дещо й з Зібранда Любберта. Вплив Белларміна слідний також на гадках Смотрицького про чистилище, одначе тут виявив він також дещо самостійної праці.[1]) Сильне враження викликує та частина „Антіграфе“, де Смотрицький боронить східної церкви проти закидів єреси в „Гаръмоні-ї“ Потія, хоч тут Смотрицький є мало оригінальний і сильно взорується на „Апокрісісі“ та Любберті[2])

В кінцевому висліді погоджується акад. Студинський з гадкою К. Харламповича, що „Антіграфе“ написано прегарною польською мовою та в спокійному тоні, хоч в українському народі йшла братовбійча релігійна боротьба. Аналіза памятки дала дуже цікавий матеріял для дослідів та показала, що Смотрицький виявив обзнайомлення з західно-европейською католицькою й протестантською богословською літературою. „Опертий на західно-европейськім образованю, Смотрицький служив православній церкві своїми великими спосібностями в „Антіґрафе“ а ще більше у знаменитім „Треносі“, де поборював Беллярміна, а цілими пригорщами черпав із кальвіна Зібранда Любберта та иньших протестантських письменників 16 віку. Колиж одначе протестантизм у межах Польщі упадав, він зневірився у него і в тяжку хвилю для православної церкви її покинув, причім те саме західно-европейське образоване, яким служив він православним, завело його побіч причин, викликаних житєм, непомітно до католіцизму. Коли одначе „Антіґрафе“ і „Тренос“ запевнили Смотрицькому велике і шановане імя серед православних, його писаня з уніятських часів важні хиба як автобіоґрафічний матеріял. Навіть з богословських трактатів „Антіґрафе“ чи „Треноса“ бє життя, кипить полєміка хочби й против велита католицької церкви Беллярміна, за те в „Apologi-ї“, „Exaetisis-ї“ і „Paraenesis-ї“ замітна тиха резиґнація... Своїм переходом до уніятів православній церкві Смотрицький сильно пошкодив, але унії не богато поміг. За те найбільше, як письменник, покривдив самого себе, бо злегковажив і потоптав ногами свою працю, котрою служив у молодечих літах не тільки церкві, але й свому народови в найтяжших для него хвилях.“[3]) Звертаю увагу на ці

[1]) Op. cit., ст. 34.

[2]) Op. cit., ст. 37.

[3]) Op. cit., ст. 38—9.

гадки акад. Студинського — вони набирають властивого значіння з його характеристикою Іпатія Потія та унії. Обективна правда без усяких упереджень — остала все єдиною метою його дослідів. Факти творять основу його висновків і більше нічого.

VIII.

Загальна характеристика.

Вірну й справедливу оцінку письменика й ученого можна дати тільки на основі розгляду усієї його праці, усіх його писань. В оцій доповіді розглянено тільки малу частину наукової праці акад. Студинського, полишаючи на боці інші його наукові інтереси. До того навіть у цій ділянці та праця, як згадано, ще не скінчена, а наукова діяльність акад. Студинського змагає до що раз більшої синтези. Всеж таки думаємо, що й цей уривковий образ діяльности ученого, якому ми приглянулись близче, управнює нас до деяких загальніших висновків.

Чотирі справи притягнули найбільше увагу акад. Студинського вже в першій праці про XVI—XVII ст.: берестейська унія 1596 р., Іпатій Потій, Степан Зизаній та Мелетій Смотрицький. І на ті чотирі справи звертається передовсім розслід цеї доби в часі дальшого 35-ліття. Автор обмежує так дуже обсяг своєї праці, що початкові студії над граматиками й панегіриками відходять зовсім на дальший плян, а полишаються тільки чотирі згадані події й особи. Але й тут наступило ще деяке обмеження, бо справа унії відсувається що раз більше в сутінь, а обрисовуються стати трьох згаданих діячів. Воно й зовсім зрозуміле: унія — це подія чисто історична, а три згадані діячі мають ще й літературні заслуги. І тому унія в працях акад. Студинського творить тільки історичне тло, на якому виступають літературні праці згаданих письменників. Бо булоб великим непорозумінням, якби ми хотіли глядіти на акад. Студинського як на історика XVI й XVII ст., чи докладніше: як на історика унії. Про церковні відносини говорить акад. Студинський доволі широко — він виясняє почини унії сумним станом української православної церкви, чужинними впливами, характером українських діячів; він розглядає перебіг уніонних нарад і цікавиться положенням уніятської церкви та боротьбою православних з унією; він висловлює про те неодну нову й оригінальну гадку (н. пр. оцінка унії) — але назагал на тому полі, як і на полі змальовання

суспільних відносин того часу він не претендує на висловлювання нових гадок, а радо послугується працями: Ореста Левицького, Михайла Грушевського й ін. Історія унії — це, повторяю, тільки тло, без якого булоб незрозуміле тодішнє українське письменство, якого визначну частину творять три згадані письменики.

І письменство, літературний твір є властивим предметом досліду акад. Студинського. Його цікавить сама памятка письменства. Текст памятки — вірний, автентичний і з оригіналу є для акад. Студинського основою його студій. Тому акад. Студинський видає з буквальною докладністю тогочасні памятки літератури: панегірики й передовсім полемічні писання. Ті видання переведені бездоганно й заступають зовсім оригінали. Так зявились справді монументальні „Памятки полємічного письменства". Філологічна докладність тексту памяток є для акад. Студинського така важна, що навіть там, де памятка видана, акад. Студинський послуговується радо старим оригіналом (як що тільки він доступний) і здобуває таким чином велике очитання в тодішньому письменстві, найдокладніше обзнайомлення з ним і певну орієнтацію в ньому. З боку текстових студій відрізняється акад. Студинський передовсім корисно від тих дослідників, що видавали недбало памятки XVI—XVII ст. (як н. пр. Голубєв і ін.).

Ті памятки обговорює акад. Студинський переважно монографічно — і так повстають студії про: „Пересторогу", „Унію", „Антіграфе", „Оборону флорентійського собору"; сюди можна також зачислити: уваги про „Антірресіс", полеміку з Пігасом, писання Зизанія й твори Клирика Острозького. Усюди тут маємо докладний розбір тексту, що передовсім у працях про „Унію", писання Клирика, полеміку 1608 р. й „Антіграфе" доходить до ясної синтези. Установивши авторство творів, акад. Студинський переходить до їх генези. Тут звязує він памятку з історичним тлом і показує її як органічну цілість з усім життям народу — памятка стає так історичним фактом, що виростає з духа часу. Далі найважнішим питанням стає відкриття джерел, що з їх черпала памятка, а з того вже самі з себе виходять оригінальні гадки, що є власністю даного автора. Так вияснюється ступінь оригінальности памятки, індивідуальність її автора та його звязок з сучасною й попередньою літературою українською і неукраїнською. Детальні порівняння ріжних памяток із собою є тут особливо цінні. Закінчується дослід обговоренням враження, яке

викликала дана памятка і її впливу на пізніше письменство. В сумі маємо філологічну, аналітично-порівняну методу із змаганням до синтези. Так вирішено питання про авторство „Пересторогі“, „Антірресіса“, „Унії“, „Антіграфе“ — і рішено (поки що оспорювану, але може найцікавішу й найкраще обґрунтовану) справу з особою Клирика Острозького. Так викрито джерела нашого граматичного знання в XVI ст. і виказано залежність цілого ряду полемічних памяток чи від інших українських православних та уніятських, чи від польських, чи від реформаційних джерел; так означено очитання й освіту наших полемістів з обсягу: богословя, історії, полеміки й под. Словом, ми дійшли до джерел української полеміки й пізнали докладно її засоби.

Висліди цеї праці оцінила наука в кожному питанню зокрема. Навіть висловлюючи інші погляди (передовсім про авторство „Перестороги“ й про особу Клирика Острозького), роблять це дослідники дуже обережно й признають їх гіпотетично, бо акад. Студинський не висказує гадок з легкої руки, без дуже докладного обґрунтовання. З порівняння з тим, що наука вспіла доконати, можна бачити, скільки нового принесли ті праці, як вони прояснили той час і як стали підкладом для дальших дослідів, починаючи гарною статею „Spory o unię“ проф. А. Брікнера, а кінчаючи деякими партіями в згаданому томі історії літератури акад. М. Грушевського.

Ми не маємо досі історії української філології й тому не легко визначити діяльність акад. Студинського в звязку з дослідами нашого письменства. Він виступив на заранні живої наукової праці в „Науковому Товаристві ім. Шевченка“. Недавно, бо 1891 р. зійшов у могилу Олександер Потебня — один із найглибших українських філологів-філософів, за ним пішов 1894 р. один із тих представників української філології, яких В. Яґіч назвав „приятелями й учениками Ф. Міклошіча“ — проф. Омелян Огоновський.[1]) За ним пішов у 1895 р. й Михайло Драгоманів — представник історично-порівняного студіовання письменства й фольклору;[2]) в тому напрямі працювали ще: Микола Дашкевич[3]) та Володимир Антонович.[4]) До них пристав частинно й Іван Франко, що, як ми бачили, видавав у першій по-

[1]) И. В. Ягичъ. Исторія славянской филологіи. Спб. 1910, ст. 760—62.
[2]) Op. cit., ст. 861—66.
[3]) Op. cit., ст. 856—9.
[4]) Op. cit., ст. 859—61.

ловині 90-их рр. XIX ст. наукові праці про письменство тої самої доби, над якою гововно потрудився й акад. Студинський. Працюючи як один з найперших у „Науковому Товаристві ім. Шевченка“ обік Івана Франка та проф. Михайла Грушевського, причинився акад. Студинський своїми працями про письменство XVI й XVII ст. до величної будови української науки, веденої нашим Товариством. Окреме місце в українській науці забезпечують акад. Студинському не тільки сумлінні й багаті у висліди досліди одної з тяжчих ділянок української літератури, але й своєрідна конструкція його наукових творів, дуже живий, цікавий, навіть пориваючий спосіб оповідання і гарна, добірна мова передовсім пізніших його писань.

АКАД. СТУДИНСЬКИЙ ЯК ДОСЛІДНИК ГАЛИЦЬКО-УКРАЇНСЬКОГО ВІДРОДЖЕННЯ.

Написав М. ТЕРШАКОВЕЦЬ.

Праці акад. Студинського про галицько-українське відродження стали появлятися в друку дещо пізніше від праць з інших епох чи то ділянок українського письменства. Перша праця з сеї царини п. з. „Geneza poetycznych utworów Markiana Szaszkiewicza" вийшла у виданнях краківської Академії Наук у 1896 р., а протягом 1890-тих, а головно 1900-тих, 1910-тих та 1920-тих років слідує цілий ряд праць з сеї области, причім інтерес для полемічного письменства, зглядно інших ділянок українського письменства уступає на другий плян. Зацікавлення акад. Студинського історією відродження у названих трьох десятиліттях звязувалося з одного боку з дослідами й матеріялами його попередників, а з другого боку йшло рівнобіжно і рівночасно із зацікавленням інших дослідників, чужих і своїх, нині вже неживучих і тепер ще живучих, старших і молодших, а зпоміж останніх головно його учеників. Імя акад. Студинського найшлося отже в товаристві великого числа дослідників (понад 80!), що студіям над відродженням присвятили цілий ряд праць або дали праць небагато, а зато важних вислідами, дальше принагідних збирачів чи посідачів матеріялів, а вкінці самих акторів відродження, що оголошували свої спомини.

З уваги на хронологію опрацьованих тем студії акад. Студинського відносяться до відродження: 1) у тіснішім розумінні, себто до осіб і появ, звязаних з 1837 р., чи то до осіб і років, що стояли у найблизчім звязку з тим роком, а опісля до років 1848, 1850-тих, 1860-тих, 1870-тих, 2) до часів відродження у ширшім розумінні, себто до доби від прилучення Галичини до Австрії до виступу М. Шашкевича і товаришів.

Першою працею акад. Студинського з ділянки відродження була згадана „Geneza". У 1910 р. ся студія вийшла по україн-

ськи з доповненнями на основі нових матеріялів. Приступаючи до виказання джерел поетичної творчости М. Шашкевича, акад. Студинський, тоді ще молодий учений, навязував до дослідів Миколи Дашкевича, котрий у своїм „Отзыв"-і вказав на вплив (на поезію Шашкевича) Метлинського, Падури, штучних українських пісень та народних мотивів. Автор обох „Генез" (польської і української) поширив сі замітки своїми власними оригінальними спостереженнями, з котрих деякі задержать свою постійну наукову вартість, прим. про генезу „Болеслава Кривоустого під Галичем", про генезу „Згадки", а деякі дістали цінні доповнення, чи то поправки у новіших студіях дра В. Щурата[1]) та М. Возняка[2]).

Джерелами дальших студій над відродженням послужив акад. Студинському дуже багатий, новий рукописний матеріял, як: переписка визначних діячів та урядові акти, позбирані у львівських, позальвівських та заграничних бібліотеках і архівах, а саме: у бібл. „Народного Дому", „Наукового Товариства ім. Шевченка", „Національного Музею", архіву гр.-кат. духовної семінарії, гр.-кат. львівської митрополичої консисторії, давної львівської губернії (пізніше намісництва), краєвого (бернардинського) архіву, давної віденської Polizei- und Zensur-Hofstelle (пізнішого міністерства внутрішних справ), приватних архівів (Н. Вахнянина, Ол. Барвінського), вкінці спомини деяких людей. Сі матеріяли дали 5 поважних обємом і змістом томів: 1) „Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850—1862", „Збірник філологічної секції Наукового Товариства імени Шевченка", т. VIII і IX, Львів, 1905, ст. CLXI+592, — 2) „Польські конспірації серед руських питомців і духовенства в Галичині в роках 1831—46", відб. з „Записок Н. Т. ім. Шевч.", Львів, 1908, ст. 1—146 (92—146 ст. матеріяли), — 3) „Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835—49", „Збірник філ. секц. Н. Т. ім. Шевч.", т. XI і XII, Львів, 1909, ст. CXXXVIII+463, — 4) Львівська духовна Семинарія в часах Маркіяна Шашкевича (1829—1843)", „Збірн. філ. секц. Н. Т. ім. Шевч.", т. XVII і XVIII, Львів, 1916, ст. CCLX+416, — 5) „Матеріяли до історії культурного життя в Галичині", „Українсько-руський Архив", т. XIII—XIV, Львів, 1920,

---

[1]) „Найблизші жерела творчости М. Шашкевича" у „Літературних начерках", Львів, 1913.

[2]) „Епізоди культурних зносин галицької і російської України в 1-шій полов. XIX віку", „Записки Українського Наукового Товариства в Київі", кн. XIII, Київ, 1914.

ст. LXXXIII + 431, — а крім сього ряд дещо менших або й дрібних розвідок, помічень та матеріялів. Про обєм названих щойно більших збірок матеріялів та студій, доданих до них, свідчить та обставина, що матеріяли забрали майже 2000 ст., а студії понад 700 ст.

Та сі видання замітні не тільки своїм обємом, але й своїм змістом. І так, звертаючися до студій над відродженням у тіснішім розумінні з усіми його першими антрактами, належить відразу замітити, що вони приносять ріжносторонне вияснення неясних досі подій та докладне виявлення скритих пружин, котрі помагали, а більше шкодили відродженню. Перед дослідником галицько-українського відродження, котрий бачив повну посвяту галицької літературної трійці (М. Шашкевича, Я. Головацького, І. Вагилевича) та товаришів, а головно її провідника, М. Шашкевича, перед дослідником, котрий знав про одушевлені, повні пієтизму признання для сього Шашкевича (прим. М. Козановича або М. Устіяновича), виринало уперто болюче питання, чому такі гарні почини Шашкевича та його товаришів не поплили широким руслом ріки, тільки провалилися десь у підземеллі, чому галицька суспільність потрібувала аж загально европейського потрясення 1848 р., щоби протерти очі з просоння, протерти їх на те, аби по двох-трьох роках знова замкнути їх до кінця 1850-тих років, чому ся суспільність потрібувала аж смерти Шевченка, щоби наново прокинутися з мертвецького сну, прокинутись одначе не до всестороннього, живого, бадьорого, кипучого життя, але до нужденного животіння з такими рахітичними ефемеридами, як „Вечерниці", „Мета", „Нива", „Русалка", а навіть початкова „Правда", чому сій суспільности треба було у 1870-тих роках аж Драгоманівського бича, щоби порушити її з місця, піднести її з духової ліни, апатії, самообману та псевдопатріотичної фрази.

На сі болючі питання праці акад. Студинського дають вповні або майже вповні вичерпуючі відповіди, дають змогу заглянути за куліси життя та відкривають те, що було закрите. Особливо кожна з більших, названих вище праць освітлює якусь важну сторону історії відродження. Приступлю до книги про „Львівську духовну семінарію в часах Маркіяна Шашкевича (1829—1843)". У 17 розділах вступної студії[1]) подано всесторонню істо-

[1]) Акти, надруковані в книзі, походять виключно з архіву львівської гр. кат. духовної семінарії. Студія про семінарію основана на тих актах, а також на актах архіву львівської Консисторії та актах краєвого (бернар-

рію духовної семінарії часів, коли в ній був М. Шашкевич, і до його смерти. Подано у студії факти, що зображують матеріяльну і духову сторону життя питомців, подають ряд картин з інтимного життя сеї суспільної верстви, що довгі десятиліття (кінця 18 і майже цілого 19 ст.) була виключною культурною представницею свого народу (у тіснішій вітчині). Говориться отже у книзі про будинок семінарії, пропасницю у 1830 р., брак приміщення для 320 питомців, про велику смертність серед питомців, про заворушення у семінарії з причини грози холєри 1831 р., про лікаря семінарії, про харч, про бруд у кухні і взагалі у семінарії, про ректорат від 1829 до 1843 р., про провини і кари питомців, забави і гри, про жонатих питомців, про віддавання питомців до війска. У III розділі говориться про плян філософічних і богословських наук і при сій нагоді мусимо зробити цікаве спостереження, а саме, що професорами на т. зв. філософії (нинішня 7 і 8 кл. гімназ.) були у сім часі нераз визначні люди, котрі опісля ставали професорами на західно-австрійських університетах, а навіть у Відні.

Незвичайною річчю у внутрішнім життю питомців духовної семінарії, незвичайною в порівнанню з попередними і пізнішими літами, були тайні польські конспірації серед питомців. Сим конспіраціям присвячена окрема книга акад. Студинського п. з. „Польські конспірації серед руських питомців і духовенства в Галичині в роках 1831—46“ (з 1908 р.), та систематична історія конспірацій, на основі нових даних, подана тільки у книзі про семінарію (з 1916 р.). Дані сих двох студій поучують нас про велике число членів сих конспірацій, про їх незвичайне віддання та посвяту для справи, як про се свідчить претрагічна доля о. Дезидерія Гречанського і товаришів, о. Миколи Гординського, о. Юліяна Куницького. Довідуємося, що члени конспірацій були такі завзяті, що робили доноси на товаришів, котрі

динського) архіву, де находиться м. і. багатий судовий матеріял. В часах писання студії архів духовної семінарії був зовсім не упорядкований. При розгляданню актів сього архіву показалося, що вони були роздрапані ріжними людьми так, що на їх основі годі було писати історію семінарії. До зложення історії семінарії у систематичну цілість помогли протоколи семінарії (Einreichungs-Protokoll), де нераз подрібно переказано зміст актів. Матеріяли до студії збирав акад. Студинський і друкував протягом 1911 і 1912 р., в липні 1914 р. студія була вже готова, одначе через воєнну хуртовину та через знищення частини рукопису була вона опублікована тільки у 1916 р. (Гл. „Передне слово“). До студії додано портрети 22 тогочасних діячів.

належали до народнього (українського) табору (таким доносчиком був прим. питомець Дмитро Мохнацький), що 1848 р. вони брали участь у боротьбі на барикадах у Львові (звісно, по польській стороні), що не крилися зі своїм польським світоглядом, як стали вже священиками, так, що консисторії ще у 1848 р., не без впливу австрійської влади, хопилися репресій супроти священиків, що „хліб руський насущний поживаючи, давалися за негодивих ходатаюв і за нарідіє до подкопуваня справи руської від поляків употребляти". „Жовківська Руська Рада вичислила в вересні 1848 року зі свого та сумежного сокальського округа двацять священиків, котрі були загорілими польськими патріотами, що мріяли про відбудову Польщі, а Русинів пятнували як запроданців і ворогів народа"[1]).

З нагоди частих ревізій, переводжених між питомцями, довідуємося про їх лектуру, а з неї можемо відтворити собі образ їх духових інтересів.

Фермент, який викликувала конспіраторська робота, мав ріжнородні впливи на внутрішне життя у семінарії та на формування світогляду питомців, котрі не пристали до польського табору. На сім тлі ярко виступає робота Шашкевича і товаришів, котра зародилася також під впливом інших, знаних загально чинників, але котра, будучи замкнена у мурах семінарії, мусіла бути постійною реакцією проти конспіративної роботи у польськім дусі та рівночасно зєднувати для української народньої справи чимраз більше приклонників, виривати з апатії не тільки для народньої справи, але також для фахового душпастирського знання таких питомців, котрі часом не знали навіть молитви у церковній мові або не хотіли учитися церковної мови. Тільки по такім освітленню зрозуміємо, чому серед такої атмосфери виросли письменники, що клали підвалини під національне відродження, чому побіч М. Шашкевича, Я. Головацького, І. Вагилевича, М. Устіяновича, Антона Могильницького — львівська духовна семінарія видала у згаданім часі Теофана Глинського, Осипа Лозинського, Григорія Шашкевича, Осипа Левицького з Болшева, Антона Лужецького, Мих. Козановича, Івана Жуковського, Осипа Скоморовського, Юліяна Величковського, Рудольфа Моха, Льва Трещаківського, Осипа Шухевича, Мих. Тимняка, Івана Бірецького, Теодора Лисяка, Степана Качалу, Антона Петрушевича, Келестина Скоморовськогв, Івана

[1]) Гл. „З культурних переживань", „З пожовклих листків", Львів, 1917 р., ст. 102.

Гушалевича, Івана Наумовича, Олексія Заклинського, Павла Леонтовича, Йосафата Кобринського, музиків: Мих. Вербицького, Петра Любовича та Івана Лаврівського. До їх культурної праці прилучились також талановиті питомці віденського конвікту: Антін Добрянський, Василь Ільницький (оба були на т. зв. філософії у львівській семінарії) й Юстин Желехівський та старші священики: Микола Верещинський, Лука Данкевич, Степан Петрушевич, Іван Озаркевич, Василь Гавришкевич, Осип Левицький (граматик), Кирило Блонський, Петро Паславський (гл. ст. CCXLI—CCLI). Правда, чимало з вичислених тут осіб перейшло опісля до обєдинительного табору, але безперечно кращі ідеали у своїх молодих літах завдячували вони ідейній атмосфері, витвореній кружком Шашкевича і товаришів.

У звязку з конспіративною роботою та реакцією на неї книга акад. Студинського приносить цікаву вістку, а саме: по переведених у листопаді 1836 р. ревізіях у семінарії тимчасовий ректор семінарії, Венедикт Левицький, звістив митрополита, Михайла Левицького, що бажаючи здержати питомців від читання небезпечних для держави або віри книжок, ректорат звертає увагу в іншім напрямі, а саме: велить їм займатися читанням рідної історії, наукою руської мови, складанням словаря сеї мови (тим більше, що в семінарії громадяться питомці з ріжних сторін Галичини), випрацьовуванням проповідей у рідній мові та виголошуванням їх перед народом, перекладанням корисних книжок економічного змісту або таких книжок, котрі потрібні до ужитку парохіяльних шкіл. Почато навіть переклади на українську мову твору Томи з Кемпісу про наслідування Христа, один з німецької, а другий з латинської мови. Зібрано чималу вязку слів до словаря. Один з питомців (М. Шашкевич) виготовив читанку для парохіяльних шкіл, а при ревізії книжок найдено переклад брошури про господарство (гл. CXXI ст.). Ся вістка заслугує на докладне перевірення, бо оскільки о. Вен. Левицький не присвоював собі ініціятиви роботи Шашкевича і товаришів, то ми малиб дуже гарний причинок до генези галицького відродження, а саме мусіли би ствердити деяку, *безпосередну* ролю у генезі сього відродження також *старшого* тогочасного громадянства, а зокрема семінарійних наставників.

Тайні конспірації спонукали семінарійних наставників до ще одного способу зареагования, а саме до наказу виголошувати вірнопідданчі промови. Першу промову виголошено 4/10

1834, в день цісарських іменин, а виголосив її питомець, Дезидерій Гречанський. Виголошувано проповіди кожного місяця аж до 1841 р. Чи виголошувано їх у дальших роках, сього не знаємо. Одначе зберігся акт, котрий вказує, що ще 1848 р. поручувано питомцям такі промови. Митрополит видав таке зарядження[1]), щоби серед питомців будити „почуття любови, вірности та підданства супроти Його Величности". Виголошувано їх у прияві не тільки питомців і членів ректорату, але також митрополита, професорів богословії і запрошених державних достойників. Нема сумніву, що багато питомців відносилося до таких промов як до malum necessarium (Дезидерій Гречанський, що перший виголосив таку промову, належав до конспірації), одначе не дасться заперечити, що на загал питомців, непричасних до заговору, такі промови мусіли робити своє враження і мати свій вплив, коли за свого чотиролітнього побуту в семінарії питомець вислухав 30 до 40 таких промов. Не дивниця, що у загалу питомців, пізніших священиків, стрічаємося з щирою лояльністю супроти держави та монарха у преважних подіях 1848 і дальших років. Не дасться також заперечити, що лояльність переважної частини галицько-української суспільности підчас світової війни аж до самого розвалу Габсбурзької монархії мала своє джерело у лояльности 1830 та 1840 років, котра знова мала за собою ще старшу метрику, бо датувалася ще від прилучення Галичини до Австрії.

Друга велика збірка[2]) матеріялів та студія до історії відродження має заголовок „Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835—49" (з 1909 р.). Ціль своєї студії вияснює акад. Студинський у передмові, зазначуючи, „що історія нашого

---

[1]) Рівночасно зарядив митрополит, щоби кожної неділі і свята питомці „hymnum pro salute Imperatoris in Ecclesia decantent" (гл. C ст.).

[2]) Студія числить CIV ст., матеріяли займають CV—CXXXVIII ст., а листи до Я. Головацького від 63 ріжних кореспондентів займають 1—463 ст. Між матеріялами подані цензурні норми з 1810 р., донесення ректорату про виключення М. Шашкевича з дух. семінарії, текст рукописної збірки п. з. „Син Русі" з 1833 р., донесення митрополита до президії губернії в справі „Зорі" М. Шашкевича, цензорське оречення Вен. Левицького про граматику Лозинського, нецензурні уступи з „Annales Ecclesiae Ruthenae" М. Гарасевича, Гадзінський проти митрополита, консисторія проти Як. Головацького та Ів. Вагилевича. — Студія основана на документах президіяльного архіва давньої львівської губернії (пізнішого намісництва), архіва мін. внутрішних справ та Gestionsprotokoll des griech. kath. Metropolitan-Ordinariats і розуміється на основі друкованих матеріялів та листів. — Листи (у числі 242 походили з бібліотеки „Народного Дому" у Львові.

культурного життя від виступу Маркіяна Шашкевича по рік 1848-й була оповита темною мракою, що так само мало проясненими були обставини та трудности, з якими молоді діячі в добі нашого відродження мусіли боротись, що вкінці за мало звісними були їх зносини з словянським світом. Листи Головацького кидають нам на всі ті питання ясний жмут світла, вказують, скільки енергії вложили Маркіян Шашкевич та його товариші в культурну працю над відродженням галицької Руси, та вияснюють, які важкі каміння клали їм під ноги свої власні люди лише на те, щоби народна мова не найшла права горожанства в нашім письменстві.“ Відповідно до сього акад. Студинський говорить про „Сина Русі“, долю „Зорі“, „Русалки Дністрової“ та інших творів 1830 і 1840 років, коли цензором був Венедикт Левицький. Аристократизм цензора, нехтовання народньої мови не давали цензорові пропускати твори у сій мові. Робив се той самий чоловік, котрий у 1836 р. в урядовім письмі до митрополита величався, що велить питомцям займатися читанням рідної історії, наукою руської мови, збиранням матеріялів для словаря сеї мови, випрацьовуванням проповідей у рідній мові і т. д. З конечности удавалися молоді автори до чужих часописів: чеських („Časopis“), німецьких (Йордана „Slavische Jahrbücher“), московських (варшавська „Денница“) або друкували за границею Галичини свої твори окремими книжками: у Будапешті, („Русалка Дністрова“), у Відні („Приповідки“ Григорія Ількевича, „Вінок“ Головацького). Жалю сучасників на такий гнет дав вислів Я. Головацький у статті п. з. „Zustände der Russinen in Galizien“ (1846 р.). Не можна навіть припускати, щоб абсолютизм загально-державного режіму, підкріплений абсолютизмом своїх власних людей, міг у найблизчій будуччині видати добрі плоди, особливо як по гнеті зперед 1848 р. прийшла головокружна свобода 1848 р.

Поза тими поміченнями акад. Студинського, поміщеними у вступній розвідці, переписка Головацького лишилася невикористаною. Про її ріжнородність і велику вартість свідчать назви авторів листів: Івана Бірецького, Кирила Блонського, І. Вагилевича, Миколи Верещинського, Юліяна Вислобоцького, Івана й Петра Головацьких, Осипа Бодянського, Карла В. Запа, Дениса Зубрицького, Михайла Малиновського, Рудольфа Моха, Григорія Шашкевича, Йосафата Кобринського, Івана Коляра, Варт. Копітара, Фр. Кречмара, Мих. Куземського, Фр. Куреляца, Платона Лукашевича, Антона Любич-Могильницького, Теодора Павло-

вича, Георгія Петровича (з Пешту), В. А. Мацейовського (з Варшави), Антона Петрушевича, Мих. Раєвського (з Відня), Ізм. Срезневського, Мик. Устіяновича, П. Й. Шафарика.

Третьою великою збіркою джерел є „Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850—1862“ (з 1905 р.). Збірка містить 405 листів ріжних осіб (коло 120 назв). Найстарші листи сеї збірки походять з 1849 р., хоч у заголовку сього не зазначено. У студії використано галицькі, угро-руські та віденські періодичні публікації кінця 1840-их та 1850 років, а саме: „Зорю Галицьку“ (1848—1857 рр.), „Галичо-рускій Вістник“ (1849—1850), „Новини“ (1849), „Пчолу“ (1849), віденський „Вістник“ (1850—1860) і його додаток: „Отечественний Сборник“ (1853—1859), „Ладу“ (1858), „Антологію“ (1854), „Семейную Бібліотеку“ (1855—1856), „Церковную Газету“ (1856—1858) і „Церковний Вістник“ (1858). У сій студії, написаній по словам І. Франка, „живо і майже з захватом“, зображено історію боротьби за те, що має бути літературною мовою у Галичині: жива, народня українська мова, чи церковно-словянська, зглядно московська мова, показано обґрунтовання руху, що розторощив здобутки 1830-тих, 1840-их та 1848 р., фатально відбився на життю 1850-тих та 1860-тих років і найблизчих десятиліть, котрий властиво й нині ще не зліквідований та ще нині не дає вповні спокійно скристалізуватися народньому життю, себто т. зв. русофільства. Виходить акад. Студинський від пробудження у 1848 р., повного рожевих надій, плянів, життя, а кінчить на ствердженню повної мертвеччини протягом 1850 рр. Стверджено, що 1848 р. (а в декого ще й пізніше) було одушевлення для живої народньої мови навіть у Я. Головацького, Антона Петрушевича, Івана Гушалевича, Богдана Дідицького та інших, котрі згодом стали покидати народній табор та переходити у обєдинительний, ображуючи притім рідну мову у спосіб, небувалий у жадного культурного народа. Виказав акад. Студинський постепенне відступництво поодиноких осіб, нагінку на духовенство при помочи львівських каноніків-обєдинителів, деморалізацію шкільної молоді при помочи катехитів і особливо учителів „руської“ мови, причім галицькі обєдинителі находили поміч і заохоту від угорських русинів, як се виказано у книжці про О. Духновича. Викрив акад. Студинський винуватця тих страшних спустошень, себто Я. Головацького, та старався вияснити його відступництво впливом Дениса Зубрицького, а знова генезу русофільських пересвідчень останнього впливом Поґодіна. Коли одначе зго-

димося, що всі названі і неназвані особи (прим. М. Раєвський) мали вплив на розбудження русофільства, коли навіть візьмемо під увагу велику безхарактерність людей, що в такий чи інший спосіб давали ломити себе, всеж таки вияснення народньої апостазії на основі індивідуального впливу мусимо вважати невистарчаючим і шукати його у якихсь загальніших причинах: може у площині невироблености нашої суспільности, неприготованої до політичної боротьби з противником, знаменито вишколеним під політичним оглядом, а до того серед зовсім змінених обставин, котрі витворив 1848 і дальші роки.[1]) Прослідження загально австрійського та краєвого політичного і суспільного життя поставить може у відповіднім світлі наших пожалування гідних провідників,[2]) що до політичної боротьби виступали з гимном: „Мир вам, браття!“ — Що до сформовання русофільського світогляду Зубрицького під впливом Поґодіна, то належить замітити, що сей світогляд був у нього сформований перед знайомістю з Поґодіном, бо вже з початком 1830-тих років.[3]) А в тім, акад. Студинський не заміряв у сім місці давати історії галицького русофільства від його початків. Про йогож книгу І. Франко[4]) сказав отщо в рік по її появі:

„Нарешті відкрилося лице Медузи. Те, що ще до недавна було закрите непроникливою маскою невідомости, а то й осяяне рожевим туманом „патріотичної“ традиції, раптом показалося нам лицем до лиця, обнажене, навіть геть, до дна душі, стануло перед нами немов пронизане Рентґеновим промінням. Завдяки публікації проф. Студинського (у замітці автор дає заголовок публікації. М. Т.) станула перед нами у всій красі — ні, скажу

---

[1]) Що така непорадність у боротьбі з сильним, політичним противником спонукувала нераз і щирого народовця оглядатися на царську Росію, вимовним доказом сього є Павло Леонтович, що в хвилях упадку духа грозив північним стриком (гл. Павло Леонтович (Павло зі Щуткова), частина друга, 31 ст.).

[2]) Коли нагадаємо собі усякі політичні т. зв. орієнтації найновішої доби, коли узглядним панічний страх широких кругів нашого громадянства станути на власні ноги ще нині, по визвольній боротьбі по сім і по тім боці Збруча, по спробах заснування власного державного життя, тоді може зуміємо розшифрувати душі наших діячів 1850-тих і дальших років, діячів, котрі тоді ще, перед 80 роками, не ухитрилися були відріжнювати культурне русофільство від політичного.

[3]) Гл. М. Тершаковець: „Галицько-руське літературне відродженнє“, Львів, 1908, ст. 154—156.

[4]) Гл. „Стара Русь“, „Літературно-Науковий Вістник“, Львів, 1906, кн. VI, ст. 456—458.

по правді, у всій своїй відразливій погані стара Русь, генерація „ктиторів і благодітелів“ галицької Руси, як вони самі залюбки називали себе, та генерація, що здвигнула „Руську Матицю“ і „Народний Дім“ і лишила нам у спадщині боротьбу за обряд, за азбуку, за мову і правопись, генерація 50-их років. Як мучився колись пок. Остап Терлецький, бажаючи по-за поверхові, конвенціональні контури тої генерації, по за незугарні писання та „твори“ її корифеїв вникнути в її душу, зрозуміти її почуття й інтенції! Дарма. Ледво одного Дениса Зубрицького здужав він загалом розкусити, та й то не у всій величі його морального каліцтва. А що по за ним, се в його представленню вийшло бліде, невиразне, як ряд тіней без контур. І не диво, — пок. Терлецький не розпоряжав тим матеріялом, що одиноко може позволити заглянути в душу одиниць і всеї суспільности — не мав під руками купи приватних листів, яку маємо ми тепер. Із того, що тоді було друковане, не можна було пізнати ані сотої части того, що тепер відкривається нашим очам. А про теж др. Студинський зібрав і видав далеко не весь матеріял; навпаки, можна сказати, що маса і то хто зна чи не найцікавішого невідома нам досі і хто зна чи не затрачена на завсігди.

Признаюся, одно дивує мене. Отсе вже рік минув, як вийшла книга д-ра Студинського. Коли вона друкувалася, я думав, що її поява викличе сензацію серед суспільности, викличе рефлексії, газетні розмови та поленіки. Адже діло не аби якої ваги. Ходить о характер, о духове життя галицько-руської суспільности протягом десяти літ, тих фатальних десяти літ, коли по горячковім руху 1848 р. наша суспільність пішла за покликом свого чільного поета, Гушалевича: „Мир вам, браття, всім приносим“, і жила справді мирно, так мирно, як може ніколи перед тим, а певно як ніколи потім. І якіж були результати того мира? Ось найважніші: некорисне для нашого народа і без протестів з боку його інтелігенції рішення справ індемнізаційної та сервітутової, здичіння та розпіячення селянства далеко більше, як було за панщини, пропущення без уваги усіх державних змін, що вже від половини 50-их літ перли Австрію на дорогу конституційного розвою, і повна непідготованість народніх мас до конституції, безмірний зріст сервілізму та чинопочитання серед інтелігенції, яким вона що сили старалася заражувати й народні маси, і нарешті повна духова безплодність інтелігенції, яка за десять літ не витворила ані одної книжки, ані одного твору,

ані одної інституції, що служила би справді насущним, живим потребам народу.

Все те знали ми й досі, та дивилися на се як на темну народно-психологічну загадку, як на щось таке, чого годі й порушувати без якогось ключа, неминуче потрібного для розвязки. А тепер ключ у наших руках, загадка перестала бути темною, і як же се протягом цілого року ніхто не зацікавився придивитися їй близше? Невжеж справді ніхто не задав собі праці прочитати її? Прочитати так пильно і основно, як вона того варта? Поневолі мушу спинитися на тій думці, хоч і як вона видається абсурдною, бо не можу представити собі, щоб якийсь живий чоловік, не оглуплений до решти фактами щоденної, біжучої політики та її галасом, чоловік, що звик заглядати в глубину життя і вважати історію вчителькою життя, щоб такий чоловік міг прочитати отсю книгу і не скрикнув голосно: „Панове! Глядіть сюди! Що се таке у нас було і чи цілком воно минулося! А коли ні, то давайте поміркуємо, як нам бути далі!"

Ні, не може бути інакше! Ніхто з галицьких русинів не читав уважно сеї книжки, хоч читали її чехи, росіяни, німці. У нас іще держиться стара традиція, що нас не обходять такі річи, як наша власна найблизша минувшість. Як то за Гайденштайном жартував пок. Драгоманов: Rutheni sunt genus gentium, quod de patria sua minime sapit. А до „науки" і спеціяльно до публікацій Наук. Тов. ім. Шевченка всі мають такий респект, що бояться й доторкнутися їх, нехай, мовляв, читає заграниця. Якби не той респект (також спадщина з епохи 50-их років!), то не один із наших компатріотів переконавсяб, що навіть ідучи на віче або сідаючи до писання газетної кореспонденції або й так просто не маючи що ліпшого робити, добре буває заглянути до тих видань, побачив би швидко, що вони не такі „важкі" (се не чинить уйми їх науковости), ані не такі далекі від життя та його насущних інтересів, якби не одному здавалося, і що й невченому чоловікові не одного можна з них навчитися, хоч ті видання в першій лінії й звертаються до спеціялістів."

Слова найбільшого громадянина та найбільшого ученого Галичини є висловом заслуженого признання для автора, котрий у менших розвідках, а то й у дрібних сильветках виказав на живих людях страшні наслідки посіву 1850-тих років. Сюди відносяться такі розвідки і начерки як: 1) „Z za kulisów schizma-

tyckiej propagandy“, 1899, 2) „Сповідь відступника“ (про Луку Цибика), 1917, 3) „Два світи“ (про тогож Цибика та його учеників), 4) „З життя апостата“ (про Івана Наумовича), 5) „Один з перших“ (про Гіполіта Криницького), 6) „З життя холмських емігрантів“ (гл. „З пожовклих листків“, Львів, 1917), в котрих автор вказав на інтелігентних людей (а було їх коло 500!), що з легким серцем покинули рідну землю, позбавили її інтелігентних робітників, а самі пішли на Холмщину і Підляше очищувати унію, а в дійсности заводити православіє та русифікацію. — Про прикрости, які мали наддніпрянські діячі (Костомарів, Куліш, Білозерський) з галицькими обєдинителями (особливо завдяки Я. Головацькому), говориться у брошурі п. з. „До історії взаємин галичан з Україною“ (1906).

У інших працях акад. Студинського узгляднена друга сторона медалі, а саме робота т. зв. народовецького табору 1860-тих і 1870-тих років, а головно зносини з великою Україною, з окрема зносини галичан з Кулішем та М. Драгомановом. Сими питаннями займався акад. Студинський вже давніше, а з особливою увагою у трьох останніх роках. Се обговорювання галицьких та наддніпрянських звязків 1860-тих і 1870-тих років іде назустріч роботі, якою під теперішню хвилю цікавляться на великій Україні, а саме м. і. дослідам над діяльністю Куліша та Драгоманова. Завдяки дослідам наддніпрянців і галичан, а між ними саме акад. Студинського, прослідження діяльности саме тих двох визначних індивідуальностей буде значно посунене наперед. Сюди належать ось які праці акад. Студинського про Куліша[1]: 1) „Листи Куліша до Ом. Партицького з літ 1866—8“ (Львів, 1908), 2) „Анатоль Вахнянин — Листи до П. Куліша (1869)“ (Львів, 1908), 3) „До історії звязків Куліша з галичанами в рр. 1869—70“ (Київ, 1927), 4) „Слідами Куліша“ (Львів, 1928), 5) „Переписка П. Куліша з І. Пулюєм“ (друкується у Львові). Драгоманову присвячені дві розвідки: 1) „Перша зустріч Драгоманова з галицькими студентами“ (конець червня 1871 р.) (Київ, 1926), 2) „Переписка Драгоманова з Вол. Навроцьким. З початків соціялістичного руху в Галичині“ (1871—1877) (Київ, 1927). — До питання про галицько-наддніпрянські взаємини відносяться також: 1) „Остап Терлецький про археологічний зїзд

[1]) Огляд праць про Куліша за останні 15 літ подає Вол. Дорошенко у розвідці п. з. „Найновіша література про П. Куліша. Інформативний огляд видань і розвідок за останні пятьнацять літ, 1914—1928 рр.“). „Записки Н. Т. ім. Шевч.“, CXLVIII, ст. 307—334. Львів, 1928.

у Київі 1874 р.“ (Київ, 1927), 2) „Причинки до історії звязків Галичини з Україною в рр. 1860—1873“ (Київ, 1928). — Десятиліття смерти І. Франка, отсеї чудової еманації зносин Драгоманова з Галичиною, звеличив акад. Студинський студією п. з. „І. Франко і товариші в соціялістичнім процесі 1878 р.“ (Київ, 1926).

Лишається сказати ще про одну працю акад. Студинського по історії галицько-українського відродження у тіснішому розумінні, а саме монографію про Павла Леонтовича. Неспеціяліст, навіть родовитий українець, може бути здивований, що якомусь там Павлові зі Щуткова присвячується монографію на 120 ст. друку, що, мовляв, є важніші питання, якими повинен займатися учений дослідник. З наукового становища таке здивовання було би неоправдане, бо для ученого дослідника цікавий кожний дослід, котрий зміряє до всестороннього освітлення кожного, навіть найдрібнішого питання, потрібного до обєктивної, обгрунтованої синтези. І колиб хто, кермуючись таким хибним пересвідченням, не прочитав сеї монографії, то не зробив би кривди авторові, котрий написанням і видрукуванням монографії виповнив свій громадянський обовязок супроти заслуженого колись діяча, але скривдив би себе, не прочитавши книжки, написаної цікаво й живо, позбавив би себе приємного почування бадьорости, яке відчуває мужчина у повні сил тілесних і душевних, коли батьки пригадують йому часи, як він немовлятем ставляв перші кроки та пробував говорити перші слова чи перші речення. Тим мужчиною є ми, он ті ще досить бідні галичани з 20 ст., а тим немовлятем є наші предки, сучасники о. Павла Леонтовича зі Щуткова з 1850-тих, 1860-тих чи 1870-тих років. Бо нічим іншим, як таким немовлятем (зі становища нинішних вимог) є о. Павло зі своїм сценічним жартом, своїм „Лірваком з над Сяна“, своїм „Сборником привітствованій і желаній к употребленію руского юношества“, чи віршами на патріотичні мотиви, чи вкінці політичними сатирами. Ні своєю невиробленою ще мовою (дещо писав він свідомо по польськи), ні формою, ні полетом, ні змістом нині не заімпонує о. Леонтович. Такі або й кращі сатири ми читаємо в українськім львівськім щоденнику чи у львівськім гумористичнім двотижневнику, не говорячи вже про артистичну, вічної вартости сатиру Самійленка чи Франка. Не говорю вже про модерну українську любовну або патріотичну лірику з такими представниками, як Франко або Леся Українка. А одначе в своїм часі

о. Павло Леонтович робив по своїм силам велику, корисну роботу. Він будив народню свідомість, ширив любов і пошану для рідної мови, пятнував роботу таких ренегатів, як Евзевій Черкавський, Микола Зибликевич, Шемельовський. Своїм пренаївним сценічним жартом, що був виставлений в мурах духовної семінарії у Львові, без відома ректора, схвилював він дослівно цілу галицьку суспільність, викликав цілий ряд дописей у краєвій та віденській пресі, а се схвильовання мусіло, розуміється, дійти до самої семінарії, довести до слідства зі сторони ректора, до бесід про інтенції автора, про те, що $^3/_4$ питомців говорять між собою по польськи. Його „Сборник привітствований“, до котрого заглядали діти наших інтелігентів ще у 1880-тих роках (гл. частина І, ст. 36), учив патріотизму навіть наймолодших.

„Красний Миханю! Руська дитино!
В сам час прийшов ти на світ,
Русь потребує хлопців, мій сину,
Бо вже ділає, не спить.
Рости, ховайся, юний соколе!
Руси на хвалу, будь прав,
Як тя покличе вітчина в поле,
Миханю, добре ся справ!
Най тя скріпляють честь, слава дідів,
Вступай в патрона сліди,
І як він чорта, ти Руси врагів,
Во вік віков побіди! (гл. ст. 39–40).

Висилання малого Миханя в поле на поклик вітчини, взивання його до побіди над ворогами Руси в **1851 р.**, було безумовно великим поступом наперед, коли для порівнання пригадаємо собі, що ще 1862 р. великою національною маніфестацією, високо патріотичним подвигом вважався приїзд до Львова на баль, на який зявилося 900 осіб, не вважаючи на велику заметіль (гл. 39 ст.). Можнаб навести чимало примірів, як то о. Леонтович реаґував на злободневні питання, як його пісні, зложені під якусь популярну мелодію, приймалися не тільки серед української, але й польської суспільности (гл. 66, 82 ст.), як прим. навіть невдачно переложена з польської мови пісня: „Красна дівице, вір же мені“ ще донедавна була у Галичині дуже популярна, — одначе й сих примірів вистане, щоби показати, як такий о. Леонтович був потрібний у своїм часі навіть зі своєю на нинішню міру більше ніж скромною і невибагливою творчістю. Та виказання заслуг такого чоловіка має велике педагогічне значіння, бо воно показує, що нинішні наші, безу-

мовно великі досягнення основуються на роботі таких Леонтовичів та що великі річи повстають все з дуже малих. Поза педагогічним значінням монографія про Леонтовича має також і наукове, бо написання історії відродження неможливе без написання монографій про поодинокі питання, чи то про поодиноких людей.

Отсе були праці акад. Студинського по історії відродження у тіснішім розумінні (1830-ті роки з пізнішими фазами: 1840, 1850, 1860 та 1870-ті роки). Одначе праця і творчість діячів сього відродження не була нічим відокремленим від праці попередніх поколінь, навпаки: вона глибоко корінилась у ній та черпала з неї соки. Сі соки оживили вершки нашого освіченого громадянства, а подекуди властиво нове, освічене громадянство створили обставини, витворені переходом галицької волости зпід володіння річипосполитої польської під володіння Габсбургів у 1772 р. По правді отже від сеї дати треба числити культурне відродження галицької землі, котре у 1830 рр. довело до літературного відродження на народній основі. З сеї оправданої причини всі дослідники відродження у тіснішім розумінні виходили від узгляднення обставин, створених 1772 р. і дальшими роками, до виступу М. Шашкевича і товаришів. Згідно з таким становищем інтереси акад. Студинського виходили поза історію відродження у тіснішім розумінні. Сьому зацікавленню часами перед-Шашкевичевими завдячуємо останню більшу книгу акад. Студинського п. з. „Матеріяли до історії культурного життя в Галичині в 1795—1857 рр. Замітки й тексти“ (Львів, 1920).

Вже дати заголовка говорять, що ціла книга не посвячена виключно часам перед Шашкевичем. Поважну її частину (199—380 ст.) займають виїмки з переписки митрополита Михайла Левицького з епископом Григорієм Яхимовичем, від 1839 до 1857 р. Частина переписки епископа Івана Снігурського відноситься також до М. Шашкевича. На сю переписку складаються листи ріжних людей до сього високо заслуженого епископа. Сі листи походять з літ 1813—1847 від 19 ріжних адресатів. До епохи перед Шашкевичем відноситься завіщання о. Івана Шашкевича, прадіда Маркіяна, переписка митрополита Антона Ангелловича та матеріяли до історії дальматинської місії з 1816—1823 рр.). Усі ті матеріяли попереджені замітками акад. Студинського, котрі до відома читачів доводять нові події з життя знаних визначних діячів або відкривають менше знаних діячів,

як се має місце також у інших більших працях акад. Студинського, котрий подав у них понад сотню сильветок наших письменників або культурних, церковних та політичних діячів, спонукуючи через се звичайного читача бодай помянути давніх діячів, що по своїм силам робили велику підготовчу роботу для дальших поколінь, а вченого дослідника до обєктивного прослідження діяльности сих діячів.

Отсе безпосередні заслуги акад. Студинського у студіях над відродженням. Годиться вказати вкінці і на посередні заслуги у сім напрямі, які він положив як університетський професор, випускаючи зі своїх рук наукових робітників, котрі вийшли зпоміж його слухачів. Ось їх імена: Андрохович Амврозій, Біленький Ярослав, Брик Іван, Возняк Михайло, Гординський Ярослав, Єлюк Сидір, Кміт Юрій, Радзикевич Володимир, Созанський Іван, Тершаковець Михайло, Тишинська Евгенія, Франко Андрій, Чайковський Юліян. Правда: деяким з названих тут осіб життєві обставини не дали займатися наукою, якій вони присвятили всього одну-дві праці. Деякі з названих осіб переставилися до кращого життя (Єлюк, Созанський, Франко), другі пішли своїми окремими дорогами (і життєвими і науковими) та стали займатися іншими партіями історії українського письменства, культури, але майже кожний з них починав від студій над відродженням під безпосередньою кермою свого професора, котрий молоденьким адептам української науки піддавав теми, давав готові матеріяли, подавав плян праці, виправляв рукописи. Ніжність, з якою се все роблено, позбавлена прикмет сухого професорського менторства, а навпаки нацiхована правдиво дружними, товариськими взаєминами, осмілювала найнесміливішого, окрилювала розгін молодого дослідника, котрий пущений раз на воду до самостійного пливання не потапав, а навпаки: плив самостійно своїм власним руслом. Деякі з тих дослідників, бувших учеників проф. Студинського, мають нині вже вироблені імена, а своїми студіями можуть сміло станути поруч свого учителя до благородного олімпійського змагання на полі дослідів над історією українського письменства і культури взагалі, а галицького відродження з окрема. Немаловажний є також і добрий примір, який проф. Студинський давав своїм ученикам своєю невсипущою працьовитістю. Коли деякі з них донині не кинули пера, не вважаючи на претяжкі життєві обставини, на тяжкі удари долі, втрату здоровля і т. д., то се треба приписати м. і. і доброму примірові, котрий своєю працею давав їм їх учитель.

18

Кінчаючи огляд праць акад. Студинського, належить замітити, що завдяки його працям, працям його учеників, працям дослідників старшої і молодшої генерації студії над галицьким відродженням протягом приблизно останніх 30 літ посунули справу так далеко, як се досі не бувало. Ми нині не полишені вже на ласку споминів, написаних, розуміється, односторонно і субєктивно самими акторами відродження або особами, що стояли близько них; нині ми маємо вже ріжнородні дані та документи, котрі всесторонно та обєктивно висвітлюють діяльність і характер їх акторів. Правда, ми ще й нині не маємо усіх даних, потрібних до написання повної й всесторонної історії відродження, одначе нині ми вже знаємо, де й чого треба шукати, нині ми вже маємо змогу скласти монографії про поодиноких діячів, а саме тільки по виготовленню монографій про діячів відродження, maiorum et minorum gentium, може бути мова про написання обєктивної історії відродження. А що воно так є, в тім велика частина заслуги саме акад. Студинського.

АКАДЕМІК КИРИЛО СТУДИНСЬКИЙ ПРО ВПЛИВ УСНОЇ СЛОВЕСНОСТИ НА ПОЕТІВ УКРАЇНСЬКОГО ЛІТЕРАТУРНОГО ВІДРОДЖЕННЯ.

Написав ФІЛАРЕТ КОЛЕССА.

Замітна річ, що шановний Ювилят ще в молодечих літах, бувши учнем гімназії, живо заінтересувався українською етнографією, а саме побутом і піснями лірників, їх організацією й таємною мовою. У „Зорі" з 1886 (ч. 13—14, ст. 237—9) помістив він під псевдонімом Кость Викторин розвідку „Дідівська (жебрацька) мова", що пізніше розрослася в студію „Лірники", видану 1894 р. На основі дотичної літератури й власних помічень автор характеризує лірників, що як народні співці не стратили й досі своєї живучости. До скупих відомостей про лірницькі школи й цехи, зібраних головно в звісних працях В. Боржковського[1]), П. Ефименка[2]) і пізніше В. Гнатюка[3]), знаходимо в згаданій розвідці акад. К. Студинського цінне доповнення матеріялом, записаним у 1886—91 рр.[4]) від галицьких лірників, що відкриває цілу сітку більших і менших лірницьких шкіл (у Залізцях, Олеську коло Підкаменя, Мостах великих, Дроговижі, Миколаєві, Тисьмениці; в Бутинах коло Жовкви, Вімячі коло Бродів, Фразі коло Рогатина, Краснопущі, Жиравиці, Лозовій коло Тернополя). Показується, що на західньо-українських землях лірницька організація була сильно розвинена та піддержувала звязки із співацькими цехами на Буковині й на Великій Україні. Про се засвідчує між іншим лексика таємної лірницької мови та однаковий стрій ліри у галицьких і подніпрянських лірників.

На жаль поклик автора до інтелігентів, замешкалих у зга-

---

[1]) „Лирники", Кіевская Старина 1889, IX.

[2]) Братства и союзы нищихъ. Кіевс. Стар. 1883, IX—X.

[3]) Лірники. Етнографічний Збірник II. 1896.

[4]) Через живий контакт з лірниками в тих часах акад. К. Студинський вивчив гру на лірі і сам співав прекрасно лірницькі пісні.

даних місцевостях, щоби подавали ближчі дані або хочби лиш перекази про лірницькі школи та їх учителів, остався без результату[1]).

Зібрані акад. К. Студинським відомости про таємну, т. зв. „лебійську“ мову лірників і доданий наприкінці досить обширний словарець треба вважати дуже цінним доповненням матеріялів, зібраних В. Боржковським, Ф. Николайчуком і пізніше В. Гнатюком.

Хоч студії над усною словесністю ніколи не стояли в центрі наукових інтересів Ювилята, вони все ж таки послужили йому сильною опорою в дослідах над українським літературним відродженням. в якому заінтересовання народньою піснею відограло таку важну ролю.

В розвідці „Козацтво й гайдамаччина в Енеїді Котляревського“[2]) акад. Студинський (за М. Дашкевичем) вказує на відгомін народніх пісень (н. пр. про Сагайдачного) і оповідань (про Очаківську біду) в „Енеїді“. Одначе Котляревський — як справедливо замічає акад. Студинський, не спромігся на протест проти зруйнування запорожської Січі і в тій точці розійшовся з народніми піснями, у яких з жалем згадується про сю подію:

> А цариця, вража мати, напуст напустила,
> Вона в Січи Запорожця та й занапастила...
> ...Колись буде Запорожа і цариці треба. (ст. 15—16).

Виступаючи проти кріпацтва, Котляревський виявив щирий демократизм і прихильність для народніх мас, — все ж таки поставився неприхильно до гайдамаччини, і тут знову ж відступив від традицій, що збереглися у народніх піснях і оповіданнях.

Ширше говорить акад. Студинський про вплив української народньої поезії на літературні твори в студії „Charakterystyka i geneza poetycznych utworów Ambrożego Metlińskiego“[3]), зміст якої подає у вступі до видання поезій А. Метлинського „Думки і пісні“ (Львів 1897) — де помістив „Кілька слів про ґенезу стихотворів Амврозія Метлинського“ (ст. 8—15). Поезії Метлинського вперве вносять у відроджену українську літературу романтичний культ старо-

[1]) Яке велике значіння має порайонне досліджування пісенної творчости, плеканої професійними співцями й звязаної із співацькими центрами, показує вступна студія Катерини Грушевської до корпусу „Українських народніх дум“ I, вид. Історичної Секції У. А. Н. Київ 1927.

[2]) Літературні замітки, Львів 1901, ст. 5—32.

[3]) Краків 1897, накладом Академії Наук.

вини, українських степів і могил, козацтва, бандуристів, народніх пісень, у чім зазначується з одної сторони вплив поетів польсько-української школи, а з другої сторони російських поетів Рилєєва, Маркевича, та російських повістей Гребінки, подекуди навіть відгомін німецького романтизму. Та найбагатше, а заразом і найближче джерело натхнення знайшов Метлинський в українських народніх піснях, які ще замолоду робили на нього велике враження (як сам признає в поемі „Бабусенька"), та яким і пізніше присвячував він найпильнішу увагу, збираючи матеріяли для свойого збірника „Народныя южнорусскія пѣсни", що появився 1854 р. („Geneza" ст. 1—8, 25—33).

Акад. Студинський віднаходить мотиви українських народніх пісень у поемах Метлинського „Бабусенька", „Кладовище", „Гулянка", „Козача смерть", „Степ" і завважує, що поема „Покотиполе" заснована на звісному народньому переказі, яким покористувався й Квітка в оповіданні „Перекотиполе". В згаданій студії показано, яким сильним відгомоном відбилися в поемі Метлинського „Козача смерть" думи про „темний похорон", що серед дикого поля справляють козакові степові звірі й птиці; при тім покликується автор на думу про „Утечу трьох братів із Азова".

В тому звязку вкажемо на близьке споріднення, що звязує сю поему Метлинського з народньою думою про „Самарських братів". До порівняння покористуємося варіянтом згаданої думи, що міститься у збірнику Метлинського „Народныя южнорусскія пѣсни" на ст. 437.

В обох творах тяжко ранені козаки, конаючи на побоєвищі, ведуть передсмертну розмову. Отсе паралельні уступи:

„Козача смерть".

Степ-земля рідну й нерідну кров допиває;
А проміж трупами стогне, мов розмовляє...
То старий козак із сином віку доживає,
І порубаний з посіченим він розмовляє...
...Батьку! із-за плечей мороз подирає,
В серці стине, стине...
Трупом вкрийся, кровю вражою умийся,
Й їх не трохи гине. (Думки і пісні ст. 55).

Сим рядкам відповідає ось який уступ думи:

То там спочивали три брати рідненьких.
То тим вони спочивали,
Що на рубані рани та на стреляні знемогали:
Ті нарубані кровю іcхожають,
Ті настреляні к серцю прилягають,
Коли душу с тілом розлучають.

В поемі і в думі ранені козаки бажають роздобути води, щоб закропити спалені уста й прохолодити пекучі рани; та ні один з них не годен звестися на ноги.

Дума: Старший брат словами промовляє:
„Братіку мій середулший рідненький,
Голубоньку сивенький!
Добре ти вчини:
...До річки Самарки
Криниці Салтанки
Холодної води зайди!“

(Тут у варіянті Максимовича[1]) слідує ще один вірш: „Рани мої постреляні да порубані окропи, охолоди!“)

То середулший брат словами промовляє:
„Братіку мій старший рідненький,
Голубоньку сивенький!
Чи не один нас міч рубав,
Чи не одні яничарські кулі постреляли?
Що маю я на собі девять ран рубаних широких,
А чотирі стріляних глибоких.
Та не так важкі рубані широкі,
Як стріляні глибокі!“...

Сей діялог скорочений у поемі М—го до отсих чотирьох рядків:

— „Батьку, батьку! мені душно, мене пече,
В горлі засихає!“
— „Синку, синку! біля мене все кров тече,
Водиці немає!“

В поемі М—го і в думі вміраючі журяться, що не буде кому поховати їх тіла, і вони підуть на поталу степовим звірям і птицям:

Дума. „А вже в нас отець і мати
Все добрість собі мали б
Та в чистеє поле вони вихожали б,
Кошулі біленькі,
Покривала тоненькі
Вони виношали б,
Наше тіло козацьке хорошенько в чистім полі поховали б,
Звіру-птиці на поталу не давали б“.

Поема М—го передає сю розмову коротше:

— „Батьку батьку! хто по нас в степу заплаче,
Хто нас поховає?“
— „Чуєш, синку? чорний ворон вється, кряче,
За дяка співає“.

---

[1]) Сборникъ укр. пѣсенъ. Київ 1849 ст. 17.

5

Порівняння показує наглядно, що „Козача смерть“, одна з найкращих поем Метлинського, яка у звязкій і схематичній формі оспівує тему ширше розвинену в думі про „Самарських братів“, написана під впливом думи і стоїть до неї в подібному відношенні, як народні пісні, споріднені з думами спільною темою: вони в короткій схематичній формі оспівують подію широко розведену в думі. (Порівн. думу про Вдову з аналогічними піснями).

Тут годиться зазначити, що й „Думка Червонорусця“ наконечною строфою живо нагадує думу про „Сестру і брата“.

Думка Червонорусця:

Хто тя, краю милий, хто по волі кине?
Хто к ті із чужини, краю, не полине,
Із-за моря думкою, з-за гор голубкою?
В безрідного душа вяне, серце стине;
Полину ж к ті хоча думкою — голубкою!
Тяжко-важко, тяжко-важко на чужині:
Чужина мя не родила і не колихала,
Мя не годувала, може й не бажала.

(Думки і пісні ст. 52).

Дума: Прошу тебе, через бистрі ріки білим лебедоньком перепливи,
Через широкі степи малим невеличким перепелонько перебіжи,
А в моїм дворі сивим голубоньком сядь-пади...
...То так то тяжко та важко чоловіку в чужій чужині,
На чужій стороні,
Без отця, без неньки, без сердешного роду пробувать.

(Метлинський: Народ. южнорусс. пѣсни ст. 356—357).

Згідність думки і настрою в обох творах очевидна. Наводячи паралелі з народніх пісень і дум до поетичних творів Метлинського, акад. Студинський зазначує справедливо, що улюблені Метлинським сумні й страшні картини перейняті живцем із українських народніх пісень, і се показує найкраще, де треба шукати за джерелом сумного настрою в поезії Метлинського.

За проф. М. Дашкевичем зазначує й акад. Студинський, що деякі поеми Метлинського, як: „Чарка“, „Бабусенька“, „Козача смерть“, „Гулянка“, „Пожар Москви“ — також під стилістичним оглядом наслідують твори української народньої поезії, особливо ж думи.

Подібність виявляється головно в віршовій формі згаданих поем, що нагадують свобідну речитативну будову й нерівномірні вірші дум. Тут належать також одноманітні дієсловні рими, якими Метлинський звязує нераз цілі групи віршів, н. пр.:

Про козака вона співала:

Як його мати проганяла, діброводька гомоніла;
Як його вона викликала, з степу чутка летіла:
Що він з вітром там грає, його дощик вмиває,
Розчісує його густий терен!

(„Бабусенька". Думки і пісні ст. 47—48. Поділ на вірші — із видання творів Метлинського — „Руска письменність" IV, ст. 18).

Тут годиться згадати, що в своїх перекладах із слов'янських літератур Метлинський виявляє скрізь докладне обізнання з образовим стилем народньої поезії та подекуди дуже вдатно користується складом українських народніх пісень, вживаючи ось яких розмірів:

4 + 4 + 6 Йшов весною я по полю, зеленім гайочку,
Пострічався з дівчиною в зеленім віночку.
„Із Словації". Думки і пісні ст. 83.

Так само: „Із Старочехії" — (з Краледворської рукоп.) Бенес Германов (Д. і п. 76); Сиротинка (Д. і п. 79). „Із Польщі" — Чорнобрівка (Д. і п. 91). „З Сербії" — Три туги (Д. і п. 88).

6 + 6 Долино, долино, глибока долино!
Чи по тобі чутка дійшла до дівчини?
„Із Словації", ч. І (Д. і п. 80).

6 + 4 Біля церкви мостик гень-гень мріє,
А по йому травка зеленіє.
„Із Словації", ч. III (Д. і п. 81).

4 + 4 Доню мала вбога мати,
Не мала чим годувати.
„Із Словації", ч. VI і VIII (Д. і п. 83, 85),
Так само: „Із Сербії", ч. II (Д. і п. 88).

4 + 5 Де ти була, моя Ганночко?
На весіллі, моя ненечко.
„Із Словації", ч. IX (Д. і п. 86).

4 + 5, 2 (4 + 4), 4 + 5 Горо, горо, горо дубова!
Ой хто тебе рубатиме,
Як на коні скакатиму?
Горо, горо, горо дубова!
„Із Словації", ч. II (Д. і п. 81).

Найдокладніше обговорює акад. К. Студинський тісний звязок нової української літератури з впливом народньої поезії в першій частині студії „Ґенеза поетичних творів Маркіяна Шашкевича" (Львів, 1910, ст. 11—45), що являється ширшою українською редакцією розвідки на сю тему, поміщеної в XXVII т. „Rozpraw Wydziału Filologicznego" краківської Ака-

демії Наук за р. 1896. Вказавши на словянське відродження, розбудження ідеї народности та заінтересовання для народньої поезії, що в звязку з романтичним напрямком приготовили грунт для обнови української літератури в Галичині, акад. Студинський зазначує, що безпосередній і найсильніший вплив на літературну діяльність Шашкевича мали сучасні видання українських народніх пісень та одушевлення для української народньої поезії, яке в тому часі сильно проявилося як серед поляків (Зорян Доленґа Ходаковський, Лях Ширма, Вацлав з Олеська), так і серед українців та росіян (М. Максимович, кн. Цертелев).

Аналізуючи поодинокі поеми Шашкевича — „Погоня", „Думка", „Туга за милою", „Нещасний", „Над Бугом", „Веснівка" — акад. Студинський приводить паралельні місця з народніх пісень та виказує близьку аналогію чи й споріднення тем, мотивів і поетичних образів. Кінчить ось яким висновком:

„З перегляду поетичних творів Шашкевича та порівняння їх з народніми піснями бачимо, що значна їх часть писана під впливом народньої поезії. Шашкевич будьто переспівував народню поезію, будьто вносив у свої твори порівняння, уживані в народніх піснях, одним словом, надавав своїм віршам колорит народній. Елегійний тон думок Шашкевича, як справедливо завважив Як. Головацький, се також дійсне пятно нашої народньої поезії. Шашкевич перейняв також, як замітив проф. Кокорудз, чотирнацятискладовий коломийковий вірш для своїх поезій, як прим. для „Розпуки", „Туги за милою", „Думки", „Підлися", „Лихої долі", а те саме можемо сказати про свіжо віднайдені поезії Маркіяна п. з. „Вірна", „Туга" і „Коломийки". Се останнє на мою гадку є слабою стороною поезії Шашкевича". (Ґенеза 44).

М. П. Дашкевич, що своєю студією „Отзывъ о сочиненіи Петрова Очерки исторіи украинской литературы XIX ст."[1]) створив епоху в дослідах над історією української літератури нової доби, говорячи про літературне оживлення 1830-тих рр. у Галичині, між причинами, що його викликали, на першому місці ставить пробудження ідеї народности, захоплення народньою поезією й зворот до етнографічного вивчення народности (ст. 132). Акад. К. Студинський у детальних дослідах над галицьким літературним відродженням виказує подрібною аналізою, яке велике значіння мали українські народні пісні в генезі поетичних творів М.

---

[1]) Записки Имп. Академіи Наукъ, т. LIX, кн. I, Пб. 1889.

Шашкевича, а тим самим потверджує висновки Дашкевича й доповнює начеркнений ним образ.

Мотиви народніх пісень можна завважити ще в кількох інших поезіях М. Шашкевича крім тих, на які вказав уже проф. Студинський.

Замітна річ, що саме в творах М. Шашкевича, які акад. М. Возняк зачисляє до найранших, написаних 1832—3 р., а саме „Хмелницького обступленє Львова“, „О Наливайку“, „Туга“, „Вірна“, „Думка“ (з фрагментів), виявляється найбільша залежність від народніх пісень, як се завважує й М. Возняк[1]).

Перша із тих поезій по словам самого автора зложена „строєм народньої пісні“, в розмірі 6 + 6, являється переспівом колядкових мотивів про лицаря й його дружину, облогу города й окуп та поєдинок лицаря із турським царем. Се показує нижче наведене зіставлення аналогічних уступів, у якому користуємося текстами колядок із збірки Вагилевича, оголошеної др. Ів. Бриком в „Українсько-руськім Архіві“ 1921 р., т. XV, ст. 33—65; записи Вагилевича, що ввійшли пізніше до збірника Я. Головацького (Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси 1878 р.), певно були звісні М. Шашкевичеві.

„ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ОБСТУПЛЕНЄ ЛЬВОВА“ (ст. 1)[2]):	КОЛЯДКИ:
Ой у чистим полі да блисько дороги, Там стоїт наметец великий, шовковий. А у тім наметі стоїт стіл тисовий, Да гетьман Хмелницький сидит конец стола, Молойці козаки стоят доокола. Да гетьман Хмелницький пише дрібні листи, По всей Украйині розсилає вісти.	А в чистім поли та на Дунаю, Ой дай Боже! Стоїт ми наміт білий, шовковий. А в тім наметі золотий столик, На тім столику гордий пан сидит, Гордий пан сидит на имя... Ой сидит, сидит, лічбоньку лічит. Лічбоньку лічит незліченую. Поперед него служеньки его Держат шапочки поза вершечки. (У.-р. Архів XV, 45, ч. 19.)
Війско куреннoє в поход виступало,	О він матінки та ніт не слухав, Перед війночки коньом вигравав;

[1]) Збірник Філологічної Секції XIV, ст. XVIII.

[2]) Цитуємо (змінюючи правопис) по виданню М. Возняка „Писання Маркіяна Шашкевича“ Збірник Філологічної Секції НТШ, т. XIV.

Ляхи розроняло,
да Львів обступляло.
Як гетьман Хмелницький
кіньми навернув
Тай Львів ся здвигнув;
Як гетьман Хмелницький
шаблею звив,
Тай Львів ся поклонив. —

Ино ся вчинив серед Галича,
Став си табором під самим муром,
Ой як бє, так бє, у самий ринок.
(Ibid. 61, ч. 5.)

...Як будете миритися,
На окуп винесіт
три миси червоних,
На окуп виведіт
сто коней вороних.
Як будете битися,
Мечами рознесу
мури високиї,
А кіньми розорю
двори біленькиї.

...Вивели йому коника в сідлі,
Коника в сідлі, в щирім золоті.
...Винесли йому мису червоних,
Він червоні взяв, шапочки не зняв,
Став си табором під самим муром,
Ой як бє, так бє у самий ринок.
(Ibid. 61, ч. 5.)

З горда ти собі бай починаєш,
Сивим коником бай виграваваш,
Коником граєш, царя визираш.
Скоро ж го узрів, тай мечем извив,
Побіля коня, блисько стременя.
(Ibid. 42, ч. 14.)

Також поема „О Наливайку“ цілим своїм складом і мотивами живо нагадує народні пісні, що були звісні Шашкевичеві.

„О НАЛИВАЙКУ“ (ст. 2):

Що ся степом за димове
густо закурили?
Чи то мрачка осідає,
стелятся тумани?
Не мрачка то осідає,
не туман лягає,
Гей то Ляхів сорок тисяч
в поход виступає.

НАРОДНІ ПІСНІ:

Що то в поли за димове?
Чи то вірли крилма бются?
Чи овчарі з турми гонят?
Ой сестричко Оленочко,
Скажу тобі правду щиру,
Тото в поли не димове,
Ні то вірли крилма бются,
Ні овчарі з турми гонят;
Лиш то Турки і Татари,
А всі твої сут бояри[1]).
(„Русалка Дністровая“ 1837,
ст. 3—4.)

---

[1]) Се порівняння із запереченням послужило Шашкевичеві також взірцем заспівів у „Погоні“:

Чи то вірли крильми бются,
Чи зірки сияют?
Ні! то козак з врагом трутся,
Мечами блискают.

Чи то сокіл пташку жене?
Чи то буря хмару несе?
Чи то люта джума летит?
Ні! то козак конем садит.

Порівн. з колядкою:

Ой изза гори [з] за зеленої
Виходит же нам чорна хмаронька:

Але не є ж то чорна хмаронька,
Але но є ж то Напередовець.
„Русалка Дністр.“ ст. 41.

10

Ой як стисне козак Ничай
коня острогами,
За ним Ляхів сорок тисяч
з голими шаблями.
Антонович-Драгоманів: Историческія пѣсни малорусскаго народа II, ст. 57 (із Чтен. О. И. и Др. 1863, III, ст. 7—9).

Ступай, коню, підо мною
широко ногами,
Ідуть Ляхи — гайдамаки
в погоні за нами.
Ibid. II, ст. 19 (записано в околицях Станиславова).

...Гей на степу густа трава,
степом вітер віє,
Не по одним козаченьку
стара неня мгліє.
Гей на степі сивий туман,
кургани курились,
Не по одним козаченьку
вдовиці лишились.

Гей там поле, а на полі цвіти,
Не по однім Ляху заплакали діти.

Гей там річка, через річку глиця,
Не по однім Ляху зісталась вдовиця.
Максимович: Украин. народ. пѣсни 1834, ст. 96; порівн. ibid. ст. 111, ч. 32.— Żegota Pauli: Pieśni ludu ruskiego 1839. I. 138—139.

„ТУГА“ (ст. 3):

На темнії ліси гонит,
тай зворами блудит,
Там горює униває,
тяжко серцем нудит.

НАРОДНІ ПІСНІ:

Ой ходжу я по риночку,
по підсіню блуджу,
Тяжко ж мині на серденьку,
трохи ся не знуджу.
Головацький: Народныя пѣсни I, ст. 293, ч. 104. — Возняк: „М. Шашкевич як фольклорист“, ст. 36. —

Порівн.:

Ой летит же він, летит,
тай крилоньками блудит,
Ой як тяжко на серденьку,
як хто кого вірно любит.
Ів. Колесса: Галицько-руські нар. пісні. Етногр. Збірник XI, ст. 118.

„ДУМКА“ (з фрагментів, ст. 20):

Ти конику, воронику,
що ти задумався?
Ци ти, коню, голодненький,
ци ти утомився?

НАРОДНЯ ПІСНЯ:

Ой коню ж мій, коню,
коню вороненький,
Ой чого ти стоїш
на стані смутненький?

— Ні я, пане, голодненький,
ні я утомився,
Лешень мене ти сумуєш,
що ти зажурився.
...Через ліси дороженька
і то не одная.
Дороженька далекая,
а ніч темненькая.

Того я смутненький,
що ти молоденький,
Що ти рано встаєш,
мене наповаєш,
Мене наповаєш,
візьмеш, осідлаєш,
Куди погадаєш,
туди поганяєш.
...Ой дай мені мочі
по кариї очі,
Тогді гуляй, пане,
хоча до півночі.

Максимович: Укр. нар. п. 1834, 160, ч. 23.

Отсі найранші поезії Шашкевича залишилися невикінченими, і сам поет очевидно не призначував їх до публікації. Все ж таки сі перші спроби молодого поета з 1832—3 рр. дуже важні через те, що показують наглядно:

1) який сильний вплив мала українська народня пісня на розбудження його поетичної творчости і 2) як розвивався талант Шашкевича, переходячи від наслідування, прямо парафразовання народніх пісень до зрілішого оригінального творення. В сьому звязку годиться згадати, що в найранших поезіях Шашкевича подибуються також ремінісценції, а то й парафрази з „Слова о полку Ігоревім“:

Від розсвіту аж до смерку ржут бистриї коні
Гей там гримят з самопалів, орют копитами,
Та степ кровця сполокала, зволочен трупами.
О Наливайку (ст. 2).

Ні тя мишлями змислити, ні думков здумати,
Ні очами тя глянути, лиш гадков згадати. Туга (ст. 3).

Понад Дністра берег крутий
Гамор галич розлягат. Згадка (ст. 9—10).

Греми, Дністре, шуми, Сяне,
Не прискаче вовком Лях.
Болеслав Кривоустий (ст. 7—8).

Шпарков полетів стрілою. Погоня (ст. 5).

Вказуючи на тісний звязок межи творчістю М. Шашкевича й українською народньою поезією в своїй студії про „Ґенезу поетичних творів М. Шашкевича“, акад. Студинський поклав тривкі підвалини під дальші досліди в сьому напрямі, що доповнюють у дечому його помічення.

М. Возняк у своїй розвідці „М. Шашкевич як фолькло-

рист“[1]) старається дати по можности докладну відповідь на питання, що найтісніше вяжуться з літературною діяльністю Шашкевича, а саме: які видання народніх пісень були звісні Шашкевичеві; яка була його участь у збірнику Вацлава з Олеська „Pieśni ludu galicyjskiego“ з 1833, та наскільки Жегота Павлі покористувався записками Шашкевича у свойому збірнику „Pieśni ludu ruskiego w Galicyi“ I і II (1839—1840); котрі із Шашкевичевих записів народніх пісень увійшли до „Русалки Дністрової“ та до збірника Якова Головацького „Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси“ I—III (1—2) з 1878 р.

В розвідці „З фольклорних занять Маркіяна Шашкевича“[2]) М. Возняк подає переписані Шашкевичем з давнішої рукописної збірки пісні переважно ненароднього походження (до народніх належать лише коломийки і пісня „Гей у полю криничейка“); крім того наводить тут Возняк кільканацять довших і коротших народніх пісень і коломийок, позбираних з „пренайріжнородніших карточок і записок“ М. Шашкевича. Усе те показує, що Шашкевич знав українські народні пісні не тільки з друкованих видань, але й сам живо займався збиранням фольклорного матеріялу безпосередньо з уст сільського люду та користувався також давнішими рукописними збірниками.

Акад. В. Щурат у праці „Найближчі жерела творчости М. Шашкевича“[3]), освітлюючи літературно-наукову атмосферу Львова в часі виступу М. Шашкевича, звертає особливу увагу на заінтересовання для народньої поезії і спеціяльно для українських народніх пісень у сучасній польській літературі (в наукових працях і в белетристиці), як показують тодішні публікації, періодичні видання й альманахи, що мусіло мати великий вплив на українське літературне відродження в Галичині, а зокрема на фольклорні заняття М. Шашкевича й на напрям його творчости.

Що з українських народніх пісень перейняв М. Шашкевич не тільки мотиви й поетичні образи, а ще й віршову форму деяких своїх творів, на се вказав уже акад. Студинський. Навязуючи до його ж „Ґенези“, розвиває дальше сю думку автор

---

[1]) Звіт дирекції ц. к. академічної ґімназії у Львові за шк. рік 1910/11, ст. 3—37.

[2]) Записки НТШ, т. 109.

[3]) Літературні начерки, Львів 1913.

отсих стрічок у розвідці „Про віршову форму поезій М. Шашкевича“[1]).

Замітна річ, що М. Шашкевич і Шевченко[2]), виступаючи майже одночасно на літературній ниві, у своїх творах зложених складом народніх пісень уживають переважно 14-складового триколінного (коломийкового) вірша 4 + 4 + 6, що являється найбільше поширеним розміром в українській народній поезії. Се показує наглядно, що оба поети зовсім незалежно від себе користувалися взірцями українських народніх пісень, які й були головним джерелом їх поетичного надхнення.

Тісний звязок, який лучить творчість М. Шашкевича з його студіями над народніми піснями та виявляється як у змісті, так і в формі його поезій — се одна з признак характеристичних для поетів українського літературного відродження. Романтичний напрямок, що в ріжних европейських літературах приймає неоднакову закраску, відповідно до часу й грунту, на якому виступає, змагаючи до виявлення народнього духа, народньої індивідуальности в поезії, звертається всюди до народньої старовини й народньої пісні. Та з особливою силою зазначується сей зворот в українській літературі; майже всі подвижники українського літературного відродження, починаючи від Котляревського, виявляють живе заінтересовання для української етнографії, неабияке обізнання із усною словесністю, здобуте власними етнографічними записами, дорогою безпосереднього контакту з сільським людом.

Оттим то й для історії української літератури, для належної оцінки письменської спадщини Метлинського та М. Шашкевича мають велике значіння згадані праці акад. К. Студинського, що не вдоволяючися загальними, стереотипно повторюваними висловами про вплив народньої пісні на творчість згаданих поетів — вперве дає сим поглядам тривкий науковий грунт, дає сильний імпульс до дальших студій у сьому напрямку.

Та праці акад. Студинського, напр. „Причинки до історії культурного життя Галицької Руси“ в літах 1833—47“, — мають безперечно чимале значіння також для історії української етно-

[1]) Звіт дирекції ц. к. академічної ґімназії у Львові 1910/11, Львів 1911, ст. 38—63.

[3]) Б. Якубський: Форма поезій Шевченка. Т. Шевченко. Збірник 1921. Акад. Степан Смаль-Стоцький: Ритмика Шевченкової поезії. Прага 1925.

графії, подаючи цінні, на основі джерел і документів зібрані відомости про перші видання галицьких етнографічних матеріялів, як „Русалка Дністровая“, приповідки Ількевича, „Ruskoje wesile“ Лозинського, „Вінок“ I—II — та про участь галицьких етнографів у чужих виданнях; вони кидають світло й на зносини галицьких письменників-етнографів із словянським світом, а зокрема з закордонними представниками української етнографії — як П. Лукашевич, М. Максимович, І. Срезневський, О. Бодянський; вони показують, яким тернистим шляхом поступали широко задумані заходи піонірів галицького відродження над збиранням і видаванням етнографічних матеріялів, борючися то з цензурними заборонами, то з заскорузлістю своєї ж суспільности, так що були примушені шукати собі місця в чужих виданнях, а деякі з тих матеріялів пролежали в рукописах аж до нових часів, та не виключене, що дещо буде можна знайти ще в рукописах.

ТРИ СТАТТЕЙКИ З ПОЛЕМІЧНОГО ПИСЬМЕНСТВА.

(З додатком трьох недрукованих листів Потія).

Подав М. ВОЗНЯК.

1. РУКОПИСНА „УНІЯ“ З ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII В.

В 1595 р. вийшла у Вільні безіменно „Уния альбо выкладъ преднейшыхъ артыкуловъ ку зъодноченью Грековъ съ костеломъ Рымскимъ належащыхъ“. Сьогодні це велика бібліографічна рідкість. Каратаєв знає всього про два примірники „Унії“: повний у бібліотеці Печерської Лаври в Київі й неповний у збірці стародруків Черткова[1]).

Правдоподібно „Унія“ вже швидко по своєму виході стала бібліографічною рідкістю. В усякому разі маємо доказ, що недовго по виході друкованої „Унії“ існував і рукописний її текст, що заховався в збірнику Музею Чорторийських у Кракові ч. 1273, малого формату[2]).

На згаданий збірник складаються такі статті: „Кныгы Ездры“ (стор. 1—20), „Яко Гер'берстин ѣздил у поселствѣ до Москвы“ (стаття не докінчена, а під нею, на стор. 25, якийсь підпис, положений в Ясах 1735 р.), „Починается монархия четвертая остатняя паньства римского“[3]) (стор. 29—220) й згадана

[1]) И. Каратаевъ. Описаніе славяно-русскихъ книгъ напечатанныхъ кирилловскими буквами. Спб. 1883, стор. 261. „Унія“ передрукована в другій книзі „Памятниковъ полемической литературы“, Спб. 1882, стор. 111—168. А що текст надрукований тут із неповного примірника, в додатках (стор. 191—196) він доповнений із київського примірника.

[2]) Із цим збірником я познайомився в науковій робітні Бібліотеки Національного Заведення ім. Оссолінських у Львові завдяки прислузі кустоса д-ра Казимира Тишковського, за яку складаю тут щиру подяку.

[3]) Це переклад четвертої частини твору Івана Слейдана, що вийшов у Страсбургу 1556 р. п. н. „De quattuor summis imperiis“. Переклад, що його інші частини збереглися в збірнику Музею Чорторийських ч. 1417, повинен зацікавити когось із істориків, а багата матеріялом для історичної граматики нашої мови мова перекладу повинна звернути на себе увагу когось із дослідників нашої мови.

„Унія“ (стор. 221—260), що вривається недокінченою, бо бракує останніх листків збірника. Вона не має тут наголовка, а тільки титул присвяти: „Теодору Скумину на Олице и Несвижу воеводѣ Троцкому Ипатий Потѣй, епископъ Влодимерскій, року 1598“.

Текст наведеної присвяти „Унії“ Теодорові Скуминові відбігає від тексту друку, де вона виглядала ось як: „Ясне велъможьному его милости моему милостивому пану, пану Теодору Скумину, воеводѣ Новгородъскому, старостѣ Городенскому и Олитскому, и прочая“[1]). В друкованому примірнику не згадане ім'я Потія ні в адресі присвяти ні під її текстом. А вже рік 1598 як рік присвяти чи й написання „Унії“ пересунений в рукописній „Унії“ на три роки на пізніше.

Титул присвяти „Унії“ Теодорові Скуминові надписано пізніше, правдоподібно тоді, коли й під текстом зазначено 1725 р. Але сам текст „Унії“ писаний в XVII в. й то в першій половині його. До цього можна дійти, порівнюючи письмо тексту „Унії“ з письмом значно пізніших записок на стор. 28 й на першій сторінці другої окладинки. Як згадано вже, стаття збірника „Яко Гер'берстин ѣздил у поселствѣ до Москвы“ не докінчена й правдоподібно на докінчення її полишено чисті сторінки й ось на одній з чистих сторінок, а саме 28, є записки польською мовою про смерть польського короля Володислава IV в 1648 р., про вступлення Івана Казимира на трон і про його коронацію, а далі записка, що „почалася война з козаки, трвала за лѣт килка“ (тут вичислені роки від 1649 до 1654). Цікавіша інша записка, що в 1645 р. „Селевестръ Воютинскій епископъ премыскій и самъборскій помер, преставися. Похован в' Бѣлостоку“. Спізнена дальша записка, що в 1582 р. „календар отмѣнено, свята отлучено. Великую трвогу православным учинено. А то все Поляци“. Далі йдуть польські записки з XVIII в. про кілька королівських коронацій і виборів. Суспільне значіння мають записки: про 1666 р., „яко поголовсчина была в пост петров“, про р. 1673, що вона „другій раз была, także' в пост петров, мѣсяца червца, от каждои головы по злотому“ одному, про 1674 р., що „третій раз была поголовсчина, мѣсяца април“. 28 дня. „В томже року глад быст велій“ і збіжжа продавалося ось по яких цінах: пшениця по 12 зол., жито 10, ячмінь 8, „сумѣшка“ 5, а овес по 4 зол. В 1674 р. „четвертый раз была поголовсчина

[1]) Памятники полемической литературы въ Западной Руси. Книга вторая. (Русская Историческая Библіотека. Т. VII). Спб. 1882, дод. 191.

мѣсяца октов.“ 30 дня „по злотому от главы. В том'же то року быст' много овоцу уродилося“, за те 1675 р. „ничтоже быст на садохъ“. В 1676 р. „пятый раз была поголовсчина в пост пет. подвойна, и подымное едно“. Того ж року „мѣсяца іюл.“ 11 дня „град быст велій, много шкоды начинил в збожах. Посемъ быст смутныи дни, сумракъ, солнце и мѣсяцъ яко во крови быст, през мног. час. В томже року панове поляци были в' обложеню от турка и татар, аж мусѣли учинити згоду“. Того ж року „мѣсяца окт.“ 18 „поголовсчина быст шестый раз. В 1678 р. „мѣсяца іюл.“ 12 дня „поголовсчина быст“ сьомий раз. Далі йде записка з XVIII в., а саме, що в 1723 р. „было благовѣщеніе на самый Великден'. Была зима тепла и роз'на, алежъ нестатечна и бар'зо сшкодлива людемъ, на бракъ выбирала до смерти, до тышня старшій не долежалъ“.

Щоб дати наглядний зразок відношення мови рукописної „Унії“ в порівнянні з мовою друкованої, позволю собі навести тут присвяту в рівнобіжних текстах, при чому, наводячи текст присвяти з рукопису, розрізняю ъ і ь, хоча в рукописі вживається скрізь ь, розв'язую титли та вношу надстрічні знаки в рядки. Ось присвята „Унії“ Теодорові Скуминові в рівнобіжних, друкованому й рукописному, текстах:

Друкований текст:	*Рукописний текст:*
(191) Великого уваженья и пильного прыпатрованя речь есть годна, ясне велможный и милостивый пане, ижь Спаситель нашъ не толко едность и згоду порядькомъ у церкви Своей светой постановленымъ утвердити рачилъ, але тежь и вьжо блиско передъ смертью Своею до Отца Своего отходѣчы, отъ Него такъ пилно просилъ, абы яко Онъ Самъ зъ Отцомъ Своимъ одно есть, такъ и апостолове Его и вси въ Него увѣращые у одноцъствѣ и зъгодѣ быти могъли. А то не (192) безъ великоважное прычины. Вѣдалъ бовѣмъ,	(221) Великого уважѣня и пилного присмотрѣваня рѣч єст годная, иж Спаситель нашъ не тол'ко єдиность и згоду порядком у церкви своєй святой постановленіємъ утврьдити рачил, але тѣж иуж близко смерти своєи до Отца своєго отходячи, от него так пилно просил, абы яко онъ сам съ Отцемъ своимъ єдино єсть, такъ и апостолове єго и вси въ него вѣрующіи у єдинествѣ и згодѣ быти могли. А то не без великоважнои причины. Вѣдалъ бовѣмъ, яко много на той єдиности и напотом церкви єго святой належати мѣло, бо яко

яко много на той одности и напотомъ церкви Его светой належати мѣло, бо яко ни одная речъ посполитая и ни которое зъгромаженье людей безъ одности и сполочъного зъвязку быти не можеть, такъ далеко болшъ церковъ Божая, которую писмо светое часомъ королевствомъ Божымъ, часомъ войскомъ Пана заступовъ порадне ушикованнымъ називаетъ, протожь маемъ за шъто Пану Богу велико дяковатъ, ижь зъ ласки Своее светое многихъ зацьныхъ особъ славъного народу Руского ку покоеви светому тыми часы възбудити рачылъ и серца ихъ склонити до оное такъ давно отъ всихъ становъ пожеданое и очекиваное одности зъ братьею (193) своею, которую посполу зъ нами одна святая въселенъская и апостолъская церковъ зъродила. Которое то ихъ хвалебное предъсевзятье ижъ нѣкоторые люди замѣшати и прешкодити усилуютъ — дивоватися непотреба. Бо видить онь головный рожаю людского неприятель и въсихъ ростырковъ и ненавистей прычинъца, яко великая съ того Пану Богу хвала и въсего народу нашаго потѣха урости маеть. Видить, яко оздобная и Богулюбъная речъ есть милость и зъодноченье брате(р)ское, и протожъ, яко всегды зъвыкъ, пильно и чуйно теперъ стараетъся о тое и всю

ниодина рѣчь посполитая и никоторое згромажденіє людей безъ єдиности и сполечного звязку быти не можеть, такъ далеко бол'ше церковь божіа, которую часом писмо святое королевьством зоветь божіим, часом войском Пана заступовъ порядне ушикованым называєт. Протож имаєм за што Пану Богу велико дяковати, иж з ласкы своєи святои многых зацных особъ славного народу руского ку покоєви святому тыми часы в'збудити рачилъ и сердца исклонити до онои такъ давно от въсѣх становъ пожаданои и очекаванои єдиности з братією своєю, которую посполу с нами єдина святая въселеньская и апостольскаа церковь зродила. Котороє то их хвалебноє предсявзятіє, иж нѣкоторыє люде замѣшати и перещ'кодити усилують, дивоватися непотреба, бо видить онъ головный рожаю людского непріатель и всѣх ростырковъ и ненавистій причинца, яко великая с того Господу Богу хвала и в'сего народу нашого потѣха урасти имаєть. Видить, яко оздобная и боголюбная рѣч єсть милость и съєдноченіє братерскоє, и протожъ яко всѣгды звыклъ пилно и чуйно, теперь старается о тоє и всю моць свою пекелную до того побажаєть (sic), абы там особливой (222) чести и хвалѣ бозской и невымовному добру нашему дорогу

моцъ свою пекельную до того побужаеть, абы такъ особливой чести и хвалѣ Боской и невымовному добру нашому дорогу загородилъ. А вшакъже вѣрънымъ слугамъ Божымъ таковое тучы и забуренья боятися непотреба, и овшемъ тымъ усилънеи старатъсе о такъ неошацованое нашое и всего славъного народу нашого добро и пожытокъ. Бо всякая речь великая безъ трудности быти не можетъ. Панъ Богъ зъ нами, и ласъкою Своею светою спасенью нашому съприязнитъ, а когожъ ся въ томъ лекати маемъ!

А такъ, абыхъ ся и самъ зъ моее стороны до того прыложылъ, написалъ есми тую коротенкую книжочку о преднейшыхъ пяти артыкулахъ, которые насъ отъ тое светое згоды оттегати бы могли. Которую то книжку вашей милости моему милостивому пану умысльне есми прыписалъ, яко особливой нашого народу оздобѣ и сынови съпокоиму (sic) церкви Восточное, которого есми завъсегды до тое светое справы видилъ быти прыхилного. Протожь вашей милости моего милостивого пана покоръне прошу, абы ваша милость сесь малый подарокъ огъ слуги своего и богомолъцы вдячне прыняти рачылъ, яко побожный панъ и згоду милующый, которого Панъ Богъ великимь баченьемъ (194) объдарытъ ра-

загородилъ. А вид же вѣрным слугамъ божіимъ такой тучѣ и забуренію боятися непотреба и овшем тым усил'ней старатися о такъ неошацованоє наше и всего славнаго народу нашого добро й пожитокъ. Бо всякая рѣч великая без трудности быти не может, Панъ Богъ з нами и ласкою своєю святою спасенію нашему спріазнит. А когож ся в томъ лякати имаємъ? А такъ бых ся и сам з моєи стороны до того приложилъ. Написал єсмь тую книжку коротейкую о переднейших пяти артикулах, которыи нас от тои святои зъгоды оттягати бы могли, которую то книжку вашей милости умысльнѣ єсмь приписал яко особливой нашого народу оздобѣ и сынови спокойному церкве въсточноє, которого вел'ми завсегды до тоє святыя справы видѣл быти прихил'ного. Протож вашеи милости мого милостивого пана покорнѣ прошу, абы ваша милость сей малый подарокъ от слугы своєго и богомолця вдячнѣ пріати рачилъ яко побожный панъ и згоду милующій, которого Панъ Богъ великым баченієм обдарити рачилъ, тои святои згоды и съодноченіа оборонцею был, а своимъ прикладом всѣм станом до неи повод давалъ. Вѣм, яко великоє єсть славного дому вашеи милости против нашого народу людем захованіє и до-

чылъ, тое светое згоды и съодноченья обороньцою былъ а своимъ прыкладомъ всимъ станомъ до нее поводъ давалъ. Вѣмь, яко великое есть славного дому вашей милости противъ нашого народу людемъ захованье и добродейство: вѣмъ, яково завсегды старанье о пожитокъ и добро своее нацыи людей мели значъне заволаные предъкове вашей милости. Лѣчъ если еще и ваша милость самъ стараньемъ своимъ и поводомъ до того ся прыложити будешъ рачылъ, абы кровъ наша, скинувши аѳекъты и упоръ непотребъный, до оное давъное предъковъ своихъ зъгоды и одности прылучыла, несме(р)телное памети речъ годную ваша милость справишъ, которая и ку незьмерному добру всего народу нашого и ку славѣ вашеи милости самого и вѣчному спасенью пожыточная будетъ.

Вашей милости моего милостивого пана здавна знаемый слуга а теперъ и богомолца уставичный, негодный слуга церкви Божое.

бродѣйство. Вѣм, яково завсѣгды стараніє о пожитокъ и добро зо всѣх нацѣй людій мѣли значноє заволаніє предкове вашеи милости. Леч єсли ваша милость єще сам старанієм своимъ и поводом до того ся приложити рачишь, абы кровь наша, покинувши аѳекты и упор непотребный, до онои давнои предковъ своих згоды и єдиности прилу(223)чила. Несмертелнои памяти рѣч годную ваша милость справишь, которая и ку неизмѣрному добру всего народа нашого и ку славѣ вашеи милости самого и вѣчному спасенію пожиточна будеть. Вашеи милости моєго милостиваго пана здавна знаємый слуга, а тепер и богомолца уставичный негодный слуга церкви божіа.

Порівнюючи правопис і мову рукописного тексту „Унії" з друкованим, запримічуємо ось що. Систематичне вживання *ь* замість *ъ* і *ь* у рукописі це одна з ознак пізнього середньоболгарського правопису, як. також *а* замість *я*, себто пропущення йотації між двома самозвуками: православія — православіа[1]) (112, 2; 114, 38); Арияновъ — аріановъ (117, 15); сия-

[1]) І тут і скрізь далі перша форма взята з друкованого тексту, друга з рукописного й при ній зазначена сторінка й рядок ізгори (сторінки 191—196 взяті з додатку, де надруковані доповнення до тексту „Унії").

нія — сіаніа (123, 16, 21, 27); сияніе — сіаніє (123, 20, 23); сияніемъ — сіанієм (123, 25); Аріянская — аріаньская (126, 39); засѣданія — засѣданіа (129, 9); исповѣданія — исповѣданіа (129, 26); прыношенія — приношеніа (130, 3); пуркгаторія — пуръкгаторіа (130, 6); облыченія — обличеніа (130, 12); ялмужнами — ал'мужнами (130, 29); ялмужны — ал'мужны (130, 41); Исаія - Исаіа (131, 18); крещенія — крещеніа (131, 31); Андріяна — Андріана (133, 17); Юлія — Юліа (134, 38); Отанасія — Отанасіа (135, 17); Инокентія — Инокентіа (135, 40; 136, 23, 27); Аркадыя — Аркадіа (136, 16); непрыятелей — непріателей (136, 27); собранія — собраніа (136, 31); Несторыя — Несторіа (136, 33); Устіянъ — Устіанъ (136, 43): Ариянахъ — аріанах (140, 8); оправданія — оправданіа (140, 22); Воскресенія — Воскресеніа (140, 30); преданія — преданіа (143, 44; 144, 26); християнскую — христіаньскую (144, 11); католическая — каѳолическаа (146, 17); церемоніяхъ — церемоніах (146, 35); церемоніями — церемоніами (147, 10); непріятелеви — непріателеви (147, 19); Месіяша — месіаша (149, 10, 12, 16; 159, 23, 30); безаконія — безаконіа (149, 32; 151, 1); Кипрыянъ — Кипріанъ (150, 21); Амбросія — Амбросіа (151, 10); Тертуліяна — Тертуліана (151, 10); селенія — селеніа (153, 26); патриярхи — патріархы ((154, 10); Леонтія — Леонтіа (155, 10); Климентія — Климентіа (155, 10); Месіяшъ — месіашъ (155, 17); проповѣдания — проповѣданіа (196, 27); прышествія — пришествіа (158, 34); рзанія — рзаніа (160, 4); подбияти — подбіати (161, 2); гоненія — гоненіа (161, 25); хрестиянскій — христіаньскый і христіаньскій (112, 2; 116, 31; 118, 32; 145, 19); хрестиянского — христіаньского (114, 39; 120, 1); хрестиянъ — христіанъ (115, 32; 148, 30); хрестиянству — христіаньству (116, 27); хрестиянскихъ — христіаньскых (116, 30; 119, 4; 161, 30); хрестиянскимъ — христіаньскым (117, 10); хрестиянскими — христіаньскыми (140, 17); хрестіянскую — христіанскую (142, 19; 143, 45); хрестіяне — христіане (142, 25) і христіаны (146, 15). Пара відворотних випадків: Назианзенскій — назияньзенскій (122, 13); Церковныа — церковныя (139, 37).

Мова рукописної „Унії“ значно відмінна від мови друкованого тексту. Перехід *а* друкованого тексту в *о* рукописного маємо в таких випадках: исходящчаго — исходящого (126, 33); рожденнаго — рож'денного (128, 41); блаженнаго — блаженого (134, 29); разьчитали — розчитали (140, 29). Частіше стрічається перехід *о* в *а*: Оѳанасей — Аѳанасей (122, 9) й Аѳанасій (123, 1);

исходящого — исходящаго (126, 36); Ареопагитского — ареопагитскаго (128, 11); Оѳанасіемъ — Аѳанасієм (131, 4); Рымского — римскаго (133, 15; 140, 6); Александрейского — александрейскаго (133, 30); Антиохейского — антиохийскаго (133, 3); Ерусалимского — єрусалимъскаго (133, 3); Златоустого — Златоустаго (136, 15); первого — прьваго (142, 27; 143, 20); кождый — каждый (144, 10).

О переходить в *е* в слові: единоцства — єдинецства (115, 27; 132, 16); единоцствѣ — єдинествѣ (123, 1).

Початкове *о* замінюється в *є*: одно — єдно (117, 13; 119, 6; 140, 4; 146, 5).

Е в *ѣ* переходить у цих випадках: блюзнерцомъ — блюзнѣрцом (115, 10); остерегатися — остерѣгатися (116, 37); утекаются — утѣкаються (117, 23); зверхность — звѣр'хность (117, 23); померкуютъ — помѣркуютъ (121, 13); залецонъ — залѣценъ (122, 27); оферъ — офѣръ (130, 41); оферы — офѣры (131, 42); светила — свѣтила (131, 8); зверхности — звѣръхности (132, 25); упомнели — упомнѣли (135, 29); подлегаютъ — подлѣгаютъ (135, 45); утекаючысе — утѣкаючися (136, 6); полатнемъ — полатнѣмъ (137, 12); Рымстемъ — римстѣм (137, 15, 19); анежли — анѣжли (146, 15); кацерскіе — кацѣрскыи (147, 17); утекалсе — утѣкался; седѣти — сѣдѣти (155, 13, 17, 27); меновитѣ — мѣновитѣ (155, 18); иначей — иначѣй (155, 26; 195, 29); седѣлъ — сѣдѣлъ (155, 24; 156, 9); седитъ — сѣдит (155, 24, 39; 195, 37; 157, 38); седѣли — сѣдѣли (155, 36); седятъ — сѣдятъ (155, 36); полвремене — полврѣмени (156, 21); треба — трѣба (156, 31); офера — офѣра (156, 31; 157, 4); улетала — улѣтала (194, 8); месецъ — мѣсяць (194, 15); лѣтехъ — лѣтѣх (195, 44); месецахъ — мѣсяцах (195, 44; 196, 1); менуетъ — мѣнуєтъ (196, 12); месеци — мѣсяцѣ (196, 13); месецехъ — мѣсяцех (196, 16); мудрей — мудрѣй (157, 28); поменену — помѣненую (158, 31); кацерства — кацѣрства (161, 2); тежъ — тѣж (118, 29; 120, 39; 123, 38; 124, 11; 130, 10; 141, 43; 142, 1; 146, 7; 147, 15; 150, 14, 21; 157, 21; 196, 17; 159, 35; 160, 22; 161, 4) побіч: тежъ — тыж (113, 35; 121, 2; 124, 39; 129, 43; 135, 29; 140, 23; 160, 20; 161, 22).

Зокрема систематично переходить *е* на *ѣ* в слові „папеж“: папежниками — папѣжникамии (117, 18); папежа — папѣжа (129, 35; 134, 33, 39; 142, 40; 145, 17, 36; 146, 23, 29, 30; 147, 36; 154, 17, 42; 195, 40; 158, 27); папежъ — папѣжъ (145, 31; 149, 6; 150, 31; 152, 8; 153, 21, 34; 154, 2, 6; 155, 2, 22, 30; 156, 7; 195, 33; 158, 12; 160, 36; 161, 5); папежникомъ — папѣжникомъ (146,

6); папежьниковъ — папѣжниковъ (146, 9); папежу — папѣжу (146, 21; 195, 32); папежника — папѣжника (147, 1); папезскіе — папѣжскыє (147, 8); папезскими — папѣзкыми (148, 37); папежовъ — папѣжов (150, 36); папежохъ — папѣжох (152, 2); папежове — папѣжове (152, 4; 158, 15); папежи — папѣжи (155, 7).

Також „реч" замінюється в „річ": речей — рѣчій (118, 22; 135, 31); речы — рѣчи (123, 19; 135, 41; 141, 22); речъ — рѣч (124, 22; 125, 38; 132, 7; 135, 17, 19; 146, 42; 151, 38; 159, 35); речей — рѣчѣй (141, 13); речью — рѣчію (141, 21); речи — рѣчи (160, 27).

На *ѣ*, замість на *е*, кінчаться оці прислівники: невстыдливе — невстыдливѣ (117, 40; 145, 12); правдиве — правдивѣ (118, 28; 154, 19; 195, 28; 159, 8); певне — певнѣ (116, 36; 140, 34; 149, 14; 158, 20); беспечне — беспечнѣ (119, 37); моцне — моцнѣ (120, 17); добре — добрѣ (120, 29; 123, 18; 135, 6); ясне — яснѣ (123, 2; 124, 7; 130, 5; 145, 28; 153, 25; 154, 24; 156, 1; 158, 4; 159, 17); пилне — пилнѣ і пил'нѣ (123, 38; 141, 37; 143, 45; 149, 1); истотне — истотнѣ (124, 16); явне — явнѣ (124, 28; 125, 32; 144, 24; 147, 22; 154, 1; 159, 28); выразне — выразнѣ (125, 19); особливе — особливѣ (128, 4; 140, 5; 195, 20); зле — злѣ (135, 43); достаточне — достаточнѣ (143, 4; 145, 29, 38; 148, 42); слушне — слушнѣ (143, 37); невстыдливе — неустыдливѣ (145, 16); посполите — посполитѣ (145, 17; 148, 13); невинне — невиннѣ (145, 28; 156, 11); праве — правѣ (146, 12; 154, 20); уставичне — уставичнѣ (148, 7); справедливе — справедливѣ (148, 24); тѣлесне — тѣлеснѣ (150, 20); потаємне — потаємнѣ (152, 31, 37; 154, 37); пресильне — пресилнѣ (153, 8); учтиве — учтивѣ (153, 32); сромотне — сромотнѣ (154, 24); одностайне — одностайнѣ (156, 14); повторе — повторѣ (157, 17); выразливе — выразливѣ (196, 12); запевне — запевнѣ (159) 31; 160, 14).

Замість *е* в друкованому тексті маємо *я* в рукописному в таких випадках: видечи — видячи (113, 27; 114, 2, 14, 19; 129, 1); выводечы — выводячи (113, 30); месные — мясныи (113, 45); смотречы — смотрячи (114, 10; 139, 32); светое — святои (114, 22); мовечы й мовечи — мовячи (115, 8; 136, 28; 152, 35; 153, 9, 13; 157, 3; 160, 3); гидечы — гидячи (115. 36); тисеча — тисячь (117, 29); огледаются — оглядаются[1]) (120, 32); доводечы — доводячи (125, 3); розьвезуетъ — розвязует (125, 28); припоменула — припомянула (126, 1); приводечы — приводячи

[1]) Переміна „се" на „ся" в зворотних дієсловах систематична.

(126, 38); хотечы — хотячи (129, 32); памети — памяти (130, 3, 15; 140, 18); прыносетъ — приносят (130, 8); прыносечы — приносячи (130, 32); Костентинополи — Костянтинополи (133, 1; 137, 23); чынечы — чинячи (134, 28); светыни — святыни (137, 1); паметка — памятка (140, 15; 141, 21); паметь — памят (141, 22); мусетъ — мусят (145, 2); паметайте — памятайте (145, 6); втегаютъ — втягают (150, 37); натегано — натягано (155, 1); запаметалымъ — запамяталым (155, 2); мѣсецы — мѣсяцѣ (156, 19); мѣсеца — мѣсяцы (157, 15); месеца — мѣсяцѣ (195, 12); тисечи — тисячи (195, 35); петсотъ — пятсот (158, 17). Іншого походження *я* з *е* (*и*) в оцих випадках: здорове — здоровя (115, 14); писаніе — писаня (124, 28); казанье — казаня (148, 20, 26);填 пановanье — пановаnя (151, 23).

В іменах, закінчених на — *ей* у друкованому тексті, приходить у рукописі *і* на місці *е*: Арей — Арій (114, 9); Василей — Василій (122, 11; 124, 32; 125, 32; 131, 17; 135, 33); Григорей – Григорій (122, 12, 13, 32; 125, 42; 132, 1); Епифаней — Епифаній (122, 17; 126, 38; 134, 25); Тарасей — Тарасій (123, 23); Оѳанасей — Оѳанасій (123, 40; 124, 18); Деонисея — Деонисіа (128, 11; 135, 4); Анастасей — Анастасій (128, 17); Игнатей — Игнатій (135, 35, 38); Инокентей — Инокентій (136, 14); Амбросей — Амбросій (155, 20).

І замість *е* бачимо в низці випадків у закінченні 2 відм. множини на — *ей*: потварей — потварій (115, 33); людей — людій (116, 37; 117, 36; 118, 6; 119, 4, 8; 136, 34; 155, 6); дѣтей — дѣтій (117, 23); неприятелей — непріателей (120, 20); учителей — учителій (129, 12); церквей — церквій (135, 35; 137, 3; 140, 7); пастырей — пастирій (145, 13); дней — дній (195, 15, 43; 157, 8). Аналогічно: мѣсецовъ — мѣсяцій (196, 17). Ця сама заміна приходить у прикметниках: Александрейскій — алеѯандрійскій (122, 10; 136, 3): Антіохейскомъ — антиохійском (140, 2); Антіохейского — антиохійского (140, 4); Александрейского — алеѯандрійского (142, 34) — та в іменнику: змеи — зміи (194, 3).

Поза таким переходом *е* друкованого тексту в *и* рукописного, як: истенного — истиннаго (127, 17); истеннаго — истиннаго (129, 38), йде довга низка таких перемін у закінченні прикметникових і інших аналогічних іменних форм 2 відм. жіноч. р.: своее — своєи (113, 9; 114, 6, 39; 117, 26; 124, 15; 141, 34; 144, 27; 145, 32; 146, 36; 147, 39; 149, 11; 152, 13; 195, 23) побіч: своєя (113, 34); плюгавое — плюгавои (113, 34); оное — онои (114, 21; 115, 26; 117, 27);

светое — святои (114, 22; 117, 27; 118, 11, 18: 119, 12, 33, 43; 121, 16; 195, 23); нашое — нашеи (114, 24; 116, 2; 117, 12; 119, 44; 147, 8; 148, 30); тое — тои (115, 23; 118, 11, 17, 34; 121, 10; 134, 12; 137, 7); стародавное -- стародавнои (115, 26); такое — такои (116, 24); явное — явнои (116, 24); таковое — таковои (117, 11); милое — милои (117, 27); правдивое — правдивои (117, 27; 135, 28); нее — неи (119, 5); Восточное — восточнои (119, 43; 121, 16; 196, 25); першое — першеи (120, 34); преложоное — преложенои (125, 32); ее — єи (125, 36; 141, 10; 143, 37; 195, 8); отеческое — отеческои (128, 30); сыновское — сыновскои (128, 32); тое — тоєи (131, 3); светийшое — святѣйшеи (133, 38); ниякое — ниякои (134, 43); вашое — вашеи (136, 28); людское — людскои (140, 18); которое — которои (141, 22); великое — великои (141, 27; 144, 17); Жыдовское — жидовъскои (142, 13; 144, 8); Страстное — страстнои (143, 16); старожытное — старожитнои (143, 17); неукое — неукои (145, 32); Рымское — римскои (148, 14); Греческое — греческои (148, 30); патриаршеское — патріаршескои (152, 13); Божественное — божественнои (156, 32; 157, 5); болшое — бол'шеи (195, 5). Та побіч окінчень на *-ои* й *-єи* є також низка закінчень на *-ыя*: хрестиянское — христіанскыя (118, 6); Восточное — въсточныя (119, 12, 33; 120, 24); Рымское — римскыя (119, 23); походяшчое — походящіа (123, 17); светое — святыя (124, 24); единое — єдиноя (129, 21); всякое — въсякыя (131, 15); иное — иныя (131, 41); пресветое — пресвятыа (131, 41); страшливое — страшливыя (131, 42).

Також окінчення *-е* прикметникових і аналогічних іменних форм у 1 відм. множини переходить у рукописі систематично в *-и*: тые — тыи (113, 27; 118, 13; 123, 3; 134, 31; 135, 43); дурные — дурныи (113, 37): старшіе й старшые — старшіи (113, 40; 153, 10) побіч: стар'шѣє (133, 27); которые — которыи (113, 27, 40; 115, 17; 116, 11, 13; 118, 34; 119, 35; 120, 20, 31; 121, 11, 13, 36: 126, 16; 129, 3, 14, 15; 130, 1; 131, 30; 132, 13, 16, 35; 134, 15, 17; 135, 24, 29, 31, 41, 43; 144, 22, 42, 45; 145, 33; 148, 1, 23; 151, 25; 152, 2; 154, 19; 157, 8, 16, 21; 195, 1, 12, 16; 159, 14, 31; 160, 11; 161, 7); месные — мясныи (113, 45); другіе — другыи (114, 12; 150, 1) і другіи (196, 36); розумнѣйшые — розумнѣйшіи (114, 12); дивные — дивныи (115, 39); светые — святыи (116, 2; 131, 8; 140, 28; 148, 16; 150, 30, 33; 153, 11, 30, 36; 155, 8; 156, 20; 195, 17, 20; 160, 31); свое — свои (117, 8, 36; 120, 41; 136, 36; 153, 10; 155, 7; 194, 8); нѣкоторые — нѣ-

которыи (117, 15; 120, 5; 122, 29; 132, 3; 135, 5; 145, 11; 196, 22); иншые — иншіи (118, 19; 121, 30); преписованые — преписованныи (118, 28); иные — иныи (119, 40, 42; 120, 27); церковные — церковныи (120, 27; 137, 9; 150, 5; 155, 18); певные — певныи (120, 31); чельнейшые — целнѣйшіи (121, 11); Божіе — божіи (128, 21); згодные — згодныи (129, 2); которые — которіи (130, 43); Рымскіе — рымскыи (133, 27); подорожніе — подорожныи (135, 25); якіе — якыи (135, 36); восточніе — въсточныи (139, 18); особливые — особливыи (140, 26); первые — прьвыи (143, 3); сынодовые — соборовыи (143, 3); явные — явныи (146, 5); глупые — глупыи (146, 11); папежскіе — папѣжскіи (147, 5); першые — прьшіи (151, 24); апостолскіе — апостольскыи (154, 28); старые — старыи (155, 18; 159, 34); святые — святіи (156, 32); пустые — пустыи (194, 8); ясные — ясныѣ (195, 16); инъшіе — иншіи (196, 37); оные — оныи (159, 33); христіянскіе — христіаньскыи (159, 34); такіе — такіи (160, 27); греческіе — греческіи (160, 32); латинскіе — латинскіи (160, 32).

Е в *и* замінюється також в оцих випадках: маестатови — маистатови (114, 43); муселъ — мусил (124, 31); Вигелія — Вигиліа (133, 11); люде — люди (154, 26); Грегорья — Григоріа (155, 10); полвремене — полвремени (157, 1; 194, 10).

Заміна *ѣ* в друку на *е* в рукописі приходить у таких випадках: вѣчному — вечному (113, 28); гдѣ-колвекъ — гдеколвекъ (114, 5); превѣчному — превечному (114, 42); найспроснѣйшымъ — найспростнейшим (115, 9); перьвѣй і первѣй — прьвей і первей (115, 27; 132, 3; 144, 41; 154, 16); писмѣ — писме (115, 34); пристойнѣй — пристойней (116, 37; 120, 10); антихристѣ — антихристе (118, 39; 148, 20, 25; 150, 23); гдѣ — где (119, 25, 37; 125, 28; 130, 18; 137, 13; 139, 20; 142, 41; 152, 8; 196, 33; 161, 31); единоцствѣ — єдиноцстве (121, 37); наперьвѣй — напрьвей (123, 32; 149, 18) і найпрьвей (132, 31; 137, 11; 140, 14; 141, 13, 38; 148, 44); далѣй — далей (124, 22; 127, 23; 136, 39; 142, 20, 22; 143, 12, 30; 146, 33; 151, 19; 161, 26) і дале (142, 6; 152, 15); повѣдали — поведали (124, 30); окрутнѣйшое — округнейшое (131, 12); соборѣ — соборе (133, 1, 3); увездѣ — увезде (134, 17); ѣхали — єхали (134, 28); старѣйшенство — старейшинство (137, 16); возвѣститъ — возвестит (138, 11); крѣпящася — крепящася (138, 19); слушнѣй — слушней (140, 33); недѣлю — неделю (141, 1, 16; 142, 4, 18; 143, 30); тѣлеса — телеса (141, 31); недѣлный — неделный (143, 24, 27); мѣрѣ — мѣре (143, 43); рыхлѣй — рыхлей (143, 43; 147, 38);

недѣль — недел (143, 33; 144, 15); назавтрѣй — назаѵтрей (144 13); сумнѣнья — сумнеміа (145, 24); спроснѣйшими — спростнейшими (146, 9); лѣпѣй — лепѣй (147, 22); прогледѣли — прогледели (149, 13); преднѣйшимъ — преднейшим (152, 11); омерзѣніе — омерзеніє (156, 34); индѣй — инде (158, 13); здѣ — зде (158, 22); поколѣнье — поколеніє (159, 36; 160, 2, 9); поколѣнья — поколеніа (160, 16, 37); дробнѣйшіе — дробнейшіє (161, 22).

Єсть пара випадків переходу *ѣ* друкованого тексту на *о* в рукописному: свѣдѣцства — свѣдоцьства (119, 24; 122, 30); свѣдѣцствы — свѣдоц'ствы (131, 4), як і пара випадків переходу *ѣ* в *и*: мусѣлъ — мусилъ (113, 19, 23); повѣдѣли — повидѣли (129, 7); огнѣ — огни (130, 25; 131, 9).

Форма нѣсть двічи заступлена через: не єсть (130, 12; 145, 7).

И (ь) друкованого тексту в *е* рукописного переходить в оцих випадках: церкви — церкве (116, 3, 28; 117, 27; 121, 16; 133, 20); люди — люде (118, 17); Селивестра — Селевестра (132, 40; 142, 40); Сильвестра — Селевестра (155, 11).

Частіше замінюється *и* на *ѣ*: души — душѣ (113, 18); овчарни — овчарнѣ (113, 29; 114, 6); анижли — анѣжли (117, 32; 119, 39); вси — всѣ й въсѣ (119, 40; 121, 15; 149, 20: 161, 4); свидителствуютъ — свѣдительствуют (129, 16); наши — нашѣ (129, 43; 196, 22); недѣли — недѣлѣ (143, 15).

Через *і* заступлене *ь* друкованого тексту: Васильеви — Василієви (124, 45); нераздѣлностью — нераздѣл'ностію (125, 3); Василья — Василіа (126, 1); судьею — судією (135, 14; 136, 13); трудностью — трудностію (135, 21); пасхальи — пасхаліи (143, 17; 144, 27, 30); судья — судіа (160, 25).

Через *и* в рукописному тексті заступлене *ь* друкованого в довгій низці дієіменників: блюзнить — блюзнити (113, 42); выдавать — выдавати (115, 1; 148, 18); друковать — друковати (115, 1); выгубить — выгубити (116, 1); быть — быти (124, 12; 129, 1; 135, 14; 147, 6); знать — знати (125, 32); додать — додати (130, 31); учинить — учинити (134, 34); писать — писати (135, 18); светить — святити (139, 14; 153, 31); пилновать — пил'новати (143, 14); виновать — виновати (144, 21); поправить — поправити (144, 30); отводить — отводити (145, 14); удать — удати (146, 2); обличить — обличити (147, 24); выноситься — выноситися (150, 2); преслядывать — преслѣдовати (194, 8; 195, 26); положить — положити (195, 10); пановатъ — пановати (195, 18, 25); воевать — воєвати (195, 26).

В „дъяволъ" переходить у рукописі *ѣ* на *і*: дъяволскимъ — діавольскым (116, 30; 118, 5; 146, 24); дъяволскими — діавольскыми (116, 33); дъявола — діавола (150, 9; 152, 32); дъяволъ — діавол (150, 14, 20; 157, 25; 194, 3).

В друкованому тексті *р* тверде, в рукописному м'яке: пастыра — пастыря (112, 1; 116, 28; 117, 33; 118, 37; 152, 10); потерали — потеряли (113, 4); пастыры — пастыри (113 — 39); порадокъ — порядокъ (114, 15; 137, 13; 148, 3); прышли — пришли (114, 28); порадку — порядку (114, 37; 115, 11, 22: 116, 3; 120, 13, 21); порадныхъ — порядных (115, 19); потвары — потвари (117, 3, 36); вѣру — вѣрю (117, 10); порадки — порядки (120, 27); трохъ — трех (123, 12); порадкомъ — порядкомъ (129, 10; 140, 29); потеравшы — потерявши (131, 31); монастыра — манастыря (133, 21); чотырохъ — чотырех (133, 28); цесаромъ — цесарем (136, 5); цесаровою — цесаревою (136, 6); календара — календаря (139, 9); календару — календарю (139, 12); цесара — цесаря (140, 6); продкове — предкове (141, 9) побіч: предковъ — продков (148, 9); замѣроный — замѣреный (142, 9); обрадки — обрядкы (147, 2); господара — господаря (147, 30); довѣраючы — довѣряючи (148, 15); вѣратъ — вѣрят (148, 36); выражаетъ — выряжаєтъ (154, 5); цары — царѣ (154, 12).

Таке саме, як із *р*, і з буквою *ц*: овцы — овця (113, 29) побіч: овца (113, 35); ножыцы — ножицѣ (116, 40); ницуютъ — ницюют (117, 1); столицу — столицю (117, 42); Отцу — Отцю (124, 40; 126, 32); чисцу — чистцю (129, 43); мѣстцу — мѣсцю (133, 16; 155, 16; 159, 12); отцовскую — отцевъскую (136, 24); апеляцыамъ — аппеляцѣям (137, 21); пятницы — пятницѣ (141, 27); пятницу — пятницю (141, 33, 43); мѣсяца — мѣсяця (142, 28; 143, 10); четырнадцатого — четырнайцятого (142, 45); мѣстьцами — мѣсцями (148, 21); мѣстьца — мѣсця (148, 33; 194, 8); мѣстьцу — мѣсцю (149, 18; 157, 39); столицы — столицѣ (152, 13); любодѣйцою — любодѣйцею (153, 19); мѣсецы — мѣсяцѣ (156, 19); мѣсцу — мѣсцю (156, 37).

Замість твердого *ж*, *ч* і *ш* у друкованому тексті виступає кожна з названих букв як м'яка в рукописному в таких випадках: дочасного — дочясного (113, 4); шанцуется — шянцуєтся (113, 32); межы — межи (114, 37); молчать — молчять (115, 12); речоный — реченый (124, 3); прырожонымъ — прироженым (125, 17, 22); злучоный — злученый (128, 4); нашому — нашему (130, 19); нашого — нашего (140, 22; 147, 3, 30; 149, 12); вечоръ — вечер (141, 33); обхожоно — обхожено (142, 28); докучаешъ —

докучяєшъ (147, 16); иньшому — ин'шему (149, 29); свѣдчатъ — свѣдчят (150, 5; 156, 14); тысечы — тисячѣ (150, 32); болшого — бол'шего (156, 13); проречоную — прореченную (158, 29); назначоное — назначеноє (159, 37); шалени — шяленіи (196, 23). Але є й відворотний випадок: вышедши — вышодши (114, 6).

В слові „хто" друкованого тексту переходить *х* на *к* у рукописному: хто — кто (114, 7; 132, 21; 134, 23; 144, 11; 145, 37; 146, 4; 147, 19); нихто — никто (139, 26; 195, 10).

Відпадення *г* на початку слова в рукописному тексті маємо в таких випадках: геретическимъ — єретическим (114, 36); геретыковъ — єретиков (117, 41; 118, 30; 153, 39; 195, 39); геретыкови — єретикови (125, 5; 130, 1; 145, 33); герезыи — єресыи (134, 25); гисторіи — исторіи (136, 21; 139, 19); геретыкове — єретици (145, 17; 154, 23); геретыческого — єретического (146, 2); геретыкове — єретикове (146, 5; 154, 1, 39; 156, 5; 195, 32, 36; 196, 5, 31; 158, 19, 28; 161, 7); геретыкомъ — єретиком (146, 21, 32; 196, 23); геретыческими — єретическыми (149, 5); Гиполитъ — Ип'полит (150, 22); геретики — єретики (161, 4).

В кількох випадках уставляється *т* між *с* і *н*: власныхъ — властныхъ (116, 8; 117, 4); спросные — спростныє (116, 35); власный — властный (124, 12); спросьными — спростныйми (146, 25); спросными — спростныйми (147, 3); учасника — участника (149, 37), а *д* у сімку: семи — седмих (132, 13); семомъ — седмом (133, 16); семи — седми (142, 13); семь — седмь (142, 14).

Т випадає в рукописному тексті в цих випадках: мѣстцу — мѣсцу (133, 5); мѣстьце — мѣсце (137, 13; 154, 23); мѣстце — мѣсце (152, 37; 159, 2). *Т* переходить у *д* рукописного тексту: досвѣтчишъ — досвѣдчиш (144, 41); свѣткомъ — свѣдком (157, 18); свѣтчитъ — свѣдчитъ (158, 36; 161, 29); свѣтчатъ — свѣдчат (159, 24). За те „*одъ*" замінюється в „*от*" (125, 25; 135, 12; 195, 34) й аналогічно: одбѣгаютъ — отбѣгаютъ (117, 28); одрываютъ — отрываютъ (118, 7); одыймуетъ — отимуєтъ (131, 15).

По *г* і *к* часто стоїть *ы*: другимъ — другымъ (115, 5); Великій — Великый (125, 33); Рымскія — римскыя (133, 19).

Л у рукописі м'яке: неволниками — невольниками; волно — вольно; толко — только.

Кг заступлене через *к*: кгды — кды (121, 13; 143, 28; 144, 31; 145, 20; 147, 26; 149, 15; 152, 12; 160, 26); кгдыжъ — кдыж (117, 30; 123, 41; 145, 26; 155, 23; 195, 29; 156, 16); кгрунту — крунту (123, 42), але: Кгреки — греки (121, 24).

Заміна *ф* через *хв* виступає в оцих випадках: фалу — хвалу

(116, 19); префалными — прехвал'ными (124, 23); фалити — хвалити (152, 29, 33; 153, 38; 154, 36); фалимо — хвалимо (159, 19).

Цікаве дворазове написання цієї форми: шкоды — щ'коды (113, 5) і шкода — сщъкода (113, 16).

Въ переходить в *у* в низці випадків (113, 12, 31; 116, 6; 120, 8; 121, 37; 125, 35; 133, 14; 134, 16; 139, 16; 141, 16; 142, 25; 143, 30; 147, 32; 150, 20; 153, 15; 155, 27; 157, 30). Так само в слові „вже“: вже — уже (115, 7; 130, 22; 131, 20; 139, 25; 158, 20); вже — уж (139, 23).

Кілька зразків м'якшення губних: постановено — постановлено (130, 34; 142, 36); утрапени — утраплени (136, 30); постановеня — постановленіа (139, 15); объявеніе — обявленіє (157, 11); утрапенье — утрапленіє (161, 30).

Закінчення 1 відм. одн. іменників середнього роду на *-е* друкованого тексту перемінюється в рукописному на *-є*: старане — стараніє (113, 7; 114, 26; 135, 2); порученю — порученію (113, 12); затраченю — затраченію (113, 28); прироженя — прироженіа (113, 35); писанемъ — писанієм (113, 42; 119, 26, 29; 145, 29) і писаниєм (138, 8); рукоположенемъ — рукоположенієм (115, 20); преслядоване — преслѣдованіє (115, 29); обелженъе — обьл'женіє (117, 6); упаметане — упамитаніє (120, 30); нарушеня — нарушеніа (121, 20); сотворенемъ — сътворенієм (123, 37, 38); пытанья — пытаніа (125, 31); дхнене — дъхненіє (126, 6); учиненъе — учиненіє (126, 13); створеня — створеніа (126, 15); воплощеню — въплъщенію (126, 34); бранье — браніє (126, 42); створеньемъ — сътворенієм (126, 45); зданье — зданіє (129, 6); вызнанье — вызнаніє (129, 7); писанью — писанію (129, 12); забитьемъ и выниценьемъ — забитієм и вынищенієм (131, 24); уподобанье — уподобаніє (134, 9); розгрѣшенье — розгрѣшеніє (134, 32); отпущенья — отпущеніа (134, 38); зданьемъ — зданієм (135, 21); отсѣченья — отсѣченіа (135, 31); каранью — каранію (135, 44); нарожденью — нарожденію (140, 25); постановенья — постановеніа (143, 6); преданья — преданіа (144, 12); каменьемъ — каменієм (152, 39).

З інших іменних форм треба зазначити такі відміни: Ницефоръ — Никифоръ (136, 21); Ницефора — Никифора (139, 20, 37; 140, 9); Данилъ — Даніил (152, 20; 153, 5, 12; 154, 32; 156, 19, 37; 195, 44; 196, 19); Даниловымъ — Даніиловым (157, 10); Константиноградѣ — Костянтиноградѣ (133, 10, 13); Костентинополского — костянтинопольского (136, 17; 137, 17); Костентинополскихъ — костянтинополскых (136, 34); Костентинъградъ —

Костянтинград (137, 14); Костентина града — Костянтинограда (137, 19); Константина — Костянтина (140, 5); пятницу — пяток (139, 31; 140, 40); соботѣ — суботѣ (141, 2, 36).

З поодиноких іменникових форм треба зазначити такі відміни: поняте — поятя (126, 17); апостолове — апостоли (139, 25); отцеве — отци (150, 4); Татарове — татаре (161, 18); огонь — огнь (131, 13; 132, 4); огень — огнь (131, 22); людямъ — людемъ (118, 9; 121, 8; 152, 28); артыкулу — ар'тикула (128, 45); вѣку — вѣка (129, 20); грѣху — грѣха (134, 31); чыну — чина (136, 45); собору — собора (140, 4, 7); погибелю — погыбелію (113. 18); кровю — кровію (113, 22); лагодностію — лагодностю (135, 25); прыемностію — пріемностю (135, 26).

Велику різнородність виказує відміна прикметника „божий": Божое (2 відм. одн. жін. р.) — божіа (113, 9; 114, 39; 116, 16; 120, 14; 152, 11) — божія (117, 33) — божіеи (118, 2; 120, 15; 128, 30; 146, 36) — божіи (145, 14; 196, 25; 161, 35); Божего — божіа (114, 43); Божой (7 відм. одн. жін. р.) — божіи (115, 3, 17, 22, 28; 122, 5; 140, 26; 148, 3; 155, 14, 32; 195, 37); Божого — божієго (115, 10; 127, 41; 195, 40) — божии (117, 35) і божіа (153, 26; 154, 20); Божей — божіи (116, 28; 156, 3); Божая — божіа (119, 41); Божое — божее (124, 14); Божыхъ — божіих (128, 20); Божымъ — божіим (136, 36); Божихъ — божіих (156, 11); Божою — божію (194, 5); Божю — божію (195, 7); Боже — божіє (195, 30); Божьего — божіа (160, 19).

В друкованому тексті найвищий ступінь прикметників твориться через додання на початку другого ступня — *на*, а в рукописному — *най*: нажалоснѣйшая — найжалостнѣйшая (114, 35); настаршого — найстаршого (118, 37); напевнѣшую — найпевнѣйшую (125, 38); наменшого — наймен'шого (130, 19; 153, 22); наболшую — найблъшую (131, 39); наболшой — найбол'шей (133, 42); настаршой — найстаршой (133, 42). Так само прислівники: напервѣй — найпрьвѣй (132, 35).

Заіменник „той" заступлений через „тотой": тые — тоты (122, 6; 133, 25; 141, 7; 147, 44); тую — тоту (125, 35; 144, 11); тыеж — тотыж (126, 45); тая — тота (140, 19); тое — тото (142, 29; 145, 20; 147, 44; 154, 23).

Цікаве заступлення „один" через „єдиний": одна — єдина (117, 21); одно — єдино (125, 27); одномъ — єдиномъ (149, 21); одной — єдиной (149, 22). Звідсіль іменник: одности — єдиности (118, 6).

Форми від „маю" ось як замінені в рукописному тексті:

маючи — имаючи (113, 24; 122, 37; 123, 6; 146, 11); мѣли — имѣли (113, 42; 158, 16); маеть — имаєт (115, 21; 118, 4; 120, 12; 128, 3; 134, 2; 141, 16; 142, 28; 145, 22, 26; 149, 26; 150, 6; 154, 18; 155, 8, 27; 158, 33; 159, 33; 160, 30, 34; 161, 26); маютъ — имают (115, 38; 121, 4; 147, 19; 156, 20; 161, 25); маемъ — имаєм (118, 23; 132, 14; 142, 11); мѣлъ — малъ (123, 36; 124, 24, 39; 125, 38; 146, 5; 153, 35; 161, 39); мѣли — мали (135, 42); мѣло — мало (140, 33); маете — имаєте (144, 44); маю — имаю (148, 23); маешъ — имаєшь (151, 13); маетъ — имат (156, 15; 194, 2); мелъ — мѣлъ (195, 18).

Є низка стягнених форм у 2 і 3 ос. одн.: повѣда — повѣдат: 123, 11; 124, 34; 126, 31; 127, 34, 38; 128, 13; 131, 18; 132, 7; 133, 42; 134, 25; 151, 24; 159, 11) і повѣдаєтъ (126, 13; 127, 3, 14); слухаешъ — слухашъ (158, 6); трафляетъ — трафлят (142, 3).

Форми 1 ос. мн. на — *мъ* і *мо* виказують такі відміни в рукописному тексті: се стараемъ — ся стараємо (118, 12); будемъ — будемо (129, 33); приносимо — приносим (130, 15); молимосе — молимся (131, 37); обходимъ — обходимо (143, 7); утекаемося — утѣкаємся (146, 14).

З дієсловних форм треба ще зазначити такі відміни рукописного тексту в порівнянні з друкованим: принялъ — пріалъ (126, 37); принятый — пріят (159, 12); прыняти — пріати (159, 19); приняли — пріали (159, 21, 31); могъ — моглъ (125, 22; 133, 4; 151, 9); рекъ — реклъ (151, 12); вынесся — вынеслъся (154, 10).

З відмінних прислівників подибуємо такі: болшей — бол'ше (113, 8; 119, 39; 158, 2) й болше (143, 31); наболѣй — найбол'ше (118, 31; 119, 1); лѣпѣй — лѣпшей (117, 36; 137, 8; 144, 30) — лѣп'ше (143, 13) і лѣпше (144, 12; 147, 12, 41); вцалѣ — в'цѣлѣ (116, 5; 119, 44; 121, 18) і в'цѣле (144, 34); вже — юж (118, 40; 140, 11; 141, 45; 143, 29; 144, 5, 10; 149, 13; 150, 29; 195, 3; 158, 2, 4, 18); въ ни-во-што — нивошто (116, 21; 136, 9) і ни въшто (134, 6).

З приіменників відмінні такі: во — въ (115, 2; 124, 21; 137, 24; 138, 21, 26; 159, 10; 160, 18); передъ — пред (120, 40; 129, 4; 132, 17; 140, 17; 148, 19; 150, 2; 151, 25); зъ — изъ (124, 5; 141, 36).

Із злучників відмінні: также — також (119, 25; 124, 7; 145, 35; 151, 30; 157, 16; 195, 1, 13); албо — або (114, 11; 118, 29; 120, 38, 39; 121, 1, 2; 123, 6, 16, 36; 126, 14, 15; 139, 13; 141, 17, 43; 149, 34; 151, 21, 25; 152, 15; 153, 22; 154, 32, 40; 155, 15; 156, 17, 18; 195, 42, 43, 45; 158, 29); а — и (114, 6; 131, 31; 153, 25); и — а (115, 2; 117, 2; 121, 29; 153, 23); предся — єднак (115, 12);

предсе — єднакъ (120, 13; 139, 27; 146, 13; 155, 37; 196, 22); хотя — хотяй (118, 26; 119, 24; 147, 36); же — иж (116, 20; 117, 23; 119, 38; 120, 5; 121, 30; 123, 31, 40, 43; 124, 30, 45; 125, 5, 8, 16, 19, 33, 36, 39; 133, 35; 136, 11; 143, 40; 144, 16; 145, 11; 146, 19, 31; 147, 11; 148, 38; 149, 6, 33, 36; 150, 6, 8; 151, 38; 152, 1, 26; 153, 1, 13; 154, 2, 6, 22, 35, 41; 155, 26; 156, 14, 19; 157, 12; 195, 18, 33, 39; 196, 6, 23, 28; 157, 41; 158, 9, 34; 159, 14, 26, 32, 35; 160, 23, 29, 33, 36; 161, 25); жебы — ижбы (117, 10; 118, 10; 120, 36; 131, 21; 140, 23; 143, 25; 145, 37, 39; 153, 35; 154, 41; 155, 3; 195, 10; 158, 14).

При подаванні відмін рукописного тексту „Унії" в порівнянні з друкованим мені залежить на виказанні відмінности тексту, а не маю зовсім на меті граматичного розбору мови рукописного тексту. Не звертаючи уваги на різнородність походження звукових і формальних змін у мові рукопису, старався я стягнути разом різниці тексту, що їх оплатилося стягнути разом, щоб ощадити місце, а інші виказую ось тут сторінка за сторінкою, зазначуючи скобками при відмінах рукописного тексту сторінки краківського збірника:

стор.	рядок	друк	рукопис
112	5	бестый	(223) звѣрей
113	22	искупеное	купленоє
„	24	на все	за все
„	35	загоняютъ	(224) заганяют
„	37	творечи	мнимаючи
„	39	бѣгутъ... зась	бѣжят... опят
„	40	догледати	досмотрити
114	5	жебы	якоже бы
„	6	тогды	теды
„	8	Лютаръ	Лютер
„	10	ебионъ	евіонъ
„	16	убѣчи	утечи
„	23	кгдысмы	кдысмо
„	24—25	радить и промышлять	радити або промышляти
„	26	старане нашо	стараніє наше
„	30	насмотрѣлися есмо	насмотрѣлисмося
„	32	здоровья нашего увездѣ	з'дравия нашого всяды
„	41	сынодами	(225) соборами
115	4	понурити	понуряти
„	24	бысмы	бысмо

стор.	рядок	друк	рукопис
115	35	насмотрѣлися есмо	насмотрѣлиєсмося
„	36	иновѣрцовъ	иновѣрников
116	9	мѣстецъ	(226) мѣсць
„	10	воспоминаю	въспоминаючи
„	17	стороны	строны
„	25	ознаймити	объявити
„	40—41	дратву... привлащивши... врадъ пастырскій	дратовь... привлащили... (227) уряд пастырскый
117	1	выворочаютъ	вывер'тают
„	3	оборочаютъ	обер'тают
„	7—8	на кій узявшы	але на запалень або костуръ в'зявши
„	12	ужалити	ужаловати
„	18	згодитисе	згажатися
„	23	теды	пак
„	26	брати своее... матеры	братіи своєи... матере
„	33	видомого	видимого
118	1	шкалютъ	шкалюют
„	13	умыслилемъ	(228) умыслил єм
„	21	якъ же	якоже
„	26	потросѣ и	троха
„	35	першый — о похоженю	прьвый о исхожденіи
„	38	о календару	о кален'дари
„	39	прыложиломъ	приложил єм
119	2	приложиломъ	приложилъємъ
„	8	быхмы	быхмо
„	15	нашы	нашѣ
„	19	згожаютсе	(229) згажаются
„	21	Ку тому... ижемъ	ктому... ижъ єм
„	26	жебысь	ижбы єсь
„	32	вжды	зав'жды
„	42	церымонеи	церемоніи
„	44	ненарушенне	ненарушено
120	7	килка	кол'ко
„	8	килко	кол'ко
„	10	тымъ	тых
„	11	кот(о)рыхъ	которыи
„	15	сакраментахъ	сакраментѣх
„	16	церымоніяхъ	церемоніах
„	26	обѣма	(230) обома

стор.	рядок	друк	рукопис
120	34	которая	котраа
121	4	умыслилемъ	умыслилъ єм
„	6	о которые	о которыхъ
„	16	церымонеи	церемонии
„	19	отправоватисе будетъ	отправовати будут
„	22	О похоженъю	О исхож'деніи
„	29	походитъ	исходит
„	33	отцами	отцы
122	3	светобливостю жывота	святобливостію житіа
„	28	сенодѣ	(231) соборѣ
„	29	всихъ	всех
„	31	отцовъ — выписалемъ	отцюв... выписал ємъ
„	34	Григорей Низкій	Григорій Нисенскый
123	10	Арияновъ	аріаном
„	31	Сарапіона	Сарафиона
„	35	хто	(232) никто
124	23	Троицы	Тройца
„	26	синодѣ	соборѣ
„	34	написалъ	писал
„	38	знайдуетъ	найдуєтъ
„	42	Сынови	сынови божієму
„	43	вину	причину
125	26	иньшыми мѣс(т)цами	(233) иными мѣсцами
„	28	оное	оно
„	41	однакъ	єд'накъ
„	45	о Духу	о дусѣ
126	7	дивно	дивнои
„	9	показуетъ	оказуєтъ
„	14	Евга	(234) Ев'ва
„	17	по Греческу такъ се въ собѣ маютъ	по греческу и по латинѣ писаны сут
„	29	яко	якоже
„	32	Сынови	сыну
„	43	похоженье	похож'деніє
127	3	выникающее жерело	выникающую студницю або жерело
„	13	обудвухъ	обудвох
„	15	изъ обудвухъ	от ободвохъ
„	17	благій ижъ	блогый иже
„	18	увесь	зуполный

стор.	рядок	друк	рукопис
127	20	сотворене якое	сътвореніє святоє
„	21	толко	токмо
„	29	бовѣмъ	бо
„	39	называетъ	(235) называютъ
„	45	вѣруемъ	быти вѣруємъ
128	3	подобные слова тому	подобны ктому слова
„	5	Весаріонъ	Висаріон
„	20	Духъ	духом
„	38	Отцовый	отцов'скый
„	43	на сынодѣ 8 Флореньтейскомъ	собора н Өлорентейского
„	45	о похоженью	о похожденіи
129	4	розерваніемъ единоцства	(236) розор'ваніємъ єдиноцътва
„	5	зезьволившысе	зозволившися
„	8	сынодовыхъ	соборовых
„	10	оденъ	одинъ
„	16	похоженье	похожденіє
„	23	похоженію	похож'денію
„	28	сынодѣ	соборѣ
„	31	синодовыхъ	соборовых
„	33	симболу	символа
„	44	спречаютъ... всихъ	сперечаютъ... вшиткых
130	1	иновѣрцовъ	иновѣръниковъ
„	4	порожніе	порожнѣє
„	18	душы задержываны	(237) душѣ задрьжаваныи
„	19	квадранта	квар'тника
„	26	Гомиліи	гомиліа
„	28	умерлые не плачомъ	усопшіи не плачем
„	38	вжытокъ	ужитокъ
„	39	Луки	Лучину
„	40	теды	пак
„	44	выступкахъ	выступкох
131	12	должейшое	длъшеє
„	15	одыймуетъ	отимуєть
„	19	грѣхъ	грѣхы
„	23	дей	повѣдат
„	25	апостолское сентенцыи	(238) апостольского реченіа
„	27	дей	повѣдат

стор.	рядок	друк	рукопис
131	28	Евсебей	Евсевій
„	30	тривати	трьвала
„	31	не заховавшы	понехавши
„	32	на вѣки	вьвѣкы
„	35	страшливые	страшливѣ
„	36	Катехизы... мистакгокга	катихисис... мистагогикы
132	8	зестью зъ сего жытія одны	зыйтію с того свѣта єдини
„	10	потопленья подыймутъ	погибелную подимут
„	14	светцахъ	святъцѣх
„	20	довожу... которыемъ	довожду... которыи ємъ
„	22	бачилъ	видѣл
„	25	Римского	римъского доводы
„	36	на мѣстцу... сынодахъ	(239) на мѣсци... соборох
„	39	першомъ сынодѣ	прьшом соборѣ
133	23	имуща	имуще
„	28	послѣ нихъ	послѣдѣ вьсѣхъ
„	36	се	тое
„	39	Рымской	римстѣй
134	3	ознайменую	ознаймую
„	5	настопованье	наступленіє
„	10	заслѣпѣніе	заслѣпленіє
„	21	въ Евангеліи Учителномъ	(240) въ еvаггеліи учительской
„	22	Рускомъ друкованомъ... цалый	руской друкованой... цѣлый
135	6	дей съ церкви	повѣдатъ от церкви
„	12	мужей	людій
„	14	судьею всѣхъ	судією вьсѣм
„	19	вглянулъ	надъсмотрѣлъ
„	21	сынодовымъ	соборовым
„	22	посыланый	посланый
„	23	теды	пакъ
„	29	дей	(241) мовит
„	30	сыноду	собору
„	33	Видь же	Смотриж
„	35	догледати... сынодовые	досмотряти... соборныи
„	41	писалъ, жебы	написалъ, ижеби
„	42	не мѣли	нѣ мали
„	45	Абовѣмъ	Бовѣм

стор.	рядок	друк	рукопис
136	2	патрыарху Царогородского	патріарха царигородского
„	8	розезналъ	розозналъ
„	11	значитсе	знати
„	12	прызнаетъ	признавает
„	16	Евдокію	Ев'доѯію
„	18	на мѣстьцу	на мѣсце
„	20	заклялъ	клял
„	24	вамъ чинимо	чиню
„	25	противко	против
„	36	дей	(242) мовит
„	37	зверьхніе сего	звер'хности всего
„	40	которыесмо	которыи єсмо
137	6	Сознай	Зознай
„	7	старшенство	старѣйшиньство
„	27	иную	ину
„	33	о нѣкоторой речы	о нѣкоторыи рѣчи
138	15	Сардикейского	(243) сардійского
„	27	хочетъ	хощет
„	34	сущыи	сущеи
139	5	Средского	сар'дійского
„	6	опису(е)тъ	пишет
„	8	календару	пасхаліи
„	18	немаль всѣ	мало не всѣ
140	16	Христова	(244) Христовы
„	19	сходила	выходила
„	24	справомъ	справам
„	26	дни	дны
141	6	сенодовыхъ	соборовых
„	15	смотрѣти	(245) досмотрѣти
„	17	чы... чыли	ци... ци
„	18	и	или
„	25	зъ	от
„	31	знявшы	снявши
„	37	Присмотрисежь	Присмотрижся
142	8	преходилъ	переходил
„	15	тая положона	тых положено
„	16	припала .. ижъ	припадала... юж
„	21	замѣроного кресу	замѣреного крису
„	35	сынодѣ	(246) соборѣ

стор.	рядок	друк	рукопис
142	37	послѣ сыноду... сынодѣ	послѣдѣ собора... соборѣ
„	41	было собранье	было собрано
143	1	светилсе	святили
„	2	вѣдати	знати
„	4	теды	пакъ
„	5	присмотрижесе	присмотрижся
„	9	кресу... назначоно	криса... назначено
„	13	зрозумѣти	розумѣти
„	14	треба	потреба
„	21	полню	полнію того мѣсяця
„	23	пасцей	пасцѣ
„	32—33	яко се теперешнего року 95 стало	яко ся было року ч҃є притрафило
„	36	жесмы	(247) иж мы
„	42	откажу	отповѣм
144	6	творечи у апрѣлю	сподѣваючися у априли
„	13	чи Рымлянове	ци римляне
„	17	потребовалъ	потребуєтъ
„	19	абысмы... замѣроного кресу	абысмо... замѣреного криса
„	20	преходили	переходили
„	33	пасхаля пасхалею	пасхаліа пасхалією
„	35	розумѣтимѣшъ	розумѣєшъ
„	38	быле	єдно
„	43	людьцскихъ	людскых
„	44	порученью	порученіи
145	2	срокгую	(248) срогую
„	24	написаломъ	написал єм
„	25	омовляти	окрашати
„	26	не мало	далеко немало
„	27	которые... явное	котрыи... явныи
„	31	былъ	бывалъ
„	35	вѣручи	вѣрячи
„	36	кгды	кдыж
„	38	Божьего	святого божієго
146	1	отказать	отповидѣти
„	8	балвофальцами	болванохвал'цами
„	10	жесмы	иж мы
„	16	братьею... одна	братією... єдина
„	18	заслѣпѣнье	(249) заслѣпленіє

стор.	рядок	друк	рукопис
146	20	вѣришъ	вѣруєш'
„	30	слыхалесь! Алить	слыхал єс, алити
„	33	о вѣры	о вѣрѣ
„	42	вглянешъ	възриш
147	1	бальвофалцою потрискиваетъ	бол'ванохвалцею потрѣсковает
„	12	анижли зъ Рымляны	нѣж с папѣжниками
„	13	напротивъ	против
„	16	неукій	ненаученый
„	32	Анкгиліи	(250) Ан'гліи
„	44	списы	списки
148	3	анижлисмы	анѣжлисмо
„	18	котороежъ колвекъ речы	которыижколвек рѣчи
„	24	бачечи	видячи
„	27	преложилемъ	преложил єм
„	42	жебысь	(251) ижъбыс
„	43	откуль	отколе
149	9	прогледѣлъ	презрѣлъ
„	18	на своемъ мѣстьцу	на своим мѣсцю
„	24	однымъ межы иными	єдиным межи ин'шими
150	6	однымъ	єдным
„	11	опатреный	осмотрѣный
„	17	дъяволскую	діаволю
„	19	одного	(252) єдного
„	22	Авкгустинъ	Ав'густин
„	26	папежовъ	папѣжѣ
„	29	Бонифацыуша	В(о)ниѳан'тіа
„	34	одну	одину
151	17	устанетъ	ослабнет
„	25	монархіе	монархіи
„	27	Медовъ	мѣдяновъ
„	29	Макидоніянъ	макидонянъ
„	36	знищоно, зепсовано	знищено, зоп'совано
152	3	царство... азали	панство... (253) изали
„	5	росказывать	росказовати
„	8	осязалъ	оказал
„	29	балвана	блъвана
„	30	фаленью	хвалѣнію
„	36	мѣстѣ... сославитъ	мѣсци... зославит

стор.	рядок	друк	рукопис
152	39	дорогимъ	и многоцѣн'нымъ
153	16	ко	къ
„	27	мѣшкаютъ	(254) живут
„	29	взывати	призывати
„	30	взываетъ	призываєтъ
„	31	кажетъ	велитъ
„	32	церквахъ	церкви
„	34	тогдыть	тогдыти
„	37	балвановъ	бол'ванов
„	40	светецъ	святицъ
„	42	малеваныхъ	писаных
154	3	мнѣйшимъ	меншим
„	7	вывышилсе	възвысился
„	11	сыноды	соборы
„	13	княжета	княжата
„	14	врадовъ	урядов
„	16	якомъ	яко єм
„	18	обмовляю	окрашаю
„	20	обмовляютъ	окрашают
„	22	повѣдаю	отповѣдаю
„	25	вынестися	възнестися
„	28	выворочаютъ	вывер'тают
„	37	вѣдже	вид'же
„	40	минаютъ	минуют
155	4	ркучи	рекучи
„	8	взываетъ	(255) призываєтъ
„	20	Гиларей	Ев'ларій
156	27	мѣстцу	(256) мѣсци
157	13	церковю	церквію
„	14	поганомъ	поганум
„	17	Янъ	Іоан
„	24	сниде	снійде
194	2	великую	велику
„	9	быше	бяше
195	18	должей	(257) дол'шей
„	23	учюлъ еванъгелии	учил въ єvаггеліи
„	38	А откуль же	Отколеж
„	39	сегоднешънихъ, одтулъ	можнейших, оттол
„	42	преносятъ	переносят
„	43	скороченью	скороченіи

стор.	рядок	друк	рукопис
195	44	шести	шестех
196	5	кажутъ	велят
„	8	цалыхъ	цѣлых
„	14	маемь	маєшь
„	18	А якъже	Якож
„	20	временахъ	временох
„	27	науки Хрыстовы	Христова казаня
„	34	одни	єдни
„	39	дей... третие	(258). дѣ... иншіи
„	40	пришествию	пришествіи
„	41	четвертый повѣдаетъ	иншіи повѣдают
157	36	якъ же	якоже
„	38	Нароженью	нарожденіи
158	1	Нароженью	нарожденіи
„	11	тогдыть	тогдыти
„	21	объявенью	обявлѣню
„	23	звѣрино	звѣріино
„	24	человѣческо	чловеческо
159	2	Яко	(259) А
„	7—8	блудные... Збавитель	облудные... Избавитель
„	9	повѣдилъ	повидѣл
„	10	Гиларій	Евларій
„	30	обчого	объщого
„	32	Месіяшъ	Месіа
160	9	обявенью	объявленіи
„	10	почстено	почтено
„	11	Потуль	Потол
„	13	Казанію	сказанію
„	15	съ колѣна Данъ	от колѣна Данова
„	17	съ поколѣнья Данъ	съ поколеніа Данова
„	24	Данъ	Данова
„	26	Авкгустинъ	Августинъ
„	29	зъ	от
„	35	съ поколѣнья Данъ	с поколеніа Данова
161	1	антихристовы, которыми	антихристове, которыми войсками
„	2	людей	люди
„	8	уды... предотечи	члонци... предтечи
„	10	ѣхали	ихали
„	11	царество папезское	царство папѣзкоє

стор.	рядок	друк	рукопис
161	12	розстегали	розширяли
„	16	ебионитове	евионитове
„	23	преслядовали	преслѣдовали
„	27	трывати	трьвати
„	32	потомъ	потому

Переглядаючи виказані відміни рукописного тексту в порівнянні з друкованим, запримічуємо, що вони в меншій мірі заступають слова друкованого тексту церковнослов'янізмами, а в далеко більших розмірах ідуть назустріч живій українській мові й дають, думаю, цінний матеріял для дослідів над історією нашої мови. Церковнослов'янізми стануть самозрозумілі, коли пригадати тодішню нашу книжну мову з одного боку й безсумнівний духовний стан того, що списував рукопис, із другого. Правдоподібно, не дурно він зацікавився датою смерти перемиського епископа: легко це пояснити його приналежністю до перемиської епархії.

Що рукописна „Унія" копія, це також безсумнівна річ. Указує на це маса помилок і навіть недорічності, що їх лишаю цілком без уваги. Що той, хто списував рукописну „Унію", не знав грецької й латинської мови, це можна думати на підставі того, що він пропустив грецьку й латинську цитати друкованого тексту,[1]) заступивши їх ствердженням, що це писане по грецьки й латинськи. За те тільки гіпотетично можна розв'язувати питання, з чого зроблена рукописна копія: з друку, чи з рукопису. Проти того, щоб копію зроблено з друкованого тексту, промовляє за велика відмінність рукописного тексту. Ця відмінність посунена до таких меж, що рукописний текст можна вважати окремим прoредагуванням. Коли припустити, що текст краківського рукопису копійований з друкованого тексту, то таке припущення вимагає зараз пояснення зміни його мови бажанням приложити її до потреб українського населення даної землі, щоб лекше поширити „Унію" рукописним шляхом чи й при помочі друку.

Можна ще пояснити велику відмінність рукописного тексту в порівнянні з друкованим іншим способом, а саме, що копія краківського збірника зроблена з копії, що була відписом рукописного тексту автора, відданого до друку. Відомо, що друкарями були тоді люди, здатні перемінити правопис і мову, збли-

[1]) Памятники полемической литературы, II, стор. 126.

жаючи їх до мови своєї та свого оточення.[1]) Таким способом стануть легко зрозумілі білорусизми в мові автора українця, не зважаючи на спільну тодішню літературну мову для українців і білорусів. Таким робом на дуже велику відмінність мови „Унії" в краківському рукописі в порівнянні з друкованим текстом зложилися б відміни, що їх поробив віленський складач, і відміни в напрямку місцевого говору того, що робив відпис із копії рукопису автора або й самого авторського рукопису, бо й такі відміни самозрозумілі. Правда, такому здогадові перечила б мова пізніших віленських друків, приписуваних Потієві, та його листів до віленців, й менше більше така ж, як і в „Унії", але на це можна запримітити, що мова друків у великій мірі була залежна від складача, а мова листів і пристосовувалася до середовища, що для нього вони призначувалися, й могла підпасти під вплив друкованих у Вільні речей.

Що автором „Унії" був українець, а саме Іпатій Потій, про це не може бути сумніву. Вистане перечитати присвяту „Унії" Теодорові Скуминові, щоб це добачити. Тому й історик церкви Макарій і проф. В. Завитневич уважали Потія автором безіменної „Унії", а окрему студію присвятив творові й авторству „Унії" проф. К. Студинський п. н. „Pierwszy występ literacki Hipacyusza Pocieja" (Львів, 1902, стор. 80). За авторством Потія прибуває тепер новий аргумент: традиція, що він був автором „Унії".

---

2. ДО РОЛІ ПЕТРА АРКУДІЯ В ПОЛЕМІЧНОМУ ПИСЬМЕНСТВІ.

Заведення релігійної унії на українських і білоруських землях викликало відразу потребу письменницьких сил для її пропаґанди й оборони. Свідомий цього був Рим, роблячи заходи, щоб між вихованцями колеґії св. Атанасія, що її заснував 1577 р. Григорій XIII, були також східні слов'яни. Згадана колеґія мала на меті приготовити католицьких місіонарів для народів східнього православ'я, а завершенням місіонарської діяльности була пропаґанда й оборона католицької віри при помочі друкованої книги. Щоб відповідно приготовитися до такого будучого свого завдання, вихованці колеґії постійно вправлялися в диспутах, щоб навикнути до оборони правд віри, та в письменних виро-

---

[1]) Мова друкованої „Унії" звертає на себе увагу ось чим: побіч систематичної форми „се" таки тут і там задержалося „ся"; така сама справа з м'якістю й твердістю тощо.

бах із такою самою метою. Коли вже вихованець присвоїв собі правди католицької віри, він знайомився з полемічним письменством, з творами Марка Єфеського, Палами, Максима Плануди з одного боку та з другого з грецькими писаннями кардинала Вісаріона, Івана Векка, протосінгела Григорія, Юрія (Геннадія) Схоларія, Дмитра Сидонія, Юрія Трапезунтського, св. Томи, папи Льва IX та з постановами вселенських соборів католицької церкви.[1])

Перший доктор колеґії св. Атанасія, доктор філософії й теології Петро Аркудій, грек родом із острова Коркири, одержав своє місійне призначення на східньо-слов'янські землі. Цього Аркудія вислав Рим на прохання луцького католицького епископа Бернарда Мацейовського на українські й білоруські землі Польщі, де він „прилюдними диспутами й приватними розмовами, уладженими по всіх усюдах, багатьох переконав про правду й головно з'єднав їх із римлянами, неприхильних їм у більшій частині від дитинства".[2]) Таке зазначила про Аркудія рукописна „Collegii Graecorum a Gregorio XIII pontifice maximo Romae instituti historia", перехована в архіві колеґії св. Атанасія в Римі, й додала про Потія твердження, що те, що Потій „пізнав правду та приліг серцем до неї, по Бозі сливе тільки одному Аркудієві завдячуємо".[3]) При повороті Потія з Риму він другий раз вибрався з ним і на території його влади прожив кільканадцять літ. В 1599 р. король надав йому Торокани в кобринському повіті. З цим наданням в'яже „Obiaśnienie niektórych konstytucyi zakonnych reguły Swiętego Oyca naszego Bazylego Wielkiego, na różnych congregacyach stanowionych, począwszy od kongregatiey pierwszey Nowogrodowickiey w roku 1617 ąż do roku 1703 odprawowanych" його причину. А саме в додатку до згаданого „Obiaśnienia" описані „rządy po archimandriach". В інформації про Торокани сказано, що наперед Торокани надав король Потієві на берестейські школи, а „від нього дістались опісля Торокани Аркудієві",[4]) а в додатку маємо доповнення звістки. По зазначенні, що Потій одержав Торокани 1598 р., сказано про Потія, що він відступив своє право на Торокани

[1]) К. Харламповичъ. Западнорусскія православныя школы XVI и начала XVII вѣка. Казань, 1898, стор. 484.

[2]) Émile Legrand. Bibliographie hellénique. Париж, 1895, стор. 214.

[3]) Там само.

[4]) Археографическій сборникъ документовъ относящихся къ исторіи Сѣверо-западной Руси. Т. XIII. Вильна, 1902, стор. 23.

„Arkudiuszowi Greczynowi, doktorowi w piśmie świętym, ktury xięgi przeciwko schyzmie pisał“.[1])

Про це надання згадує й василіянський письменник Гнат Стебельський у своїй замітці про Аркудія, додаючи до того, що Потій зробив Аркудія пинським деканом і наділив його багатьома іншими ласками. „А завдячуючи ці ласки й добродійства, Аркудій писав учені книги проти схизми або греко-руської апостазії (бо не тільки на диво добре знав ґрецьку й латинську мови, але й у письмі був досконалим доктором), а передівсім против аріянина Христофора Бронського, що за плату (przenajęty) від князя Острозького Костянтина Костянтиновича, київського воєводи, неприятеля св. єдности, боронячи православних (nieunitów), писав злосливо против уніятів 1597 року під ім'ям Філалета. Даючи відправу на цю його богохульну книгу під заголовком Апокрізіс, Аркудій основно збив її своєю книгою під назвою Антіррезіс, що також під чужим ім'ям Філотея написав її основно й гарно в латинській мові й подав до друку 1598 року“.[2])

Потій покористувався вченістю Петра Аркудія, щоб мати свій катихизм. Останній написав „Суму християнської науки“ й лишив у віленському манастирі, але вона найшла доступ і до інших манастирів і шкіл; бодай супрасльський манастир мав її примірник уже в 1614 р.[3])

Що ж торкається справи, чи був Аркудій автором „Антіррезіса“, сумніви проти цього підніс проф. Скабаланович, що в Потієві бачив автора згаданої книги. З огляду на суперечність у звістці Стебельського, що писав про видання „Антіррезіса“ в латинській мові в 1598 р., коли тим часом ми маємо видання з 1599 р. в тодішній нашій книжній мові й польське видання з 1600 р., Скабаланович дав віру словам „Перестороги“. Я позволю собі навести ці слова тут у повному контексті. „Дивно єсть всѣмъ, для чого и Потѣй епископъ пишучи крыєтъ своє имя у своихъ книжкахъ, полныхъ всякоѣ прелести и подпокрытья свѣтлости; а чому на свѣшницѣ не стоитъ, абы всѣ видѣли свѣтлость єго? Иншихъ въ водѣ утопляєте, повинны будучи сами, увязавши собѣ камень до шыи, утопитися, яко и Христосъ казалъ. И выдали єсте остатную книжку свою

---

[1]) Там само, стор. 27—28.

[2]) Ign. Stebelski. Dwa wielkie światła. Друге вид. Львів, 1866, стор. XIV—XV.

[3]) К. Харламповичъ. Западнорусскія православныя школы, стор. 521

противъ книжки нѣкоего Филалета, грозячи ему кіемъ; и пишетъ Потѣй въ тыхъ же остатныхъ книжкахъ своихъ нынѣшныхъ о новомъ календару, который есте въ Римѣ по Руску выдруковавши, принесли зъ Риму, хвалячи той богопротивный календаръ, яко есть добрый и весьма потребный; и нѣякого Лятоса, который противъ нового календаря мѣнуцыи выдаетъ, оповѣдѣли есте и до Риму на науку ему радите ѣхати, абы ся отъ клопоту рыхлѣй сего свѣта вызволилъ".[1]) На думку Скабалановича автор „Пересторогиˮ приписує Потієві твір, виданий проти Філалета, „а з коротких його заміток про зміст цього творуˮ видко, що під ним розуміється „Антіррезісˮ.[2])

Правдоподібний час написання „Пересторогиˮ визначує акад. М. Грушевський на літо 1605 р.[3]) В тому часі ані „Антіррезісˮ не був останньою книгою, виданою уніятами проти православних, ані нинішньою, а як автор „Пересторогиˮ вжив тут цього слова, то в такому розумінні, в якому була „нинішньоюˮ Потієва „Уніяˮ й видана в Римі 1595 р. брошура про календар і дальші уніятські видання проти православних аж до часу написання „Пересторогиˮ. А в тім досліди над „Пересторогоюˮ ствердили значний процент баламутних звісток, поданих у ній. До того сам змисл наведених слів не такий ясний. Автор дивується, чому Потій не підписує своїх творів своїм ім'ям, потому закидає уніятам, що інших топлять у воді, бо от і Філалетові грозять києм і Лятоса раді б позбутися, і в цей свій закид вплітає слова, що Потій пише „въ тыхъ же остатныхъ книжкахъ своихъ нынѣшныхъ о новомъ календару, который есте въ Римѣ по Руску выдруковавши, принесли зъ Римуˮ. З цього тексту може також виходити, що просто автор „Пересторогиˮ приписує Потієві видану 1595 р. в Римі брошуру про календар, а далі й всяке інше уніятське видання, що захвалювало новий календар.

Так само за авторством Потія, як думав Скабаланович, не промовляє та обставина, що присвяту книги литовському канцлерові Льву Сапізі написав по латински Потій, як указували б деякі вислови з неї. Полишаючи на боці те, чи дійсно згадану

---

[1]) Акты, относящіеся къ исторіи Западной Россіи, IV. Спб. 1851, стор. 225.

[2]) Ник. Скабалановичъ. Объ Апокрисисѣ Христофора Филалета. Спб. 1873, стор. 56—57.

[3]) Мих. Грушевський. Історія української літератури. Т, V. Друга половина. Київ, 1927, стор. 404.

присвяту писав Потій, і приймаючи її за Потієву, треба сказати, що Потій мав право написати присвяту книги і як безсумнівний автор „Отпису клирыкови Острозъкому“, надрукованого на кінці книги, й ще більше як митрополит, відповідальний за писання, що в справах віри виходили з уніятського табору.

Не певний критерій і означування авторства в даному разі на підставі великої подібности, чи навіть ідентичности, в думках і висловах „Антіррезіса“ з іншими речами, що їх автором була без сумніву дана людина, що її бажаємо наділити авторством безіменного писання. Вистане уявити собі, як у справі оборони релігійної унії, що їй безоглядно всякими способами протиставився православний табор, без сумніву відбувалися спільні наради всіх, що могли піднести якийсь арґумент, як поодинокі арґументи й вислови ставали таким робом свого роду loci communes, а в тім як і тут без сумніву грав першу ролю Аркудій, вправлений в полеміці в атанасіївській колеґії й присланий з Риму на територію влади Потія йому на поміч і на сторожування над вірністю католицтву новоприєднаних до Риму ісповідників, аби побачити слабкість подібного доказового матеріялу.

Проти думки Скабалановича, а по боці Стебельського забрав голос проф. Ґолубєв у своїх „Библіографическихъ замѣчаніяхъ о нѣкоторыхъ старопечатныхъ церковно-славянскихъ книгахъ, преимущественно конца XVI и XVII столѣтій“.[1]) Дуже важну звістку для вирішення авторства „Антіррезіса“ приніс виданий у 1895 р. третій том „Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des grecs au dix-septième siècle“ професора новогрецької мови в паризькій школі живих східніх мов Еміля Леґрана. Навівши польський заголовок „Антіррезіса або апології“ й подавши зверхній опис книги, автор зазначив, що деякі автори приписують слушно авторство безіменно виданого твору Петрові Аркудієві, бо „це приписування вповні оправдує існування, в наших руках, рукопису, що містить латинський текст Антіррезіса“. Рукопис походить із XVII в. й має значно пізніше написаний заголовок: „Petri Arcudii Corcyraei Apologia aduersus Christophorum Philaletem“.[2]) Що Леґран не написав легкодушно своїх слів про те, що рукопис містить латинський текст „Антіррезіса“, за цим промовляє і його наукове ім'я й слід його праці над порівнюванням латинського й польського тексту

[1]) Труды Кіевской Духовной Академіи, 1876, т. I, стор. 154—161.
[2]) Émile Legrand. Bibliographie Hellénique, III, стор. 221—222.

в ствердженні різниць між ними. А говорячи про передмову польського видання, згадує Леґран, що автор звидів Корфу, Кефалонію, Занте й Церигу.[1]) Це мова про ті слова передмови, де автор говорить, що хоча греки не святкують дня Божого Тіла, але грецькі попи спільно з латинськими відбувають у церковних уборах цього дня процесію, „o czym wszyscy dobrze wiedzą, ktorzy w Korcyrze, Cefalonij, Cerygu, w Korfie y Zacyntu bywają"[2]) — до речі, звістка, що могла походити тільки від Аркудія. Під враженням звістки проф. Леґрана про латинський текст „Атіррезіса" написав проф. Харлампович, що Леґран раз на завсіди „рішив питання про автора Антіррезіса — в користь Петра Аркудія".[3])

Інакше подивився на справу авторства „Антіррезіса" член петербурзької Археографічної Комісії й добрий знавець полемічного письменства з його текстів Петро Гільтебрандт, що передруковуючи під своєю редакцією текст „Антіррезіса" в третьому томі „Памятниковъ полемической литературы", заговорив про Потія як автора цієї книги. Хоча вихід цього тому „Памятниковъ" позначений 1903 р., але проф. К. Студинський мав його в руках пару років швидше, коли покликується на нього в своїй праці „Хто був автором *'Αντίῤῥησις*-а з р. 1599?", надрукованій в XXXV й XXXVI тт. наших „Записок" із 1900 р. В своїй праці розбирає автор думки Скабалановича й Ґолубєва в справі авторства „Антіррезіса" та, збиваючи думки останнього, доказує, що автором „Антіррезіса" був таки Потій. Поперше в „Антіррезіс-і" надруковано історичні акти, що про них міг знати тільки Потій, як напр. його кореспонденція з кн. Острозьким. До цього можна запримітити, що саме кн. Острозького мав Аркудій головно на оці, й насувається здогад, чи навіть кореспонденції Потія з князем не інспірував Аркудій.[4]) Але з другого боку безсумнівна

---

[1]) Там само, стор. 225.

[2]) Памятники полемической литературы въ Западной Руси. Кн. III. Спб. 1903, стор. 494.

[3]) К. Харламповичъ. Западнорусскія православныя школы, стор. 494.

[4]) На цей здогад наводять дуже значучі слова рукописної історії колеґії св. Атанасія про ролю Аркудія в навертанні Острозького на унію: „Multum quoque Arcudius ac diu cum Ostroviae duce et Chioviae palatino de religione saepe contulit, cuius implexas perplexasque quaestiones felicissime semper cum explicasset, eiusque ditionis popularibus maxime satisfecisset, mirum in modum hominis animum ad ineundam cum romano pontifice concordiam inclinaverat. Verum aulicorum suasionibus distractus, calvinianae quoque sectae ab hominibus, qui illum ad suas partes traducere conabantur, in romani

річ, що в усякому разі „не можна виключити співучасти Потія в укладі названого полемічного твору, чи то в формі достарчення матеріялу, чи вияснення його змісту."[1])

Далі основно виказані в праці проф. Студинського подібні чи й ідентичні гадки й вислови, що приходять в „Антіррезісі" й інших творах Потія або приписуваних йому. А що в своєму „Отпис-і" на лист Клирика Острозького відсилав його Потій „до отказу неякого побожного мужа Өилотия и до книжокъ, названыхъ Ангирызисъ",[2]) автор побачив у цих словах доказ, що „латинське видання полеміки против „Апокрізіса" існувало і що воно вийшло під іменем Філотея, а не Аркудія. З противставлення (в письмі Потія) твору Філотея книжкам *Ἀντίῤῥησις*-а виходило би ще, що твір Філотея не вийшов під заголовком *Ἀντίῤῥησις*-а. З сего противставлення і з факту, що польський текст вийшов без імени автора, виходило би також, що маємо тут до діла з двома полемічними творами, зовсім окремими, згідними між собою щодо змісту лише самим предметом, против якого зовсім незалежно від себе полемізують.

„Коли б наш останній здогад — додавав автор — був неоправданий і коли б відносини латинського тексту до текстів, польського і руського, були такі, як оригіналу до перекладів, то тоді мусіли б ми назвати автором латинського тексту Потія, а не Аркудія, з причин, якими ми доказували, що автором слав'янських текстів *Ἀντίῤῥησις*-а був Потій."[3])

Найновіший історик нашої літератури акад. М. Грушевський признає „Антіррезіс" твором Потія, але не виключає й участи Аркудія в ньому. Уважаючи „Антіррезіс" головним твором Потія, запримічує автор: „Можна допустити, що Петро Аркудій, котрого традиція називала автором сього твору, брав якусь участь в його укладанню — напр. зібрав богословський матеріял против виводів Філалета. Сей учений грек... дійсно був помічником і співробітником Потія, і міг брати участь в його літературних працях. Тим може пояснюватись, що в уніятських кругах його ім'я зв'язалось потім з „Антіррізісом" як найбіль-

nominis odium inflammatus, optimae frugis plenum consilium, quod dudum animo conceperat atque versaverat, executioni nunquam mandavit" (Émile Legrand, Bibliographie Hellenique, стор. 215).

[1]) Д-р К. Студинський. Хто був автором *Ἀντίῤῥησις*-а з р. 1599? (Записки, тт. XXXV—XXXVI, стор. 7—8).

[2]) Памятники полемической литературы, III, стор. 1115.

[3]) Д-р К. Студинський, Хто був автором *Ἀντίῤῥησις*-а з р. 1599? (Записки, тт. XXXV—XXXVI, стор. 20).

шою з Потієвих праць. Але при тім всім „Антіррізіс“ настільки правдиво показує Потієву руку, і догматична дискусія, котру можна б уважати ділом Аркудія, так відступає на другий плян перед моментами політичними, чисто Потієвими, та його особистими порахунками з православною опозицією, що приходиться думати, — коли Аркудій постачав деякий матеріял, чи може був ужитий Потієм умисно за шірму його авторства, — все таки обробив матеріял і надав йому літературну форму Потій! Вона безсумнівно Потієва. Цілий ряд паралельних місць і буквально тотожніх виразів зв'язує Антіррізіс з одписом Клирикові. Не кажучи про загальну подібність, або тотожність поглядів і гадок.“[1])

Та не зважаючи на наведені авторитетні голоси, справа авторства „Антіррезіса“ все таки викликує деякі сумніви. Передівсім досі не віднайдено окремого від нього друкованого латинського тексту. Наскільки думати на підставі сучасного полемічного письменства, де є звістка тільки про одну відповідь Філалетові з уніятського боку (напр. у писаннях Мелетія Смотрицького), латинський текст, якщо він був надрукований, був у головній основі ідентичний з текстом слов'янських видань із 1599 й 1600 рр. У всякому разі існував без сумніву рукописний латинський текст „Антіррезіса“, на що вказує знахідка проф. Леґрана. Беручи під увагу різниці, хоча й незначні, між обома слов'янськими текстами „Антіррезіса“, їх легко пояснити перекладом із латинського тексту без огляду на те, чи одна, чи дві особи були перекладачами.

Сама будова „Антіррезіса“ така ж, як і будова виданого 1637 р. в Римі твору Петра Аркудія „De purgatorio igne adversus Barlaam“. Річ у тому, що автор „Антіррезіса“ збиває таким робом Філалета, що наводить дослівно чи в своєму переповідженні тезу Філалета й на це дає свою відповідь (respons), а в згаданому творі Аркудія, виданому в рівнобіжних грецькому й латинському текстах, також чергуються „textus“ і „responsum“ із собою.

В доказуванні Потієвого авторства „Антіррезіса“ протиставляють спокійний тон писань Аркудія живому писанню своїх речей у Потія. Тим часом і Аркудієві закидають неспокійний тон в його писаннях. „Засади Аркудія добрі, але бракує часто в його творах порядку й стиль дещо занедбаний. Метою його

---

[1]) М. Грушевський. Історія української літератури, V, стор. 392.

праць була оборона римського костела. Лев Алляцій признає йому справедливість, але його ревність уважає дещо за великою" — характеризує його польський автор.[1])

На ролю Аркудія й близькість його до Потія вказують ось які арґументи. Архієрейську присягу нареченого на полоцьку, витебську та мстиславську архіепископію „священноинока" Гедеона Брольницького, зложену 1 серпня 1601 р., потвердили як свідки Кирило Терлецький і Петро Аркудій, останній так: „Coram Ill-mo ac R-o Hypatio Pocey Metropolita Archiepus Polocensis fecit hanc Confessionem fidei me praesente Petro Arcudio presbytero Graeco philosophiae ac s. theologiae doctore."[2]) Копія другого пізнішого документу зберігається між матеріялами до історії унії, скопійованими заходом митроп. Андрія Шептицького з римських архівів і переховуваними в Національному Музеї у Львові. Ось він:

„Ego Petrus Arcudius fidem facio quibus interest scire, quod Rutheni habent lithurgias Beati Ioannis Chrysostomi et Basilii Magni, in eorum linguam fideliter versas, quae lithurgiae nullum errorem contineut. Quocirca quando eorum antistites inierunt concordiam cum Romana Ecclesia tempore Clementis Octavi, sine ulla difficultate sacrum habuerunt in templo Sancti Athanasii. Et ego missus a Sede Apostolica in illas regiones et in Russia degens saepissime concelebravi cum illorum archieppo metropolitano. Quare si nihil aliud obstat, hoc est, si in aliis dogmatibus fidei conveniunt et existunt in sancta unione, admittí poterunt ad rem divinam faciendam et celebrandum sacrum. In quorum fidem praesentem syngrapham manu propria subscripsi die 7 mensis Augusti anno domini millesimo sexcentesimo vigesimo sexto. Petrus Arcudius manu propria."

Коли правда, що Петро Аркудій навернув Потія на унію,

[1]) Encyklopedja kościelna, I, Варшава, 1873, стор. 409. Алляцій дає таку характеристику Аркудія: „vir pius, integer, veritatis amans, sectariorum hostis, quorum et nomina abhorruit, plus tamen aequo ardentius; et cum posset saepenumero rationibus, iniuriis maluit tutari sententiam. Sic, dum omnia, quaecunque excerpserat, in quocunque argumento dicere studet, plerumque a proposito digressionibus, iisque longissimis, rem et orationem perturbat." Про його місію на українських землях написав ось що Алляцій: „Nam semel atque iterum missus est a Clemente VIII Pontifice maximo, maximis de rebus, ad Ruthenos, ut videlicet inter ipsos ortas de fidei veritate controversias dirimeret atque componeret; qua in re magni eius opera aestimata est, nam semper re bene gesta discessit." (Leonis Allatii de ecclesiae occidentalis atque orientalis perpetua consensione, libri tres. Колонія, 1648, стор. 999).

[2]) Описаніе документовъ архива западнорусскихъ уніатскихъ митрополитовъ, I, Спб. 1897, стор. 111, № 248.

то, очевидно, в Потієвій „Унії“ маємо арґументи, що ними Аркудій перетягнув Потія з православ'я на унію. Що Аркудій був причасний і при відповіді Філалетові, це безсумнівне, коли зважити, що саме його місія на нашій землі мала за завдання сторожити за чистотою католицьких правд у новоприєднаних до Риму віроісповідників. Словом, беручи все сказане під увагу, треба ствердити, що питання авторства „Антіррезіса“ відкрите. Вирішуючи його, не можна спускати з уваги ось чого. Стебельський відкрив у псевдонімі Філалетові аріянина Христофора Бронського, чи то Мартина Броневського на думку проф. Третяка. Дивно виглядало б, коли б Стебельський відкрив псевдонім автора з чужого табору, а не довідався про властивого автора книги, що вийшла в його таборі. Й тут звістка з початку XVIII в. про надання Тороканів Аркудієві за те, що писав книги проти „схизматиків“, набирає свого значіння.

---

3. ПЕРША ДРУКОВАНА РІЧ ЛЬВА КРЕВЗИ.

Поворот Петра Аркудія до Риму легко пояснити й смертю його опікуна Потія й тим, що тим часом виховалися вже в колеґії св. Атанасія власні сили з українських і білоруських земель. У недовгому часі по виході „Антіррезіса“ один із них, Лев Кревза, виступив із своєю першою друкованою річчю, виданою у Вільні 1603 р. п. н. „Obrona S. Synodu Florenskiego powszechnego. Dla prawowierney Ruśi. Napisana Przez Piotra Fiedorowicza, w Wilnie Collegium Ruskiego, J. M. X. Metropol. Kiiowskiego Rectora. Wydana od Gelasiusza Rusowskiego, Archimandrity Wilenskiego.“ На відворотному боці заголовного листка стоїть ось що: „Gelasius Russowsky Archimandrita Wilenski do Czytelnika Łaskawego: Jakom skoro do Wilna w tym roku przyjachał, na sprawowanie monastyrza S. Trojce, i na kaznodziejski urząd, od jego m. x. metropolity posłany, przys(z)ły mi do rąk xiążeczki nieboszczyka Piotra Fiedorowicza, rectora naszego tutecznego, po śmierci tego pozostałe, Obrona S. Soboru Florenskíego. O ktorych jusz przedtym dobrze słychałem, i rozumiałem, że dawno miedzi ludźmi byli. Lecz jako mi sprawę dano, nieboszczykowi naprzod drukarnia, robotami inszemi zabawiona, a potym tesz śmierć niespodziana do tego przejść nie dopuściła. Zaś po śmierci jego prędkie nawiedzenie Pańskie morowym powietrzem nastąpiło. Dla ktorego drukowania tych xiążek zaniechać musiano. Przetosz za pomocą Bożą teraz, gdy wszistkie przeszkody ustąpiły, odłogiem leżeć dłużej im nie dopuściłem, ale jako

naprędzej praca tak pożyteczna i wielkiej pochwały godna, uczonego i cnotliwego onego człowieka, aby ludziom, osobliwie narodu naszego Ruskiego służyła, starałem się. Jakosz za łaską Bożą i do skutku przywiodłem. Proszę cię, a tak cny czytelniku, abyś to maluczkie staranie moje przijął za wdzięczne. A tę xiążeczkę jako skarb wielki chował, czytał, uważał i w niej się kochał. Najdziesz w niej, czego się nauczysz potrzebnego do poznania starego ojcow naszych greckich kościoła i do naprawy teraźniejszych obyczajow naszych. Najdziesz przestrogę, ktorą zachować masz przeciw nieprzijaciołom naszem głównem, heretikom, ktorzy się nam falszywie przijacioły mienią. Na koniec najdziesz, jako w tem teraźniejszem rozerwaniu postępować i na ktorą stronę się udawać masz. A zatem i samego siebie i nieboszczyka, tych xiążek pisarza, do modlitwy twej nabożnej pilnie zalecam."

Найближчого року вийшла згадана річ у перекладі на тодішню нашу книжну мову. Заголовок подав Вішневський ось як транскрибований латинкою: „Oborona Soboru Florentijskaho ośmaho, protiw fałszywomu niedawno od protiwnikow zgody wydanomu. W Wilni 1605. str. 126. in 4." Річ приписана „Oświeconomu ksiżati Jasne Wielmożnomu Panu, Panu Januszowi Wojewodie Wołyńskomu Panu swojemu miłostiwomu w łasce Bożej duszespasitelnaho zdrawja i fortunnaho w dołhij wiek panowania wiernie życzyt' N. A. M. K."[1]) В звістці Вішневського дата виходу помилена: повинен бути 1604 р., бо, як указує п'ятий том із 1831 р. римського видання „Scriptorum veterum nova collectio e vaticanis codicibus edita ab Angelo Maiio", в числі церковнослов'янських друкованих книг находиться й „Apologia consilii Florentini, Vilno, 1604, in 4."[2])

Польське видання „Оборони" присвячене кн. Костянтинові Острозькому. На підставі слів Потія в листі з 5 квітня 1603 р. до князя Льва Сапіги: „Posełam WMci sw. m. panu książki obrony synodu Florentskiego, które teraz wyszły z druku przeciw fałszywemu synodowi, którego scyzmatykowie wydali, po rusku i po polsku, kazałem je przypisać wojewodzie Kijowskiemu nomine alieno, boby odemnie ich nie przyjął"[3]) — тепер прийнялася

---

[1]) Michała Wiszniewskiego Historya literatury polskiej. T. VIII. Краків, 1851, стор. 315.

[2]) С. Голубевъ. О нѣкоторыхъ старопечатныхъ церковно-славянскихъ книгахъ преимущественно конца XVI и XVII столѣтій. (Труды К. Д. Ак. 1876, I, стор. 359).

[3]) Archiwum Domu Sapiehów wydane staraniem rodziny. Львів, 1892, ст. 368.

думка, що ім'ям Петра Федоровича заслонено ім'я справжнього автора „Obrony" — Потія.

Що „Obrona" не є твором Потія, а Льва Кревзи, ствердження цього маємо в творі, підписаному його ім'ям п. н. „Obrona iednosci cerkiewney, Abo Dowody, ktorymi się pokazuie, iż Grecka Cerkiew z Łacinską ma być zjednoczona. Podane do druku za roskazaniem Przewielebnego w Bogu Oyca Jego M. Oyca Jozefa Welamina Rutskiego, Archiepiskopa y Metropolity Kiiowskiego, Halickiego, y wszystkiey Rusi, w Wilnie, przez Oyca Leona Krevsę, Archimandrytę Wilenskiego. Roku 1617. w Drukarni Leona Mamonicza". Затримуючися на самому заголовку, бачимо характеристичну дрібницю, а саме те, що й заголовок речі з 1603 р. „Obrona S. Synodu Florenskiego" й заголовок речі з 1617 р. „Obrona iednosci cerkiewney" починається словом „Obrona". Далі в передмові „Do czytelnika" говорить між іншим Кревза: „Ta rzecz wychodzi w przod po polsku dla tego, że ciż, ktorzy są naszego ruskiego nabożeństwa, tego potrzebowali, wynidzie potym i po rusku, gdzie miejsca, ktoreśmy tu kładli po polsku, położymy, jako w samych księgach są, po słowieńsku" (2 б).[1] Згадане „руське" видання не вийшло в світ, але обіцянка його пригадує подвійне видання „Оборони" флорентійського собору. Та одно й друге, ідентичність назви й двомовне видання, може й не промовляти за авторством Кревзи. Доказують його його ж власні слова: „Zadają przeciwnicy, że nie był Soborem powszechnym i przez gwałt działo się wszytko na nim, i wydali o tym książkę, nazwawszy ją Klerykiem Ostroskim, w ktorej są baśni śmiechowiska godne. Na co chocia osobną książką (ktorą pilnie zalecamy każdemu) dostateczny odpor daliśmy, przedsię i tu krotko przypomnieć potrzebno być rozumiemy" (стор. 50).[2] Та й у дальшому тексті річ для Кревзи „żałosna, że ten Kleryk Ostroski bezimienny, po prostu nie wiedzieć kto, przeciw tak poważnemu świętemu Soborowi pierwszy w chrześciańśtwie teraz przed lat kilkunastą napisał, jakoż drudzy przedtem o tym milczeli? jeśli co takiego było, czy nie wiedzieli? Ale bliższy tamtym czasom byli, mieli się u kogo pytać. A ten nowy historyk u kogo się tej prawdy, o której drudzy nie wiedzieli, teraz świeżo dowiedział, i jednego pisarza nie mianuje, jeno swoję gołą powieść prowadzi, a przedsię najdują się tacy, że temu wierzą. O bezrozumne wierzenie! My zasię ukazujemy dzieje tego Soboru po grecku od Grekow, nie

---

[1]) Твір Кревзи передрукований в першому томі „Памятниковъ полемической литературы", Спб. 1878. (дана цитата на стор. 163).

[2]) Памятники полемической литературы, I, стор. 220—22).

od łacinnikow pisane; wszytkich historykow, ile ich jest, nie tylko greckich i łacińskich katholikow, abo schizmatyckich, ale i luterańskich i kalwińskich przywodzimy. Co wszytko u książecce pomienionej opisuje się“ (стор. 51)[1]).

Уже василіянський історик Гнат Стебельський, згадавши про „Obron·y jedności cerkiewnej“ Кревзи, писав: „Słuszny traktat, gdzie tak z teologii i historyi jako i z starych xiąg ruskich broni unii, wspominając nadto w tej że xiędze, że wydał i drugą xiążkę przeciw klerykowi ostrogskiemu“.[2]) Говорячи про книгу Кревзи з 1617 р., писав і Вішнєвський, що Кревза „згадує також про іншу свою книжку, видану проти Клерика Острозького в обороні флорентійського собору“.[3]) Згадую про ці голоси, щоб хто не замітив, що говорення Кревзи в першій особі множини не промовляє ще за тим, що він сам признається до авторства свого попереднього писання, бо так міг писати він в імені уніятів. Але коли ближче приглянутися наведеним вище словам і пригадати собі, що й Стебельський і Вішнєвський розуміли наведені слова в цьому змислі, що в них Кревза говорить про попереднє своє писання, відпаде розуміння слів Кревзи в цьому змислі, що він тут тільки промовляв від уніятів.

Одначе для доказу, що Федоровичем заслонено авторство Кревзи, треба ще ствердити, що була тільки одна відповідь Клерикові Острозькому в обороні флорентійського собору. Що воно було так, доказом цього є бібліографія, що не знає іншої окремої відповіді Клерикові Острозькому на його „Исторію о листрикійскомъ, то єсть, о разбойническомъ, ферарскомъ або флорен'ском синодѣ“, надруковану після „Отписа“ на лист Потія до кн. Костянтина Острозького. Та й сучасні автори полемічних писань говорять тільки про одну відповідь Клерикові Острозькому з уніятського боку в обороні флорентійського собору. І так видана у Львові 1629 р. книга Мелетія Смотрицького „Exethesis abo Expostvlatia to iest Rosprawa Miedzy Apologią y Antidotem“, порівнюючи писання православних із уніятськими, зга-

---

[1]) Там само, стор. 221—222. Обидві цитати взяті з XIII розд. 2-ої частини книги Кревзи „O Soborze świętym powszechnym Florentskim“ (стор. 49—53).

[2]) Ign. Stebelski, Dwa wielkie światła, I, стор. XXXVI—XXXVII.

[3]) Michała Wiszniewskiego historya literatury polskiej, VIII, стор. 273. Також Мацєйовський бачив у словах Кревзи згадку про окремий його твір в обороні флорентійського собору. Він писав, що Кревза „заявив там само, що писав окремий твір в обороні флорентійського собору, але чи видав його друком, не відомо“. (Wacł. Aleks. Maciejowski. Piśmiennictwo polskie, т. III, Варшава, 1852, стор. 623).

дує про порівняння „Kleryka z obroną Synodu Florenskiego“ (A 1 б). І в кільканадцять літ пізніше виданій книзі Івана Дубовича, у Львові, 1644, п. н. „Hierarchia abo o zwierzchnosci w cerkwi bozey“ читаємо між іншим ось що про флорентійський собор: „Zadają przeciwnicy, że nie był Soborem powszechnym i przez gwałt działo się wszytko na nim, o ktorym jeden z nich wydał książkę, nazwawszy ją Klerikiem Ostrozskim, namieszawszy w nię babich pełno i śmiechu godnych baśni; na co chociaż zosobna dano odpor książką dostateczny, przecię i tu rozumiałem za rzecz potrzebną krotko przypomnieć“ (стор. 217).

Та вернімося до самої книги, виданої під ім'ям Федоровича, й глядімо, чи там немає яких указівок на авторство Кревзи. В присвяті князеві Костянтинові Острозькому говорить автор між іншим те, що свої докази готов навести навіть у прилюдній диспуті: „Co nie słowy tylko gołemi, ani piorem, ale rzeczą samą za pomocą Bożą chcemy pokazować, byle jedno na plac kto chciał wystąpić. Waszej jedno x. m. o to pilnie prosiemy, aby w. x. m. starania swego zwykłego przyłożyć raczył, aby ci pokątni niedoperze na światło wypłoszeni byli, a jaśnie powieści swoich popirali, jeśli umieją“ (A 4 б). І в тексті самого писання твердить подібне автор: „Bo nie scriptem tylko martwem, ale co więcej i przy gromadzie ludzi żywem głosem od jemu równych pokaże mu się to, że się tego wstyd(z)ić musi“ (стор. 7—8). Навівши обидві ці цитати, досить пригадати, що саме „Obrona“ Кревзи з 1617 р. повстала з його диспути з православними. А Лев Аляцій лишив нам свідоцтво, що Кревза в обороні віри наражував і життя на небезпеку.[1])

Говорячи в присвяті Острозькому про джерела свого писання, заявляв автор: „W ktorym napisałem to o Concilium Florentskim, com u wszytkich dawnych pisarzow mogł naleść, nic z głowy swej nie przydając, nic, czego u ojcow dawnych i poślednich, a osobliwie świadkow oczywistych nie przeczytał, nie twierdząc“ (A 5 б). І в тексті самої відповіді Клерикові Острозькому читаємо запевнення автора: „Bo nic nie przytoczę, czegobym z dawnych, a osobliwie naszych greckich pisarzow nie wziął“ (стор. 8). Все це слова, що пригадують у дечому наведені вище слова з „Obron-и“ Кревзи 1617 р. про джерела „Obron-и“ з 1603 р.

---

[1]) Laurentius Creusa Ruthenus in Russia atque Moscovia pro fide catholica magnos expertus est et subiit labores; et dum aliis prodesset, capitis periculum adiit. Smolensci postea archiepiscopus creatur, in quo munere non minus sua industria eluxit (Leonis Allatii de ecclesiae... perpetua consensione, стор. 987).

Також тільки вихованець колеґії св. Атанасія, як ним був Кревза, міг написати на початку XVII в. такі слова: „Nie jest bowiem za łaską bożą kościoł ś. i tu u nas Ruśniakow tak ogłodzony i w pisma starożytne i w ludzi nauczone, z ktorych możemy się dowiedzieć, czyja prawda“ (стор. 7),[1]) як і ось що: „A jako pasterzowie biskupi naszy żaczęli, my też za nimi postępujemy i wdzięcznie a z dzięką im tego pomagajmy. A Pan Bog będzie z nami. Przywroci nam światłość i ozdobę pierwszą, która była zgasła, wzbudzi ludzi uczonych, ktorzy upadłe ściany prze nieumiejętność podniosą“ (стор. 91). Хто загляне до „Obrony“ Кревзи з 1617 р., знайде там подібні сподівання.[2])

Все сказане промовляє за тим, що автором „Obrony“ з 1603 р. був Лев Кревза,[3]) а не Потій.

ТРИ НЕДРУКОВАНІ ЛИСТИ ІП. ПОТІЯ.

В додатку подаю три досі недруковані листи Іп. Потія, одии до обивателів слонимського повіту з 28 лютого 1607 р. й два до литовського канцлера кн. Льва Сапіги: з 3 квітня 1607 р. й 30 травня 1608 р. На жаль, друкую їх не з ориґіналів, а з копій, приготованих для дальших томів видання „Archiwum domu Sapiehów“, що тепер зберігаються як теки редактора Антона Прохаски в архіві Сапігів у Бібліотеці Національного Заведення ім. Оссолінських у Львові, звідки, з II теки, й переписав я їх за згодою кустоса д-ра Казимира Тишковського. Всі три помічені як „list. bisk.“, себто взяті з тому листів епископів, одного з дев'ятьох томів, що їх відшукав Володимир Спасович у Петербурзі.[4]) Всі три листи дають цінне доповнення досі надрукованих листів Потія, в першій мірі в книзі „Archiwum domu Sapiehów“, являю-

---

[1]) Цікаве речення в писанні автора „Obrony“ з 1603 р., де він ціляв у справжнє прізвище Філалета: „Ach nędzna Rusi, a ty nie baczysz, jak cię ci twoi Broniewicielowie swemi bluźnierstwy napawają“ (стор. 23).

[2]) Пор. „Pożytki, ktore mamy z jedności naszej z cerkwią rzymską“ (Памятники, I, стор. 286—287).

[3]) Третім друкованим твором Кревзи була проповідь, яку мав 18 січня 1625 р. на похороні Йосафата Кунцевича. (Dr. Wład. Seredyński. Ostatnie Stebelskiego prace — Scriptores rerum Polonicarum, IV, Краків, 1878, стор. 304). Естрайхер не знає цього друку. Ставши смоленським архіепископом, Кревза протягом небагатьох літ приєднав усю дієцезію до унії. Помер 1639 р. (там само).

[4]) Archiwum domu Sapiehów. T. I, Listy z lat 1575—1606. Львів, 1892, стор. X.

чися незайвим причинком до соймової боротьби православної української й білоруської шляхти з церковною унією, змальованої в низці праць П. Жуковича. Вповні погоджуючися, що дотеперішня збірка Потієвих листів „велить дуже бажати повнішої збірки його листування“,[1]) подаю тексти бодай трьох листів у надії, що дальше недруковане листування Потія зверне на себе ува у дослідників.

1. Лист Потія до слонимських обивателів.

W Rożance 28 lutego 1607.

Hipacy Pociej metrop. Kij. do obywateli pow. Słonims.

Jaśnie wielmożni zacnie urodzeni a miłościwi panowie obywatele powiatu Słonimskiego, panowie i bracia m. m.! Już się ta sprawa otarła aż i do uprzykrzenia o uszy niemal wszytkich W. M., jako na sejmikach i na sejmiech bez przestania wołają na nas niektórzy adwersarze nasi udając nas do W. M., jakobyśmy im krzywdy i uciski wielkie mieli czynić i do czego niesłusznego pociągać, następując na wiarę i na sumienie ich, na prawa i na wolności i jakobyśmy mieli pokój wzruszać i rzptą turbować. I tak zaocznie dając o nas sprawę łatwie do uwierzenia i do kommiseracyi serca W. M. pobudzają, a W. M. jednej strony wysłuchawszy, nie dziw, że im wiarę dajecie, bo to pospolita przypowieść: tacente accusato facile creditur accusanti. Ażeby mi kto nie przyczytał: qui tacet, consentire videtur, zawszem był gotów na każdym sejmie dać sprawę o sobie wszytkiej rzpltej, ale chociażem o to i sam prosił, nigdy mi do tego nie przyszło, bowiem adwersarze moi samiż tego, co na mię wiedli, podpirać nie chcieli, podobno poczuwając się w tem, żeby tego dowieść nie mogli. Przychodziło po kilka kroć i do mandatów, którymi mię pozywali, ale samiż pozwów swoich odbiegali, kiedy mię gotowego do sprawy być widzieli, teraz zasię już i bez sądu i bez prawa, bez pozwu domagają się exekucyi, napisawszy na nas degradacyą, qua autoritate, jakim prawem, nie baczę. To tylko wiem w prawie pospolitem, komu dygnitarstwo odjąć jest to jako jedna nota infamiae, o czem poświadcza constytucya Sigismundi primi w Piotrkowie in anno 1538 uczyniona. Jest i drugie prawo w statucie W. Ks. Lit. artykuł 2 rozdziału pierwszego, który nam panowie nasi nieraz poprzysięgli, chociaby też o crimen laesae maiestatis ktoby był oskarzony, albo o zdradę rzpltej, obiecując na zaoczne oskarzenie nie karać żadną winą pieniężną, krwawą ani odjęciem dostojeństwa,

[1]) М. Грушевський. Істор'я української літератури, V, стор. 401.

aż za pozwy na sejmie, kiedy stanie obżałowany i ten, który nań skarzy; toż dopiero prawem pokonany po sądzie, nie przed sądem karanie, jakie zasłużył, odnosi do tego prawa, które i plebeis służy. Zawszem się odzywał i teraz odzywam, nie proszę o folgę, ale tylko o to, co i nawierutniejszemu złoczyńcy benificium iuris pozwoliło. O to proszę, abyście W. M. pierwiej wysłuchać raczyli i pilnie w tę sprawę wejrzeli, a ja gotów jestem we wszytkim usprawiedliwić się i niewinność moją jaśnie pokazać; lecz na osobie mojej tego prawa, które wszytkim in genere służy, łamać i gwałcić, proszę, abyście W. M. nie dopuszczali, które prawo może się też i komu innemu in simili kiedy przydać. Zaprawdę, miłościwi panowie, nie zasłużyłem takiej niełaski adwersarzom moim, znacie mię W. M. dobrze, wiecie urodzenie moje uczciwe. W tem państwie służyłem z młodości mojej znacznie rzpltej, na kilkunastu sejmach, wiecie, jakiem urzędy znaczne nosił na osobie mojej, potem za łaską pana mego siedziałem kilka lat w ławie senatorskiej, z której mię Pan Bóg przez niektóre zacne i przedniejsze stany powołał invitum prawie na stan duchowny episkopski, potem archiepiskopski, czegom się zbraniał i nigdy J. Kr. M. pana mego o to nie prosił; przezrzenie Boże i łaska pomazańca jego to wszytko sprawowała. A teraz w tej starości mojei dopędziwszy wieku mego lat 66 miałbym tak być obelżony a prawie jako czci odsądzony? A za cóż? Za to że owieczki swoje do pokoju i zgody świętej ciągnę, i to nie gwałtem, ale prośbą i napominaniem według powinności mojej pasterskiej. Do tego że rzeczy dawno zaczęte i concludowane odnowiłem, albo raczej do gotowego przystąpiłem i za drugimi, którzy tego początkiem byli, poszedłem. Dalej nic szkodliwego z łaski Bożej na osobę moją nie pokaże się, bowiem i nawiętszy nieprzyjaciel mój, byle cnotliwy, nic takiego na mię nie dowiedzie, czemby mi miał oko zaprószyć. Ufam tedy łasce W. M. m. m. panów, że ta obmowa moja słuszna, która nie jest prawu pospolitemu ani wolnościom szlacheckim przeciwna, będzie miała mie(j)sce u W. M. m. m. panów, a to w tem, żebyście W. M. panom posłom swoim zlecić raczyli i w instrukcyi podali, aby tego poparli, jakoby żadne praeiudicium w prawie jego nie działo się. Datum z Rozanki 21 dnia februarii anno 1607. *W. M. swoich m. panów sługa i bogomolca Hypatius archiepiscopus metropolita Kioviensis m. p.*

Adres: Jaśnie wielmożnym, zacnie urodzonym, miłościwym panom obywatelom powiatu Słonimskiego i braciom m. m.

Oryginał w fol. list. bisk. nr. 94.

2. *Лист Потія до Льва Сапіги.*

W Włodzimierzu 3 kwietnia 1607.

Hipacy Pociej metrop. Kij. do Lwa Sapiehy.

J. W. a m. panie kanclerzu, panie i dobrodzieju m. m.! Służby i modlitwy moje zalecam łasce W. M. s. m. panu. Mam za to, że list mój jako do inszych powiatów tak i Słonimskiego pisany na sejmiku Ich M. panom obywatelom tego tam powiatu był oddany, na który jako mię Ich M. odprawili, jeszcze nie wiem, ale w Łucku u panów Wołyńców, gdzie wszystko złe przeciw nas powołało i urodziło się i teraz kończy się, za nic prośba, za nic i pisanie łagodne i dosyć uczciwe moje. Ale nie dziw u takich ludzi, którzy jako i W. M. panów senatorów zacnych i wielkich pisanie w potrzebie rzpltej W. Ks. Lit. uszanowali, komornik ten, co z tem przyjeżdżał, da W. M. sprawę, a mianowicie jaką invectivę na osobę W. M. uczynili, dowiesz się W. M. Nauczyli się i swoich mało szanować, takci wolność miła w swą wolą obróciła się. O mnie lepak i o władyce Łuckim jaki artykuł utworzyli, posełam W. M., z którego obaczyć będziesz raczył, jako i panu zwierzchność i władzę odjęli, elekcyą sobie nigdy niesłychaną utworzywszy, artykułów rokoszowych mało co poprawiwszy albo na gorsze odmieniwszy, przy czci i przy biskupstwach wrzkomo zostawiwszy, wszytko odebrali, a jako malowanych zostawili, majętności kościelne, co rozszarpali, sobie stwierdzili, a nas i z ostatku złupili; czy to sejmik był, obaczysz W. M. Na końcu osoby, którzy rzeczy swoje warowali, pana hetmana, który ich o to ani prosił, jako potężnego do siebie przyszyli, wolności rzkomo bronią, a na drugich niewolą stawią, prawa nowe niesłychane tworzą, a stare utwierdzone łamią. Co W. M. szerzej z tego pisma, które do W. M. posełam, zrozumieć będziesz raczył, a przytem proszę, abyś W. M. m. m. panem i obrońcą być raczył i na tym przyszłym sejmiku głównym krzywdę moją wielką przełożyć nie zapomniał. Zalecam zatem i powtóre służby moje łasce W. M. Dan z Włodzimierza 3 aprilis anno 1607. W. M. s. m. pana sługa i bogomolca Hypatius archiepiscopus, metropolita Kioviensis, Haliciensis et totius Russiae ręka własną.

Cedułа. Posły z sejmiku Łuckiego, na dzień 27 marca w roku 1607 odprawowanego, ci obrani: Pierwszy książę Porzyckie, starosta Iberpolski; drugi pan podkomorzy Łucki; trzeci pan podkomorzy Włodzimierski; czwarty pan Koziekа; piąty pan Jan Łahodowski; szósty pan Mikołaj Chrenicki.

Artykuł o władykach. Naprzód declarując artykuł rokoszowy o degradacyi mitropolity i władyki Łuckiego i Włodzimierskiego, pozwoliliśmy Ich M. panom posłom zniosszy się z inszemi województwy dla zatrzymania miłości spólnej na tem przestać, żeby ci władykowie teraźniejszy Włodzimierski i Łucki przy tytuliech i honorach swych bez degradacyi zostali, takim jednak sposobem, aby ci władykowie żadnej mocy i zwierzchności nad popami w diocesyi swojej w dobrach królewskich do władyctwa należących nie mieli, ale ex nunc J. Kr. M. ma nam pozwolić elekcyi wolnej, gdzie zgodnie obrać mamy władyków dwuch ludzi dobrych szlachciców osiadłych z religii dawnej greckiej posłuszeństwa patriarchi Constantinopolskiego i którychkolwiek zgodnie królowi J. M. obrawszy podamy, powinien będzie jednego z nich król J. M. confirmować. A ten władyka od nas obrany ma zawiadywać o diocesyi swojej, to jest o cerkwiąch do władyctwa należących i o tych, ktoby pod ich posłuszeństwem chciał być, jako zdawna należy do tych władyctw, oddawszy posłuszeństwo patryarsze Constantinopolskiemu, a tym władykom, którzy są posłuszeństwa rzymskiego, dla wychowania ich trzecią część dóbr tych pozwalamy, gdzie mieszkania i nabożeństwa swego zażywać mają do żywota, a po śmierci ich mają się te dobra wracać do władyctwa Łuckiego i Włodzimierskiego pod dispositią tych władyków posłuszeństwa patryarszego od nas obranych i od króla J. M. podanych. A król J. M. napotem nigdy nam władyków dawać nie ma, jedno według starych praw przodków posłuszeństwa Constantinopolskiego albo Carodrodskiego patryarchi, na co constitutia i asecuratia króla J. M. ma być. Jednak jeśliby który pop ustąpić nie chciał swego teraźniejszego posłuszeństwa w tych diocesiach, wolno temu będzie do żywota swego w tem trwać, a po smierci ta cerkiew do dawnego posłuszeństwa wracać się ma, jednak się to ma rozumieć o diocesiach tych władyctw przerzeczonych w dobrach królewskich, a nie dobrach szlacheckich, których wolną disposycyą każdemu zostawujemy. Którzy władykowie posłuszeństwa rzymskiego mają zaraz ustąpić cerkwi stołecznych Łucki i Włodzimierski, przywileja, skarby i ochędostwa cerkiewne tym obranym i od króla J. M. podanym oddać. Popy aby nie byli kryłoszany abo capitułą, czego i przedtem nie bywało, ale po staremu popami albo czerńcami tylko, ale gdy się trafi władykę pozwać, i w pozew nie mają być wkładani, aby sam tylko mitropolit władyka archimardrit albo ihumen, oni też sami bez capituły o krzywdy czynić i pozywać mają tychże duchownych, kiedy pozową, tedy ratione personae suae do prawa duchownego foro excipować nie ma. A względem dóbr duchownych

ma być dawność z.. lat także między Ich M. panami duchownymi Polskimi i szlach.... jednaka dawność była 10 lat, ewangeliami cerkiewnymi, possesyi ani tytułów ani dobra czyje nie ma być, przez pomienione duchowne dowodzono, choćby o to prawny postępek był zaczęty, ale zwyczajem prawa pospolitego, w czem bliższy szlachcic ma być przy possesyi do dowodu. A iż władykowie przerzeczoni teraźniejszy Włodzimierski i Łucki dobra rzptej cerkiewne różnym osobam dożywociem i arędami na lat kilkadziesiąt przepisowali, tedy te dożywocia i arędy jako ku szkodzie i spustoszeniu dóbr cerkiewnych uczynione mają być zaraz od tych dożywocia i arędy osobne, okrom sioła Buręczci i Kwasowa w dobrach archimandryctwa Żydiczyńskiego, które wielmożnemu panu Stanisławowi Żółkiewskiemu, kasztelanowi Lwowskiemu, hetmanowi polnemu, arędą należą sioła Termeli[1]) ... w dobrach władyctwa Łuckiego, które J. M. panu Symonowi Charlińskiemu, rotmistrzowi J. Kr. M., arędą służą sioła ... mnego w temże władyctwie Łuckim, które urodzony Wojciech Sta....ski, pisarz grodski Łucki arędą trzyma, w dobrach władyctwa Włodzimierskiego sioła Janiewicz i Szczeniutina, które J. M. pan Czernikowski, podstoli Lubelski, trzyma, które w zupełności nienaruszenie do wyjścia arędy i do żywota zostawujemy, liecz... ki dóbr cerkiewnych zaziemskie za consensem królów Ich M. uczy..... nienaruszenie wiecznie zostać mają. Ktemu po te czasy złym zwyczajem i porządkiem wyszło..... na uczonych tej religii przy cerkwiach ile catedralnych... rzptej nawięcej te dobra na to, żeby się chwała Boża przed god... odprawowała, funduwała, mają Władykowie Łucki i Włodzimierski potem następujący seminarya fundować, w których... namniej 20 dziatek szlacheckich uczyło żywności i od..... z których by zaś godni słudzy cerkiewni byli, co ma być przywilejem na władyctwa danym warowano.

Adres jak wyżej. Oryginał w fol. list. bisk. nr. 98. Ceduła tą samą ręką co i list pisana.

3. Лист Потія до Льва Сапіги.

W Brześciu Lit. 30 maja 1608.

J. W. a m. panie kanclerzu, panie a panie m. m.! Służby i modlitwy moje zalecam łasce W. M. Nie mając żadnego responsu od W. M. na petycye moje aż dotąd, zdało mi się za rzecz słuszną W. M. o nich przypomnieć, jakoż i proszę uniżenie, abyś W. M.

[1]) Далі є порожнє місце на два слова.

o mnie, słudze swym, miłościwe staranie mieć raczył. Oto już czas wychodzi, a ja jesczem się w rzeczach swoich nie resolwował. Panowie Wołyńcy deputatowie trybunalscy nie chcą sądzić spraw moich na trybunale, ażby wiedzieli, które officium puszczę, i na to ciągną, abym władyctwo puścił, .mając już gotowego Bohowithyna dwójżeńca, który otrzymał i potwierdzenie od patriarchy nie mając jeszcze nic w ręku. Pisałem i do księdza legata, pytając się, cobym miał ustąpić, odpisał mi, abym nic nie czynił bez woli i wiadomości ojca świętego, gdyż to jurisdycyi jego dolega, przeto proszę, abyś W. M. z nim o to konferował a mnie zdrową radę dał, co mam z tem dalej czynić i jeśli że już tak na starość moją obelżonym zostać muszę. Z jednej strony idzie o uczciwe, z drugiej o pożyteczne, bez którego i dostojność za fraszkę stoi, a co nawiętsza boję się, aby schizmatykowi w ręce nie upadło, o co się najpilniej Wołyńcy starają, chocia już głowa ich poległa. Jachał tam do dworu popowicz Pieszczacki Kunka starając się o potwierdzenie na wojtowstwo Pieszczackie, który jest wielkim i głównym nieprzyjacielem nie tylko jedności świętej, ale i J. Kr. M., który ówdzie w Brześciu bywał namiestnikiem u podstarościego, ten zawżdy cieszył się z nieszczęścia wszelakiego króla J. M., życząc rokoszanom zwycięztwa, ten i popy na mię pobuntował i zbiegów u siebie w domu przechowywał i wiele złego broił i popa Pieszczackiego, brata swego rodzonego, któregom ja na kapłaństwo stawił, na mię podburzył, że tam w Pieszczałcu żadnego posłuszeństwa nie mam, a to wszytko za sprawą jego. Ale nie dziw, stara przypowieść: chocia smierda w popy postrzygą, i w ryzach źle czyni. Przeto proszę s. m. pana, jeśliby otrzymał potwierdzenie, aby mu się dobra łacina dała, żeby był życzliwszy i panu i kościołowi Bożemu. Zalecam zatem naniższe służby moje i powtóre łasce W. M. s. m. panu. Dan z Brześcia 30 mai anno 1608. W. M. s. m. pana sługa i bogomolca Hypatius metropolita ręką swą.

Adres jak wyżej. Oryginał w fol. list. bisk. nr. 3.

СПРОБИ ПЕРЕКЛАДІВ СВ. ПИСЬМА У ТВОРАХ Й. ГАЛЯТОВСЬКОГО.[1])

Написав ВАСИЛЬ СІМОВИЧ.

Слово „спроби“ в заголовку поставлено цілком свідомо. Справа в тому, що Галятовський не був тим, що ми тепер розуміємо під словом „перекладач“, не лишив по собі систематичного перекладу й ні одної якоїсь частини біблії. А проте цей письменник порозсипував у своїх творах то довші, чи коротші вривки, то поодинокі речення з перекладених ним таки місць із святого письма, Старого та Нового завіту; його проповіді містять у собі силу цитат із біблії, що він їх частенько зараз-таки й передає мовою інтеліґентних українських шарів XVII ст.[2]) Це властивість не самого тільки Галятовського. За зразком польських „казнодіїв“ та богословів, що часто у працях, цитуючи чужий (латинський) текст, зараз же давали й переклад його живою (польською) мовою, — пішли й проповідники та теологи українські. Тим то такі „спроби“ перекладів найдуться і в Ставровецького, і в Радивилівського, і в інших письменників — тільки ж досі на них не звернуто належної уваги, дарма що про мову деяких із них (н. пр., Радивилівського) є й окремі монографії.[3]) Таким чином, це перша така праця в нашій граматичній літературі. Історикові мови, міркую, без таких праць обійтися не можна, й хоч вона має, здебільшого, характер описовий, для історії мови вона буде деяким причинком...

---

[1]) Оця розвідка це вививок із довшої праці про мову в творах Й. Галятовського. Але що там звернено увагу, здебільша, на звуки, на форми, на наголос — і тільки принагідно на прикмети синтактичні та на лексику — то, власне, цю статтю можна й не звязувати з монографією про мову творів цього цікавого письменника XVII в., а вважати за цілком одірвану, самостійну розвідку. *В. С.*

[2]) Це відноситься передусім до 1-го та 2-го видання (київських) „Ключа Разумінія“ з 1659-го та 1663-го р.; у 3-му (львівському) виданні (з 1665-го р.) багато цитат залишилося неперекладеними.

[3]) М. Марковскій, Антоній Радивиловскій, южнорусскій проповѣдникъ XVII в., опытъ историко-литературнаго изслѣдованія его сочиненій и обзоръ звуковыхъ и формальныхъ особенностей его языка, Кіевъ, 1894.

Найбільше прикладів таких перекладів (довших) містить книга Галятовського „Ключ разуменія“; та є ще вони і в книжечці „Боги поганскіи въ болванахъ мешкаючіи“ (Чернигів, 1687 р.); а поодинокі цитати перекладені (реченнями) — порозкидані й по інших творах (н. пр., „Души людей змерлыхъ“, Чернигів, 1699).[1]) Ось переклади довших уступів:

Старий Завіт: 1. З книги Мойсея I, гл. XXXVII, 9—10 [Б, передм. 3 a b]

2. З книги Суддів, IX, 8—15 [притча про терен — КР (Казáн'я придáныи) I 25 a b, II 22 b, 23 a, III 370 a b]

3. З книги Йова, I, 13—20 [Б, 2 a b]

4. З Єзекіїля, IV, 1—2 [КР I 73 b, II 71 b, III 156 a b]; XXXVII, 1—10 [КР I 98 a, II 95 b, III 182 b]

Новий Завіт: 5. З євангелія Луки, VIII, 5—8, 11—15 [притча про сіяча КР I 37 a, II 34 b, III 373 b]

6. З Апокаліпси, III, 21 [КР I 162 a, II 154 a, III 260 a]; X, 1—3 [КР I 92 a, II 89 a, III 177 a]; XIV, 19—20 [КР I 98 a, II 95 b, III 182 b]

Крім цих довших уривків є ще дрібні переклади поодиноких речень, чи просто довших висловів, при чому, здебільшого, їх Галятовський подає майже все після церковно-словя'нского тексту. Ось вони:

Старий Завіт: Книга Самуїла, I, гл. XVIII, 7 [КР I 113 b, II 108 a, III 190 b]

Книга Ездри* [КР I 179 b, II 177 a]

Псалтиря* [КР I, 200 a, II 197 a]

Книга Ісуса Сираха* [КР I 213 b, II 210 a]; [КН I 250 b, II 246 b, III 523 b]

Книга Еклезіяста, IV, 12 [КР I 128 a, II 122 a]

Пісня пісень, IV, 7 [КР I 200 a, II 197 a, III 301 b; КР I 149 a, II 142 a, III 245 b; КН I[2]) 127 b, II 119 a, III 527 b]; V, 10 [КР I 198 b,II 195 b, III 301a]

---

[1]) У цитатах ми користуємося такими скороченнями: КР I, КР II, КР III, себто „Ключъ разꙋмѣнія“, видання 1-е (Київ, 1659), 2-е (Львів, 1663), 3-е (Львів, 1665); КП I, КП II — „Казаня приданіи“ до I і II. вид. К Р; Б (Бóги погáнскіи); КН (Ключъ разꙋмѣнія, додаток: Наꙋка ал'бо способъ зложéня казáня); Д (Дꙋши людéй змéрлыхъ); через те, що у друках XVII в. зазначувалося листки, не сторінки, то в цій праці перша сторінка листка має знак латинського „a“, друга — латинського „b“, н. пр. 98 a b — перша і друга сторінка 98-го листка у творі.

[2]) Зазначених зіркою місць поки-що не зрівняно з Острозькою Біблією та з польськими перекладами — їх важко було найти; так само не віднай-

3

Книга Ісаї, X, 1 [КРІ 134 b, II 127 b]; XXXIX, 6 [КРІ 235 а, II 331 а, III 341 а]

Новий Завіт: єв. Луки, I, 28 [КРІ 220 b, II 217 а; КРІ 173 а, II 165 а, III 273 а]; XVI, 9 [КРІ 211 а, II 208 а, III 3 а]

єв. Івана, XIX, 12 [КРІ 78 b, II 76 а]

Діян. Апост.*: КРІ 138 b, II 131 b; До Коринтян кн. II, гл. IV, 7 [КРІ 180 b, II 178 а, III 282 а].

1.

Коли говорити про ці переклади загально, то вже поверховне їх ізрівняння з церковно-слов'янським текстом Острозької Біблії виявляє, що робив їх не — книжник, не — граматик, і навіть — не людина, що з метою перекладу засіла за свою роботу. Пізнати, що ми маємо справу з проповідником, котрому цитат із святого письма треба для арґументації своїх слів, котрому переклади цілих нераз уривків потрібні для пояснень. Нераз можна мати враження, що Галятовський цитує з пам'яти, що святого письма не має під рукою, дарма що на боці твору все ретельно позазначувані місця, звідкіля взято чи дрібну цитату, чи довший уривок. Тим то видно і в його церковно-слов'янських цитатах одступи від тексту Острозької Біблії.[1])

дено ще досі цитат: 1) КРІ 151 а, II 143 b; 2) КІ 93 а, II 886 b; 3) Д 27 b; КР І 217 а, 214 а, III 320 b; 4) КРІ 193 а, II 190 b, III 294 b; 5) КРІ 193 b, II 190 b, III 294 b; 6) КР І 193 b, II 191 а, III 295 а; 7) КР І 195 а, II 192 а; 8) КРІ 74 а, II 71 b; 9) КРІ 131 b, II 125 а; 10) КРІ 171 b, II 163 b, III 271 b; 11) КР III 470 а; 12) КРІ 99 а, II 95 а, III 183 b; 13) КРІ 159 b, II 152 а; 14) КР І 113 а, II 107 b, III 199 а; 15) КРІ 117 а, II 111 b, III 204 а; 16) КРІ 15 а, II 14 b, III 89 b — 16 місць. Їх, може, можна буде віднайти й порівняти, вглянувши в текст „Ключа разумінія", якого у Празі під руками не було. Та, я думаю, для виводів у розвідці ця справа значіння не має. Є це, здебільшого, цитати зложені з одного якогось вислову, речення. *В. С.*

[1]) пор. О. Б.	Галят.
Побѣждающіему дамъ сѣсти съ мною... і далі: азъ побѣдихъ и сѣдохъ [Откров. І. Богосл., III, 21]	Побѣждающему дамъ ему сѣсти [Г. має на увазі свій переклад: „Кто звитяжитъ, дамъ ему, сѣсти..]... азъ побѣдилъ и сѣдохъ (КР І 162 а, II 154 а, III 260 а).
або: побѣди Саулъ съ тысящами, а Двдъ съ тмами І, 133 а	побѣди Саулъ тысоущъ, а Двдъ тмы — переклад: Звѣтяжилъ Саулъ тысячу, а Двдъ десять тысячей (КРІ 113 b, II 108 а, III 199 b), відповідно до тексту Вуєка: Poráźił Saul tyśięcy, á Dáwid dźieśięć tyśięcy, ст. 258.

Як проповідник, Галятовський хоче бути передусім добре зрозумілий читачеві, чи слухачеві, й тим пояснюється, що його переклади не все дослівні — поодинокі конструкції, важчі, н. пр., дієприкметникові, він то розвязує, як побачимо, то описує їх, то додає дещо до перекладу, то просто — дещо переповідає.

А в самому перекладі сильно відбився вплив польських перекладів біблії, передусім — перекладу Вуєка, одинокого апробованого тоді католицькою церковною владою перекладу. З порівняння з перекладом Вуєка[1]) виходить, що Галятовський не тільки добре знав текст цього перекладу, не тільки ним користувався, але просто майже дослівно переповідав, його фразами, біблійний текст. Ось для прикладу декілька місць зі Старого Завіту:

Острозька Біблія:

ви́дѣхъ другїи со́нъ, а҆ки с҃лнце, и м҃сць и є҆ди́нъ на десꙗть[2]) звѣздъ покланѧ́хꙋмисѧ; запрѣти же емꙋ̀ ѡ҆ц҃ь и рече: что є҆сть со́нъ се́и, и҆̂же єсѝ видѣлъ? є҆дали прише^д а҃зъ и м҃ти твоѧ́ съ брати́єю твоєю̀ по . . . .[3]) до землѧ́?

Кн. Бит., I, 37.

Вуєк:

widźiałem przez sen, iakoby mi sie słonce, y kśiężyc, y jedenaśćie gwiazd kłaniało. Co gdy oycu swemu y bráćiey swey powiedźiał, złajał go oćiec jego y rzekł: coż sie rozumie przez ten sen, ktoryś widźiał: izali ia, y mátká twoiá, y bráćiá twoi kłá-

Галятовський:

ви́дѣлемъ во снѣ̀, ꙗ҃кѡ бы с҃лнце, и҆̂ м^с ць, и҆̂ звѣ́здъ є҆̂диннáдцать мнѣ́-сѧ клáнѧли, щѡ гды ѿц҃ꙋ́ своéмꙋ и брáтїи своéй повѣдáлъ, ѿ҆̂фꙋкнꙋ́лъ є҆̂гѡ̀ оте́цъ є҆̂гѡ̀. мо́кѧчи: щѡ ж-сѧ́ розꙋмѣ́етъ презъ то́й со́нъ, кото́рый видѣ-лесь: те́ды ꙗ҃

[1]) Я мав під руками такі видання перекладів Вуєка:

а) Nowy testáment Pána nászego, Jezusa Chrystusa znowu z łáćińskiego y z greckiego na polskie wiernie a ßczyrze przełożony przez D. Jakuba Wujka, theologa societatis Jezu, w Krakowie 1593.

б) Nowy testáment... teraz znowu przedrukowany, w Krakowie, 1647 r. (те саме видання — передруковане).

в) Biblia, to jest księgi starego y nowego testamentu według łaćińskiego przekłádu stárego w kościele powszechnym przyiętego, ná polski język ...przez Jakuba Wujka z Wągrowa... znowu z pilnośćią przelożone, ...w Krakowie, 1599.

[2]) Інтерпункція моя.

[3]) У примірнику „Слов'янської Бібліотеки" у Празі, що ним користувався я, це місце заліплене. *В. С.*

Острозька Біблія:	Вуек:	Галятовський:
	niáć ći sie będziemy do ziemie? Ст. 44.	и҆ ма́тка твоѧ́ и братї́а твои̂ бꙋ́демосѧ тобѣ̀ кла́нѧти до землѣ̀? „Боги поган." — предмова.

або:

и҆ да даси ѿкрⷭ҇тъ его̀ граждⷣені́е, и҆ да съградиши на не́и забра́ла, и да одеже́ши ѝ остро́гомъ, и҆ да даси ѿкрⷭ҇тъ е҆го̀ по́лки, и да оучинн́ши поставле́нїѧ стрѣлъ ѡ҆крⷭ҇тъ Езекіїль, IV, 2 О. Біб. II, 126 b.	i sporządźiß przećiw ńiemu oblężenie, a zbuduieß baßty, y usypieß wał, y położyß przeciwko iemu obozy, y postawiß táràny wkoło Ст. 882.	и сꙋчи́нишъ ѿколо него̀ ѡ҆блаже́нїе, збꙋдꙋешъ ба́шты, вы́сыплешъ валъ, положишъ ѡ҆бо́зы, и поставиⷲ тараны̀ въкол̀о. К. Р. I 73 в, II 71 b, III 156 а, b.

або:

Остр. Б.	Галят. цитат:	Галят. перекл.:	Вуек:
Всѧ добра̀, бли́жнаѧ моѧ̀, и порока нѣсть въ тебѣ Пісня пісень, IV, 7. Б. II, 376.	Всѧ́ еси̂ добра̀, бли́жнаѧ моѧ́, и порока нѣст въ тебѣ	Всѧ е҆стесь пѣ́кнаѧ, прїѧ́телко моѧ́, и зма́зы немашъ въ тобѣ К. Р. I 2016, II 198 а, III 302 b[1]).	Wßytka iesteś piękna, przyjaćiołko moiá, a niemaß w tobie zmazy. Ст. 690.

Це майже дослівне переповідження польського перекладу. Автім, бувають іще цілі фрази, що їх стилізація вислову вказує на вплив тексту перекладу Вуека, н. пр.:

Остр. Бібл.:	Галят.:	Вуек:
Радꙋйсѧ обра́дованаа, Гⷭ҇ь стобою Єв. Лука I, 28 (Бібл. III, 27 а).	Витай, ла́ски по́внаѧ, Панъ зъ тобо́ю К. Р. I 220 b, II 217[2]).	Bądź pozdrowiona, łaski pełna, Pan z tobą. Ст. 1183 (Biblia), 190 (Nowy Zákon).

---

[1]) Ця цитата з ріжними змінами правопису [й мови] повторяється, н. пр., К. Р. I 200 а [къ тебѣ], К. Р. I 149 а [пѣе́кнаѧ], К. Н. I 127 в [нѣмашъ, прїателко] і т. д.

[2]) Зміни в інших місцях: стобо́ю К. Р. I 173 а, II 165 а; Гⷭ҇дь III 273 а, замісць — Панъ.

або:

Остр. Бібл.	Галят:	Вуек:
да єгда оскꙋдѣете, прїимꙋт вы въ вѣчныа кровы	жебы гды прїйдетъ на васъ убозство. жебы васъ ѡны приняли до вѣчныхъ прибытковъ	aby gdy ustáńiećie, przyjęli was do wiecznych przybytków
Єв. Луки, XVI, 9 Бібл. III, 37 b.	KP I, 211 a, II, 218 a.	Ст. 1212 (Biblia), 260 (Nowy test.).

або:

Галят. цит.:	Галят. перекл.	Вуек:
прїйдетъ желанїе хо́лмѡв вѣчных[1])	прїйдетъ пожаданїе пагорковъ вѣчныхъ[2])	aby przyszło pożądańie pagórków wiecznych
Кн. Бит. I, 49.	KP I, 134 b.	Ст. 59.
течахꙋ и обращахꙋся ꙗко видѣнїе Везе́ково	постꙋповали и ѡкорочалися на кштaлтъ блискавици	...biegały y wrácały sie na kßtałt błyskawice błyskaiącey
Єзекіїль I, 14.	KP I 143 b, II 156 b, III 239 a.	Ст. 879.

або:

Ост. Бібл.:	Галят.:	Вуек:
възопи гласомъ великымъ ꙗко левъ рыкаа	заволалъ голосомъ великимъ, ꙗко левъ рычитъ	zawołał głosem wielkim, iako gdy lew ryczy
Откров. Іван. Бог. X, 3.	KP I 92 b, II 89 a, III 177 a.	Ст. 1463.

або:

11. ...ѡставивши свою сладость и плод свой блгый, да идꙋ владѣти древами?	азажъ могꙋ ѧ ѡставити солодкость свою и ѡвоцы въдячныи, и кролевати над вами?	aza mogę opuśćić słodkość moję, y owoce przewdźięczne, a iśdź, abych miedzy inßemi drzewy było wynieśione?

[1]) В Ост. Бібл. це місце має такий текст: преспѣвъ благословенїа горъ пребывающихъ и въ благословенїи холъмовъ вѣчныхъ

[2]) У другому вид. Ключа — жаданїе пагорковъ.

Ост. Бібл.:	Галят.:	Вуєк:
13. И рече имъ винограⷣ, оставивши ли вино свое и веселїе чл҃чко, да иду владѣти древами?	Ѿказалъ виноградъ, а зажъ и могу покинути вино свое, которое Бга и людей оувеселяетъ и зостати паномъ вашимъ?	Izali mogę opuśćić wino moje, które uwesela Bogá i ludźie, y miedzy inßemi drzewy bydź wynieśiona?
15. ...то пріидѣте и внїидѣте поⷣ сѣнь мою...	...идѣтежъ, ѿпочивайте поⷣ тѣню моею...	...przydźćieß, á odpoczywayćie pod ćieńiem moim...
Кн. Суддів IX, Ост. Біб. I. 114 а.	КП. I 25 a, b, II 22 b, 23 a, КР III 370 a, b.	Ст. 250, 251.

або, нарешті:

14. сꙋпрꙋгъ воловъ орахꙋ, и ослицы пасахꙋ близъ ихъ	...воли ѡрали, и ѿслици на пꙋщи недале ныхъ были	...woły orały, a oślice páśiono podle nich...
15. ...и пришеⷣше плѣняющеи плѣниша ихъ...	...але кыпали савейчикове[1]), и побрали все...	...y przypádli Sábeyczycy y zábráli wßytko...
17. ...конницы сътвориша четы три...	...халдейчикове[1]), зъ трома ꙋфами найхали...	.....Chaldeyczycy uczyńili trzy hufy, y rzucili sie...
18. ...сномъ твоимъ и дщерямъ ядꙋщимъ и пїющимъ, у брата ихъ старѣйшаго и	...гды синове и цорки твои или и пили въ домꙋ брата своегѡ первороднагѡ	.....gdy synowie twoi y corki iedli y pili wino w domu brátá swego pierworodnego,
19. вънезапꙋ вѣтръ великъ найде ѿ пꙋстыня...	знагла оударилъ вѣтеръ великїй зъ пꙋщи...	znagła wiatr gwałtowny przypadł od strony pustynie...
Кн. Йова I, Ост. Б. I, 265 а.	Боги поган., 2 а, b.	Ст. 520.

Як воно й не дивно — бож православні часто користувалися протестанськими джерелами — впливу протестанських польських перекладів письма святого не видно[2]). Щось

[1]) Як бачимо, назв народів, що напали, в тексті Ост. Бібл. немає.

[2]) Переглянуто й порівняно такі протестанські переклади біблії [Вуєк хвалить одну з них, із 1563 р., що „gładkośćią polskiej mowy przechodźi krakowską" — католицьку, хоч додає, що вона „jest błędów i kacerstwá pełną" —

наче відгук читаного Радзівілового видання можна добачити в деяких висловах ув Апокаліпсі XIV.:

Остр. Біб.:	Галят.:	Ґданська Біблія:
19. ...положѝ сéрпъ свои на землѝ, и҆ обере виногра́д земъскїи, и҆ вложѝ в точи́ло вели́кїѧ ꙗ҆рости бжїа	кото́рый серпъ пꙋсти́лъ на́ землю, и ѡ҆брѣ́залъ гроѡ́на виногра́дꙋ зе́многѡ, и въки́нꙋлъ въ пра́сꙋ вели́когѡ гнѣ́вꙋ бж҃го,	.....zápuśćił [anyoł] śierp swoj na źiemię y zebrał [grona] winnice ziemie y wrzućił [je] w prásę [Вуєк: kadź] wielką gniewu bożego
20. і҆ и҆спрано бысть точи́ло внѣ̂ града, і҆ изы́иде кровь ѿ точи́ла, даже до оу҆здъ ко́ньских, ѿ стадїи тысѧщїа и шесть сот	и вы́тлочена была̀ пра́са за мѣ́стомъ, зъ кото́рои пра́сы вы́шла кровъ ажъ до оу҆дылъ ко́нскихъ на стадїй ты́сѧчꙋ и шесть сотъ	y tłoczona [Вуєк: deptana] jest prásá przed miastem, y wyßła krew z prásy aż do wędzidł końskich przez tysiąc [y] ßeść stajan
	КР I 17 a, II 15 a, КР III 362 b.	Ст. 276.

або в такій цитаті:

Остр.:	Галят.:	Переклад:	Вуєк:	Ґданськ:
Вервь трепле́тены нескоро расторгнетсѧ	Вервъ трепле́теныи неско́ро расторгне́тсѧ	Шнꙋръ втрóе плете́ный не ла́тво зорве́тсѧ	Sznur troisty nie łácno sie przerywa	Sznur trojisty nie łatwo się zerwie
Єкл. IV 12, Бібл. II 42 b.		КР I 127 a[1]).	Ст. 681.	Ст. 650.

всі інші місця дуже ріжняться висловом од перекладів Галятовського, так, що про вплив протестанських польських

передмова до біблії з 1599 р; може того „kacerstwa“ боявся й Галятовський]:

а) Biblia święta, to jest księgi starego y nowego przymierza z żydowskiego y greckiego języka na polski pilnie y wiernie przetłumaczone... We Gdańsku 1632; й передрук цієї біблії з тою самою паґінацією,

б) видання амстердамське з 1660 р. [дві частини, від книг Йова],

в) Novum Testamentum Dni Jesu Christi в 12 мовах, де є чеський і польський текст, видання „Elliae Hutheri“, том I: Евангелія й Діяння Апостольські, Нірнберґ, 1599.

[1]) У другому виданні К. Р. такі відміни: плете́ный, зорветъсѧ [122 a].

біблій нема що й говорити. Автім, і ця невеличка схожість могла бути припадкова.

Але, хоч який і очевидний уплив біблії Вуєка, — він і мусів бути, бо-ж українським полемістам у їх власнім інтересі треба було знати польський текст святого письма, на ньому, певне, студіювали біблію й у київській Академії, що звязана теж із ім'ям Галятовського, — хоч який він очевидний, то проте підкладом для перекладу була таки біблія церковно-слов'янська. Воно й не дивно, бо-ж це виходило з принципового погляду на боротьбу між католицтвом і прихильниками православ'я: для кожної сторони, що воювала, текст її біблії був святий. Що воно так, то на це вказують ті важніші місця, котрі сходяться з Острозькою Біблією й ріжняться від обидвох біблій польських, н. пр.:

Ост. Бібл.:	Галят.:	Вуєк:	Ґд. Бібл.:
вложи̑ в точи́ло вели́кїѧ ꙗ̆рости бж҃їа...	въки́нꙋлъ въ пра́сꙋ вели́кого гнѣ́вꙋ бж҃ого...	wrzućił w kadź gniewu bożego wielką	wrzucił w prasę wielką gniewu Bożego
и̑спра́но бысть точи́ло внѣ̑ града Апок. XIV, 19—20.	вы́тлочена была́ пра́са за мѣ́стомъ КП I 17 a, II 15 a, КР III 362 a.	y deptana kadź przed miastem Ст. 1471.	y tłoczona jest prásá przed miastem Ст. 276.

або:

Изы́йде жезлъ ис ко́рене Іесе́ова и цвѣтъ процвѣтет Ісая IV 1, Ост. Б. II 74 b.	Вы́йдет ро́жчка ис ко́ренѧ Іессе́ѡвого, и квѣтъ заквѣ́тнетъ КР I 134 b, II 127 b.	Wyńidzie rósczká z korzeńia Jessego, a kwiát z korzenia iego wyrośćie Ст. 762.	wyńidźie rozczka ze pniá Jesáiego, á látorostká z korzenia jego wyrośćie Ст. 670.

або:

сытость свою̀, є҃же въ мнѣ̇ просла́ви Бг҃ъ и чл҃вцы, да и̑дꙋ̀ владѣ́ти древа́ми Кн. Суд. IX, Ост. Бібл. I 114 a.	тлꙋ́стость мою̀, кото́рꙋю во мнѣ̇ Бг҃ъ и̑ лю́де выхвала́ютъ... кролі̑ова́ти (кролевати, зо-	tłustość moję, którey używaią y bogowie y ludźie... żebych miedzy drzewy wynieśiona była [wyniesione...] Ст. 250, 251.	tłustość moję, przez ktorą uczczony bywa Bog y ludźie... abym wystawione było nad drzewy

Ост. Бібл.:	Галят.:	Вуек:	Гд. Бібл.:
	ста́ти па́но^м...) на^д... КП I 25'a b, II 22 b 23 a, КР III 370 a b.		[wystawioną była...][1]) Ст. 262/263.
або:			
да даси ѻ́крⷭ҇тъ є҆̑го градⷤ҇еніє Єзек. IV 2, Ост. Біб. II 126 b.	ѻ҆у҆чи́ниш ѡ҆̑коло него̀ ѡ҆бла́же́ніє КР I 73 b, II 71 b, III 156 a b.	sporządziß przeciw ńiemu oblężenie Ст. 882.	sporządź na niey oblężenie Ст. 783.
або:			
сътворі́те себѣ̀ дрꙋгы̀ ѿ мамо́ны непра́вды. да є҆гда̀ ѡ҆скꙋдѣ́ете, прі́ймꙋ^т вы въ вѣ̑чныя кро́вы̑ Єв. Луки XVI 9, Ост. Біб. III 37 b.	ѹ҆чинѣ́те собѣ̀ прия́телей за мамо́нꙋ несправедли́вꙋю, жебы̀ ѓды прі́йдетъ на васъ ѹ҆бо́зство[1]), жебы они̑ васъ до вѣ̑чныхъ прибы́тковъ запрока́дили КР III 3 a.	czyńcie sobie przyjaćioły z mammony niesprawiedliwośći [N. T. — niesprawiedliwey, ст. 260], aby gdy ustańiećie, przyjęli was do wiecznych przybytków Ст. 1212.	так само Ст. 383.

і т. д.

Про самі переклади загально можна сказати, що вони, здебільшого, дослівні, але-ж [не по-невільничому, як побачимо, дослівні] не скрізь — бувають і цілком вільні, і це знову виходило з практики проповідника, що для нього важніше віддати думку, аніж перекладати слово до слова, та ще до того проповідника — доброго й, як побачимо, вибагливого стиліста. Отсим то Галятовський часто

1) стягає речення в одну фразу:

ѻ́гнь падѐ съ нб҃се на́ землю, и пожъже ѻ́вца, и҆̑ пасты́ря поѧ́сть та́кожⷣе... Ост. Біб. I, 265 а.	ѻ҆̑го́нь з^ъ нб҃а з^ъстꙋпи́лъ и҆̑ ѻ́вци всѣ̀ з^ъ слꙋга́ми[2]) погꙋби́лъ... Боги, 2 а.

---

[1]) Тут ріжниця могла виходити скрізь і з ріжниці між латинським текстом, звідкіля перекладали поляки, й церковнослов'янським.

[2]) слꙋга́ми взято з Вуєка: ogień, uderzywszy ná owce y sługi, spalił je [ст. 520].

або:

ко́нницы сътворйша че́ты три, и обыдоша вельблю́ды, и плѣнйша и^х... Ibidem.

...халде́йчикове з^ъ трома у҄фами найхали й побра́ли вельблюди... Ibidem.

або:

възмѹтъ все̑, е҆́же в домѹ̑ твое^м

Ост. Б. II 83 а.

во́змѹтъ ѿ тебѐ всѣ̑ бога́т^ъства твои

КР I 235 а, II 231 b, III 341 а.

або:

й бѣ̑ ꙗ҆́ко се́и д҃нь...

Ост. Бібл. I. 265 а.

днѧ̀ є҆диногѡ̀ [genet. temp.]...

Боги 2 а, b.

й, нарешті:

ѿ печа́ли и богатьства и сла́стьми жите́нскими ходѧще подавлѧ̀ютсѧ...

Ост. Бібл. III 33 а.

...за кло́потами свѣ́цкими, за бога́т^ъствами, за роско́шами...

КР I 37 а, II 34 b, III 373.

2) стягає головні речення, й менше важні щодо змісту — робить побічними:

вѣтръ... коснѹ̑сѧ въ четы́ри оу҆́глы храмины, й падѐ хра́мина на дѣти твоѧ̀, и оумроша

Ост. Бібл. I 265 а.

вѣ́теръ... ѡ҆сла́былъ чты́ри оу҆́глы дѡ́мѹ, ӥжъ оу҆па́лъ и покилъ всѣ̑ дѣти твоі, й южъ померли

Боги 2 а.

3) тяжкі побічні відносні речення й, головно, дієприкметникові конструкції Галятовський обминає, творячи то нові (головні й побічні) речення з verbum finitum, то подаючи свої пояснення, й т. д.:

а҆ й же при пѹти (па^дшее)... й же в те́рнїи па^дшее... й же на ка́мени...

Єв. Луки, VIII 12—14, Ост. Б. III 33 а.

па́даетъ то́е насѣ́нѧ при доро́зѣ... па́даетъ насѣ́нѧ межи те́рнїемъ... па́дае^т насѣ́нѧ на ка́мени...

КП I 37 а, II 34 b, КР III 373 b.

або:

...йже... сі́и сѹть слы́шавшеи, и ѿ... подавлѧ̀ютсѧ

Ibidem.

па́даетъ... гды кто̀ почѹ̑вши (сло́во бж҃їе, заховѹ̑етъ є҆гѡ̀, по́тымъ... запомина́етъ) — усе додане, але — думку пояснює.

або:

а и̑же на ка́мени, ѝже е̑гда оу̑слышатъ, сра́достїю прїе́млютъ сло́во, и̑ сїи ко́рене неи́мꙋтъ, и̑же въ время вѣ́рꙋютъ, и̑ въ время напасти ѿпада́ютъ

Ibidem.

па́дает насѣ́нѧ, на ка́мени, гды кто̀ почꙋ́вши сло́во бж҃їе, захо вꙋ́етъ до ча́сꙋ, а̑ гды преслѣдова́не настꙋпит, онъ сло́ва Бж҃ого запомина́етъ, и̑ ѿ вѣ́ры ѿстꙋпꙋ́етъ

КП I 37 a, II 34 b, КР III 373 b.

4) Як де йому цього треба, вживає всяких реторичних та стилістичних засобів, щоб образ біблійний поширити, а тим самим і унагляднити, вживає повторення, то-що, н. пр.:

и̑ се трꙋсъ, и̑ съвокꙋпла́хꙋсѧ ко́сти, ко́сть къ ко́сти, ка́ѧждо къ соста́вꙋ своемꙋ ...и̑ сѐ бы́ша и̑мъ жи́лы, и̑ пло́ть раста́ше и въсхожда́шє, и протѧжесѧ и̑ма кожа верхꙋ...

Єзек. XXXVII 7, 8, Біб. О. II 143 a.

зарáзъ ста́лъсѧ шꙋмъ вели́кїй, почали́сѧ кѡ́сти до кѡсте́й збира́ти, ко́ждаѧ кость до своегѡ соста́вꙋ, почали̂ ты́и ко́сти жи́лы спаѧ́ти, почало́ на ни́хъ тѣ́ло нароста́ти, почалà и̑хъ скꙋ́ра ѡ̑крыва́ти...

КР I 98 a, II 95 b, III 182 b[1]).

5) Ясно, що коли для наглядности треба додати яке слово, що його в церк.-слов. тексті немає, Галятовський це робить, як це видно з виписів перекладу притчі про Сіяча (ст. 78); такі додатки бувають і на інших місцях, н. пр.:

и̑ вни́иде в на̀ дх҃ъ, и ѻ̑жиша, и̑ сташа на нога́хъ свои́хъ — събо́ръ мно́гъ зѣ́ло

Єзек., ibidem.

а гды зно́вꙋ повѣ́нꙋлъ на тыхъ оумр҃лыхъ дх҃ъ, за́разъ всѣ̀ тыи оумр҃лыи въста́ли зъ мр҃твыхъ, и̑ ста́ли на нога́хъ свои́хъ, и̑ показа́лъсѧ гмѣ́нъ люде́й вели́кїй

Розуміється, що з погляду народности на таких змінах мова Галятовського могла тільки виграти, і це й потверджують зразки, що ми їх тут подали.

2.

Перейдемо до самої характеристики мови перекладів. Звукові та формальні її прикмети полишаємо на боці [про них говорити тута не місце], обмежуючись тільки замітками син-

[1]) Переклад, як бачимо, доволі вільний, але-ж образ від нього тільки скористав. До речі, треба додати, що ціла ця манєра надає образові епічности, такої притаманної, н. пр., народнім думам.

тактичними та потрохи стилістикою й лексикою Галятовського.

1. Цікаво, що Галятовський займеник „сей" перекладає займеником „той" — річ у нас прикметна для деяких західних українських говірок, подільських та волинських [Тернопільщина, Збаражчина], хоч не виключений тут уплив і польських перекладів[1]):

а́ще сего̀ пꙋсти́ши[2]) — єсли́ тогѡ̀ пꙋсти[т] КР I 78 b, II 71 a — [jeśli tego wypuściß, Wujek 380, ґдан. Н. зав. 120]

и҆ма́мы же сокро́вище сїѐ въ скꙋде́льныхъ сосꙋдѣхъ[3]) — ма́ємо скарбъ то́й въ гли́нѧныхъ на́чинѧхъ КР I 180 b, II 178 a, III 282 a — [mamy ten skarb w naczyniách glinianych, Wujek 1368]

прехо́дитъ во ѡ҆бразъ мі́ра сегѡ̀ — перемина́етъ кшта́лтъ свѣта тогѡ́ КР I 138 b, II 131 b

є҆ще семꙋ̀ гл҃щꙋ Ос. Біб. I 265 a — єщѐ то́й домовлѧ́лъ Б. п. 2 a, b — [jeszcze ten mówił, Wujek 520]

что есть сонъ се́й [Кн. Бит. I 37] — щожсѧ розꙋмѣетъ презъ то́й со́нъ, Боги, передм. 3 a, b — [cóż się rozumié przez ten sen — Wujek ст. 44]

се раба̀ Г[с]днѧ — ѡ҆то слꙋже́бница па́нскаѧ КР I 151 a, II 143 b

є҆дали̇ сі́ѧ чл҃вкъ сотво́ритъ — аза́жъ тое чл҃вкъ оу҆чи́нитъ КР I 179 b, II 177 a (Ездра)...

2. Imperfectum перекладає Галятовський то

а) минулим часом недоконаних дієслів: сѣ́ѧше — сѣ́ѧлъ, и҆мѧ́ше — не мѣло КП I 37 a, II 34 b, КР III 573 a; повѣ́дѧше — повѣда́л Б., передм. 3 a; бѧ́ше — было̀ КР I 98 a, II 95 b, III 182 b; теча́хꙋ и҆ обраща́хꙋсѧ — постꙋпова́ли и҆ ѡ҆борочалисѧ КР I 143 b, II 136 b, III 239 b; покланѧ́хꙋмисѧ — мнѣ́сѧ кла́нѧли, Бог. пог., передм. 3 a, — то

в) згідно з розумінням недоконаного дійства зложеною фразою „поча́ти + дієйменик дієслова"... съвокꙋплѧ́хꙋсѧ кости... плоть растѧ́ше и҆ въсхожда́ше — почали́сѧ кѡсти

---

[1]) Як я малим хлопцем колись заїхав був до свояків до містечка Озірна між Золочевом і Тернополем, то з мене всі сміялися, як я говорив по-своюму так, як у Гусятинщині говорять: „сей", „сі", „сих", і все мене поправляли на „той", „ті", „тих"..., мовляв, „так нефайно казати". *В. С.*

[2]) Є це цитати самого Галятовського, що він їх цитує; в Острозькій Біблії текст трохи ріжниться, чи в наголосах, чи в формах, н. пр., а҆́ще сего пꙋсти́ши... III 54 в.

[3]) Остр. Б.: и҆ма́мъı же съкро́вище сіє въ скꙋдельныхъ съсꙋдѣхъ, IV 40 a.

до кωстѣй збира́ти, почало́ на ни́хъ тѣло наростати КР I 98 a, II 95 b, III 182 b.

3. Аорист і praeteritum однаково перекладає він формами praeterit-a, бо чуття в Галятовського було таке, що ці форми однозначні [пор. цитату „азъ побѣди́хъ й сѣдо́хъ" у Галят.: „азъ побѣдилъ и сѣдо́хъ" КР I. 162 a, II 154 a, III 260 a], отже:

видѣлъ єси́ — видѣлесь [Бог. пог., перед. 3 a, в] й
видѣхъ — видѣлемъ [Бог. поган., ibidem]...

Здебільшого, старослов. аористи передає наш автор — формами praeterit-a дієслів доконаних, н. пр.:

1. ос. сѣдо́хъ — сѣлемъ КР I 162 a, II 152 a, III 260 a
видѣхъ — видѣлемъ Бог. пог. 3 a.

3. „ изведе́ — выпровади[л] КР I 98 a, II 95 b, III 182 b
изы́де — вышолъ КП I 37 a, II 34 b, КР III 373 a; КР I 113 a, II 107 b, III 199 a; прїи́де — пришо[л] Б. п. 2 a, b;
вѣтръ найде — ударилъ вѣтеръ Б. п. 2 b
паде́ — пало КП I 37 a, II 34 b, КР III 373 a [сѣмѧ — насѣнѧ]; огнь п. — ωго́нь зъступилъ КР I 98 a, II 95 b, III 182 b; до́мъ упа́лъ Б. п. 2 b
рече́ — ωказало [ге́рнїе] КП I 25 b, II 23 a, КР III 370 b
усше — усхло́ [насѣнѧ] КП I 37 a, II 34 b, КР III 373 a;
косну́сѧ — осла́былъ Б. п. 2 b
видѣ — видѣлъ Бог. пог., передм. 3 a, b
подави́ — подушило КП I 37 a, II 34 b, КР III 373 b;
сътвори́ — учинилъ КР I 171 b, II 163 b, III 271 b;
с. плодъ — выдало пло́дъ КП I 37 a, II 34 b, КР III 373 a;
побѣди́ — звѣтѧжилъ КР I 113 b, II 108 a, III 199 b;
запрѣти́ — ωфукну́лъ Б. перед. 3 a.

3. ос. мн. ωвыидоша — найхали Бог. п. 2 a; идо́ша — пошли́ КР I 198 a, II 95 b, III 182 b
умро́ша — поме́рли Б. п. 3 b
рѣша, реко́ша — мо́вили, рекли́ КР I 98 a, II 95 b, III 128 b
уби́ша — позабїѧли Б. п. 2 b
ожи́ша — въстали зъ мр̃твыхъ КР I 98 a, II 95 b, 182 b
ста́ша — стали КР I 98 a, II 95 b, 182 b
освѣти́ша — освѣтили КР I 117 a, II 111 b, III 204 a
позоба́ша — позо́бали КП I 37 a, II 34 b, КР III 373 a.

Крім цього, раз бачимо і plusquampraeteritum:

съзрѣша оуже грозды — юж бывала дозоѣла (трава)
КП I 17 a, II 15 a, КР III 362

а раз аорист переданий praeterit-ом недоконаного дієслова, під упливом попередніх фраз, висловлених у старослов. тексті imperfect-ом: плоть растяше и въсхождаше, и протяжеся ймя кожа верху — почала йхъ скура ѡкрывати КР I 98 a, II 95 b, III 182 b.

Рівнорядні аористичні [чи імперфективні] вислови Галятовський любить скорочувати, кладучи один із них у форму дієприслівника, н. пр.:

повѣдаше и рече; запрѣти и рече — повѣдалъ, мовячи; ѡфукнулъ, мовячи, Бог. пог., Передм. 3 a, 3 b.

4. Наказовий спосіб у 3. ос. описує словечком „нехай“ + 3. ос. praes.: изыде огнь... попали — нехай же выйдетъ ѡгонь и спалитъ КП I 25 b, II 23 a, КР III 370 b...

Форму описового в церк.-слов. тексті imperat. [да 2. ос. praes] Галятовський передає звичайною формою наказового способу:

да впишеши град — нарысуй мѣсто
КР I 73 b, II 76 b, III 156 b

або просто — формами тепер. часу доконаних дієслів:

да даси граждение..., да съградиши..., да одежеши и острогомъ... да оучиниши...	оучинишъ ѡбляжение... збудуешъ башты... высыплешъ валъ... положишъ... постави[т]... (ibidem)

5. Конструкції дієприкметникові перекладає Галятовський усяко:

а) робить із дієприкметників — іменики: изыде сѣяй [= той, що сіє] сѣяти — вышолъ сѣвачъ сѣяти КП I 37 a, II 34 b, КР III 373 b [Wujek: ktory sieie, ст. 1196; Пересоп. еван. розсѣвачь — пор. Жит., єв. Луки VIII 5]

б) перетворює колишній стрбл. дієприкметник у дієприслівник, вилучуючи його, за сучасним розумінням ролі цієї форми, в окреме речення:

сѣмя прозябъ оусше — насѣння зышовши оусхло
КП I 37 a, II 34 b, КР III 373 b

изыде побѣждая да побѣдитъ — вийшолъ, звитяжаючи, жебы звитяжилъ КР I 113 a, II 107 b, III 199 a

сїи сѹть слꙑшавшеи — ѓды кто почѹвши [захоѵѹетъ, запоминаетъ] КП I 38 а, II 34 b, КР III 373 b

в) переводить дієприкметник у verbum finitum:

възопи гласомъ великымъ ꙗко левъ рыкаа (Ост. Бібл. Одкриття Ів. Бог. X 1—3) — заволалъ голосомъ великимъ, ꙗкѡ левъ рычитъ КР I 92 а, II 89 а, III 177 а [Wujek: iako gdy lew ryczy, 1463]

г) окремим побічним реченням описує [часовим, відносним]:

терніе възрастъ подави є — ѓды терніе подросло, подѹшило оное КП I 37 а, II 34 b, КР III 373 b

побѣждающемѹ дамъ сѣсти (Ост. Б. III, 21) — кто звитяжитъ, дамъ ємѹ сѣсти КР I 162 а, II 154 а, III 260 а

ґ) рівнорядними реченнями [з відповідною думкою: умовною, причиновою й т. д.]:

иже въ терніи падшее — падаетъ насѣнѧ (себто, якщо насіння паде...) межи терніемъ...;

оставивши сладость... да идѹ владѣти — азажъ могѹ ѧ оставити солодкость и кролевати... КП I 25 а II 22 b, КР III 370 а

д) на польський лад лишає відмінний дієприкметник теперішнього часу:

видѣхъ аггла сходѧщъ — видѣлъ аггла зъстѹпѹючого [anyoła zstępuiącego, Wujek 1463] КР I 92 b, II 89 а, III 177 а

видѣлъ Ха зъ серпомъ сѣдѧчого КП I 17 а, II 15 а, КР III 362 b [в церк.-слов. тексті інакша конструкція].

6. Присудкове ім'я, всупереч церковно-слов. текстові, де воно стоїть у назовнику, в перекладах Галят. встигло вже відокремитись од тіснішого звязку з підметом і вживається в орудннку:

бѹди намъ црь — бѹдь паномъ нашимъ або: бѹдь надъ нами кролемъ КП I 25, II 22 b, 23 а, КР III 370 а, b

нѣси дрѹгъ кесаревъ (Ост. Біб. III, 54 b) — не єстесъ пріѧтелемъ цесарскимъ КР I 78 b, II 76 а [Wujek: nie iesteś przyjaćiel césárski ст. 1262; przyjacielem, ґд. н. з. 120; нірнберзьк.: przyjaćiel]

азъ бѹдѹ ємѹ стѣна огненна — ѧ бѹдѹ ємѹ мѹромъ огнистымъ КР I 99 а, II 95 а, III 183 b.

Коли немає сполучки (copula) — присудкове ім'я буває в назовнику:

вси бо́зи ꙗ҆зы́къ бѣсо́ве — всѣ боги́ пога́нскїи дїа́волы
КР I 159 b, II 152 a

а҃зъ цвѣтъ се́лный — ꙗ҆ квѣ́тъ по́лный
КР I 193 b, II 191 a, III 295 a.

7. Іменні додатки прикметникові [присвойні] — замінює Галятовський то прикметником, то взагалі прикметниковою формою якогось ім'я:

бо́зи ꙗ҆зы́къ — боги́ пога́нскїи КР I 159 b, II 152 a

бꙋ́ди на́м цр҃ь — бꙋдь па́номъ на́шимъ
КП I 37 a, II 34 b, КР III 373 b.

8. Середній рід у збірному значінні, супроти множини в цер.-слов. тексті, бачимо у прикладі:

начи́нꙗ гли́нꙗное КР I 74 a, II 71 b — сосꙋ́ды скꙋде́лничы

9. Дуже цікаві предмети [іменикові додатки] висловлені прийменниковими зворотами — у старослов. тексті якимось відмінком одповідного йменика, н. пр.:

не люби́те ми́ра — не коха́йтесѧ въ свѣ́тѣ КР I 195 a, II 192 a

и҆збира́ете себѣ̀ цр҃ѧ менѐ — менѐ ѡ҆бира́ете собѣ̀ за кро́лѧ
КП I 25 b, II 23 a, КР III 370 b

вождел́ѣетъ доброт́ѣ — закоха́етъсѧ въ пѣ́нкности
КР I 200 a, II 197 a й т. д.

Всі ці синтактичні явища характеризують мову Галятовського і в його виявах власної думки, в ориґінальних творах, але ж у порівнянні з церковнослов'янським текстом [і з польським] вони виходять іще яскравіші, ще наглядніші.

3.

Те саме виходить із стилістики перекладів Галятовського.

Вже з цих уривків, що ми їх подали, видно, що стиліст Галятовський був не-аби-який. На ньому відбилася тодішня стилістична школа, й латинська, й польська — й на цей уплив ми наскакуємо на кожному кроці[1]). Загалом, одначе, стиль

[1]) Ось зразок латинських конструкцій: четве́ртое [насѣ́нѧ] па́ло на земли́ до́брой, кото́рое выдало плодъ КП I 37 a, II 34 b, КР III 373 b

або: ви́дѣлъ а҃гла з дрꙋ́гимъ серпо́мъ, кото́рый се́рпъ пꙋсти́лъ на́ землю... и вытлочена была пра́са за мѣ́стомъ, зъ кото́рои пра́сы вы́шла кровъ...
КП I 17 a, II 15 a, КР III 362 b

або: що́ гды ѿцꙋ... повѣда́лъ Б. п. 3 a і т. д.

у нього простий, слова пливуть гладко, в вислові видно навіть деяку елеґанцію, й це виявляється в доборі слів. Порівняти тільки такі вислови:

вѣ́теръ оу҆да́рилъ з҄ъ пꙋщи [вѣтръ наиде...], Б. п. 2 a, b
вы́пали Сабе́йчикове [пришеⷣше плѣнѧ́ющеи...] ibidem

то стане ясно, як Галятовський добирає слів, щоб образи не виходили бліді.

Цей добір слів видно і в цьому, що в перекладі він старається на старослов'янський один вислів давати їх двоє, а то й більше:

владѣ́ти — кролева́ти и҆ зоста́ти па́ноⷨ
КП I 25 a, b, II 226 b, 23 a, КР III 370 a, b

ѻ҆ста́вити [сы́тость, сла́дость, вино́] — ѡ҆пꙋсти́ти тлꙋстость, ѿста́вити соло́дкость, поки́нꙋти вино̀, ibidem

є҆ще семꙋ́ гл҃ющꙋ — є҆ще то́й не докончиⷧ. є҆щѐ то́й домовлѧ́лъ Б. п. 2 a, b [Wujek: jeszcze ten mówił, 520]

[є҆ще семꙋ̀ гл҃ющꙋ] прї́иде дрꙋгый вѣстникъ... прї́иде дрꙋгый (Ост. Бібл. I 265) ...і далі: а҆ дрꙋго́е падѐ... и҆ дрꙋго́е паде... дрꙋго́е же падѐ [О. Б. III 33 a, Wujek: przyszedł drugi [poseł]... przyszedł inny... a drugie padło... a drugie padło... a drugie padło] — в Галятовського: вѣ́стникъ дрꙋ́гїй пришо́лъ... ото тре́тиⷤ вѣ́стникъ прибѣ́глъ [Бог. 2 a, в]...; дрꙋ́гое [насѣ́нѧ] па́ло на ка́мени... тре́тее па́ло межи те́рнїемъ... четве́ртое па́ло на земли̇ до́брой КП I 37 a, II 34 b, КР III 373 b

сътвори̇ плодъ — вы́дало пло́дъ, чини́ти пло́дъ
КП I 37 a, II 34 b, КР III 373 b

реко́ша, рѣ́ша — мо́вили, рекли́
КП I 25 a, в, II 22 b, 23 a, КР III 376 a, b

а про це, що, як треба, він уживає повторень, додає, пояснює, про це вже була мова... Як треба, то і змінить дещо, але від того вислів тільки виграє, і ще більше, як цей вислів народній, н. пр.:

поста́ви ногꙋ деснꙋ́ю на́ мори, а шꙋю на земли...	сталⷨ є҆дною̀ ного́ю на земли̇, а дрꙋ́гою на мо́ри (III 177 a на мо́рѣ) КР I 92 b, II 89 a.

Треба сказати, що про все це ми говоримо тільки мимохідь, бо стилістики Галятовського в його перекладах не можна відривати від його загального стилю, та й справа ця, власне, не входить у рямці статті. Далеко важніша для нас і куди ці-

кавіша його лексика, фразеологія, що з них видно, який добрий знавець народньої мови був Галятовський.

Взятиб тільки на увагу т. зв. прикметникові звороти (див. ст. 66), що заступають ріжні іменні конструкції або зложення:

цр҃ь цр҃емъ (dat. pl.) и Гд҃ь Гд҃емъ — кроль надъ кролями, панъ надъ панами КР III 47 а

куди намъ цр҃ь — будь надъ нами кролемъ
КП I 25 а, II 22 b, КР III 376 а

не любите міра — не кохайтеся къ свѣтѣ
КР I 195 а, II 192 а

вожделѣетъ добротѣ — закохаетъся въ пѣнкности
КР I 200 а, II 197 а

бреніе пути поглажду — болото на дорозѣ зъглажу
Д. 27 b, КР I 217 а, КР II 214 а, КР III 320 b

видѣхъ сонъ — видѣлемъ во снѣ
(Бог. пог. Передм. 3 а)

треплетеныхъ вервъ — шнуръ вътрое плетеный
КР I 128 а, II 122 а

избираете себѣ цр҃я мене — мене обирайте собѣ за кроля
КП I 25 b, II 23 а, КР III 370 b.

Крім цього, у прийменикових зворотах стрсл. прийменики, що творять фразу, Галятовський передає іншими прийменниками, що вживалися (й досі вживаються) в укр. народі:

вземлетъ слово ѿ срдца — выбираетъ слово зъ срдца
КП I 37 а, II 34 b, III КР 373 b

найде вѣтръ ѿ пустиня — ударилъ вѣтеръ зъ пущи, Б. п. 26 [Wujek: od strony pustynie, ст. 520]

изыиде кровь ѿ точила = зъ прасы... вышла кровъ
КП I 17 а, II 15 а, КР III 362 b

ѿ печали и богатьства и сластьми житейскими ходяще подавляются — за клопотами свѣцкими, за богатъствами, за роскошами КП I 37 а, II 34 b, III КР 373 b.

З другого боку — изыди огнь изъ тернія Галятовський перекладає: нехайже выйдетъ огонь одъ тернія
КП I 25 b, II 23 а, КР III 376 b

паде посредѣ тернія — пало межи терніемъ; падше [сѣмя] къ терніи — падаетъ [насѣння] межи терніемъ
КП I 37 а, II 34 b, КР III 373 b

изы́де кровь... ѿ стадїи тысмща и шесть со⁽ᵀ⁾ — вышла кровъ на стáдїй тысмчу и шесть сотъ

КП I 17 a, II 15 a, КР III 362 b

подвизáйсм по и́стинѣ, и҆ Гдь Бгъ побóретъ по тебѣ — воюй за прáвду, а Панъ Богъ помóжетъ тебѣ

КН I 250 b, II 246 b, III 523 b.

Те саме видно з перекладів приростків. Неорганічні вже в XVII. в. для укр. мови приростки vъz-, iz-, Галятовський передає ріжними іншими відповідними приростками, й так:

а) плоть въсхождáше — почалó тѣло нарастáти

КР I 98 a, II 95 b, III 182 b

възрастъ сѣмм — насѣнм подросло́

КП I 37 a, II 34 b, III 373 b

вождéлѣетъ — закохáетъсм КР I 200 a, II 197 a...

Приросток vъz- — лишається тільки у словах: во́змут (= възимутъ) КР I 233 a, II 231 b, III 34 a побіч: выбирáетъ слóво (= взéмлетъ слово) КП I 37 a, II 34 b, КР III 373 b та зышóвши (= прозмбъ) 37 a, II 34 b, III 373 b, цей приросток, за законами нашої мови, переходить до громади: з, із

в) и҆зы́идетъ жéзлъ — выйдетъ рóжчка КР I 134 b, II 127 b; изы́йде кровь — вышла кровъ КП I 17 a; и. сѣмй — вышолъ сѣвачъ КП I 37 a, II 34 b, КР III 373 b...

и҆зведé — вы́провади⁽ᵀ⁾ КР I 98 a, II 95 b, III 182 b

и҆збирáете — ѿбирáете, и҆збрати — ѿбирати, ibidem...

Крім цього, є ще церк.-слов. приростки, що їх знає й українська мова, але ж вони мають у поодиноких фразах трохи відмінне значіння, тим то Галятовський заміняє їх іншими, такими, що їх уживає українська мова:

брéнїе пути поглáжду — зъглажу [цілком вигладжу, приросток по означив би = трохи вигладити] болóто на дорóзѣ, Душ., 27 b; КР I 217 a, II 214 a, III 320 b

пожáта землм — вы́жалъ траву зéмную

КП I 17 a, II 15 a, III КР 362 b.

Зате Галятовський вживає зложених приростків із по-, щоб висловити велику скількість чогось:

оубиша рабы — позабїáли слуги

Б. п. 2 b (Вуєк: pozábiáli pachołki, 520)

або в таких фразах (доконаність):

пра́вда и̂ миръ ѡ̓блобызастася — справедливость и̂ покой поцилова́лися КР І 193 b, ІІ 190 b, ІІІ 294 b

Церковно-слов. приросток раз- — віддає Галятовський приростком от — у реченні: разгибеню книгꙋ — ѿво́ренью книгꙋ КР І 92 b, ІІ 89 a, ІІІ 177 a; слово съзрѣти — передає укр. дозрѣти (трава) КП І 17 a, ІІ 15 a, КР ІІІ 362 b; облещи́ — пришдѣти КР І 92 b, ІІ 89 a, ІІІ 177 a. Приросткові про- відповідає раз приросток вы- [просла́ви Б҃гъ и люде — вы хвала́ютъ Б҃гъ и̂ лю́де], то знову приросток за- [процвѣте́тъ цвѣтъ — заквѣ́тнетъ квѣтъ КР І 134 b, ІІ 127 b] і т. д.

У словництві перекладів Галятовського багато цікавих народніх висловів і фраз (бувають слова й абстрактного характеру):

вселе́нная — въвесь свѣтъ КР І 117 a, ІІ 111 b

вели́чїе — вели́кїи ре́чи КР І 171 b, ІІ 163 b, ІІІ 271 b

владѣти — зоста́ти па́номъ. КП І 25 a, ІІ 22 b, КР ІІІ 370 a, побіч кролїова́ти, кролева́ти, ibidem

ѡ̓скꙋдѣете — прїйде́тъ на васъ оубо́зство
КР І 211 a, ІІ 208 a, ІІІ 3 a

обра́дованная — ла́ски по́вная КР І 173 a, ІІ 165 a, ІІІ 273 a

въ время напасти — г̓ды преслѣдова́нїе настꙋпитъ
КП І 37 a, ІІ 34 b, КР ІІІ 373 b

печали — кло́поты КП І 37 a, ІІ 34 b, КР ІІІ 373 a

съвокꙋпля́тися — збира́тися (кѡсти до кѡсте́й)
КР І 98 a, ІІ 95 b, ІІІ 182 b

сла́сти — роско́ши КП І 37 a, ІІ 34 b, КР ІІІ 373 a

подвизатися — воюва́ти за... КР І 250 b, ІІ 24 b, ІІІ 523 b

плѣни́ти — побра́ти Б. п. 2 a, b [пор. бранець]

ѻ̂гненый — огні́стый [мꙋръ] КР І 99 a, ІІ 95 a, ІІІ 183 b;
[столпъ] КР І 92 b, ІІ 89 a, ІІІ 177 a;
те ж саме рожденное слово — ѻ̂гни́стое І 93, ІІ 89 b.

Живучи духовим життям тодішньої української інтеліґенції, Галятовський знав і мову тої інтеліґенції, й широко нею користувався. У цій мові багато польського впливу, головно, в термінології церковній, чи військовій, і це й одбилося й на перекладах. Галятовський перекладає церк.-слов. — відповідними польськими, але ж уживаними серед освічених кляс, н. пр.:

блꙋдници — вшетечники КР I 131 b, II 125 а (поль. wszetecznik)

порокъ — змаза КР I 200 а, II 197 а, III 301 b; I 149 а, II 142 а, III 245 b (поль. zmaza)

вѣчныѧ крови — вѣчныи прибитки КР III 3 а, I 211 а, II 201 а, (поль. przybytek)

црь, црствїе, црствовати — кроль, кролѣкство, кролевати КР I 131 b, II 125 а...

дщерѧ — цорки, Бог. пог. 2 а (поль. córka)

спасенїе — збавенѧ КП I 37 а, II 34, КР III 373 b (поль. zbawienie)

жезлъ — рожчка КР I 134 b, II 127 b (поль. różczka)

оутрь — ютренка КР I 198 b, II 195 b, III 300 а (поль. jutrzenka)

ожити — вcase стати зъ мртвыхъ КР I 98 а, II 95 b, III 182 b (поль. z martwych wstać)

съборъ людей — гмѣнъ людий. ibidem (поль. gmin ludzi)

чета — оуфъ (нім. Haufen), Боги пог. 2 а (поль. hufiec)

благый (плодъ) — вдячный (ѡвоцъ) КП I 25 а, II 22 b, КР III 370 (поль. wdzięczny owoc)

сокрꙋшити — покрꙋшити (начинѧ) КР I 74 а, II 71 b (поль. pokruszyć)

знайдоватисѧ КР I 195 а, II 192 а

близъ — ведле Б. п. 2 а

добръ, доброта — пїенкный К I 206, II 197 а, III 301 b і т. д.; пїенкность КР I 206 а, II 197 а (поль. piękny, piękność)

ѻгнь паде зъ нбсе — ѻгонь зъ нба зъстꙋпилъ Б. п. 2 а, b

сходити съ нбсе — зъстꙋповати зъ нба КР I 91 b, II 89 а, III 173 а й т. д.

Крім цього, Галятовський, як і всі тодішні письменники, кохається в польських сполучниках та частицях і правильно їх уживає:

да — жебы КР I 211 а, II 208 а, III 3 а

єгда — гды КП I 37 а, II 34 b, КР III 373 b, Бог. 3 а і т. д.

єда — тѣды Б. перед. 3 а, b

йли — азажъ КР I 25 а, II 22 b, КР III 376 а

уже — южъ КП I 17 а, II 15 а, КР III 362 b...

Тільки ж багато з цих слів поробилися вже тоді були нашими, і живуть і досі в українській мові. Згадаємо такі, що попереходили до польської мови з німецької, а опісля запанували і в нас, і досі відомі в цілій Україні:

сокро́вище — ска́рбъ КР I 180 b, II 178 a, III 282 a (ст. нім. scërf — найдрібніша монета)

стѣна́ — мѹръ КР I 99 a, II 95 a, III 183 b

плинѳа — цегла КР I 73 b, II 71 b, III 156 a (ст. нім. Ziagal із лат. tegula)

вервь — шнѹръ КР I 128 a, II 122 a

ѡбразъ — кшталтъ КР I 138 b, II 131 a (нім. Gestalt)...

Крім цього, сюди належать:

маслічина. маслина — дерево ѡли́вное КП I 25 a, II 23 b, КР III 370 a, b; КР I 193 b, II 190 b, III 294 b (маслина — Гр. IV 307 — інше значіння)

смо́кка — дерево ф'ѣговое КП I 25 a, II 22 b, КР III 376 a

і всякі терміни військові, що ми їх перебрали від поляків і поробили з них свої військові termini technici (деякі могли бути й непольського походження):

дати гражде́ніе — ѡблаже́ніе оучинити съградити забра́ла — ба́шты збѹдова́ти острогомъ одѣяти [городъ] — валъ вы́сыпати дати по́лки — обо́зы положи́ти оучини́ти поставле́нія стрѣлъ — тараны поста́вити	КР I 73 a II 71 b III 156 a, b

все це термінологія Вуєка (ст. 882), дослівно з нього взята, але ж термінологія, що її вживали й українські козаки.

Те саме відноситься й до інших фраз та слів чи церковного характеру, чи світського, н. пр.:

молнія (гуц. мовня й досі) — бли́скавица КР I 117 a, II 111 b, III 204 a (Berneker: Slav. Etym. Wört. 63)

наслѣдити [цр͠твіе бж͠іе] — ѡдѣдичити [короле́вство Бж͠іе] КР I 131 b, II 125 a

раба́ — слѹже́бница КР I 151 a, II 143 b (є в Куліша)

прелюбодѣйца — чѹжоло́жникъ КР I 131 b, II 125 a (живе й досі на заході України)

сосѹдъ — на́чиня КР I 180 b, II 178 a, III 282 a, й т. д.

Багато з таких і подібних слів, хоч вони явні полонізми, і досі живуть між народом у поодиноких околицях України; розуміється, що в XVII. ст., певне, вони вживалися дуже широко, бо вплив польський був іще сильніший, тим то їх уже треба вважати за українські, дарма що дісталися вони до нас із польської мови. Ось вони, н. пр.:

міръ — покой КР І 193 b, II 290 b, III 294 b (див. Слов. Грінч. II 271)

желаніе — пожаданіе КР І 134 а (Грінч., III 249)

холмъ — пагорокъ КР І 134 а, II 127 b (пагорок — Грінч., III 86)

црь — кроль КР III 470 а[1]) і т. д. (пор. у Федьков. кріль, крулювати — Гр., II 313)

сытость — тлустость КП І 25 а, II 22 b, КР III 370 а — в Галичині скрізь живе: тлустий[2])

влага — вѣлготность КП І 37 а, II 34 b, КР III 373 b (Гр., І 238)

спсеніе — збавеня КП І 37 а, II 34 b, КР III 373 b (пор. Сторож. М. П.: „збавлення", — Грінч., II 121)

запоминати ibidem — Грінч., І 83

побѣдити — звитяжити КР І 162 а, II 154 а, III 266 і т. д. (пор. Грінч., II 130 звитяжити), звитяга (Старицький)

възопити — заволати КР І 92 b, II 89 а, III 177 а (Грінч., II 21)

точило — праса КП І 17 а, II 15 а, КР III 362 b (живе скрізь у Галичині)

гроздъ — ґрӡно ibidem (Куліш, див. Грінч., І 330)

кожа — скура КР І 98 а, II 95 b — скіра Гр., IV 134 (Галич.) а також — шкура

покѣнулъ духъ КР І 98 а, II 95 b, III 183 b (пор. Грінченко: повійнути III 222)

зѣло — барзо КР І 93 а, II 89 b (Грін., І 30)

нескоро — нелатво КР І 128 а, II 122 а (Грінч., II 122) і т. д.

Коли до цього всього додати: жебы, ведлугъ і т. и., що й досі живуть на заході України, то тих полонізмів, що спадали б виключно на плечі Галятовського, буде не так то й багато. Письменник старався бути зрозумілим для народа й вибирав для перекладу слова поточної укр. тодішньої мови, що їх тоді уживали, не дивлячись на те, звідкіля яке слово взято. Коли мати це на увазі, то тоді „полонізми" в перекладі стануть ясніші, й менше їх буде, і тоді можна буде зрозуміти захоплення мовою Галятовського взагалі в одного з найкращих знавців її, у проф. Сумцова, що про мову нашого письменника

[1]) Галят. не міг інакше сказати, бо жив тоді під польським крулем.

[2]) від гуцула Гаврилецького в Ізворі на Буковині, де немає польського впливу, я чув 1914. р. „тлустий кінь", і тільки так там кажуть.

[3]) вид. Кл. Раз. присвячене: Іоанновѣ Казимировѣ...

в „Ключі разуменія“ висловився так: „Еслибъ и въ содержаніи „Ключа“ было столько народности, сколько въ его языкѣ, то это было бы капитальное произведеніе[1])“.

Ці слова може тільки потвердити наша аналіза мови спроб перекладів письма святого у творах Галятовського.

ДОДАТОК.

Для ілюстрації, як читаються ці спроби, подаємо в додатку три довші переклади Галятовського (побіч церк.-слов. тексту Острозької Біблії), одне місце Галятовським — переповіджене.

З ДЕСЯТЬОХ ЗАПОВІДЕЙ КН. БИТІЯ II, XX.

Остр. Біблія	Ключъ Разумѣнія
да не бꙋдꙋтъ тебѣ бози ины развѣ мене	3. Не бꙋдешъ мѣти иншыхъ богѡвъ ѡпрочъ мене
не пріемли имені г҃а б҃га твоего всꙋе	7. Не взывай имени Г҃да Б҃га твоегѡ надаремно
помни днь сꙋботный с҃тити	8. Шанꙋй днь с҃тый
чти ѿца твоего, и м҃трь твою	12. Чти ѿца твоегѡ и матер
не ꙋбіи	13. Не забіяй
не любодѣи	14. Не чꙋжоложъ
не ꙋкради	15. Не крадь
не послꙋшествꙋи на дрꙋга своего свидѣтельства ложна	16. Не свѣдчъ фалшіве
не пожелаи жены искренего твоего... ни вола его, ни осла его... ни все, елико ближнего твоего	17. Не пожадай ближнягo твоегѡ жены, ані вола, ані ѡсла, ані жадной речи, которая егѡ есть.
Остр. Бібл. I лист лд a, b.	Ключъ Разумѣнія I 43 a, II 39 b, III 389 a.

З КНИГИ СУДДІВ IX, 8—15.

Остр. Біблія	Ключъ Разумѣнія
Идꙋщи идоша древа і избрати себѣ ц҃ря, и рѣша масличинѣ бꙋди намъ ц҃рь.	8. ...Дерева пошли собѣ кроля ѡбирати, и мовили деревꙋ оливномꙋ: Бꙋдь надъ нами кролемъ.
И рече имъ масличина, или оставивши сытость свою, еже	9 Ѿказало дерево ѡливное, азажъ могꙋ ія ѡпꙋстити тлꙋ-

[1]) Сумцовъ Н. Ѳ.: Къ исторіи южнорусской литературы семнадцатаго столѣтія, Іоанникій Галятовскій, оттискъ изъ мартовской книжки журнала „Кіевская Старина“, Київ, 1884, ст. 35—36.

въ мнѣ прослави бг҃ъ и҆ чл҃цы, да и҆дꙋ владѣти древами.

И҆ рекоша древа смокви, прїиди и црствꙋи над нами.

И҆ рече им смоква, оставивши свою сладость и плод свои бл҃гъıи, да и҆дꙋ владѣти древами.

И рекоша древа к винограду, прїиди и бꙋди нам црь.

И рече им виноград оставивши ли вино свое и҆ веселїе члчско, да и҆дꙋ владѣти древами.

И по сем рекоша вси древа терьнїю, прїиди и бꙋди намъ црь.

И реч тернїе къ древам. аще по и҆стинѣ и҆збираете себѣ црѧ мене, то прїидѣте и внїидѣте под сѣнь мою. аще ли же ни, то изыде о҆гнь и҆зъ тернїа и попали всѧ кедры ливанъскыѧ.

Ост. I лист. 114 а.

сгость мою, которꙋю во мнѣ Бг҃ъ и люде выхвалѧютъ и кролговати над вами?

10. Потым мовили дерева фиговомꙋ [I, II — фѣговомꙋ III] деревꙋ, ты кролюй над нами,

11. Ѿказало дерево фиговое [I, фїговое II, фѣговое III], а҆зажъ могꙋ ѧ҆ ѡ҆ставити солодкость свою, и ѿвоцы въдѧчныи[1]), и кролевати над вами?

12. Потымъ мовили дерева Виноградови, ты бꙋдь паномъ нашимъ.

13. Ѿказалъ Виноградъ, а҆зажъ ѧ҆ могꙋ покинꙋти вино свое, которое Бг҃а и҆ людей оувеселѧетъ[2]), и҆ зостати паном вашимъ?

14. Наѿстатокъ рекли вси дерева тернїю, ты бꙋдь кролемъ н҃шимъ.

15. Ѿказало тернїе: є҆сли мене ѡ҆бираете собѣ за кролѧ, идѣтежъ, ѡ҆дпочивайте[3]) под тѣню моею, а є҆сли не ѿбираете, нехайже выйдетъ ѿгонь ѡ҆д тернїѧ и҆ спалитъ кедры ливанскїи.

„Ключъ Разумѣнія", Казан'я Приданыи I 25 a b, II 22 b, 23 a; III 370 a b.

З КНИГИ ЙОВА, I, 13—20.

И҆ бѣ ꙗ҆ко сеи днь, сн҃ове і҆ѡ҆вови и дщерѧ є҆го ꙗ҆дѧхꙋ и пїахꙋ вино въ домꙋ брата своего старѣишаго.

13. Днѧ є҆диногѡ гды синове є҆гѡ и҆ цорки и҆ли и҆ пили къ домꙋ брата своегѡ,

---

[1]) В Вуєка: y owoce przewdźięczné, ст. 250.

[2]) В Вуєка: wino moje, które uweselá Bogá y ludźie, ibidem.

[3]) В Вуєка: przydźcieß á odpoczywayćie pod ćieńiem moim, ст. 251.

И се вѣстникъ пріиде къ Іѡву и рече ему. супругъ воловъ ораху, и ослицы пасаху близъ их,

и пришедше плѣняющеи плѣниша ихъ, и рабы оубиша мечемъ...

еще сему глющу пріиде другыи вѣстникъ и рече къ Іову. огнь паде съ нбсе на землю и пожъже овца, и пастыря поасть такожде...

еще же сему глщу пріиде другіи вѣстикъ (sic) и рече къ Іову. конницы сътвориша четы три, и обыидоша вельблюды и плѣниша их, и рабы оубиша мечемъ...

еще же и сему глющу инъ вѣстникъ пріиде гла къ Іову. снемъ твоимъ и дщерямъ, ядущимъ и пїющимъ у брата ихъ старѣишаго,

и вънезапу вѣтръ великъ наиде ѿ пустыня, и коснуся въ четыри оуглы храмины, и паде храмина на дѣти твоя и оумроша...

И се оуслыша Іовъ... паде на землю поклонися Гви и рече. азъ бо нагъ изыидохъ ѿ чрева мтре моея, нагъ и поиду (тамо — нема зовсім!)

Остр. I, лист 265 a.

14. пришол вѣстникъ до Іова мовячи: воли ѡрали, и ѡслици на пущи ведле ных были[1]),

15. але выпали сабейчикове и побрали все[2]), и слуги мечемъ побыли...

16. еще той не докончил, гды вѣстникъ другїй пришолъ мовячи: огонь зъ неба зъступилъ и овци всѣ зъ слугами погубилъ...

17. еще той домовлялъ: а ото трети вѣстникъ прибѣглъ, мовячи: халдейчикове зъ трома уфами наихали[3]) и побрали велблюди и слуги позабїали...

18. еще и той домовлялъ: а ото иншїй вѣстникъ прибѣглъ, мовячи: гды синове и цорки твои или и пили въ дому брата, своегѡ, перворechнагѡ,

19. знагла оударилъ вѣтеръ великїй[4]) зъ пущи и ѡслабылъ чтыри сугли дѡму, ижъ супалъ и побилъ всѣ дѣти твои и южъ померли...

20. але Іѡвъ упавши на землю поклонился Бгу, мѡвячи: нагъ изыйдѡхъ ѿ чрева Матере мѡея [тѡ естъ ѿ землѣ] нагъ и пойду тамѡ.

Боги поганскіи 2 a, b.

---

[1]) Вуєк: woły orały, a oślice páśiono podle nich, ст. 520.

[2]) Вуєк: y przypádli Sábeyczycy y zábráli wßytko, ibidem.

[3]) Вуєк: Chaldeyczycy uczynili trzy hufy y rzucili sie na wielbłądy, y zabrali ie, y pachołki pozábiáli mieczem, ibidem.

[4]) Вуєк: gdy synowie twoi y corki jedli y pili wino w domu brátá swego pierworodnego, znagła wiatr gwałtowny przypadł, ibidem.

З ЄВ. ЛУКИ, VIII, 5—15.

Остр. бібл.:	Галят.:	Пересопн. еванг.:
Изыде сѣай сѣѧти сѣмене своегѡ. и егда сѣаше, ѡво паде при пꙋти, и попрано высть, и птицѧ нбсныѧ позобаша е.	5. Вышолъ сѣвачъ сѣѧти насѣнѧ свое, а гды сѣѧлъ едно пало насѣнѧ при дорозѣ... которое прилетѣвши птахи нбсныи позобали,	5. Вышоль розьсѣвачь сѣяти сѣмени своего. а якь южь розсѣваль. едно пало при поути и потоптано а и птицѣ нбсный позобали е.
а дрꙋгое паде на камени, и прозѧбъ оусше, зане не имѧше влаги.	6. дрꙋгое пало на камени, которое зышовши оусхло, бо не мѣло въ собѣ вѣлготности.	6. а дрꙋгое пало на камени. и взышодши посхло. длѧ того иже не имало вольготности.
и дрꙋгое паде посредѣ тернїа, и възрастъ тернїе, и подави е.	7. Третее пало межи тернїемъ, а гды тернїе подросло, подꙋшило оное.	7. Третее пакь пало межи тернѧ и заглоушило е.
дрꙋгое же паде на земли благѣ, и прозѧбъ сътвори плодъ сторицею.	8. Четвертое пало на земли доброй, которое выдало плодъ стократный.	8. а четвертое пало на доброи земли и возросло, а оучинило плодъ стокроть.
— — — — —	— — — — —	— — — — —
— — — — —	— — — — —	— — — — —
сѣмѧ есть слово бжїе.	11. Насѣнѧ естъ слово бжїе	11. сѣмѧ ест слово бжїе.
а иже при пꙋти, сꙋть слышащей, потомже приходитъ дїаволъ, и вземлетъ слово ѿ срдца ихъ, да не вѣровавше, спсꙋтсѧ.	12. Падаетъ тое насѣнѧ при дорозѣ, гды кто почꙋвши слово Бжїе [запоминаетъ егѡ], бо на той часъ дїаволъ якъ птахъ прелѣтꙋетъ, и выбираетъ слово Бжїе зъ срдца члвчого, жебы члвкъ не достꙋпилъ збавенѧ.	12. а тыи иже соуть при дорозѣ который слышать потомь приходить дїаволь и выимоуеть то зь нихъ срца, абы не выли оувѣривши збавлени.
а иже на камени, иже егда оуслышатъ, срадостїю прїемлютъ	13. Падаетъ насѣнѧ на камени, гды кто почꙋвши слово Бжїе за-	13. а иже на камени то соуть иже слышавши слово зрадо-

слово. и҆ сі́и ко́рене неимѹтъ. и҆же въ вре-
мѧ вѣ́рѹютъ, и҆ въ
время напасти ѿпа-
да́ютъ.

а҆ и҆же в те́рніи па[д]-
шее, сі́и сѹть слы́-
шавшей, и ѿ печа́-
ли и богатьства и
сла́стьми жите́ински-
ми ходѧще пода-
влѧ́ютсѧ, и не
съвръшѧ́ютъ плода.

а҆ и҆же на до́брѣи зе-
млѝ, сі́и сѹть, и҆же
до́брымъ ср[д]цемъ и
бл҃гомъ слы́шавше
слово, дръжатъ, и
плодъ творѧтъ въ
трьпѣніи.

Остр. Бібл. III, 33 а.

ховѹ́етъ до часѹ, а
гды преслѣдова́нѥ
настѹпитъ [о҆нъ сло́-
ва Бж҃ого запоми-
на́етъ] и҆ ѿ вѣ́ры
ѿстѹпѹ́етъ.

14. Па́даетъ насѣ́нѧ
межѝ те́рнїемъ, гды
кто̀ почѹ́вши слово
Бж҃їе, заховѹ́етъ е҆гѡ,
по́тымъ за кло́пота-
ми свѣ́цкими, за бо-
га́тъствами, за рос-
ко́шами сло́ва Бж҃ого
запомина́етъ.

15. Па́даетъ насѣ́нѧ
на до́брой землѝ,
гды кто̀ почѹ́вши
слово Бж҃їе, за́вше
въ ср҃дцѹ свое́мъ е҆гѡ
заховѹ́етъ, бо на то́й
ча́съ сло́во́ Бж҃їе чи-
нитъ въ ср[д]цѹ е҆гѡ
пло́дъ [стокро́тный]

КР I 37 а, II 34 b,
КР III 373 b.

стїю прїнимоуют̀ь,
а҆ле корене не ма́ють.
бо на ча́сь вѣроую́ть
а҆ вча́сь напа́сти ѿ-
па́дають.

14. а҆ и҆же е҆сть ме́жи
те́рнѧ впало. длѧ
тро́ски и бога́тьства.
а҆ роско́ши се́го свѣт̀
и ими бы́вають
подавлены[х] и не
мо́гоуть оу҆чинити
пло́да.

15. а҆ то̀ што на до-
брой зе́мли. то тый
соуть ко́торый до́-
брымь ср[д]це́мь а҆
пра́вдивы[м] оуслы-
шав̀ши слово и҆ дер̀-
жа[т] е҆го. и пло́ды
къ те́рьпенїи прино́-
сѧть.

Описаніе пересопницкой рукописи XVI. в. съ приложеніемъ текста евангелія отъ Луки, выдержекъ изъ другихъ евангелистовъ и 4-хъ страницъ снимковъ.
Составилъ П. Житецкій, Кіевъ, 1876.

З ЄЗЕКІЇЛЯ (ПЕРЕПОВІДЖЕНО) XXXVII, 1—10.

і҆ и҆зведе мѧ [въ дѹсѣ гн҃и] и поста́ви мѧ средѣ по́лѧ, се же бѧше по́лно костеи чл҃чьскихъ

1. вы́провади[л] е҆дногѡ ча́сѹ Бг҃ъ прр҃ока Ієзекі́йлѧ въ по́ле, котро́е по́вно было̀ косте́й чл҃вчихъ.

— — . — — — — — —

5. а гды дѹхъ повѣнѹлъ на тыи кости

— — — — — — — —

и се трꙋсъ, и҆ съвокꙋплѧ́хꙋсѧ кости, кость къ кости ка́ѧждо къ соста́вꙋ своемꙋ

...и се бы́шіа и҆мъ жилы, и пло҄ть растѧ́ше и въсхожда́ше, и протѧжесѧ и҆̃ма кожа ве́рхꙋ...

и҆ внїиде в нѧ҆ дх҃ъ, и о҆жиша. и҆ сташа на нога́хъ своихъ, съборъ мно́гъ ѕѣло.

Ост. II 143 a.

7. за́разъ ста́лсѧ шꙋмъ вели́кїй, почали сѧ кѡ́сти до кѡсте́й збира́ти, ко́ждаѧ кость до своегѡ соста́вꙋ,

8. почали тыи ко́сти жилы спаѧ́ти, начало́ на нихъ тѣло нароста́ти, почала́ и҆̃хъ скꙋ́ра ѡ҆крыва́ти...

10. а гды зно́вꙋ повѣ́нꙋлъ на тыхъ оу҆мрлы́х дх҃ъ. за́разъ всѣ тыи оу҆мрлыи въстали зъ мр҃твыхъ. и҆ стали на нога́хъ своихъ, и҆ показалъсѧ гмѣнъ людей великїй.

КР I 98 a, II 95 b, III 182 b.

З ІСТОРІЇ ПУБЛІЦИСТИКИ XVII В.

(Йосафат Кунцевич і Касіян Сакович про твори Василя Суразького).

Написав КОСТЬ КОПЕРЖИНСЬКИЙ.

У студії акад. Кирила Студинського „Пересторога" (Львів, 1895, ст. 152—158), як ми це зазначили в спеціяльній статті п. з. „Український письменник XVI століття Василь Суразький"[1]), є надзвичайно цікаві помічення й зіставлення про взаємини між „Книжицею" Василя Суразького й „Апокризисом" та „Пересторогою". Ці й інші міркування свідчать, що твори Василя Суразького, як на сучасний погляд, надто спеціяльні-богословські, свого часу користали з великого авторитету та правили за вихідну точку для багатьох тодішніх представників полемічної літератури, а ця література колись відогравала ту саму функцію, що її тепер відограє пobліцистика.

Тема, якої торкнувся акад. Кирило Студинський, вимагає ще дальших розшукувань, внаслідок яких можна буде вирішити багато цікавих проблем літературної традиції в українській літературі XVI—XVII ст.

Не менший інтерес має заглиблення питань, як ставилися до православної богословської полеміки католицькі й уніятські письменники, як сприймали й спростовували вони ті ідеї, що їх висловлювали в своїх творах представники православної партії. Ставлячи ці питання, історик наближається до зрозуміння самої динаміки тодішньої боротьби, як вона виявлялася в літературній формі, а заразом йому ясніше стане і питома вага даних творів полемічного письменства на грунті тодішніх умов життя, — він зможе виявити соціяльну їх функцію в умовах бурхливої боротьби, що є характеристичною ознакою громадського життя XVI—XVII століття.

Праці Василя Суразького, вшановані рідкою честю бути видрукованими, розуміється, не могли залишитися непоміченими тими, проти кого були скеровані. Цікаво буде простежити, на

[1]) Наук. Зб. за рік 1926, т. XXIII, ст. 40.

які власне з них та на що саме в їхньому змісті озвалися неправославні письменники.

Петро Скарга в працях, писаних по виданню „Книжиці" („О вѣрѣ единой", 1588 року) Василя Суразького, ані словом не прохопився про цей твір, не зважаючи на те, що православний богослов кілька разів насмілювався зачепити своїми полемічними випадами польського Золотоустого, який вів перед у тодішній католицькій полеміці.

Зате озвалися на твори Суразького інші письменники: один — відомий уніятський діяч Йосафат Кунцевич, другий не менше відомий, спочатку православний, потім уніятський і нарешті католицький письменник, Касіян Сакович, який кожну стадію поступу свого релігійного світогляду фіксував у літературній продукції.

I. ВАСИЛЬ СУРАЗЬКИЙ І ЙОСАФАТ КУНЦЕВИЧ.

Критичні уваги Йосафата Кунцевича скеровані лише проти одного видання Василя Суразького: „О вѣрѣ единой" і зустрічаються лише в одному з його рукописних творів: „О фальшованю писмъ словенскихъ одъ обронцовъ и учытелей вѣре церкве противныхъ послушенству его милости отца митрополита и о незъгодахъ ихъ въ науце выдано зъ друковъ виленскаго братского, острозского и львовского"[1]).

Проф. П. Жукович установив, що цей твір написаний між 1611 і 1613 рр.[2]).

Уніятський полеміст виявляє суперечности, що їх йому вдалося помітити, зіставляючи ріжні друковані православні видання. З того, що православні письменники суперечать один одному й часом незгідні між собою, автор робить висновок про помилковість їх думок та про їх неправовірність. Твір Йосафата Кунцевича написаний звичайною в нас літературною мовою того часу кирилівськими літерами. Автор неточно цитує імена й твори тих православних письменників, яких він критикує, але тепер уже можна певно вказати, які саме праці й яких авторів він мав на увазі[3]).

---

[1]) Користаємо з копії рукописних творів Йосафата Кунцевича, зроблених членом Філологічного Семінара ак. В. Перетца С. Балухатим власноручно (за рук. Держ. Публ. Бібл. в Ленінграді).

[2]) П. Н. Жуковичъ. О неизданныхъ сочиненіяхъ І. Кунцевича. Изв. отд. р. яз. и сл., т. XIV, кн. III, 1910, ст. 207.

[3]) Там само ст. 265—266.

З твору „О фальшованю писмъ словенскихъ“ не видно, щоб автор кого-небудь із згаданих у нього письменників ставив вище або нижче від інших. Осередком його уваги є наявність суперечности в трактуванні якогось питання. Всі оборонці православя, з погляду Й. Кунцевича, в однаковій мірі гідні осуду, бо вони перекручують істину. Він торкається ріжних розділів книги „О единой вѣрѣ“. Щодо другого розділу: „О исхожденію всесвятого и животворящего Духа“ — знаходимо ось такі уваги:

(11 зв.) Суражскии Василеи в книжце своеи в листе м҃а и м҃ѳ поведаетъ. ижъ Духъ святый отъ единого Отца исходитъ. Тожъ мовитъ и Зызания в листе н҃и. ижъ зъ единого жродла двѣ реки (то есть) отъ оца сынъ и святый Духъ вишли, — што есть власною ересю Евномия. Антиграфиста зась въ листехъ артикулу о Духу Святомъ тожъ дрвитъ. Ортологъ зась потлумляетъ Зизания в листе г҃ѕ, кгды такии прикладъ даетъ: о Тройцы светой прекладамъ ти жродло реку и воду благословеныхъ оныхъ отцевъ першого собору подобенство...

Як бачимо, тут вказується суперечність між твердженнями кількох православних письменників. Василя Суразького згадано лише тому, що він солідарний із Зизанієм та Антиграфістом у питанні про походження Духа Св. Прямого заперечення якогось конкретного доказу Василя Суразького в даному разі в Й. Кунцевича ми не зустрічаємо. Як видно з наведеного уривку, Й. Кунцевич покликається на дві сторінки праці Василя Суразького. Одначе на 41-ій ст. (див. вид. ст. 674—5[1])) самостійного трактування автором питання про походження Д. Св. не знаходимо. Він наводить лише слова Діонісія Ареопагіта, які дійсно між іншим містять у собі твердження, що Дух Св. походить від Отця. Покликання Йосафата Кунцевича на ст. 49 (див. вид. ст. 681) цілком незрозуміле, бо на цій сторінці зовсім нічого не говориться про походження Духа Св. Коли не вважати за сумнівну точність цифр 41 й 49, то мусимо признати, що сторінки підібрані Й. Кунцевичем досить невдало (особливо друга). Це дивно, бо при уважному відношенні до тексту Й. Кунцевич міг би знайти більше підхожі місця: питанню про походження Д. Св. присвячена дуже значна частина „Книжиці“. Очевидячки Й. Кунцевич, складаючи свій критичний твір, іноді дуже сквапливо підшукував сторінки.

Далі в творі „О фальшованю писмъ словенскихъ“ читаємо:

---

[1]) Користуємося виданням: Русская Истор. Б-ка. Изд. . . х. Ком. подъ ред. П. Гильдебрандта, т. VII, 1882.

(л. 13) Клирикъ Острозскии в листе к҃є самое речы писаное до владыки Володимерського поведает, ижъ вси соборы, што были по семи соборахъ межы иными и базылиискии суть противны семи соборомъ, а штурмують противны семи соборовъ а церьковъ ляментуючая в листе ркд о якомсь (л. 13 зв.) осмомъ вселенскомъ соборе поведаетъ и Суражскии в листе пи о том же соборе править тая жъ церковъ ляментуючая в листе рнє. Соборъ базилиискии отъ Клерика поменыи и потлумленыи на ногахъ из него вѣры своеи подпираеть...

Василь Суразький дійсно говорить на вказаній у Й. Кунцевича сторінці про „вселенскій“ собор, зібраний при Василеві в Константинополі „къ утвержденію святого седмого собора и къ разорѣнію нововозвышеное латинское ереси“.

Зараз же після цієї цитати читаємо:

„Стефанъ Зизании в листе раі поведаеть, ижъ Келестына папу Римского на третемъ соборе, яко геретыка, осужоно, — што есть арцыкламство. Василей. Василеи Суражскии в листе пє светейшымъ того жъ Келестына называетъ. Такъ же и Ортологъ, по нашему Крыvологъ...“

Дійсно, Василь Суразький про папу Келестина говорить з великою пошаною до його авторитету, називає його „святѣйшимъ“ і „блаженымъ“, а також цитує слова його „Исповѣданія вѣры“ (Р. И. Б., т. VIII, ст. 715).

Далі в Й. Кунцевича знаходимо ось таке місце з покликаннями на дві статті книги „О единой вѣрѣ“: „О исхожденію Духа Св.“ й „Сказаніе въкратцѣ отъ лѣтописца сирѣчь отъ кройникы...“

(лист 13 об.) Крыvологъ в листе лє в ляментах Яна ӣ папежа поведаетъ ижъ детя родилъ. В листе сто девятомъ и рл того жъ Яна ӣ за праведнаго списуеть. З листу его вѣры своее доводитъ знати, же кламаеть — самъ ся изъ собою не зъг(о)ажаеть. (Л. 14). Суражъскии зась Василеи в листе пи того ж Яна ӣ папежа и в листе рд светейшымъ и евангельскимъ жытиемъ украшеннымъ его называеть, аже бы хто не розумелъ, же то иншыи Янъ былъ, а не тотъ. Теды тотъ же Суражскии в листе рд доложылъ и прозвиско его, зовѣчь его анклиискимъ родомъ, то есть анкгельчыком, яко его Ортологъ называетъ в листе лє научывшыся того отъ геретыковъ.

У Василя Суразького папа римський Іоан названий „свя-

тѣйшимъ, всякимъ православіемъ и честностію евангельского житія украшенымъ"[1]).

У статті „Книжиці" „Сказаніе въкратцѣ отъ лѣтописца" на вказаній у Й. Кунцевича сторінці (174) знаходимо перелік римських пап[2]).

Між ними справді спомянутий і „Иванъ, Ангельскій родъ". Як бачимо, Кунцевич дослівно передає те, що сказано в „Книжиці" про Іоана.

Дальші слова Кунцевича скеровані проти одного з пунктів „Сказанія въкратцѣ отъ лѣтописца"...

Тот же Василей Суражскии в листе роє поведаеть, ижъ за Василия царя Македона Формосъ папежъ приложылъ и отъ Сына. А потомъ нижеи самъ же в листе роє дрвить, ижъ еще отъ шестого собору ереси в церкви латинскои были опрѣснокъ и хула на Духа Святого. Самъ ся изъ собою не зъгожаеть. Перво казалъ Формосъ, которыи жилъ в лѣтъ г по семомъ соборе, ереси внесъ в церковъ римъскую, хулу на Духа Святого и опресноки, а потомъ поведаеть, ижъ еще отъ шестого собору почали мѣти (Л. 14) латинницы ереси. Тые жъ пытать же бы его: чему соборъ з вселеньскии потомъ будучыи за ересь того не осудилъ". (Далі в тій самій суперечности автор обвинувачує Зизанія, Антиграфіста).

На думку Й. Кунцевича в цьому місці твору В. Суразького криється суперечність. — Щоб виявити її, спочатку, покликаючись на певні сторінки „Книжиці", Й. Кунцевич своїми словами розказує ті місця з писань православного письменника, які видаються йому суперечними (див. вище: — до слів: „самъ ся изъ собою не зъгажаеть"). Одначе на ст. 175-ій у В. Суразького нічого не говориться про те, що Формос „приложилъ до символу и отъ Сына". Сказано взагалі: „Егда же пріать престолъ, нача учити ересемъ люди Божія". І вище: „Формосъ проклятый, имый въ себѣ ересь съкровенну". Очевидячки, Й. Кунцевич і в даному разі неуважно читав книгу В. Суразького, або, певніш сказати, не особливо піклувався за документальну точність своїх слів. На звороті тоїж (175) сторінки про Духа Святого дійсно говориться, але за словами „Книжиці" (всупереч передачі Й. Кунцевича), ересь про Духа Святого вніс „Осмый по Формосѣ „Христофоръ — папа Рим-

[1]) Видання: Ст : „О исх. Д. Св...". 718.

[2]) Ст. 704.

скій“. На другій з указаних сторінок (176) в „Книжиці“ читаємо ось такі слова:

„Вѣдомо же буди, яко отъ шестого вселенскаго собора, до царства Константина царя Манамаха, обличаемы бяху помалу Римляне отъ тогдашнихъ святыхъ отецъ и патріархъ о ересѣхъ, еже отчасти имѣяху тогда. Прежде о опрѣсноцѣхъ, — Потомъ же явлено бысть, яко хулять на Духъ Святый...“ (745).

Й. Кунцевич в першій частині наведеного уривка правильно передає те, що знайшов у „Книжиці“. Друга частина цитати є пояснення суперечности. Тут Й. Кунцевич, всупереч текстові В. Суразького, приписує останньому думку про те, що Формос, окрім науки про Духа Св., вніс „в церковь Римскую“ ще й „опрісноки“.

Як бачимо, в деталях Й. Кунцевич не цілком поправно розповідає зміст тих тверджень В. Суразького, що їх він заперечує, але, взагалі кажучи, головну думку вірно розуміє й схоплює суперечність. Як і в попередніх, розглянутих у нас, місцях статті „О фальшуванню писмъ“, Й. Кунцевич при передачі змісту критикованих тез і в даному разі близький до тексту книги „О единой вѣрѣ“.

Всі інші уваги Й. Кунцевича що до змісту „Книжиці“ торкаються статті її „О опрѣснъкахъ и баранку...“ (800).

(л. 6) Суражскій Василеи в книжце своеи въ листе ρч҃ (?). Зызании у той же книжце своеи в листе ıз, Антиграфиста в книжце польскои листъ м҃ѳ, учытели вѣры братское, потваряют всѣ зъгодливе святого Златоустого, яко бы онъ мѣлъ писати у беседе а҃ı и і҃ı ко Коринфомъ тые слова: „тамъ скрыня, — а тутъ Богородица; тамъ баранокъ, а тутъ Христосъ; тамъ опреснокъ, а тут хлѣбъ“. Не только въ тыхъ беседахъ, до которыхъ они отсылають не найдуются, але и во всѣхъ зъгола письмах святого Златоустаго, ани в текстахъ словенскихъ не машъ.

Тут ми бачимо закид на адресу В. Суразького, „Антиграфиста“ й Стефана Зизанія в тім, що вони покликаються на не існуючий текст І. Златоустого. Між іншим завважимо, що цитату Й. Кунцевич наводить із „Казанья“ Стефана Зизанія [1]). В кн. „О единой вѣрѣ“ ця цитата є, але в іншій формі.

Далі в Й. Кунцевича читаємо: (л. 13). О хлѣбе пресномъ Василеи Суражскии у книжце своеи у листе ρг҃з (?) поведаеть,

---

[1]) Див. Пам. полем. письм. к. XVI і поч. XVII вв. Видав. Д-р. К. Студинський. Т. І. У Львові 1903.

ижъ Христосъ вечеру свою отправовалъ днемъ предъ пасхою жыдовскою, а Зызании поведаетъ при концу листу м҃ѕ, ижъ за три дни (л. 13 об.) Христосъ пасху отправовалъ пред пасхою жидовскою. Анътиграфиста в листе м҃є пишетъ, ижъ Христосъ днемъ предъ жидами отправовалъ, то есть мѣсяца первого ї҃ї день... Далі наводиться ще погляд $\Theta\varrho\eta\nu o\varsigma$'а (у Й. К. „церковь ляментуючая“) й на закінчення говориться: „а тые ся всѣ зданя не зъгожають — отожъ маешъ зъгодливую науку въ познанье недостигнено тои таемницы“.

У В. Суразького на ст. 196-ій читаємо: „Господь нашъ Іисусъ Христосъ божественую вечеру свою прежде ядѣнія прѣсньковъ, квасным хлѣбомъ ученикомъ своимъ предалъ, въ трынадесятый луны, въ день четвертка, въ онь же и память симъ по вся лѣта творима бываеть. Пасха же въ чотирнадесятый тогда бѣ въ день пятка...“.

Нарешті знаходимо ще одну критичну увагу Кунцевича з приводу статті „О опрѣснъкахъ“: (14 об.) Суражскии в листе с҃ѕ и Зызании в листе м҃г при концу, Антиграфиста в листе ї҃ѕ вси згод- (л. 15) ливе поведають, ижъ Алеѯандеръ папежъ римскии в римъскомъ костеле уставилъ преснымъ оплаткомъ служити и отсылають до кройникъ латинскихъ, которые о томъ папежу пишутъ. А в тыхъ кройникахъ, до которыхъ они отсылаютъ и во всѣхъ иншыхъ латинскихъ и польскихъ не найдуеться, ижъ тотъ Алеѯандръ былъ около року по Рождестве Христовомъ р҃кѕ, кгды тотъ опреснокъ, якъ они мовятъ въ церковъ римъскую внеслъ. По томъ были всѣ з҃ соборовъ вселенскихъ и поместны соборы. Чему о томъ не мовили ничого жадному папежови и чому ихъ за геретыки не осужали, же въ пресномъ хлѣбе служыли и овшемъ за светыхъ ихъ мѣли и мы маемъ въ календару нашомъ нѣкоторыхъ Селивестра, Леонътия, Мартина, Климента и иншыхъ. А тые всѣ водле ихъ же писемъ тыхъ опресноками служыли (л. 15). Отожъ: — маешъ правду сами ся з нею выдають, же суть писарами омыльными и вожами слепыми, правды искати усилують, а знайти ее не могуть и того видети не хотять, же проклятству всѣхъ соборовъ и светыхъ вселенскихъ и поместныхъ подъпадають, што бо вемъ они за благочестье почытали то сие за ересь, а предъ ся мовятъ, же мы вселенскихъ з соборовъ держымъся.

У В. Суразького читаємо (206, ст. 821), що Олександер „иже законопреступнымъ Іюдеомъ подобяся уставилъ бездушнымъ опрѣснокомъ, хлѣбомъ озлобленіа, священную жертву

приносити“, а на крисах В. Суразький покликається на „латинскую кройнику настаршую и польскую Бѣльскаго кройнику“. — Як і раніше, зустрінувшися з цитатою з І. Златоустого, так і тут Й. Кунцевич каже, що в хроніках нема того, на що православні автори покликаються. Окрім того Й. Кунцевич намагається самостійно спростувати обвинувачення римської церкви в ересі. Він каже, що всесвітні собори не осудили римських пап за служення „преснымъ хлѣбомъ“. Теж розумування покладене в підвалину до розглянутої у нас цитати з твору: „О фальшованю писмъ“, в якій спомянутий папа Формос.

Огляд уваг Й. Кунцевича що до „Книжиці“ В. Суразького виявляє, що він торкнувся трьох розділів її: „О исхожденію Духа Св.“, „О опрѣснъкахъ“ і „Сказаніе въкратцѣ отъ лѣтописца, сирѣчь отъ кройникы“.

Більшість уваг зроблено з приводу двох перших із цих статтей книги „О единой вѣрѣ“. Критичні міркування не виходять за межі окремих подробиць. Загальної критики праці В. Суразького Й. Кунцевич не дає. В нього є лише загальна критика й осуд — усіх взагалі православних письменників. Не завжди вдається И. Кунцевичеві точно передати на сторінках своєї праці зміст твердження противника, але загальна основна думка йому ясна. Помилковість тверджень В. Суразького Й. Кунцевич доводить трьома способами:

1) в інших православних авторів відшукує він місця, в яких висказуються суперечні, незгідні з твердженнями „Книжиці“, думки;

2) деколи перевіряє покликання В. Суразького й таким чином приходить до висновку для автора „Книжиці“ й для інших православних письменників несприятливого. Так, не найшов Й. Кунцевич у книжках вказаної В. Суразьким цитати з писань Івана Золотоустого, а в жадній хроніці, всупереч твердженню В. Суразького, „не найдуеться, ижъ тожъ Алеѯандеръ былъ около року по Рождестве Христовомъ рке“;

3) деколи Й. Кунцевич аналізує зміст твору В. Суразького й інших письменників для того, щоб у одному творі віднайти внутрішню суперечність. Василь Суразький „самъ ся изъ собою не зъгожаеть“, коли в двох ріжних місцях своєї книжки незгідливо й суперечно визначає час появи в римській церкві ереси про походження Духа Святого.

Такого роду дослід дає Й. Кунцевичеві привід раз-у-раз робити суворий присуд усім представникам православя. Вони,

на його думку, „суть писарами омыльними и вожами слепыми", „проклятству всѣхъ соборовъ и светыхъ вселенскихъ и поместныхъ подъпадають" і т. і.

Як це цілком зрозуміло, викладаючи зміст твердження В. Суразького, Й. Кунцевич користується словарним матеріялом і формою висказування супротивника.

Взагалі критика його що-до В. Суразького є сувора й формою досить стисла, невелемовна: вона однакова до всіх розглянутих у статті „О фальшуваню писмъ словенскихъ" творів.

В очах Й. Кунцевича В. Суразький це один із „слепихъ вожів", що намагаються дійти істини, але свої писання пишуть, „научывшыся (того) отъ геретыковъ".

До цього висновку полеміст прийшов, не вдаючись, як інші письменники того часу, до антитез, клімаксу, гіпербол, околичних і питайних виразів та інших реторичних фігур, — він пильнує бути документально-точним (хоч іноді помилково цитуючи), і дозволяє собі хіба тільки іронію та дотеп (Ортолог Криволог), пишається з сили своєї логічности, якої бракує в його православних супротивників. Писання цього білоруського письменника можуть правити за зразок логізованої наукової прози того часу й цією своєю властивістю ріжняться не тільки від мови Івана Вишенського, але також від більше насиченої фігуральними виразами мови Василя Суразького, з якими Кунцевич вів літературну полеміку.

II. ВАСИЛЬ СУРАЗЬКИЙ І КАСІЯН САКОВИЧ.

Книга „О единой вѣрѣ" заховувала за собою значіння й по 50 роках після свого видання. Великої ваги надає й багато місця присвячує їй у своїх книжках відомий письменник Касіян Сакович[1]).

Касіян Сакович до 1625 року був членом православного люблинського братства, але потім міняє свої релігійні погляди й переходить на бік уніятів, а року 1641-го приймає католицтво. Приставши на унію, К. Сакович стає запеклим ворогом православної церкви й пише кілька полемічних творів. Ті з них, що торкаються літературної діяльности Василя Суразького, стосуються до епохи польського короля Володислава IV (1632 до 1648). Ця епоха ознаймувалася зміною в справі релігійної по-

[1]) Докладну біографію К. Саковича зложив С. Ґолубєв. Див. „Лиѳосъ". Арх. Ю.-З. Россіи. т. IX. Кіевъ, 1893.

літики. Фанатизм і нетолеранція Жиґмонта III змінилися на віротерпність, що поширюється, правда, лише на православних[1]).

На соймі р. 1632 була ухвалена постанова православних і католиків „надалі ніяких творів, якими звикли ображати один одного, не видавати"[2]). Заходами правительства припиняється також і полеміка між православними й уніятами, але за якийсь час вона знову відновляється з почину Касіяна Саковича. Одначе за Володислава IV, через півстоліття по берестейській унії 1596 р., за теми релігійної полеміки не могли вже правити такі питання, як першенство папи, filioque й т. п. Суспільство тодішнє з цими питаннями давно вже було ознайомлене. Вони були не на часі. Отож Касіян Сакович у своїх творах майже зовсім не торкається питання про походження Д. Св. і від Сина, про першенство папського престолу й т. і. В тих із них, що відносяться до епохи Володислава IV, темою полеміки служить головно обрядовий ритуал і календарна реформа.

Питання про новий календар цікавило Саковича ще з року 1637-го, коли він писав Адамові Кисілеві про „абсурди" православного календаря. В той час Сакович був уніятським дубенським архимандритом і виявляв ріжні помічені їм в уніятській церкві блуди. Між іншим гудив він старий календар. Невдовзі він друком виступає проти старого календаря й року 1640-го видає в Вільні книжку: „Kalendarz stary..." мовою польською. На титуловій картці цієї книжки находимо ми й пояснення мети видання: „Responsą na zarzuty starokalendarzan za pożytki Ruskiemu Narodowi z przejęcia Nowego Kalendarza..." (цитуємо за ст. др. прим. Д. П. Б. в Ленінгр.). Питання про новий календар порушене напевне і в творі Касіяна Саковича, виданім р. 1641, який має заголовок: „Dialog abo rozmowa Maćka z Dyonisem popem schizmatickim Wilęskim o Wielkieynocy Ruskiey"[3]).

Року 1644 в Вільні видає Сакович книжку „Okulary kalendarzowi staremu..." з тоюж метою, що й попереднє видання: „Kalendarz stary...". Проф. Сумцов перший помітив, що в „Okularach kalendarzowi staremu" автор торкається писань В. Суразького. Додамо ще до цього, що аналіза тез В. Суразького є і в книжці „Kalendarz stary...". Згадку про нашого письменника знаходимо

[1]) Див. Кіевск. Стар. III ч. 1882 р. О. Левицького: „Социніанство въ Польшѣ и Ю.-З. Руси...", ст. 217.

[2]) Див. згадан. твір С. Ґолубєва, ст. 8.

[3]) К. Харлампович: Зап.-р. правосл. школы. Казань 1898, ст. 404.

[4]) Тр. Кіевск. Дух. Ак. 1888, т. V, ст. 21.

ще в одному із творів К. Саковича: „'Επανόρθωσις albo Perspectiwa...“ 1642 року, Kraków. Але тут ми не бачимо критики тез В. Суразького[1]). К. Сакович каже, що не буде торкатися „drugich skribentow y Matheologow Schizmatyckich — Klerika Ostrogskiego, Wasila Surazkiego, Antigrafistę, Werifikatora i herezye y bluźnierstwa...“.

Книжка: „Okulary Kalendarzowi staremu“ є ніщо інше, як друге видання твору „Kalendarz stary...“ 1640 р. — доповнене й перероблене. Зміни другого видання мало відбилися на основному змісті. Касіян Сакович обмежився лише на тому, що вставив деякі нові міркування й підпер старі тези новими доказами. Найбільше впадає в очі перебудова плану викладу в творі „Okulary kalendarzowi staremu...“, коли порівняємо його до книжки „Kalendarz stary...“.

Друге видання має дванацять „пунктів“ (розділів). Такого поділу на „пункти“ в першому виданні ми не зустрічаємо.

Наприкінці кн. „Kalendarz stary...“ читаємо: „Jest o tym Rozmowa Brzesćianina z Braterczykiem po Rusku drukowana, są y insze skripta o tym, jednak tak rzetelnego wydania z Responsami na objectiae Starokalendarzan nie widziałem“. Як бачимо, автор поклав своєю метою зібрати відповіди на аргументи прибічників старого календаря й мав бажання представити своїм читачам матеріял, зложений повніше й „ретельніше“, ніж це робилося досі. За найголовнішого оборонця старого календаря К. Сакович уважає В. Суразького. Статтю його „О премѣненію дней и празниковъ“ він уважав за найважніший православний твір написаний з приводу календарної реформи. Це видно з того, що в згаданих своїх творах К. Сакович найбільше спиняється на аргументах В. Суразького, а таких письменників, як „Філалет“ і ін., торкається лише мимохідь. Коли „Книжицю“ розбирає К. Сакович на багатьох сторінках, відомим „Минуціям“ Лятоса присвячена лише одна невеличка стаття (5-ий пункт, II вид.).

Розглянемо в загальних рисах ті місця видань К. Саковича, що так або інакше стосуються до В. Суразького й його письменницької діяльности.

В другому пункті книжки „Okulary Kalendarzowi staremu...“, що відповідає статті „Reguły o swięceniu Paschi...“ „Kalendarza starego“, К. Сакович наводить постанови нікейського

---

[1]) С. Ґолубєв перший помітив, що в „Перспективі“ Касіян Сакович згадує Василя Суразького. Ст. 37 згаданої статті.

собору про час святкування Великодня. Прикладами, ріжними в кожному виданні, автор силкується показати, що православні неправильно й незгідно з соборними постановами святкують Великдень. Православні, на думку Саковича, самі собі суперечать, бо порушують нимиж самими визнане правило нікейського собору, яким установлюється ось що: „Пасха повинна святкуватися по рівноденню, в перший тиждень по повні (pelni miesiąca)". Цю постанову, каже Сакович, визнає навіть В. Суразький, який, „jako Kaiphasz prawdą przymuszony musiał invitus przyznać...". В першому виданні Сакович указав навіть сторінки „Книжиці", на яких знайшов він визнання постанов нікейського собору (60—62). Спростовання й критику помилок Сакович обіцяє дати нижче, а поки-що обмежується на тому, що вказує роки, коли Великдень празнувався православними несвоєчасно й незгідно з вимогами церковних соборів.

Обіцяну критику знаходимо в **шостому** пункті другого видання („Okulary..."). Цей пункт присвячений спеціяльно статті В. Суразького „О премѣненію дней и праздниковъ...". Початок його відповідає розділові „Kalendarza starego...", що має заголовок: „Absurda Wasila Surazkiego". Ріжниця між другим і першим виданням у даному разі полягає в тому лише, що „Okulary Kalendarzowi staremu" містять у собі декілька зайвих рядків. Далі, в другому виданню знаходимо статтю „Contradictiae tegoż Surazkiego. Tenże Wasil Surazki w teyze ksążce swoiey..." і т. і. Ця стаття також буквально відповідає шостому пунктові. — Таким чином у другому виданні сполучені в одну дві статті першого. В шостому пункті Сакович виступає проти двох доказів Суразького. В першій частині цього пункту (див. „Absurda Wasila Surazkiego" 1-го вид.) майже дослівно, в польському перекладі, наведено слова Суразького, в яких висказується думка, що часом можна віддаляти день святкування Великодня. Не зважаючи на те, що час святкування наступив, на думку Суразького, варт очікувати, „весеннихъ знаковъ", „прорастенія травного" й інш. зявищ природних. Касіян Сакович точно називає сторінку, що її мав на увазі (62), зупиняючися на аргументах Суразького. Та й справді, Василь Суразький багато місця присвячує в своїй „Книжиці" цьому доказові в оборону старого календаря. (Див. Р. И. Б., VII, ст. 906—909).

Розумування В. Суразького про весінні знаки дають Саковичеві привід висловити кілька ущіпливих уваг і висміяти

„оборонця старого календаря“. Ось перестерігає Сакович той народ, віру якого Василь Суразький так завзято боронить.

„Uważay że, zacny narodzie Ruski, racye obroncy starego twego kalendarza, żeć więcey każe patrzać na trawę, ziela y kwiatki e. c., niżli na kanony śś. Oycow, gdzie nie wspominaią trawy, ziela y kwiatkow, bo może być czasem ciepło y zimno o Wielkieynocy. Czasem nie tylko na Wielką noc, ale i po Wielkieynocy śniegi y mrozy bywaią y na saniach nie tylko w pułnocnych kraiach zimnieyszych, ale y na Wołyniu ieździaią, chociasz Wielka noc pospołu bywa...“. „Otoż, читаємо далі, panie Suraski, wstyday się swoich racyi z ziela y z trawy oplecionych, bo że w Jeruzalemu w Niedzielę kwietną byly kwiatki palmowe, ktore pod nogi p. Iezusowi słano, tedy chcesz żeby y w Ostrogu twoim zimnym też bylo w Niedziele kwietną (non sequitur). Do tego Ruś gruba nie nazywa tey Niedziele kwietną, ale Wierbnoiu...“ [1]).

Далі Сакович цитує (в першому виданні польською й слов'янською мовою, в другому[2]) тільки в польському перекладі) таку тезу Суразького:

„Аще нѣкогда случается чотырнадесятому лунному в самое поровнанье припадати, а иногда трема днями или чотырма, а не вящей, здасться якобы по равнинахъ, ижъ сею откладаемъ, а другое луны дождавши послѣ чотырнадесятого Пасху творимъ. Но намъ о томъ не подобаетъ сомнѣватися ничтоже, еже ся случаетъ рѣдко...“. (Р. И. Б. VII, стор. 906).

Цитуючи оці слова Суразького, К. Сакович у дужках на прикладі показує, що Великдень православних запізнюється не лише на 3—4 дні, як то каже Василь Суразький, але часом і на двацять день.

У твердженні Василя Суразького Касіян Сакович убачає внутрішню суперечність. — „Руський матеолог“ порушує визнану ним раніш постанову нікейського собору: Великдень святкувати по рівноденню „po pierwszy Pełni w pierwszą Niedźielę“. Сакович знов нагадує розумування Суразького про трави й прирівнює оборону старого календаря Суразьким до оборони „прокуратора“, котрий так говорив би на суді: „Panowie sędziowie, nie często ten obwinieny te excessy popełnial, — tylko razow dwa abo trzy, abo cztery trafiło mu się co ukraść, rozbić, falszywie świadczyć maechari e. c.“.

[1]) Останнього речення в першому виданні немає. Цитую всі витяги з другого стародр. вид. Д. П. Б. в Ленінграді. Шифр.: 13, IX, 4, 59.

[2]) В першому вид. див. розділ: „Kontradictial tegoz Surazkiego“.

Особливо підкреслює Сакович недопустимість покликання на те, що рідко буває порушення соборних постанов з причини „nierownego y nieiednakiego biegu Słońca y Mięsąca“ (див. стародр. прим.). Наприкінці шостого пункту Сакович такою сентенцією перестерігає православний народ: „Nie spuszczay się zacny narodzie Ruski (український) na omylnę pociechę Suraskiego, ale radź sobie y trzymay się prawdziwey drogi...“.

Все це — критика аргументів Суразького в шостому „пункті“ другого видання твору Саковича. Розглянемо ще уваги, зосереджені в десятому „пункті“. — Одним із найголовніших аргументів православних проти нового календаря було те, що „латиняне“ святкують Великдень одночасно з жидами всупереч із ясною соборною постановою: „Если который епископъ или пресвитеръ, или діаконъ святый день Пасхи прежде времени зъ Жидами празнуетъ, таковый абы былъ зверженъ“. (Див. Р. И. Б. т. VII, ст. 897). Касіян Сакович наводить 7 пунктів уваг проти цього твердження православних, вказуючи також і на те, що жиди неправильно — невчасно святкують свій Великдень, так що час їх святкування прийматися під увагу не може, коли хочемо як слід, згідно з церковними правилами, вираховувати дні, на які припадають великодні свята. Розумування православних учителів Сакович називає „chlopskim rozumieniem kalendarzu“.

В 10-му „пункті“ імя Василя Суразького не згадується, але безумовно мав Сакович на увазі також і „Книжицю“. Звернувшися до твору Суразького, можна булоб впевнитися, що цей аргумент православних є також і одною з найголовніших тез В. Суразького. (Див. том VII. Р. И. Б., ст. 892, 852).

Такі в загальних рисах уваги зробив Касіян Сакович що-до „Книжиці“ Василя Суразького. Як бачимо, Саковича цікавили лише думки Суразького про новий календар. Він розглядає найголовніші тези відділу „Книжиці“ „О премѣненію дней празниковъ“, не торкаючися подробиць і докладно не аналізуючи ввесь зміст його. Зустрівшися з твердженням, що треба при вирахуванні дня святкування Великодня приймати на увагу весінні знаки, Сакович не може обминути такої думки без ущіпливого глузування. Абсурдність її доводить Сакович, удаючися до здорового розуму. У твердженні православного богослова, що в святкуванні Великодня православними рідко коли й не на багато порушується соборна постанова через неоднаковий біг сонця, Сакович убачає внутрішню суперечність, а вказівку Су-

разького на те, що таке порушення буває не більше як на три-чотирі дні, вважає він за невідповідне дійсності. Щож до закидів православних католикам в тому, що вони святкують Великдень, всупереч соборним постановам, разом із жидами, то Сакович пояснює, що власне кажучи, вина в цьому паде не на католиків, а на жидів, які невчасно свій Великдень святкують.

Автор „Книжиці" уявляється Саковичеві видатним представником православя, найголовнішим оборонцем старого календаря. Він називає Василя Суразького „матеологком", вважає його за несвідомого „темного" вчителя церкви, але все-таки багато уваги присвячує його праці. Імя Василя Суразького Сакович називає поруч із найвидатнішими православними письменниками. Багато, каже Сакович, писано проти католицької віри: „oni Philaletowie, Klerykowie, Surascy, za co wsi y miasta trzymali...".

Те, що Сакович робить „Книжицю" обєктом критики і найбільшу увагу віддає їй, цілком зрозуміле, бо ніде так докладно не обмірковувалася в друку „календарна реформа", як це було в „Книжиці". Окрім того, як ми вже мали нагоду зазначити[1]), з „Книжиці" багато православних письменників брали свої розумування. З цієї причини Саковичеві дуже важно було критикою обнизити в очах людности найголовнішого оборонця старого календаря.

Належить іще відмітити стилістичні особливости критики Касіяна Саковича. Його прозу ми не можемо вважати за взірець наукової прози того часу, — вона значно ріжниться хочби й від прози Й. Кунцевича. Що-правда, і Сакович удається до виявлення внутрішньої суперечности в твердженнях свойого супротивника, старається змалювати їх, як суперечне здоровому розумові й логіці непорозуміння, але проте не в цьому полягає суть його прийомів літературних. Кинувши дві-три думки ad rationem, він поспішає перейти до аргументів ad hominem. У Саковича ми бачимо вже не просту іронію з приводу „помилок" противника, — тут скорше є справжній сарказм, яким перейняті всі його заперечення. У відміну від Кунцевича Сакович насичує свій твір окличними та питайними реченнями, зверtermaннями і до Суразького й до народу православного, моральними сентенціями й епітетами. „Русь" за Саковичем — „груба", абож навпаки, він називає її „zacnym" народом, коли хоче притягти на свій бік. Суразького називає він, глузуючи, і „руським

[1]) Див. назв. статтю нашу в „Наук. Зб." за рік 1926, ст. 42.

матеологом“, і оборонцем старого календаря (парафраза) і порівнює з „Kaifaszem“, з прокуратором, наводячи при тому картинне порівняння з оборонцем на суді, який би говорив, що злодія не слід винуватити, бо він не часто краде. Це місце і наведена в нас цитата що до квітів і зілля яскраво свідчить про те, що в утворі Саковича маємо діло з насиченою емфатичними елементами й риторичними прийомами прозою, яку, очевидячки, треба зближувати з прийомами проповідницького красномовства того часу.

Наведений у нас матеріял свідчить про те, що такий, здавалосяб, дрібний письменник, як Василь Суразький, у дійсності свого часу вважався за досить видатного представника громадської думки. Твір його свого часу безперечно не лежав „під спудом“, як щось далеке від життя — він організовував громадянство в бажаному для партії, якої інтереси боронить, напрямі й довгий час відогравав досить означену функцію в соціяльних умовах свого часу. У той час, коли питанням сьогоднішного дня були догматичні суперечки, як відгук берестейської події, в Суразького звертали увагу власне на ці сторінки його праці (Й. Кунцевич); колиж хвиля цих суперечок втихомирилася, більше уваги почали присвячувати недогматичним питанням, що їх український богослов торкнувся (К. Сакович).

Дальші розшукування, можливо, сконкретизують і доповнять оці наші замітки з приводу публіцистики XVII століття, та ще глибше виявлять громадську ролю постатей давно минулих віків.

ПСАВТИР ПОЛОВИНИ XVIII В. В ЛЕМКІВСЬКІМ ПЕРЕКЛАДІ.

Написав ІВАН ОГІЄНКО.

Пробуваючи в 1922 році на Лемківщині, натрапив я там на дуже цікаву пам'ятку другої половини XVIII-го віку — Псавтир в перекладі на українську мову, власне — на лемківську говірку. Ця пам'ятка доповнює довжелезну низку найріжніших перекладів св. Письма на українську мову, що йдуть в українськім культурнім житті з XV-го віку невпинно аж до сьогодні, і наочно показує, що вже в старовину мали ми свої переклади не тільки на літературну українську мову, але й на окремі говірки українські. Переклади св. Письма постійно були правдивою ознакою культури кожного народу, а тому вважаю за потрібне хоч коротенько описати цю мало відому пам'ятку,[1]) найголовніше — подати опис її мови[2]); в будуччині думаю ще вернутися до цеї пам'ятки вже з більшою працею,[3]) якої вона безумовно заслуговує.

Пам'ятка розміром в аркуш, писана старанним прорізним, досить великим півуставом. Усіх аркушів в книзі 330. Перші два листки затрачені, так що Псавтир розпочинається з третього листа (псальма 2, вірш 2-й), але цей третій лист помилково вшито підчас оправи по листі 5-м; себ-то початкові листи йдуть так: 4, 5, 3, 6 і т. д. Псавтир кінчиться листом 311-м, віршем 7-м 147-ої псальми. Листи 312—314 загинули. На закінченні книжки, на листах 315—330 вміщено „Краткоє ѡписаніє ѿ чыстцꙋ:

---

[1]) Згадку про цю пам'ятку подає першим Іоаннъ Петровичъ (Прислопскій): Сандецкая Русь. Историческіи замѣтки, Львовъ, 1893 р. ст. 18. Крім цього, коротенько писав про неї Іван Франко в своїй праці: „Карпаторуська література XVII—XVIII віків", див. „Записки" НТШ 1900 р., т. 38, ст. 96—100.

[2]) Псавтир переховується у о. Романа Прислопського, пароха в с. Жеґестові, Ново-Сандецького повіту, якому на цім місці складаю свою сердечну подяку за ласкавий дозвіл ознайомитися з пам'яткою.

[3]) На жаль, автор цеї статті не мав часу на детальніше ознайомлення з пам'яткою, — я проаналізував головно перших 18 псальмів, що й становлять основу цеї моєї праці.

сватого Патрїкїа: котрого Момбрикїй и Баронїй стѹдїок зовѹт: З' животовъ сватыхъ вынатє“. Цю статтю „О чыстцу“ писано тим самим письмом і тою самою рукою, котра писала й Псавтира; мова її — та· сама, якою перекладено цілу книжку. На л. 330 б, себ-то на останній сторінці, в кінці статті „О чыстцу“ знаходимо отсю дуже важливу приписку, писану тою самою рукою й тим самим чорнилом, що й ціла книга: „Сїю їсторїю преписалъ Ѡцъ Іѡань Прислопскый, презвѣтер' Каманскый: з полской книжици, дрѹковано^й^ рокѹ ҂аѱѯ“. Це дуже важлива приписка, бо вона єдина подає нам трохи світла на час повстання цілої книги: беручи під увагу, що приписку писано тим самим чорнилом, що й цілу статтю, можна припускати, що наш переклад повстав десь невдовзі по 1760 р.; приймаючи ж на увагу, що в той час уміли готувати більш-менш однакові чорнила по одному рецептові, можна допускати, що наша пам'ятка могла повстати й перед 1760 р., а статтю „О чыстцу“ дописано трохи пізніше; тоді-б я відніс новознайдений Псавтир на половину XVIII-го віку, на що вказував би й характер самого письма пам'ятки.

Наша пам'ятка — не звичайний Псавтир, але т. зв. толковий, — перед початком кожної псальми та по віршах дано пояснення чи толкования, чи т. зв. надписанія. Толкования до Псавтира писано українськoю мовою, але мова ця дуже нечиста, — занадто багато церковно-слов'янізмів, а часом ці толкования й зовсім не перекладені.

На полях книжки дуже багато пояснень (ґлос) до тексту, що вказує на те, що перекладчик не дивився на свій переклад як на остаточний; ось декільки ґлос: вопїєт — выдає глас 29 б, громы — блискавица 26, расторгій — розорвій 2[3], побѣди — звитяжї 29, царю — кролю 6 б, оутроба — брюхъ 23 б і т. п.

Три кафізмі, а саме — 18, 19 й 20, себ-то псальми 119—150 подано тільки в церковно-слов'янській мові, без перекладу, але з звичайними толкованнями; український переклад цих трьох кафізм подано на л. 297—314 (але л.л. 312—314 загублені) з таким заголовком: „Оставшаяся каѳїсмы толкования языка славенска“. Цікаво, що книжка взагалі має деякі місця неперекладені; так, в кафізмі 13 багато віршів неперекладених, — для перекладу позоставлено порожнє місце. Кафізму 17 дано в двох текстах, — церковно-слов'янськім та українськім, але пояснення до них дано спільне — по українськи.

Книжка має деякі прикраси, правда, досить бідненькі. Перед початком кафізм уміщено прості заставки; перед кафізмами

12—17 та 20 нема заставок — для них позоставлено порожнє місце. В кінці кожної кафізми дано кінцівки-заставки. Кожна псальма починається з ініціялу. Толковання на псальми до л. 11 писано полинялим червонилом, а з 2-ої кафізми, починаючи з л. 12 — чорним.

На книжці мало ознак про її переховання. В родині Прислопських живе переказ, що перекладчиком цього Псавтиря був о. Іван Прислопський, парох Кам'янський, і що книжка переходила в наслідстві від батька до сина. На л 151 один з господарів книжки підписався: Teodozy Przysłopski, звичайно — відмінною рукою й чорнилом, як уся книжка. Та сама рука написала на останній 330 б сторінці: „Teodozy Przysłopski sołtys Kamięski", і тут же: **„Өεωдосїй Прислопскый Солтис Камянскый"**. Книжка має новочасну оправу; на листку по оправі про це записано: „Оправена дня 18 окт. 1851. С. Т.".

Правопис Псавтиря цікавий з історичного погляду, — він уже вільний від тих білоруських ознак (*е* зам. *ѣ* та *я*), що так міцно панували в нас в XVI та XVII віках. Вплив південнослов'янський дуже малий, — він пробивається ще тільки в поплутанні кінцевих *ъ* та *ь*, — частенько ставиться *ь* зам. *ъ*, напр.: часъ 10, вознесь 11, Христось 27 б, Іωань 330 б, або маємо навпаки — *ъ* зам. *ь*, напр.: денъ 10, спасителъ 27 б і т. п. (але пор. § 25[1]). На голосних, особливо початкових, розставлено придихи; на превеликий жаль, перекладчик не позазначував наголосу, — а це позбавило нас можности мати хоч які історичні дані про розвиток такого цікавого наголосу, як лемківський (сталий наголос на 2-м складі від кінця). Зазначу ще, що наше *йо* перекладчик, як то було тоді звичайним, передає через *їо*, напр. еленїовы 28 (див. § 3), ксїонжента 3; наше *є* звичайно передає через *є* або *е*, а інколи й через *іе*, напр. велможніе чинишъ 17[51].

Пам'ятка наша має дуже велике значіння своєю цікавою мовою, — хоч це й добре знана нам західно-українська літературна мова кінця XVII — поч. XVIII-го віку, але вона має виразні діялектологічні ознаки, а власне — ознаки лемківської говірки. Пам'ятка наша — красномовний свідок високої культури нашої минувшини: вона свідчить, що ми мали переклади св. Письма не тільки на звичайну літературну українську мову, але мали їх і в перекладі на мови місцеві; зазначу, напр., що т. зв. Кре-

хівський Апостол половини XVI-го віку має деякі гуцульські ознаки.[1])

Якими-ж джерелами користувався наш перекладчик при своїй праці? Як греко-католицький священик, о. Іван Прислопський завсіди мав церковно-слов'янський Псавтир перед собою і постійно користувався ним при своїй праці, що й поклало на ній дуже помітні сліди. Але перекладав він з польської Біблії Якова Вуйка, — це найголовніше його джерело, якого він дуже пильно тримався. І скрізь, де маємо ріжниці між перекладом церковно-слов'янським та Вульгатою, часто в таких випадках о. Прислопський йшов за Вульгатою, цеб-то за Вуйком. Ось декільки прикладів цьому. Псальма 83^{11}: ц.-сл. изволихъ примѣтатися, Вуєк: obrałem, наш: обралемъ; 87^{15} ц.-сл. душу, Вульгата orationem. Вуєк modlitwę, наш: прозбу; 89^{9} ц.-сл. исчезохомъ, Вуєк ustały, наш: устали; правда, маємо й такі випадки, коли наш перекладчик тримається тексту церковно-слов'янського, як, напр. 2^{7} і пр. Католицькі переконання нашого перекладчика проявилися не тільки в цьому, — в кінці своєї праці, як ми бачили, він переклав ще з польського й статтю „О чыстцу". Поділ псальмів на вірші часом у нашім перекладі ріжний від Вуйкового тексту, він скрізь однаковий з поділом церковно-слов'янським (пор., напр., псальми 2, 9, 10 й ін.).

Щоби показати характер нашого перекладу і його залежність від перекладу Вуйка, подаю тут 136 псальму в двох перекладах: Вуйковім, з видання 1740 р. ст. 760 і в перекладі о. Прислопського л. 304—304 б.

1. Nad rzekami Babilońskiey ziemie, tamesmy siedzieli y płakali: gdysmy wspominali na Sion,	а҃ Надъ рѣками вавилонскыми тамесме сѣдили и҆ плакали, гдысме на тꙗ вспоминали, сїѡне.
2. Na wierzbach w pośród iey, powieszaliśmy muzyckie naczynia nasze.	в҃. На вербїнѣ на средку є҆го, повѣша‖лисме ѡ҆рганы наша.
3. Bo nas tam pytali którzy nas w niewolą zagnali, o słowach pieśni. A ktorzy nas zawiedli: spiewaycie nam pieśń z pieśni Sionskich.	г҃. Бо на҃ тамъ пытали, котры на҃ вазѣвели, ѡ҆ словахъ пѣснїй нашихъ, а҆ котры на҃ вели ѡ҆ пѣснахъ, спѣвайте нам пѣснь котру з пѣснїй сїѡнскїхъ.
4. Iakóż mamy spiewać pieśń Pańską w cudzey ziemi?	д҃. Якожъ будеме спѣвати пѣснь на҃ску на земли чуджой.

[1]) Про Крехівського Апостола, величну пам'ятку нашої минулої культури, готовлю окрему студію.

5. Jesli cię zapomnię Jeruzalem, niech zapomniana będzie prawica moia.	є҃. Єсли тебе забꙋдꙋ Ієрлиме, неⷯ забыта бꙋде правица моѧ.
6. Niechay przyschnie ięzyk móy do podniebienia mego, ieslibym na cię nie pomniał: Ieslibym nie pokładał Ieruzalem, na początku wesela mego.	ѕ҃. Нехъ присхне ѧзыкъ мой гортани моемꙋ, єсли невспомню на тѧ, єсли собѣ не предложꙋ Іерлима ꙗко на початꙋ весѣлѧ мого.
7. Pomni Panie na syny Edom, w dzień Ieruzalem: Którzy mówią: spustoście, spustoście aż do gruntu w nim.	з҃. Паматай Пане на сн҃ы єдомскїѧ, въ дн҃ъ Ієрꙋсалимль, котры моватъ: выниціте, спꙋстоште в' неⷨ аⷤ до ґрꙋнтов' єго.
8. Corko Babilońska nędznico: błogosławiony który tobie odda nagrodę twoię, którąś nam zadziałała.	и҃. Цорко вавѵлонѧ нꙋдз'ницо, бл҃гословеⷩный котрый ѿдасть тобѣ ѿплатꙋ твою котрꙋсь ѿплатила намъ.
9. Błogosławiony, który pochwyci, y roztrąci dzieci twe o opokę.	ѳ҃. Бл҃гословенный котрый ѡ҆ухватитъ и потовче малы дѣти твои ѡ҆ камѣн'.

Ближче порівняння праці Вуйка з перекладом о. Прислопського показує, що наш перекладчик не йшов сліпо за польським текстом, — він часто проявляв певну самостійність, особливо в виборі слів; часом вносив своє розуміння, якого не знаходимо у Вуйка.

Про самого перекладчика, о. Івана Прислопського, знаємо дуже мало. В вищезазначеній брошурці: „Сандецкая Русь" 1893 р. читаємо, що о. Іван з 1736 р. став парохом в с. Кам'яній в Грибівськім повіті. „О. Іоаннъ Прислопскій — читаємо тут далі на ст. 18—19 — трудился на церковномъ поприщѣ. Именно, перевелъ онъ псальмы Давида изъ церковнаго языка на лемковское поднарѣчіе, написалъ тотъ переводъ кириллицею и переплелъ въ одну книгу. Къ каждому стиху псальма добавилъ изъясненіе таковаго. Перевелъ также изъ польского языка на лемковское поднарѣчіе: описаніе св. Патрикіемъ мученій въ чистилищѣ, дальше написалъ для своей церкви Литургиконъ св. Іоанна Златоустого, который употребляется еще по нынѣшній день въ камянской церкви, переписалъ Ирмологіонъ для выше названной церкви и написалъ церковныи пѣсни на всѣ праздники. Имѣлъ онъ подъ рукою первый славяно-русскій лексиконъ Берынды 1627 г., который сохранился до сихъ поръ".

М. Возняк[1]) додає, що попович Іван Прислопський в Камінній переклав Учительну Євангелію (переховується в капітульній перемиській бібліотеці), в котрій подав аж 273 приклади з Великого Дзеркала в українськім перекладі.

МОВА ПСАВТИРЯ.

Мова Псавтиря в лемківськім перекладі з половини XVIII-го віку дуже цікава з погляду історії розвитку української мови. Перекладчик був людиною освіченою і його мова — це літературна мова XVIII-го століття. Але ця мова має всі ті ознаки, які звичайно характеризують літературну українську мову XVII-го віку, — якогось більшого поступу в розвиткові цеї мови за останнє століття переклад не показує. Певне, сталося це тому, що перекладчик був людиною старшого віку і виховувався на книжках XVII-го століття. Взагалі треба зазначити, що й інші пам'ятки з половини XVIII-го віку не показують помітнішого поступу в розвиткові західно-української літературної мови.

В мові нашого перекладчика бачимо головним чином ось ці три елементи: 1. церковно-слов'янський, 2. польський і 3. народній український, власне — лемківський. Ці три елементи на той час і складали ту літературну мову, яку тоді звано мовою „руською".

1. ЦЕРКОВНО-СЛОВ'ЯНСЬКИЙ ЕЛЕМЕНТ.

Перекладчик, о. Іван Прислопський, був священиком, а тому був вихований на церковно-слов'янський мові; через це нема нічого дивного, що в його перекладі так багато церковно-слов'янських елементів. Церковно-слов'янський Псавтир постійно був під рукою в о. Прислопського підчас його праці, він до нього невпинно заглядав при перекладі кожного вірша. Головніші псальми о. Іван напевне знав напам'ять, а це все й клало на його працю велике церковно-слов'янське забарвлення. Не забудьмо до того, що це забарвлення взагалі панувало в літературній українській мові аж по кінець XVIII-го століття. Крім цього, і в сучасній лемківській говірці живе ще не мало слів і форм, які знаємо з церковно-слов'янської мови.

Реально ці слов'янські елементи проявилися в перекладі о. Прислопського в таких випадках.

---

[1]) Історія української літератури, 1924 р. т. 3, ст. 142.

1. Перш над усе бачимо в нашій пам'ятці багато неперекладених церковно-слов'янських слів та форм, напр.: помощъ 10, нощъ 18 б, призри 13², во руцѣ 25 б, во огни 18, во людех 26, ко нему 27, оугліє 26, возпріят 26 б, седмъ 11⁷, мя 2³, тя 5¹¹ і т. п.; не забудьмо тільки, що деякі слова, які знаходимо в церковно-слов'янській мові, живуть ще й сьогодні в живій лемківській говірці, як напр.: пеня́зі, чадо, днесь, ту, мі, ті, по́зрю, мя, тя, рече, мислити, призиратися, он, она, оно, они, нині і т. п.

2. Багато слів без повноголосу, як і в сучасній живій лемківській говірці: глава 4 б, гласъ 4 б, младый 16¹², оуздравити 8 (але пор. теперішнє лемківське: бу́дьте здра́ви, хо́дьте здра́ви), оуздравилися 30, врата і ворота 13, прах 7⁶, древо 30 б, сребро 18, преминули 17¹³ і т. п. Пор. § 6.

3. Деякі церковно-слов'янські форми речівників, а саме: N³ гришници 11 б; Ab³ народы[1]) 30; L³ во людех 26, D³ дѣтемъ 16¹⁴.

4. В прикметниках: G¹ на *-аго:* найвышаго 7¹⁸, чуджаго 27; прикметники приналежности: денъ Ієрусалимль 136⁷, цорко Вавилоня 136⁸; найвищий ступінь з *пре-:* предивне имя 11, учинъ предивне 16⁷.

5. Дієприкметники на *-щий:* загороджающій 28, мовлящим 17 б, обточающихъ 3⁷, ходящий 14² і т. п.

2. ПОЛЬСЬКИЙ ВПЛИВ.

1. Польський вплив у нашій пам'ятці найбільше помітний в уживанні слів, які знаходимо і в польській мові. Повстає тільки питання, що саме з цих слів уважати за правдиві полонізми; справа в тім, що в українській мові з найдавнішого часу вживається дуже багато таких слів, які знаходимо і в мові польській і які часто некритично звуть полонізмами, напр. такі слова, як *або, же, аби, барзо* і т. п. В лемківськім говорі взагалі вживається багато слів, перейнятих з польської мови, а тому і в нашій пам'ятці їх не мало, напр.: абовѣмъ, бовѣмъ, ласкы боскои, ведлугъ, веле, велкый, з велкым, велкых, велькость, весполъ, видокомъ, воланя, волати, волалъ, вѣкуисто, вшелякый, вшелкого, ґарло, ґды, дуфают, котры запомінають (забыва́ющіи), зхацкы, кламство, ксіонжента, лечъ, ма, ничъ злого, нудза, ну-

---

[1]) Зазначу, що Ab³ в старій церковно-слов'янській формі зберігся ще й досі в живій лемківській говірці; див., напр., у Головацького в його „Народныя пѣсни" IV. 375: З зеленыма покосты, IV. 384; присягала перед образы.

дзницо, обчи, овоцъ, ознаймит', офѣру, офѣруйте, погрожку, покармъ, посполу, збавъ мя през милосердя 8, презацне, пріймуєтъ, рачъ, рыхло, роджай, теразъ, уфаючы, фрасуютъ, фрасуєся, фрасункы, што хце, цнотў, цорка, і т. п., — див. їх у Словнику.

2. Дуже помітний польський вплив і в граматичних формах, напр.: уживання форм *ро*, *ре* замість форм повноголосних (див. § 6): жродло 21, кроль 6 б. 16, кроля 3 б, кролевство 16, оброняти 11[8] (і поруч: оборонят), прожность 4[3], смродливе 13 б, превротный 17[27], престеригалъ 16[4]; відсутність в деяких словах *л* епентетичного (див. § 22); форми, як: трвожат 9, внутрности 21 б, повѣтрных 17[12] і др. (див. § 8); приказовий спосіб, як зопхній, наверній і т. п. (див. § 56).

Ближче порівняння текстів Вуйкового і о. Прислопського показує дуже цікаву рису для висвітлення полонізмів в українській мові: перекладчик часто вживає ніби польського слова й там, де в тексті Вуйка є вираз, уживаний і в мові українській, напр.: быдлята — zwierzęta 8[8], вѣкуисто — na wieki 9[6], забурилися — zatzwożyły się 17[8], зтлумитъ — podepce 7[6], келихъ — kubek 10[6], презацне — znamienite 15[6], справа — uczynek 16[4], уфаючы — którzy nadzieię maią 5[12] (хоч: котры дуфают — którzy ufaią 2[12], надѣю маю — ufam 10[1]) і т. п. Цікаво, як автор передає польські вирази „полонізмами“: весполъ — pospołu 13[2], лекъ — abowiem (також: але — lecz 10[5]) 13[5], посполу — wespoł 2[2], вшиткы — wszyscy 13[4], же — iż 4[4], рыхло — bardzo prędko 6[11] і т. п. Вираз frasunek перекладає тяжкость 12[3], а вираз: co mię trapią — котры мя фрасуютъ 3[2] і т. п.

Як я казав уже, багато з цих виразів, що їх знаходимо і в мові польській, ще й досі подибуються в живій лемківській говірці. А взагалі о. Прислопський спокійно уживав цих „полонізмів“, пам'ятаючи стару раду Огилевича: „Tych samych słów (zbawiciel, krzyż) tuż zażywasz w ięzyku Ruskim, maiąc to za ozdobę ięzyka Ruskiego pogładzić go Polskim jakim słowem“ („Ecphonemata“ 1671 р. л. 6 а).

3. ВПЛИВ ЖИВОЇ МОВИ.

Мова нашої пам'ятки — це літературна західно-українська мова; українських елементів тут надзвичайно багато, — аналізу їх подаю далі в граматиці мови нашого Псавтиря, а також у Словнику українсько-церковно-слов'янськім. Крім елементів загально-українських, в Псавтиру знаходомо чимало місцевих діялектичних ознак, а саме — лемківських, які роблять нашу

пам'ятку надзвичайно цінною в історії української мови. Спинюся на цих лемківських елементах.

Кожна окрема говірка якої будь живої мови має мало їй самій тільки належних ознак; звичайно кожна говірка складається з багатьох помітних ознак, але ці ознаки кожна з окрема можуть здибуватися й по інших говірках. Те саме, звичайно, бачимо й в говірці лемківській. Зазначу такі її властивості, що проявилися в нашій пам'ятці (підкреслюю, що я проаналізував лише перші 18 псальм). 1. Чимало єсть слів, загально вживаних на лемках, напр. гев, зошмарме (= отвержемъ), теразъ, пѣнязи, призри, реку і т. п. (див. Словник). 2. Давнє *ръ* дає *ыр*, напр. кырвавым, тырвати, задыржала і т. п., див. § 8. 3. Дієслівні форми на *-ме* зам. *-мо:* расторгниме, зашмарме, будеме, повѣшалисме і т. п., див. § 54. 4. Ab[1] жіночого роду на *-ов:* за обороновъ, божовъ, покутовъ, тарчовъ, див. § 34. 5. Помітна задньопіднебінна вимова звуків *г, к, х:* покы, погыбѣль, птахы, див. § 15. 6. Тверде *ц:* помазанецъ, праца, § 19. Тверде *т* в Pr 3[1] і Pr 3[3]: оумыслитъ, ходятъ, § 51. 7. Стягнення *ає, яє* в *а, я* в дієслівних формах: ожидат, присягат, оставлят, див. § 53. 8. Форми без повноголосу: оуздравити, оуздравилися, див. § 6. Інші ознаки, а також докладніше й про ці ознаки розповідаю далі.

I. ФОНЕТИКА.

1. ГОЛОСНІ ЗВУКИ.

§ 1. Автор перекладу постійно вимовляє букву ѣ виключно як і, а про це свідчать: а) Звичайно знаходимо ѣ досить правильно на своїм місці, але частенько маємо и (себ-то і) замість нього, напр.: гришници 11 б, во вики 12 б, оукрипилися 26 б, в гнѣви 3, на вѣтри 29, невирствіє 29, стрилы 10, стрилами 10 б, зриница 16[8], зриницу 23, престеригалъ 22 б, стрилы 16 б, 26 і др. Звичайно, це и зам. ѣ вказує правдиву вимову ѣ. б) І навпаки, вимовляючи постійно ѣ за и, автор часом пише ѣ навіть там, де треба було писати и, напр.: котрымѣ 45 (пор. стрилами 10 б), крѣвду 14 б, 15 б і т. п. в) Часом одне й те саме слово пишеться то з ѣ, то з и, напр.: мѣ 21 і ми 21 б. г) Українське передньорядне і звичайно передається через ѣ, напр. в N[3]: границѣ 3 б, гришницѣ 11 б, неприятелѣ 16[9], палцѣ 11, путѣ 14 б, студницѣ 17[16]; також у чужих словах: лѣтера 16, офѣруйте офѣру 5 б, олѣю і т. п. д) Через те, що автор плутає и з ы, він плутає і ѣ з ы, напр. маємо стрилы 16 б, і поруч —

пострылили 16 б. е) Відгомоном правописної звички XVI—XVII в. (з білоруського впливу) часом маємо е зам. ѣ, напр.: болезнь 10 б, але правдиву вимову такого е знаходимо поруч.: болѣзнь 10 б.

§ 2. Церковна й літературна традиція вперто не допускали до вжитку і зам. о, е в закритих складах (пор., напр., те, що в польськім перекладі Біблії 1563 р. ніколи не зазначається ó); тому і в нашім Псавтиру звичайно не маємо такого і, хоч воно й існувало в живій вимові автора: зопсовати 3, зопсовали 10[3], зотру 17[43] і т. п.; це і з давнього о чи е частенько зазначається через одне ю, напр.: от ворют 13. 9[15], дорюг 27, мюць 14 б, мюцный 10, отпюръ 29 б і поруч: одпору 29 б, вывюлъ 211 б, приоблюкесься 210 б, стерюгъ 27. 246, стерюх 22 б і т. п. В словах середнього роду на *-іння,* де і походить з *е,* часто маємо в нашій пам'ятці живе и (цеб-то і): втѣліня 25 б, звитяжиня 28, начіня 2[9]. 7[14], потѣшіня 22, оунижіня 9[14], створініомъ 11 б, оутверъджиня 26 б, утверджиня 18[2] і т. п.; часом зам. і маємо тут ѣ: збавлѣня 3[3]. 3[9]. 12[7]. 13[7]. 17[3], помышлѣня 10 б, прагнѣня 13 б, траплѣня 17[19], установлѣня 16 і т. п., а то й ы: затрачыня 13 б. 110, в' затрачыню 13 б. Так само: весѣля 136[6], камѣн' 136[9], погыбѣль 13 б. Єсть випадки, коли знаходимо е й и навіть в словах поруч: въ своимъ 14 б і въ своємъ 15 б. Давнє съ в українській мові дало зъ-, зо-, тепер зі-; у нас воно дає зы-, напр.: зышлися 3, зышолъ 23.

§ 3. Звук е по шиплячих перед твердим складом переходить на *о*, напр.: чомъ 5 б, вчорайшого 3 б, мужомъ 5[7], вошолъ 11, знашолся 16, зышолъ 23 і др. По м'ягких приголосних та по *й* в такім випадку маємо *їо*, як то буває і в живій лемківській мові: напр.: з росказанїомъ 9 б, створінїомъ 11 б, єленїовы 28, со надѣїовъ 21 б, тѣнїовъ 23 і т. п. Також оборонцом Ab[1] 26 б.

§ 4. Букви ы та и автор плутає, а то тому, що в його вимові давні ы та и наближалися до себе; але поплутання таке не часте, напр. з горячимы 10 (пор. стрилами 10 б); місцеву лемківську вимову знати тут в тому, що в вимові автора зберігалося ще старе передньорядне бреніння и (= і), напр.: сіротѣ 9[15], крѣкъ 9[13], котрымѣ 4 б, Д[1] мѣ 21 і ми 21 б і т. п. В слові тисяча по стародавній звичці маємо и, а не ы: D[3] тисячъ 3[7].

§ 5. Міна о на а: помагаєм 10, поламлю 17[39], можна 25, кождый 10 і каждый 9[26], прогоняются 11 і выганяючіи 16[11].

§ 6. Повноголосні форми, звичайно, постійно: дорога 2[12]. 9[26], нагородит 27, оборона 17[36], оборонилъ 3[6], оборонца 3[4]. 17[3].

17[31], порох 29, порожнє 7, оуздоровляютъся 11, молодый 23 б, болото 17[43] і т. п. Слов'янізми-лемкізми див. вище ст. 7, полонізмы там само ст. 8.

§ 7. Форм з роззівом (hiatus) автор уникає вставленням й, напр. діяволъ 12 б, Іяковъ 20, Іюда 10 б, хоч поруч Іуда 10 б.

§ 8. Як і в живій лемківській мові, давній склад ръ перед приголосною бренить у нашого перекладчика як ыр, напр.: тырвати 14 б, тырват (пребываєтъ) 9[8], кырвавым 6, задыржала (= задрижала, тре́петна бы́сть) 17[8]. Давнє рь знаходимо тут у польській формі: внутрности 21 б, трвожат 9, повѣтрных 17[12].

§ 9. Слово слобода (воля, свобода) тут часто уживається в формі слебода 26 б; звідси: выслебодил 30.

§ 10. Ненаголошене е часом бренить як и, напр. оучыникы 13.

§ 11. Часто буває відпад тих або інших голосних звуків, як і в живій українській мові, напр.: а) відпадає початкове а: абовѣмъ і бовѣмъ 15[10], бы (абы) не рекл 18 б; б) відпадає початкове є, и: му (єму) 25, го (єго) 11 б, бо (ибо); в) кінцеве е, о: чему жъ 9[34], якожъ 136[4], там (тамо) 13[5], якъ (яко) 2[9]; г) серединне е: мого 136[6], терпливый 10, терпливость 9[19], выдреш' 30; е) серединне о: докля (доколя) 12[2]. 12[3], котрый, котра, котре (который, котора, которе), котрого, котрым, N[3] котры — так часто, і поруч — которого 10 б; ж) відпад у приказовім способі див. далі § 56; з) відпад цілих складів: в нивочъ (ни во что) ся оберне 7[10].

§ 12. Про стягнення голосних у дієслівних формах див. далі § 53.

§ 13. Губні звуки сполучаються з передньорядними голосними без ъ, ь, напр.: обявяйте 9[12], памятка 9[7], памятал 6[6] і т. п.: але в таких випадках часом буває тут паєрик, напр.: роз'ярилъ 9[25].

§ 14. Зложені слова: закону давцу 14, закону положителя 14, болваны хвалци 14, сердца вѣдче 15 б.

2. ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ.

§ 15. Задні піднебінні звуки г, к, х в сучасній живій лемківській мові виразно зберігають свою давню задньорядну артикуляцію; ось тому і наш перекладчик звичайно ставить по г, к, х задньорядні чи середньорядні голосні, напр.: згынутъ 12 б, згынулъ 9[6], згынула 12 б, згынули 4, выгынете 9[37], з дорогы 4. 14 б, оубогый 9[19]. 9[23]. 9[35], другыхъ 17 б, рукы 17[35], крокы 16[5]. 17[37], брыдкы 13[1], учинкы 27, дякы 12, оутискы 14, демонскый 17,

байкы 17 б, ласкы 17, звязкы 3, покы 8, морскых 11 б, грѣхы 17. 19, без потѣхы 7^{5}, похылится 9^{31}, прихылити 6 б, птахы 11 б, сухый 29, хытрости 12 б і т. п. Сполучення звуків **г**, **к**, **х** з **и** буває рідке, і це **и** може визначати тут і **ы**, напр.: оубогих 16, на грѣшники 17, на вѣки 17, люцкіх 10, грѣхи 18 б, хитрости 15 б.

§ 16. Звук **дж** подибується дуже часто, як і в живій лемківській мові: суджены 14, жаджа 9^{24}, в' жаджах 14 б, оукривджаючій 14 б, загороджающій 28, взгордженый 14^{4}, навиджаємъ 8^{5}, меджи 6. 7 б. 8 б. 21. 30, чуджи 29 б, чуджого 27, зраджаш 20, зраджали 5 б і др. Зате **дз** не часте: нудза 11^{6}, нудз'-ницо 136^{8}.

§ 17. Звук **ґ** не частий; для нього звичайно вживається значка ґ, напр.: ґвалтовнє 9, ґды 9, ґвалтовника 15 б, до ґрунтов' 136^{7} і др.

§ 18. По давній правописній звичці по **л**, коли воно стоїть перед приголосним, **ь** не ставиться: збавителка 12 б, пекелна 13 б, пилно 15, пилнує 15, велможность 11, волну муку 11, львы 18, запалчивость 2^{5}. 6^{2} і т. п. Звичайно, таке **л** могло бреніти в мові перекладчика як **л** т. зв. середнє, що теж не потребувало **ь** по собі; така ж вимова і в сучасній лемківській мові.

§ 19. Шиплячі звуки **ж**, **ч**, **ш**, **щ**, а також звук **ц**, тверді, як і в сучасній лемківській мові: чему жъ 9^{34}, божыхъ 15, жыды 13 б, жывот 26 б, жытя 18 б, чынячій 13 б, оученикы 13, чынилъ 17 б, чысты 18, мечъ, плачъ 11^{6}, обачъ 9^{14}, богачъ 9^{29}, рачъ 16^{5}, потребуєшъ 15^{2}, видишъ 9^{22}. 9^{35}, навиджаєшъ 8^{5}, будешъ 2^{9}, понижишъ 17^{28}, обернешъ 12 б, нощъ 18 б, помощ 10, праца 17, працуючи 21, оборонца 25, правица 17^{36}, помазанецъ 2^{2}, конецъ 5 і т. п. Часом здибуємо **и** по шиплячих, але це може бути й графічною плутаниною з **ы**: жидовъ 15 б, оучинилъ 7^{4}, запалчивост 15 б (поруч: запалчывость 15 б); **ц** перед **я** часто буває м'ягким, напр.: на оулицях 29, в границях 9 б, в таємницяхъ 13.

§ 20. Звук **р** часто буває м'ягким: брюхъ 23 б, тряслися 13^{5}, позастрявали 9^{16} і др., але часом помічається й вагання поміж твердою та м'ягкою вымовою цього звука: на крылахъ 25 б і поруч крила 25 б. 26; написано: радити 3 б, але переправлено на: рядити.

§ 21. Губна **м** тверда: седмъ разъ 11^{7}.

§ 22. По губних звичайно буває епентетичне **л**, напр.: выбавленый 17^{4}, мовлячи 22 б, мовлящим 17 б, благословленный 14 б і т. п. Як і в живій лемківській вимові, часом цього **л** нема:

покрапялъ 8 б, немовятъ G^{3} 11, явятся 24, выправяш 30 б, збавяш 23, выславяш 30, мовятъ 136^{7}, мовячи 16 (і мовлячи 22 б) і др.

§ 23. Зміна **л** на **в**: сайдакъ или ковчанъ 16 б; **ч** на **ц**: хоцъ 7 б. 14 б. 17 б, хоцбы 6.

§ 24. Зникнення **б** перед **н**: згынули 4, выгынете 9^{37} (але **г** перед **н** лишається: тягне 15, вытягнулъ 10) і перед **т**: оточили 23; **т** в групі **стц**: мѣсце 13 б, мѣсцах 15, в мѣсцу 15; **т** в групі **стн**: злосник 12 б, злосникови 1 б, і в групі **стл**: злосникъ 16^{13}, злосникови 9^{36}, злосници 11^{9}, злосливый 6 б. 14 б; **н** в групі **зн**: болѣзь 15; **л** в слові мова 18^{4} та в слові або 8^{5} (єсть і албо 17^{34}). Давнє **въс** дає **вс** або **с**.

§ 25. Уподібнення: **с** на **з** перед дзвінкими: збавишъ 17^{28}, збор 7^{8}, згубилъ 11, згынулъ 9^{6}, зготовалъ 9^{8}, змилуйся 6^{3}; часом буває таке **з** й перед тихими: зступилъ 17^{10}, скламали 17^{45}, зтлумитъ 7^{6}. Поруч кто 17 єсть хто 27. Як і в живій лемківській мові, звичайно маємо што 5 б. 16, але подибується й традиційне что 8^{5}. Давні сполучення **тьс**, **чьс**, **дьс** перед приголосними **т** і **к** переходять на **ц**: богацтва 15 б, дѣдицтво 3 б, пророцтво 25, люцкый 11, люцка 7^{10}, люцкого 15, № 3 люцкы 5 б, люцкыхъ 22 б; а **жьс** в такім випадку дає **с**: звитяство 30, о звитяствѣ 27 б, оубоство 14. 16. Сполучення **зч** міняється на **жн**: дражниш 14 б. Звук дзвінкий переходить на тихий: звяскы 2^{3}, прозба 5, стешка 8^{9}, стешку 28 б (але: стежокъ 29 б), якеш 8^{10} (але: немажъ 19 б). Приставка **раз**, **роз** перед тихими міняє **з** на **с**: роскоши 15^{11}, роскошами 5 б, з росказанїомъ 9 б, распорошилъ 15 б, але часто й не міняє: розказаня 3, розпалят 14 б, разпаляются 25 б, розширил 4^{2}, разпалилося 17^{9}; на л. 25 написано: распалилося, але зверху над „ра" поставлено ще й **З**, — з цього знати, що в мові перекладчика панували обидві вимові.

§ 25^{1}. Отвердіння деяких приголосних, як і в живій лемківській мові: вытратилесъ 17^{11}, Imp. наклонъ 16^{6}, повстанъ 3^{8}. 9^{33}, учынъ судъ 9^{39}, зрад 16^{13}, судъ 10.

II. МОРФОЛОГІЯ.

1. ЙМЕННИК.

а. Мужеський рід.

§ 26. Слова муж. роду на -ца (зам. -ець), що панували в українській літературній мові XVI—XVII віків, знає й наш Псавтир: оборонца 4 б. 28, законудавца 5^{21}.

§ 27. Родовий відмінок часто на **-у**: долу 10 б, входу 11, народу 14 б, свѣту 16 б, до дому 7, отпюръ (одпір) — одпору 29 б, плачу 17 б, олѣю 4[8], з Сіону 20, тестаменту 11 б і др.

§ 28. Давальний відмінок однини на **-ови**, **-еви** частий: грѣшникови 16, злосникови 16, Дѣдови 30, помазанцови 30, дневи 30 б; але маємо й старі форми на **-у**: пану 19.

§ 29. Зовний відмінок на **-е**: Пане 136[7], Сіоне 136[1].

§ 30. Місцевий відмінок: в' плачу моим 8 б, по свѣту 15 б; від слів на **-ок**: во учинку 14 б, на початку 136[6], на средку 136[2], в' прибытку 14[1].

§ 31. Називний відмінок множини часто на **-ове**, що знає й сучасна жива лемківська мова: кролеве 3. 3 б, народове 13 б, сынове 5 б. 29 б. N^3 від м'ягких основ часто має на кінцѣ ѣ (= і, § 1 г): непріятелѣ 16[9], палцѣ 11, путѣ 14 б. Слова на **-ин** мають N^3 на **-е**, але буває й **-ы**, напр.: погане 9[18]. 9[37] і поганы 2[8].

§ 32. Родовий множини: непріятелей 11, оубійцовъ 13, людій 9 б.

б. *Жіночий рід.*

§ 33. Зовний відмінок однини на **-о**: цорко 136[8], нудз'ницо 136[8].

§ 34. Орудний відмінок однини наш перекладчик дуже часто вживає як у живій лемківській вимові — на **-ов**: за обороновъ божовъ 6, со вѣровъ правов 25, над Сіоном горовъ святовъ 3, со надѣїовъ 21 б, волновъ 5, главов 29 б, зрадовъ своїовъ 15 б, покутовъ 5, силовъ 13 б, тарчовъ 7 б, тѣнїовъ 23, утѣчковъ 12 б, хваловъ 11 б, шатовъ 210 і т. п. Ab^1 від слова річ: самовъ рѣчу 20 б. Див. ще § 42 і 48.

§ 35. N^3 від м'ягких основ: границѣ 3 б, студницѣ 17[16].

§ 36. G^3: персій 8[3], з пѣсній 136[3], мыслій 7 б, стежокъ 29 б, дорюгъ 27 (доріг), ворют (воріт) 13.

в. *Середній рід.*

§ 37. Давні речівники на **-ніє** наш перекладчик звичайно вживає в живій лемківській вимові — на **-ня** в N^1 G^1 A^1; прикладів дуже багато: блисканя 17[13], воланя 17[7], востаня 14, втѣлїня 25 б. 28, вязеня 13[8]. 15[6], затрачыня 9[16]. 110, збавлѣня 3[3]. 3[9]. 12[7]. 13[7]. 13[8]. 17[3], звитяжиня 28, караня 4. 28 б, мешканя 20, ошуканя 16 б, помышлѣня 10 б, потѣшіня 22, прагнѣня 13 б. 16, розказаня 2[7], сумлѣня 18 б, траплѣня 17[19], оуниженя 9[14], оустановлѣня 16, утверджиня 18[2] і т. п. Так само маємо в N^1 G^1 A^1

речівники на **-дя**, **-тя**, **ня**, **-ля**: милосердя 7. 18 б. 18 б. 23. 25. 30, житя 10, закрытя 26, гончарске начиня 2^9. 7^{14}, насѣня 30, весѣля 136^6. По шиплячім звуці, згідно з § 19, маємо -а, а не **я**: збожа 4^8, облича 4^7. 9^{26}. 9^{32}. 12^2. 17^9, оружа 23 б. Від слова имя, имено G^1 імена 11 б (= йменія).

§ 38. Ab^1: тымъ именомъ 11, перед обличом 21 б, сердцом 17 б, з росказанїомъ 9 б.

§ 39. L^1: в утисненю 4^2, в' затрачыню 13 б, в сердцу 6. 14. 15 б. 18 б, в мѣстцу 15.

§ 40. N^3: дивы 9^2, оуха 5^2. 16^1, быдлята 8^8.

2. ПРИКМЕТНИК.

§ 41. G^1 звичайно на **-ого**: вчорайшого 3 б, готового 12, доброго 10, єдного 19, котрого 13 б. 28, невинного 14 б, справедливого 10, старого 11 б, оубогого 13 і т. п. Частенько бувають й форми на **-аго**, але це з церковно-слов'янського впливу, див. § 4 на ст. 7.

§ 42. Згідно з живою лемківською вимовою маємо Ab^1 на **-овъ**: котровъ 22 б, святовъ горовъ 3, со вѣровъ правовъ 25, за обороновъ божовъ 6.

§ 43. N^3 звичайно на **-ы**, як і в живій лемківській говірці: благословенны 2^{12}, даремны 17 б, добры 14, засмучены 8, кламливы 11^3, котры 4. 13 б, малы 136^9, несправедливы 5^6, нечестивы 17 б, побожны 4, плюгавы 14 б, послушны 13 б; часом повні закінчення на **-ыи**: невѣрныи 3, так само: тыи 4. Те саме маємо і в теперішній лемківській говірці: бу́дьте здра́вы, хо́дьте здра́вы.

§ 44. Живу вимову Ab^3 видно з форми: з горячимы 10.

3. ЗАЙМЕННИК.

§ 45. Форми G^1: до мене 3 б, мого 136^6, твого 7 і твоєго 7.

§ 46. D^1: мѣ 19. 21, ми 21 б (жива лемківська вимова), ти 3, му 19. 25, собѣ 15, тобѣ 15 б.

§ 47. A^1: го запоминай 11 б, го навиджашъ 8^5, го короновалъ 11 б, го 15, мя 4, єи 10 б, як і в живій лемківській мові.

§ 48. Ab^1, як у живій лемківській вимові: тобов 7 б, надо мновъ 26 б, зо мновъ 16 б, зрадовъ своїовъ 15 б, самов рѣчу 20 б.

4. ДІЄСЛОВО.

§. 49. Дієіменник звичайно кінчиться на **-ти**, напр.: вызнавати 6^6. 9^2, вырозумѣти 5^2, зажити 30 б, захопити 6^3, зопсо-

вати 3, мовити 3[3], пановати 9[31], рядити 2[9], спѣвати 9[3], тырвати 14 б і т. п.; буває й закінчення -чи: стеречи 4.

§ 50. Друга особа часу теперішнього в однині кінчиться на -шъ, напр.: вывѣдуєшъ 7[10], збавишъ 17[28], судишъ 9[5], привернешъ 15[5], зотрешъ 3 б, любишъ 6 б, ненавидишъ 7 і т. п., як і в сучасній лемківській вимові.

§ 51. Третя особа однини й множини теперішнього часу кінчиться звичайно, як і в живій лемківській вимові, на -тъ, напр.: затратитъ 11[4], зтлумитъ 7[6], оумыслитъ 10 б, оучинитъ 10 б, кохаютъ 5[12], мовятъ 136[7], чинятъ 13[4] і т. п.

§ 52. В закінченні 3 ос. однини теперішнього часу -етъ відпадає -тъ, напр.: буде 3, добуде 10, забуде 13 б, загыне 13 б, знає 22 б. 23 б, оберне 9 б, отдає 10 б. 12, пилнує 9[30], повстає 4, показує 16 б, потовче 136[9], преслѣдує 9 б, тягне 9[30] і т. п. Це -тъ може відпадати навіть тоді, коли дієслова вжито з -ся (в східно-українських говорах в цім випадку -т не відпадає): в нивоч ся оберне 7[10], насмѣєся з них 2[4], ся поднесе 9[33].

§ 53. Дієслівне закінчення -ає- дуже часто стягується, як і в живій лемківській говірці, в -а-, напр.: выслухашъ 6 б, давашъ 30, дашъ 21 б, запоминашъ 11, машъ 7. 14 б, откладашъ 8, бывaт 25, вызнаватъ 10 б. 30 б, выслухат 5 б, выхвалят 10 б, глядатъ 13[illegible], даватъ 30 б, закладатъ 15, зраджат 20, кто ся кохатъ 10[5]. 10[7]. 17. 25, мешкатъ 13. 23 б (поруч: котрый мешкаєтъ 9[12]), оборонятъ 18. 25, ожидат 4, оставлят 15, пребыват 2[4], присягат 14[4]. 20 б, тырват 12 б, глядате 5 б, кохате 5 б і т. п. Так само -яє- стягується на -я-, напр.: збавят 16[7], выславят 30, выправят 30 б, збавлят 10 і т. п.

§ 54. Згідно з живою лемківською вимовою в 1 ос. множини часто знаходимо закінчення -ме (зам. -мо), напр.: выхвалиме 11[5], будеме 136[4], расторгниме 3, зошмарме (киньмо) 3 і т. п.

§ 55. Займенник **ся** при дієсловах вживається вільно — чи по них, чи перед ними: ся трясли от боязни 13[5], ся в пыху подноситъ 9[23], ся засмутила 6[4] і засмутилося 6[8], ся склонили 13[3], ся поспѣшили 15[4], ся змоцнили 17[18], ся запалилъ 17[9]. Частенько **ся** пишеться окремо від дієслова, а деколи це **ся** відділюється від -т буквою ъ, напр.: пытатъ ся 17, застарилемъ ся 6[8], силитъ ся 9[20], оуздоровляютъ ся 11, а поруч з тим: прогонются 11, таится 9[30] і т. п. Все це знаходимо і в живій лемківській мові.

§ 56. В 2 особі однини приказового способу відпадає кінцеве -и, як і в живій лемківській вимові, напр.: наклонъ 16[6],

оборон' 16[8], повстанъ 3[8]. 9[33], склон'ся 16[1], учынъ судъ 9[39], выбав 7[2], збав 3[8]. 6[5], оуздоров 6[3], зрад 16[13], оуперед 16[3], препровад 5[9], судъ 10, вступъ 9 б, вызвол' 7[2], весел'ся 23, пренесься 10[1], отлучъ 23 б і т. п., але — вырвы 16[13] і т. п. Від дієслів на **-ати**: выслухай 16[1], заховай 15[1], змилуйся 4[2], памятай 136[7], справляй 5[0]. Так само 2 особа множини: вынищте 136[7], грѣште 4[5], отступте 10, служте 2[11], спустоште 136[7], оучтеся 3 б; пріймѣте 4, зовѣте 16; майте 4[5]. 4[6], знайте 4[4], спѣвайте 9[12]. 136[3]. Все це знаходимо і в живій лемківській вимові.

Цікаві форми на **-ій** зам. **-и**, відомі і в живій лемківській мові: вырвій 8, зопхній 5[11], зотрій 9[36], наверній 6[5] і др.

Часті приказові способи описові, з нехай (= церковно-слов. да) або нех, як і в живій лемківській мові: нехай преслѣдує 9 б, нех зтлумит 9 б, нех оберне 9 б, нех присхне 136[6], нехъ ся поднесе 9[33] і т. п.; часом при допомозі рач: рачъ повстати (= воскресни) 7[7], рачъ ся прихылити 5[3] (вонми) і т. п.

Форми 1-ої особи множини: расторгниме 3, зошмарме (киньмо) 3.

§ 57. Минулий час дуже часто, як і в живій лемківській мові, має стягнену форму: до дієприкметника минулого часу додається **-ем, -есь** (по голосній — тільки **-м, -сь**), **-сме** (= **-смо**), напр.: працовалемъ 6[7]. 8 б, здрѣмалемся 3[6], ся надѣялемъ 15[1], превитяжилем 12[5], заволам 4[4], волалем 4 б, взывалемъ 17[7], заснулем 4 б, застарилемъся 6[8], чынилемъ 17[22]; 2 особа: выгладилесь 9[6], єстесь 2[7]. 11, погромилесь 12 б, разпространилесь 17[37], скрутилесь 3[8], сѣлесь 12 б, укороновалесь 5[13], вытратилесъ 17[41], досвѣдчалесь 16[3], навидѣлесь 16[3], ознаймилес 15[11], пробовалес 16[3], розмножилесь 11[9], оучинилесь 11; 1 ос. множини: повѣшалисме 136[2] і т. п.; 2 ос.: затлумисте 13[6]. Як і займенник **ся**, ці рештки допомогового дієслова **-м, -сь, -сме** можуть приєднуватися й до якогось попереднього слова, що кінчиться голосною: 1 особа: абымъ коли не заснулъ 18 б, ямъ днес тебе родилъ 3 б, ґдымъ взывалъ 5; 2 особа: котрусь отплатила 136[8], бось ты поразилъ 3[8], мѣстась ихъ побурил 9[7], прошу абысь их заховалъ 18; 1 ос. множини: ґдысме вспоминали 136[1], тамесме сѣдили 136[1] і т. п.

Порівняння з церковно-слов'янською мовою показує, як перекладчик передає давні аористи: воззвахъ — волалемъ 17[7], спахъ — здрѣмалемся 3[6], оуповахъ — ся надѣялемъ 15[1], оуснухъ — заснулем 3[6], оутрудихся — працовалемъ 6[7], посрамисте — затлумисте 13[6] і т. п.

§ 58. Умовний спосіб: будуть ради, быхъ былъ порушенный 18 б.

§ 59. Будучий доконаний час, як і в живій лемківській мові: слезами буду покрапялъ постелю мою 8 б, буду кохалъ 17[2], буду гонилъ 17[38], буду взывалъ 25, буду обмывалъ 8 б, буду хвалилъ 10 б, буду спѣвал 10 б, буду радилъ 18 б, буду благословилъ 15[7], буду вызнавалъ 17[50], буду збералъ 15[4], буду отпочивалъ 20, буду спалъ 6, буду чынилъ 11[6], будешъ мешкалъ 7 б, будешъ отвертал 12[2], буде дбалъ 9[25]. 9[34], буде судилъ 12 б, буде пановалъ 14 б, буде ся брыдил 5[7], буде кролевалъ 16, буде отпочивалъ 14[1], буде судылъ 125 і т. п.

§ 60. Дієприслівники на **-чи** трапляються часто: заховуючи 13, звитяжаючи 18 б, мовлячи 22 б, обертаючи 26 б, оскверняючи 17 б, повѣдаючи 28, прагнучи 28, працуючи 21, радячися 17 б, слухаючи 13, спѣваючи 30 б, тягнучи 18 б, хвалячи 17[4], чинячи 30 і т. п.

5. ПРИЙМЕННИК.

§ 61. Прийменник **с** переходить на **з**: з дороги 4, з гори 3[5], з' земли 11[7], з Сіону 13[7]; це **з** маємо навіть перед тихими приголосними: з памяти 9[13], з тѣни 10[2].

§ 62. Прийменник **отъ** рідко коли зазначається фонетичним од: отпюръ — одпору 29 б. Прийменник **от** частий і в живій лемківській мові.

§ 63. Цікаві форми: противко пану 3 і противко мя 4; меджи напастниками 6; збавъ мя през милосердя своє 8.

6. ПРИСЛІВНИК.

§ 64. Прислівників на **-ѣ** дуже багато: впоготовѣ 10, вѣчнѣ 5[12]. 9[37], добрѣ 16 б, ґвалтовнѣ 9, охотнѣ 25, слушнѣ 9, справедливѣ 10. 10 б і т. п., як і в живій лемківській мові (напр. сердечнє). Не мало прислівників на **-о**: горячо 10, нагло 2[12], пышно 16[10], або на **-е**: даремне 23 б. Інші прислівники: вспакъ 9[4], завсе 15[8], барзъ 210 (так і тепер у лемків), знову 6. 16 б, тогды 12 б. 24, ту 14, зышлися посполу 3 і т. п.

7. ЗЛУЧНИК.

§ 65. Злучники же, жебы, иж часті в нашій пам'ятці, — вони живі і в сучасній лемківській говірці.

III. СКЛАДНЯ.

§ 66. Часто маємо прикметник приналежности замість родового відмінку: На крылахъ вѣтровыхъ 25 б, справу Адамову 12 б, сіла антіхрістова 16 і т. п.

§ 67. Коли прямим предметом єсть назва живої істоти, то його вживається в формі називного множини, а не родового: Ищи быдлята 11 б. Офѣровали дѣти свои бѣсомъ 23 б. Памятай, Пане, на сыны едомскія 136^{7}. Потовче малы дѣти твои о камѣн' 136^{9}. Буду гонилъ непріятелѣ мои 28 б.

§ 68. Nominativus cum infinitivo: Котры ся сподѣвали мѣсто Ієрусалимское завоюване быти от римлян 3.

§ 69. Іменникова частина зложеного присудку часто ставиться в називнім відмінкові: Сын мой єстесь ты 3 б. Оборонца мой єстесь 4 б. Буде знайденый 9^{36}. Буде гляданый 9^{36}. Ты єстесь панъ 11. Брыдкы сталися 13^{1}. Буду насыченый 16^{15}. Але не рідко в цім випадкові маємо й відмінок орудний: Кто жъ нам Паномъ єсть. Сіротѣ ты будешъ помощникомъ 9^{35}. Стали не пожиточными 13^{3}.

§ 70. В перечних реченнях предмет ставиться в родовім, а не причиновім відмінкові: Пѣнязей своихъ не далъ на лихву 20 б.

§ 71. Родовий якости: тяжкого сердца 4^{3}.

§ 72. Приклади на вживання відмінків: Брыдил мужом 5^{7}. Просилъ за ними 9. Вспомню на тя 136^{6}. Памятай, Пане, на сыны едомскія 136^{7}. Насмѣєся з них 2^{4}. Противко Пану 3. Противко мя 4.

УКРАЇНСЬКИЙ СЛОВНИК.

Подаю тепер Словника головніших українських виразів до Псавтиря в перекладі о. Прислопського. Початкове слово—з нашої пам'ятки, в лапках по нім подається слово церковно-слов'янське, потім польське з Біблії Вуйка 1740 р. Цифра визначає псальму, а цифра праворуч угорі — вірш цеї псальми (напр. 7^{2} читай: псальми 7-ої вірш 2-ий); цифра без цифри вгорі визначає сторінку. Відступлення від тексту зроблено такі: титла розкрито, літери винесені взято до рядка, придихів не зазначається, літери церковно-слов'янські ѡ, ѿ, ȣ, ѩ, ѧ, ѕ, ѯ передаю українськими о, от, у, я, з, кс. Лише в деяких випадках останню винесену літеру зазначаю курсивом. Зірочкою зазначено слова, які я чув в тій чи іншій формі в живій лемківській мові, головно в с. Поворознику коло Криниці та в околичних селах.

Абесалома 4.
абы (єже) 8^{3}. Абы обачилъ 13^{2}. Абы захопилъ 9^{30}. Прошу абысь их заховалъ 18. Aby.
або (или) 8^{5}. Abo.
абовѣмъ (яко, же, зане, ибо) 10^{7}. 10^{3}. 13^{6}. 15^{6}. 15^{10}. 11^{2}. Abowiem.
Адамову справу 12 б.
ажъ (дондеже) 17^{38}. Аж до смерти 11. Ажъ до нощи 21 б. Aż.
албо (или) 17^{32}.
але (же) 10^{5}. 12^{7}. 16^{15}, ale.
ани (ниже) 5^{6}. 15^{10}. 18^{4}, ani.
антіхрістова сіла 16.
Байкы 17 б.
балваныхвалци 14.
* барзъ 210, барзо (зѣло) 6^{4}, bardzo.
благословенный (блаженъ) 14 б. 136^{8}, благословенны 2^{12}, błogosławiony.
* благословенство (благословеніє) 3^{9}, błogosławieństwo.
ближній (искренній) 11^{3}, bliżni.
блискавица (громы) 26.
блисканя (облистаніє) 17^{13}, blask.
бо (яко) 3^{6}. 9^{13}. 11^{2}. 15^{1}. 16^{6}, bo.
бовѣмъ (яко) 15^{10}, abowiem.
богачъ (богатый) 9^{29}, bogaty.
богацтва 15 б.
божихъ 15.
болѣзь 10 б. 15, болѣзнь 10 б.
болото (бреніє) 17^{43}, błoto.
боскій: ласкы боскои 17.
боязнь (страхъ) 2^{11}, от боязни 13^{5}, boiaźń.
брыдил мужом 5^{7}. Буде ся брыдил (гнушаєтся) 5^{7}. Brydzi się.
брыдкы сталися (омерзишася) 13^{1}, obrzydliwemi się stali.
брюхъ (оутроба) 23 б, brzuch.
буде 6^{6}. 9^{31}. 9^{34}. 9^{36}. 14^{5}, будеме 136^{4}.
бы не рекл' 18 б.
быват 14 б. 25.
быдлята (скоты) 8^{8}. Ищи быдлята 11 б, zwierzięta.
быти: будуть ради, быхъ былъ порушенный 18 б, * были
Ведлугъ (по) 7 б. 5^{11}.
веле (мнози) 3^{2}. Мѣ далъ веле добра 19. Веле ихъ повстає 4. Wiele.
велемовный (велерѣчивый) 11^{4}, hardzie mówiący.
виноситися (величатися) 9^{39}, wielmożyć się
* велкый страх 2^{11}, з велкым 3 б, велкых 26 б.
велкост (множество) 5^{11}, mnostwo.
велможніе (величаяй) чинишъ 17^{51}.
велможность (великолѣпіє) 8^{2}, wielmożność.
вербіна (верба) 136^{2}, wierzba.
весел'ся Imprt. 23.
весѣля G^{1} 136^{6}, wesela.
весполъ (вкупѣ) 13^{3}, pospołu.
взгордженый (оуничиженъ) 14^{4}, uniwecz obrocony.
взывалемъ (призвахъ) 17^{7}, взывалъ 4^{2}, wzywałem.
выбавитель (избавитель) 17^{3}, 17^{48}, wybawiciel.
выбав (спаси) Imprt. 7^{2}, буду выбавленый (спасуся) 17^{4}, wybaw, będę wybawion.

выбраный (избранъ) 17^{27}, wybrany.
вывѣдуют'ся (испытаєте) 10^{4}, котрый ся вывѣдуєшъ (испытаяй) 7^{10}, pytaią, badaiącу się.
вывюлъ 211 б.
выганяючіи (изгонящіи) 16^{11}, porzuciwszy.
выгынете (погибнете) 9^{37}, wyginiecie.
выгладилесь (потребилъ) 9^{6}, wygładziłeś.
выдає глас (вопієтъ) 29 б.
выдреш' 30.
вызвол' (избави) 7^{2}, wyzwol.
вызнаватъ 10 б. 30 б, вызнавати буде (исповѣстся) 6^{6}, вызнавати буду (исповѣмся) 9^{2} і буду вызнавалъ 17^{50}, będę wyznawał.
вылялъ 28.
вынищте (истощайте) 136^{7}, spustoszcie.
выноситель (возносяй) 3^{4}, podwyszaiącу.
выносити буде (вознесется) 12^{3}, выноситъ 13 б, będzie się podnosił.
выняте 315.
выполнятъ 25.
выполокамъ 17^{43} (поглажду), wygładzę.
выправят (отрыгаєть) 18^{3}, opowiada.
вырви (избави) 16^{3} і вырвій 8, wyrwi.
вырозумѣти рачъ (разумѣй) 5^{2}, wyrozumiey.
выславят 30.
выслебодил 30; див. слебода.

выслухашъ 6 б, выслухатъ 5 б, выслухáлъ (оуслыша) 3^{5}. 9^{38}. 16^{6}, выслухало (внятъ) 9^{38}, выслухай (оуслыши) 16^{1}, wysłuchał, wysłuchay.
высокость (высота) 7^{8}. 11^{9}. 17^{17}, wysokość.
вытратишъ (погубиши) 5^{7}, zatracisz; вытратилесъ (потребилъ єси) 17^{41}, potrąciłeś.
вытягнулъ (напряже) 7^{13}, naciągnął.
выхвалят 10 б, выхвалиме (возвеличимъ) 11^{5}, uwielmożemy.
* видишъ (смотряєши) 9^{35}, widzisz; вперед видишъ (презираєши) 9^{22}, przeglądasz.
видокомъ Ab^{1} 13.
вѣдомости древо 30 б.
вѣкъ, на вѣкы вѣковъ (въ вѣкъ вѣка) 9^{17}, во .вики 12 б.
вѣкуисто (въ вѣкъ) 9^{6}, na wieki.
вѣтры (духъ) 10 б, на крылахъ вѣтровыхъ 25 б, wiatr.
вѣчнѣ (въ вѣкъ) 5^{12}. 9^{37}, na wieki.
внутрности (оутробы) 15^{7}, nerki.
во рукы 15 б, во руцѣ 25 б, во огни 18, во людех 26, во нас 17 б.
возпріят 26 б.
война (брань) 17^{40}, woyna.
воланя (званїє, вопль) 5^{2}. 17^{7}, wołanie.
* волати (воззвати) 3^{5}, воламъ (воззвахъ) 17^{7} і волалъ 16^{6}, волалъ до Бога 25 б, wołałem.
воля (хотѣніє) 15^{3}, chęć; до-

брая воля (благоволеніє) 5^{13}, dobra wola.
ворота 13, от ворют 9^{15}, w bramach.
востаня 9^{1}. 14.
впоготовѣ ма (оуготова) 7^{13}.
врата 13.
вспакъ (вспять) 9^{4}, wstecz.
вспомню на тя 136^{6}, ґдысме вспоминали 136^{1}, na cię pomniał, wspominali.
вступъ Imprt. 9 б.
встыду G^{1} 19 б.
втѣлитися: Бог прійде съ небесе и втѣлился 19 б.
втѣлиня N^{1} 28. Тайна втѣлиня Христова 25 б.
вчорайшого 3 б.
вшелякый роджай 11, вшелкого 14.
* вшитку волю 21, вшиткы (вса, вси) 6^{9}. 9^{15}. 13^{4}, вшиткых 5^{6}, вшиткымъ 9^{2}, вшиткыми 9^{26}, wszyscy, wszytkie, wszytkich.
вязеня (плѣненіє, оужія) 13^{8}. 15^{6}, niewola, sznury.
* гев (сюда) и там.
* глава 4 б, главов 29 б.
гласъ 4 б.
глупый (безуменъ) 13^{1}, głupi.
* глядатъ (взыскаяй) 13^{2}, глядате (ищете) 4^{3}, буде гляданый (взыщется) 9^{36}, szukaiący, szukacie.
гнѣв (ярость) 2^{12}, в гнѣви 3, gniew.
* го запоминаш' 11 б.
* година добра (благовременіє) 9^{22}, potrzeba.
годность (достояніє) 28 б.
гонити, буду гонилъ (пожену) 17^{38}, będe gonił.
гончарскій (скуделничій) 2^{9}, гончарске начіня 3 б, garnczarskie.
горкость (горесть) 9^{28}, gorzkość.
горячо Adv. 10, з горячимы 10.
готовость (оуготованіє) 9^{38}, przygotowanie.
границѣ (концы) земли 2^{8}, в границях 9 б, kraie ziemi.
гришници N^{3} 11 б, грѣшникови D^{1} 9^{36}.
грѣште Imprt. (согрѣшайте) 4^{5}, grzeszcie.
Ґарло (гортань) 5^{10}, gardło.
ґвалтовника 15 б.
ґвалтовнѣ Adv. 9.
ґды (внегда) 4^{2}. 4^{4}. 9^{4}. 9^{30}. 13^{38}. 16^{15}, gdy, kiedy.
ґрунт, аж до ґрунтов 136^{7}, aż do gruntu.
Давашъ 30, даватъ 30 б, дашъ 21 б.
далеко (далече) 9^{22}, daleko.
дар, G^{3} даров 14^{5}, darów.
даремне Adv. 23 б, даремны рѣчи (суєтная) 11^{3}, marne rzeczy.
* дбати: буде дбалъ (взыщетъ) 9^{25}. 9^{34}, będzie szukał.
день, D^{1} дневи 30 б.
держава (одержаніє) 2^{8}, osiadłość.
дивныи учинилъ (оудиви) 4^{4}.
дивы (чудеса) 9^{2}.
дѣдицтво (достояніє) 2^{8}. 15^{5}, dziedzictwo.
дѣти 136^{9}, G^{3} дѣтій 9 б, dzieci.
діяволъ 12 б.

для (ради) 11^{6}, dla.
днесь: Ямъ днес тебе родилъ 3 б.
до (ко) мене 2^{7}, до Бога 17^{7}, do mnie.
добре (благая) 4^{7}, добрѣ Adv. 16 б, добръ G^{3} 15^{2}, dóbr.
добуде 10.
* дождъ 10^{6}, descz.
* докля (доколѣ) 12^{2}. 12^{3} (пор. живе закля), dokąd.
дорога (путь, стезя) 2^{12}. 9^{26}, дорюгъ G^{3} 27, droga.
досвѣдчалесь 16^{3} (искусил єси), doswiadczyłeś.
досконалы 16^{5}. 17^{34}.
дражнит 14 б.
древо вѣдомости (древо познанія) 30 б.
дуфают котры (надѣющіися) 2^{12}, którzy ufaią.
дяка, A^{3} дякы 12.
Євангелія святаго 12 б.
єднакъ (же) 3^{4}, ano.
* єдного (єдинаго) 13^{3}, iednego.
* єи, єй G^{1} від она.
єжели (аще) 7^{4}. 13^{2}, ieśli.
єленіовы 28.
єсли (аще) 136^{5}, ieśli.
єстесь (єси) 2^{7}, tyś iest. Сынъ мой єстесь ты 3 б. Оборонца мой єстесь 4 б. Ты єстесь панъ 11. Я поставленъ єстемъ 3.
єще 15^{7}. 15^{9}, nad to.
Жаджа люцка (оутроба, похоть) 7^{10}. 9^{24}, в жаджах 14 б, żądza.
* же (яко) 4^{4}. 9^{5}. 17^{20}, iż.
жывотъ 26 б.
жыды 4 б. 13 б, жидовъ 15 б.
житя 10. 18 б.
жродло 21.
З горы 3^{5}, з дорогы 4, з них 3, з Сіону 13^{7}, з тѣни 10^{2}.
забурилися (смятошася) 17^{8}, zatrwożyły się.
забуде 13 б.
заволам (воззвати) 4^{4}, zawołam.
завоюване 3.
* завсе (выну) 15^{8}, zawsze.
загыбѣль вична 14.
загыне 13 б.
загороджающій 28.
загримѣлъ (возгремѣ) 17^{14}, zagrzmiał.
задыржала (трепетна бысть) 17^{8}, zadrżała.
зажити 30 б.
закладатъ 9^{30}, zastawia.
законудавца (законоположитель) 9^{21}, zakonodawca.
закрытя N^{1} 26.
замкнули 16^{10}, zawarli.
замордовалъ 9^{29}, zabił.
запалятся (возгаряєтся) 9^{23}, ся запалилъ (воспламенится) 17^{9}, zapala się.
запалчивость (ярость) 2^{5}. 6^{2}. 6^{8}. 9^{35}, zapalczywość.
запоминають котры (забывающіи) 9^{18}, запоминашъ (забудеши) 12^{2}, запоминай, który zapominaią, zapominasz.
заскочили (предвариша) 17^{6}, uprzėdziły.
засмутит (смятетъ) 2^{5}, засмутилъ (смяте) 17^{15}, ся засмутила (смятеся) 6^{4}, засмутилося 6^{8}, сут' засмучены 6^{3}, potrwoży, strwożył.

заснулемъ (оуснухъ) 3^{5}. Абы коли не заснулъ 18 б. Zasnął.
застарилемся (обетшахъ) 6^{8}, застарилися (обетшаша) 17^{46}, starzałem się, zastarzali się.
затлумисте (посрамисте) 13^{6}, zasromociliscie.
затратитъ нехъ (потрєбитъ) 11^{4}, niech zatraci.
* затрачыня 13 б. 100 N^{1}. 9^{16}, zatracenie.
затрясли (подвигошася) 17^{8}, poruszyły się.
заховай (сохрани) 15^{1}, заховалъ 18, заховуючи 13, zachoway.
захопити (похитити) 6^{3}, захопилъ (восхитити) 9^{30}, абы захопилъ (єже восхитити) 9^{30}, aby uchwycił.
збавитель 12 б, збавителна 13.
збавишъ (спасеши) 17^{28}, котрый збавяш 16^{7}, збавлят 10, Imprt. збавъ мя 3^{2}. 3^{8}. 6^{4}, wybaw, zbawiasz.
збавлѣня (спасеніє) 3^{3}. 3^{9}. 12^{7}. 13^{7}. 17^{3}. 13^{8}, zbawienie.
* збераті, буду збералъ (соберу) 15^{4}, będę zgromadzał.
збожа (пшеница) 4^{8}.
зборъ (сонмъ) 7^{8}, zgromadzenie.
звитяжі (побѣди) 29, звитяжаючи 18 б.
звитяжиня 28.
звитяство 30, о звитяствѣ 27 б.
звяскы (оузы) 2^{3}, związki.
згынутъ 12 б, згынулъ (погибе) 9^{6}, згынули 4, zginął.
зготовалъ (оуготова) 9^{8}, зготованоє 16, nagotował.
згубилъ (разрушите) 8^{3}, згубилися (растлѣша) 13^{1}, zepsował, popsowali się.
здрѣмалемся (спахъ) 3^{6}, spał.
земля (вселенная) 17^{16}, okrąg ziemi.
зышолъ 23, зышлися 3.
злепомышлѣня 10 б.
злого ничъ 20.
злосливый (лукавнуяй, нечестивый, обидяй, неправдивый) 5^{5}. 9^{23}. 9^{24}. 14^{4}. 17^{49}, złosliwy, złosnik, niezbożnik, niesprawiedliwy.
злосникъ (нечестивый) 9^{6}, 16^{13}, злосникови (лукавому) 9^{36}, злосници 11^{9}, niezbożny, złosnik, niezbożnik.
злость (нечестіє, злоба, неправда, беззаконіє) 5^{11}. 7^{10}. 10^{5}. 17^{5}, złość, niezbożność, nieprawość.
змаза, без змазы (непороченъ) 14^{2}, bez zmazy.
змилуйся (оущедри, помилуй) 4^{2}. 6^{3}. 9^{14}, zmiłuy się.
змоцнилися (оутвердишася) 17^{18}, zmocnili się.
знашолся 1 б, буде знайденый (обрящется) 9^{36}, знайдена (обрѣтеся) 16^{3}, naydą, nalazła się.
знає 22 б. 23 б, знайте (оувѣдите) 4^{4}, wiedzcie.
знову 6. 16 б.
зо мновъ 11 б.
зовѣте Imprt. 16.
зопсовати 3, зопсовали (разрушиша) 10^{3}, skazili.
зопхній (изрини) 5^{11}, wypądź.
зотрій (сокруши) 9^{36}, skrusz;

зотру (истню) 17^{43}, skruszę, зотрешъ 3 б.
* зошмарме (отвержемъ) ярмо 2^{3}, rzućmy.
зрада (ловительство, лжа, лесть) 4^{3}. 9^{28}. 9^{29}. Таится на зрадѣ 9^{30}. Учинил зраду 14^{3}. Зрадовъ своіовъ Ab^{1} 15 б. Zdrada, kłamstwo.
зраджат 20, абы ся зраджали 5 б; Imp. зрад (запни) 16^{13}, przekiń.
зрадливый (лстивый) 5^{7}. 11^{4}, zradliwy.
зриница (зѣница) 16^{8}, зриницу 23, źrenica.
зступилъ (сниде) 17^{10}, zstąpił.
зтлумитъ (зотретъ) 7^{6}, podepce.
зхацкы (соборы) 15^{4}, schadzka.
Ижъ (= що) 11.
имено, G^{1} імена 11 б, тымъ бо именом 11.
ищи быдлята 11 б.
Іюда 10 б, Іуда 10 б.
Іяковъ 20.
Каждый (всякій) 9^{26}, każdy.
казнь (наказаніє) 17^{36}, kaźń.
камѣн' 136^{9}, opoka.
караня (наказаніє) 2^{12}. 28 б.
келихъ (чаша) 10^{6}, келиха 15^{5}, kubek, kielich.
кырвавым Ab^{1} 7.
кламливый (лстивый) 16^{1}, кламливы 11^{3}, zradliwy.
кламство (лжа) 5^{7}, кламство чинили (льщаху) 5^{10}, zradliwie poczynali, kłamstwo.
ко нему 27, ко собѣ 9^{30}.
ковчанъ или сайдакъ 16 б.
* кождый (всякъ) 7^{12}, każdy.
коли (когда) 2^{12}. 12^{1}, kiedy, gdy.
короновалъ (вѣнчалъ) 8^{6}, ukoronowałeś.
котрый 7^{10}. 9^{5}. 9^{12}. 2^{4}. 14^{4}. 16^{6}. 16^{7}, który, котрого 13 б. 28 і которого 10 б, котрым 6, котра 3, Ab^{1} котровъ 22 б, котре 6 б, котры (иже) N^{3} 2^{10}. 5^{12}. 13^{4}. 12^{6}. 5^{7}. 11^{5}. 15^{3}, котрымѣ Ab^{3} 4 б.
кохат (возлюби) 10^{7}, кто ся кохат 10^{5}, кохане 5 б, котры кохають (любящіи) 5^{12}, буду кохалъ (возлюблю) 17^{2}, miłuie, będę miłował.
крѣвду 14 б. 15 б.
крѣк' (званіє) 9^{13}, wołanie.
крокы (стопы) 16^{5}. 17^{37}, kroki.
кролевалъ 16.
кролевство 16.
* кроль 6 б. 16, кроля 3 б, * кролю (царю) 6 б, N^{3} кролеве (царіє) 2^{2}, królowie.
ксіонжента (князи) 2^{2}, książęta.
кто 6^{6}. 10^{5}. 13^{1}. 13^{3}. 14^{5}, kto.
ласка (благодать) 27 б. Ласкы боскои 17. Ласкы или благодати 29.
лвикъ младый 16^{12}, лвы 18, szczenię lwie.
лечъ (яко) 13^{5}, abowiem.
лѣтера 16.
лихва: Пѣнязей своихъ не далъ на лихву 20 б.
людъ (люди) 13^{4}. 17^{28}. G^{3} людій 9 б, lud.
люцкый (человѣческій) 10^{4}, люцка 7^{10}, люцке 27, люцкого 15, N^{3} люцкы 4^{3}, люцкыхъ 16^{4}, człowieczy, ludzkich.
* ма в поготовѣ 7^{13}, nagotował.

Кто ма разумъ (разумѣваяй) 13^{2}. *Машъ 7. 14 б, надѣю маю 10^{1}, скруху майте 4^{5}.

маєстатъ (престолъ) 9^{8}.

мгла (мракъ) 17^{10}, mgła.

меджи напастниками 6. Меджи ними 7 б. 21. Меджи всѣми 8 б. Меджи народы 30.

меншій от аггеловъ 11 б.

мертвца 29 б.

м(ѣся)цъ (луна) 8^{4}.

мечъ (оружіє) 7^{13}. 9^{7}, miecz.

мешканя N^{1} 20.

мешкатъ котрый (обитаяй) 16^{2}, котрый мешкаєтъ (живущему) 9^{12}, будешъ мешкалъ (вселишися) 5^{12}, mieszkaiący, który mieszka, będziesz mieszkał.

*мѣ D^{1} (мнѣ) 12^{7}. 15^{5} і ми 21 б, mi.

мыслити, аби не мыслѣль 16.

милосердя (милость) 5^{8}. 6^{5}. 12^{7}. 16^{7}, miłosierdzia.

мѣсце 9^{29}, в мѣсцу 9^{30}, w mieyscu.

*младый 16^{12}.

мова (словеса) 18^{4}, mowa.

мовити (глаголáти) 3^{3}, мовитъ 11^{6}, котры мовят (глаголющыя) 5^{7}, мовилъ (рече) 9^{27}, мовили 11^{3}. 11^{5}. 16^{10}, мовлячи 22 б, мовячи 16, мовлящим 17 б; mówi, mówią, mówił.

мой, мого 136^{6}.

можна 25.

молодый 23 б.

моцарство 25 б.

моцує (крѣпится) 9^{20}, zmacnia się.

мститель (местникъ) 8^{3}, mściciel.

*му D^{1} 9^{13}.

*муръ (стѣна) 17^{30}, mur.

мюцный (крѣпокъ) 7^{12}, mocny.

мюць (= міць) 14 б.

*мя A^{1} 2^{3}. 3^{2}, mię.

*Наверній (обратися) 6^{5}, nawróć.

навиджашъ (посѣщаєши) 8^{5}, навидѣлесь (посѣтилъ єси) 16^{3}, nawiedzasz, nawiedziłeś.

навѣки (во вѣкъ, до вѣка, во вѣкъ вѣка) 9^{6}. 11^{8}. 14^{5}. 17^{51}, na wieki.

нагло (вскорѣ) 2^{12}, wkrótce.

нагородитъ (воздастъ) 17^{21}, odda.

наготовили (оуготоваша) 10^{2}, nagotowali.

надѣя (оупованіє) 4^{9}. 13^{6}. Надѣю майте (оуповайте) 4^{6}, надѣю маю 10^{1}, положу надѣю (положуся) 11^{6}, в надѣи 15^{9}, со надѣіовъ 21 б. Ufam, ufaycie, nadzieia.

надѣюся (оуповахъ) 12^{7}, ся надѣялемъ (оуповахъ) 15^{1}, ufam, nadzieię miał.

надо мновъ 26 б.

надто єще (єще же) 15^{7}. 15^{9}, nadto, k temu.

найвышаго (вышняго) 7^{18}, nawyszego.

наклонъ (приклони) 16^{6}, nakłoń.

напастниками 6.

наполниш (исполниши) 15^{11}, napełnisz.

напоминали (наказаше) 15[7], ćwiczyły.

напочатку (вначалѣ) 136[6], na początku.

народъ (языкъ, людіє, родъ) 9[6]. 9[27]. 17[44], G[1] народу 14 б, N[3] народове 9[16], lud, naród, poganie.

насыченна (исполнися) 16[14], буду насыченый (насыщуся) 16[15], nasyceni są, nasycon będę.

насѣня N[1] 30.

насмѣєся з них (посмѣется имъ) 2[4], naśmiecie się z nich.

натягли (налякоша) 10[2], naciągneli.

начіня (сосудъ) гончарске 3 б. 2[9]. 7[14], naczynie.

наука (разумъ) 18[3], znaiomość.

невинный (неповинный) 9[26]. 17[26], невинного 14 б, niewinny.

невинность (незлоба) 7[9], niewinność.

невырозумленна тайна втѣлiня Христова 25 б.

невѣрныи N[3] 3.

невирствіє 29.

недостаточный (нищій) 11[6], niedostateczny.

немовятъ (младенецъ) G[3], 8[3], niemowiątek.

ненавидишъ 7.

непобожный (нечестивый) 9[34], niezbożnik.

непомазаный (непороченъ) 17[31]. 17[24], niezmazany, niepokalany.

неправость (беззаконіє, неправда) 5[5]. 5[6]. 6[9]. 7[4]. 7[15]. 13[4]. 17[24], nieprawość.

непріятель (врагъ) 5[9]. 7[5]. 12[3], N[3] непріятелѣ 16[9], непріятелей 11, непріятелями 9[26], nieprzyiaciel.

несправедливого (нечестиваго) 10[5], N[3] несправедливы (беззаконницы) 5[6], niezbożny.

нехай (да) преслѣдує 9 б, niechay.

нехъ забыта буде 136[5], нех зтлумит 9 б, нехъ присхне 136[6], niech zapomniana będzie, niechay przyschne.

нивочъ: в нивочъ ся оберне 10, zginie.

* ничъ злого не чынилемъ 27. За ничъ собѣ почиталъ 16 б.

нудза (страсть) 11[6], nędza.

нудз'ницо (окаянная) V[1] 136[8], nędznico.

обачъ (виждь) 9[14], wieyzrzy; абы обачилъ (видѣти) 13[2], aby oglądał.

обернешъ 12 б, в нивочъ ся оберне 7[10], zginie; нех оберне 9 б, обернеся 10 б, обертаючи 26 б.

облича (лице) 9[26]. 9[32]. 12[1]. 17[9], G[1] облича (лица) 4[7], пред обличом 21 б, oblicze, obliczność.

обличность (лице) 16[2], obliczność.

оборона (защищеніє) 17[36], за обороновъ божовъ 6, obrona.

обороняш 18. 25, оборон' (покрыєши) 16[8], obroń 23;

оборонилъ (заступить) 3^6, obronił.
оборонца (заступникъ, оутвержденіє, защититель) 3^4, 17^19. 17^31. 17^3, оборонцом 26 б, obrońca.
оброняти (сохраниши) 11^8, zachowasz.
обточили (одержаша, обыдоша) 16^9. 16^11. 17^6, obtoczyli, ogarneli; оточили 23; обточитъ (обыдеть) 7^8, obstąpi; обточающихъ (окрестъ нападающихъ) 3^7, około leżącego.
обчи (чужди) 17^45, obcy.
обявяйте (возвѣстите) 9^12, opowiadaycie.
овоцъ (плодъ) 4^8.
огнисте (огненноє) оуглiє 17^3, ogniste.
огорнули (одержаша) 17^5, ogarnęły.
одпору G^1 29 б.
ожидат 14.
ознаймит' (явитъ) 4^7, naznamionowana; ознаймилес (сказалъ) 15^11, oznaymiłeś.
около (окрестъ) 11^9. 17^22, około.
округъ земли (вселенная) 9^9, okrąg ziemi.
олѣю (елеа) 4^8, oliwy.
омылят (отметался) 14^4, niezdradza.
*он, D^1 му 9^13, Ac го 11 б; она, G^1 єи 10 б.
оружа (оружiє) 16^13, miecz.
оскверняючи 17 б.
оставлят 15.
остаток (останки) 16^14, ostatki.
отвернулъ (отврати) 9^32, odwrócił; будешъ отвертал (отвращаєши) 12^2, odwracasz.
*отвореный (отверстъ) 5^10, otwarty.
отдасть (воздасть) 136^8, отдає 10 б. 12, odda.
откладашъ 8.
отлучъ Imp. 23 б.
ото (се) родитъ 10 б. 10^2, oto.
оточили 23.
отпадати, нех отпадутъ 5^11, niechay upadną.
отплату (воздаянiє) 136^8, nagrodę; котрусь отплатила (єже воздала) 136^8, ktoraś zadziałała.
отпочивати 15^9, буде отпочивалъ (вселится) 14^1, odpoczywać będzie, odpoczynie.
отпюръ 29 б, одпору 29 б.
отримати 5.
отступте Imp. 10.
офѣру A^1 5 б.
офѣруйте (пожрите) 4^6, офѣровали 23 б, ofiaruycie.
охотнѣ Adv. 25.
ошуканя 16 б.
Палцѣ (персты) 8^4.
памятай (помяни) на сыны Едомскія 136^7, pomni na syny Edom; кто памятал (поминаяй) 6^6, kto pamiętał.
памятка (память) 9^7, pamiątka; вышолъ му з памяти (забы) 9^3, nie zapomniał.
*Панъ (Господь), Pan, Пану 3. 19, Пане V^1 136^7, кто жъ нам Паномъ єсть 11^5.
пановати буде (обладати) 9^31, gdy opanuie; буде пано-

поневажъ 3.
понижишъ (смириши) 17[28], poniżysz.
поправила (исправить) 17[36], poprawiła.
поразити, бось ты поразилъ (яко ты поразилъ), boś ty pobił 28.
порожну пыху 14 б, порожне (суєтно) 5[10], marne.
порох 28.
*порушуся (подвижуся) 9[27], będę poruszon; порушилася (подвижеся) 17[8], wzruszyła się; порушеный буде 14[5].
посмѣвиска (поношенія) G[1] 14[3], zelzywości.
поспѣшилися (оускориша) 15[4], kwapili się.
*посполу (вкупѣ) зышлися 2[2], wespoł.
постелю мою слезами буду покрапялъ 6[7], łzami moiemi będę polewał pościel swoią.
пострылили абы (сострѣляти) 10[2], aby postrzelali.
потѣха, без потѣхи (тощь) 7[5], próżny.
*потѣшіня (веселіє) 15[11], wesele.
потовче (разбієть) малы дѣти твои о камѣн' 136[9], roztrąci.
потомство (сѣмя) 17[57], nasienie.
потреба (благовременіє) 9[10], potrzeba.
потребуєшъ (требуєши) 15[2], potrzebuiesz.
похылится (преклонишися) 9[31], schyli się.
походня (свѣтилникъ) 17[29], pochodnia.
похопити (восхитити) 9[30], aby połapił.
початок, напочатку (вначалѣ) 136[6], na początku.
правда (истина) 5[10]. 11[2], prawda.
правий, на правой сторонѣ (одесную) 15[8], po prawicy.
правица (десница) 17[26]. 136[5], prawica.
правость (правда) 9[9], prawość.
прагнѣня (желаніє) 9[38]. 13 б. 16, żądza.
прагнучи 28.
праса: Точила сут прасы, ими же вино источаєтся 10 б.
праца (болѣзнь, трудъ) 9[35]. 9[28], boleść, praca.
працовалемъ (утрудихся) 6[7], працуючи 7[6], pracowałem.
прах (персть) 7[6], proch.
пребыват котрый (живый) 2[4], który.
превитяжилем (оукрѣпихся) 12[5], przemogłem.
превротный (строптивый) 17[27], przewrotny.
*пред обличом 21 б.
предивне (чудно) 8[2], dziwne.
през милосердя 8.
предивне (чудно) 8[2]. 17[7].
презацне (державно) 15[6], znamienite.
презвѣтер' 330 б.
проминули (проидоша) 17[13], rozeszli się.
пренесься Imp. (превитай) 10[1], uciekay.
препровад (настави) 59, prowadz.

преслѣдовник (гонящій) 7^{2}, prześladowca.
престеригалъ (сохранихъ) 16^{4}, przestrzegał.
прибытокъ (селеніє) 17^{22}, namiot; в прибытку (въ жилищи) 14^{1}, w przybytku.
привернетъ котрый (оустрояй) 15^{5}, który przywrócisz.
приоблюкесься 210 б.
призри (приниче) 13^{2}, royzzrał.
пріймуєтъ 10, пріймѣте 4.
притулила (воспріять) 17^{36}, broniła.
присхне нехъ 136^{6}, niechay przyschnie.
присягат котрый (кленыйся) 14^{4}, który przysięga.
прихылити рачъся (вонми) 5^{3}, pilnie słuchay.
причина: без причины (всує) 3^{8}, bez przyczyny.
пробовалес (искусилъ єси) 16^{3}, sprobowałeś.
прогнѣвали (преогорчиша) 5^{11}, rozdraźnili.
прожность (суєта) 4^{2}, marność.
прозба (гласъ, молитва, моленіє) 5^{4}. 4^{2}. 6^{10}, głos, modlitwa, prosba.
проклятство (клятва) 9^{28}, złorzeczeństwo.
пророцтво 25.
просилъ за ними 9.
противникъ (врагъ) 7^{6}. 6^{8}, nieprzyiaciel.
противко пану 3, противко мя 3^{2}, przeciwko mnie.
прочъ (развѣ): Котрый Богъ прочъ Бога нашего 17^{32}, oprócz.
прутомъ (жезломъ) 2^{9}, laską.
птахы N^{3} 11 б.
Рада (совѣтъ) 9^{23}. 13^{6}, rada.
ради будутъ (возрадуются) 12^{6}, rozraduią się.
радити: буду радилъ 18 б, радячися 17 б.
радост (веселіє) 4^{8}, wesele.
разъ: седмъ разъ 11^{7} (седмерицею), siedmkroć.
развыплавлене (разжжено) во огни 11^{7}, w ogniu doswiadczone.
разліванімъ Ab^{1} 11.
разпалилося (возгорѣся) 17^{9}, rozpaliło się; разпаляются 25 б, разспалилося 25 б.
разпространилесь (оуширилъ єси) 17^{37}, rozszerzyłeś.
разумъ 13^{2}. 15^{7}, rozum.
рамено (мышцу) A^{1} 9^{36}, рамена (мышца) і пояснено: рукы над локтем 17^{35}; ramię, ramiona.
*рано (заутра) 5^{4}, rano.
распорошилъ 15 б.
расторгниме 3.
*рачъ вырозумѣти 5^{2}, wyrozumiey; рачъ повстати 7^{7}, powstań; рачъ оучинити досконалы, umocni 16^{5}, рачъ ся прихылити 5^{3}, pilnie słuchay.
реку: бы не рекл' 18 б.
рыхло (вскорѣ) 6^{11}, bardzo prędko.
рѣч: самов рѣчу Ab^{1} 20 б.
роджай 11.
родилъ (родихъ) 2^{7}, ямъ днес тебе родилъ 2^{7}, zrodził.
розвеселится (возрадуєтся,

возвеселится) 12^{7}. 13^{8}, rozraduie się.
роздражнилъ (прогнѣва) 9^{34}, rozdrażnił.
розказанє (повелѣніє) 2^{7}.
розмножилесь (оумножилъ єси) 11^{0}, uczyniłeś mozne,
розорвій (глоса до расторгній) 2^{3}, potargaymy.
розпалят 14 б.
розумѣйте (разумѣйте) 2^{10}, rozumieycie.
розширилъ (распространилъ) 4^{2}, rozprzestrzeniłeś.
роз'ярилъ (раздражи) собѣ 9^{25}, rozgniewał.
роскоши (красота) 15^{11}, роскошами 5 б.
рядити будешъ (оупасеши) 2^{9}.
Сайдакъ или ковчанъ 16 б, во сайдакъ (въ тулѣ) 10^{2}.
свѣтъ, G^{1} свѣту 16 б, по свѣту 16 б.
свѣтилникъ 27 б.
свѣтлость (свѣтъ) 4^{7}, światłość.
святый (преподобный) 11^{2}. 17^{26}, swięty.
сердцавѣдче 15 б.
сила (крѣпость) 17^{2}, moc.
силитъ ся (крѣпится) 9^{20}, zmacnia się.
сынове N^{3} 29 б. 5 б.
сиротѣ (сиру) 9^{39}, sierocie.
сѣлесь 12 б, тамесме сѣдили 136^{1}, tamesmy siedzieli.
сѣло (сѣть) 9^{16}, sidło.
сѣрка (жупелъ) 10^{6}, siarka.
сѣти закладатъ (ловить) 9^{31}, сѣткы N^{3} 17, zastawia sidła.
сказителности (истлѣнія) 10^{10}, skażenia.
складмали (солгаша) 17^{45}, skłamali.
склонилися (оуклонишася) 13^{3}, odstąpili; склон'ся (вонми) 16^{1}, słuchay pilnie.
скруху майте (оумилитеся) 4^{5}, żałuycie.
скрушилесь (сокрушилъ єси) 3^{8}, pokruszyłeś.
слабыи (немощенъ) 6^{3}, chory.
слебода (=воля, часто так) 26 б; див. выслебодил.
слышаны были 18^{4}, słyszały.
слово (глаголъ) 17^{3}, N^{3} слова 5^{2}, 16^{6}, słowo.
служте (работайте), służcie 2^{11}, служил 17^{44}, służył.
слухаючи 13.
слушнѣ Adv. 9.
смѣло Adv. 11^{6}.
смотрятъ (призираєте) 9^{29}. 10^{4}, patrzą.
смродливе 13 б.
со надѣіовъ 21 б.
соби D^{1} 9^{25}.
спѣвати буду 9^{3}. 17^{50}, będę śpiewał; будеме спѣвати 136^{4}, mamy śpiewać; спѣвайте (пойте, воспойте) 9^{12}. 136^{3}, śpiewaycie; буду спѣвалъ 7^{18}. 12^{7}, będę śpiewał; спѣваючи 30 б.
сплюгавилися (оскверняють-ся) 9^{26}, splugawione są.
сподѣвалися мѣсто Ієрусалимскоє завоюване быти 3.
справа (дѣло, пря) 8^{4}. 9^{17}. 16^{4}. 9^{5}, справы (твореніє) 18^{2}, справу Адамову 12 б; dzieło, uczynek.

справедливый (праведенъ, праведникъ) 7^{10}. 7^{12}. 10^3, 10^6, справедливого 19^5, справедливѣ Adv. 10 б, sprawiedliwy.

справедливость (правота, правда) 10^7. 4^2. 16^2, sprawiedliwość.

справляй (исправи) 5^9, справилъ (совершилъ) 10^3, sprawił.

спустоште (истощайте) 136^7.

сердце, въ сердцу 6. 14 б. 15 б. 18 б, сердцом 17 б.

сребро 18.

средок, на средку (посредѣ) 136^2, w pośród.

стали (предсташа) 2^1, stanęli.

сталися брыдки 13^1, stali się.

створініомъ Ab^1, 11 б.

*стешка (стезя) 8^9, стешку 28 б, G^3 стежокъ 29 б, ścieżka.

стеречи 4, стерюгъ (сохранихъ) 17^{22}. 246, стерюх 22 б, strzegł.

столиця, на столици (на престолѣ) 9^5, na stolicy.

стопы (плеснѣ) 17^{37}, nogi.

стрилы 10. 16 б. 26, стрилами 10 б.

струмени (потоцы) 17^5, strumienie.

студницѣ (источницы) 17^{16}, zródła.

судъ (судба) 9^{17}. 16^2. 17^{23}, sąd.

судити: котрый судит (судяй) 9^5, котры судите (судящіи), którzy sądzicie 2^{10}, буде судилъ 12 б, Imp. судъ 10, суджены 14.

судія (судитель) 7^{12}, sędzia.

сумлѣня N^1 18 б.

Таємне мѣсце 9^{29}, skrytość.

таємницяхъ 13.

тарча (оружіє) 5^{13}, tarcza; Ab^1 тарчовъ 7 б.

там (тамо) 13^5. 136^1, tam.

тая надѣя 25. 28 б, N^3 тыи 4, тоє (сія) 14^5.

твердыхъ (жестоки) 16^4, twardych.

твого 7 і твоєго 7.

темность (тма) 17^2. 17^{19}, ciemność; в' темностяхъ (въ тайныхъ) 16^{12}, w iamie; темностями (сокровенныхъ) 16^{14}, z skrytych rzeczy.

теразъ (нынѣ) 2^{10}. 11^6, teraz.

терпливый (долготерпѣливъ) 7^{12}, cierpliwy.

терпливость (терпѣніє) 9^{19}, cierpliwość.

тестаменту G^1 11 б.

*ти D^1 3.

тылъ (хребетъ) 17^{41}, tył.

тырвати 14 б, тырват (пребываєтъ) 9^8, trwa.

тисячъ G^3 (темъ) 3^7, tysięcy.

тѣло (плоть) 15^9, ciało.

тѣнь ж. р., Ab^1 тѣніовъ 23.

тму пекелну 13 б.

тобѣ D^1 15 б і ти 3, в тобѣ 23.

тогды 12 б. 24.

тоє (сія) 14^5, to.

траплѣня (озлобленіє) 17^{19}, utrapienie.

трвожа^т 9.

тряслися от боязни 13^5, drzeli od bòiazni.

*ту Adv. (тут) 14.

*тя A^1 5^{11}. 136^6, cię.

тягне ко собѣ (привлещи) 9^{30}, тягнучи 18 б, przyciągnie.
*тяжкого сердца (тяжкосердіи) 4^{3}, ciężkiego serca.
тяжкост (болѣзнь) 12^{3}, frasunek.
Убійцовъ G^{3} 13.
оубогый 9^{19}. 9^{23}. 9^{35}, оубогого 13 б, оубогих 16, ubogi.
оубоство 14. 16.
оувеселилося (возвеселися) 15^{9}, się uweseliło.
оуздравити 8, оуздравилися 30, оуздоровляютъ ся 11, оуздоровъ (исцѣли) 6^{3}, uzdrów.
укороновалесь (вѣнчалъ єси) 5^{13}, obtoczyłeś.
оукривджаючій 14 б.
оукрипилися 26 б.
оулицѧ, на оулицях 29.
оумыслитъ 10 б.
оумовы (словесà) 11^{7}. 17^{31}.
оунижіня (смиреніє) 9^{14}, uniżenie.
оуперед (предвари) Imprt. 16^{13}, uprzedź.
оустал (оскудѣ) 11^{2}, ustał.
оустановлѣня 16.
оутверъджиня 26 б. 18^{2} N^{1}, utwierdzenie.
оутискъ 9^{10}. 9^{22} (скорбь), оутиски 14, ucisk.
оутискуютъ котры (стужающіи) 12^{6}, którzy się trapią.
утисненя, в утисненю 4^{2}.
утѣчка (прибѣжище) 9^{10}. 17^{3}, Ab^{1} утѣчковъ 12 б; ucieczka.
оутроба (чрево) 16^{4}, brzuch.
оуфаючы (оуповающіи) 5^{12}, którzy nadzieię maią.

оухватитъ (иметь) 136^{9}, pochwyci.
оуха A^{3} 5^{2}. 16^{1}, uszy.
ухрамовали (охромоша) 17^{47}, uchramowali.
оучыникы 13.
*оучинити 16^{5}, оучинилесь, uczyniłeś (совершилъ єси) 8^{3}, оучинитъ 10 б, учынилъ (сотворихъ) 7^{4}. 10^{3}, uczynił; учинил зраду (оулсти) 14^{3}, czyni zdrady; дивны оучинилъ 15^{3}, dziwne uczynił; котрый оучинилъ (совершаєм) досконалы 17^{34}, pokrzepił; оучынили, przyprawili (сотвориша) 9^{16}, Imp. оучынъ 16, учынъ судъ (суди) 9^{39}, abyś uczynił sąd; учинъ предивне 16^{7}, pokaż dziwne.
учынкы 5 б. 27, во учинку 14 б.
оучтеся (накажитеся) 2^{10}, cwiczcie się.
Фрасуєся 18 б, котры мя фрасуютъ (стужающіи) 3^{2}, co mię trapią.
фрасункы N^{3} 18 б.
фудамент 30, N^{3} фудаменты (основанія) 17^{7}. 17^{16}, fundamenty.
фудаментално 21 б.
Хвала (слава) 3^{4}, chwała.
хвалячи (хваля) 17^{4}, буду хвалилъ 7^{18}, chwaląc, będzie wyznawał.
ходящій (ходяй), który chodzi.
*хоцъ 7 б. 14 б. 17 б.
хоцбы 6.
хто 27.

хце: отримати, што хце 5.

Цноту А^{1} 18 б.

цорка (дщи) 9^{15}, V^{1} цорко 136^{8}; córka, córko.

Часъ (время) 9^{26}, czas.

частка (часть) 15^{5}, cząstka.

чему ж (чесо ради) 9^{34}, dla czego.

честь, G^{1} чти 29.

чинишъ 17^{51}, котры чинятъ 13^{4}, którzy czynią; не чынилемъ ничъ злого 17^{22}, anim czynił niezbożnie; смѣло буду чынилъ (не обинюся) 11^{6}, smiele będę poczynał; кто чынилъ (творяй), kto czyni 13^{13}. 14^{5}, чинили 15^{7}, чинячи 30; чынячій (творяй) 9^{17}, czyniącу.

чыстец: о чыстцу 315.

чистость (чистота) 17^{25}, czystość.

чловѣкъ 14.

чомъ (вскую) 9^{22}, czemuś.

чуджи сынове 17^{45}, obcy; чуджаго 27, чуджой (чуждей) 136^{4}, w cudzey.

Шата, Ab^{1} шатовъ 210.

*што (что, яже) 4^{5}. 8^{5}. 10^{3}, co; што доброго 13^{1}.

Я (азъ) 5^{8}, до мене 3 б, мя А^{1} 2^{3}. 3^{2}.

языковъ (рѣчи) 18^{4}, języków.

як (яко) 2^{9}, яко 10^{1}. 136^{4}, яко дождъ 10^{6}, iako deszcz.

яке ш 8^{10}.

яма (ровъ) 7^{16}, dół.

ярмо (иго) 2^{3}, iarzmo.

ЦЕРКОВНО-СЛОВ'ЯНСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ СЛОВНИК.

Подаю тепер Словника церковно-слов'янського з тим українським перекладом слів, який знаходимо в нашій пам'ятці. Такий словничок буде корисним при складанні українського богословського словника, який нам дуже потрібний, але за якого ще ніхто не брався. Пояснення до цього Словника див. в поясненнях до Словника українського на ст. 19.

А́дъ — пекло 6^{6}, до пекла 9^{18}.

а́довы — пекелны 17^{6}.

а́зъ — я 5^{8}.

а́щє — єжели 7^{4}. 13^{2}, єсли 136^{5}.

Беззако́ніє — неправость 5^{56}. 6^{9}. 7^{15}. 13^{4}. 17^{54}.

беззако́нія — злости 17^{5}.

беззако́нницы — несправедливы 5^{6}.

безꙋ́мєнъ — глупый 13^{1}.

блага́ѧ — добре 4^{7}.

благоволе́ніє — добрая воля 5^{13}.

благовре́меніє — потреба 9^{10}, добра година 9^{22}.

благода́ть — ласка 27 б. Отятіє ласки или благодати божія 29.

благодѣ́ꙗвшемꙋ — котрый далъ веле добра 12^{7}.

благослове́ніє — благословенство 3^{9}.

благословлю́ — буду благословилъ 15^{7}.

благи́хъ — добръ G³ 15^{2}.
благосты́ню — што доброго 13^{1}.
блаже́нъ — благословенный 136^{8}, блаже́нни — благословенны 2^{12}.
бога́тый — богачъ 9^{29}.
бо́лѣзнь — праца 9^{35}, тя̀жкост 12^{3}.
бра́нь — война 17^{40}.
бре́нїе — болото 17^{43}.
Велерѣчи́вый — велемовный 11^{4}.
великолѣ́пїе — велможность 8^{2}.
велича́тися — ся выносити 9^{39}.
велича́яй — велможніе чинишъ 17^{15}.
ве́рба, на ве́рбїихъ — на вербїнѣ 136^{2}.
весе́лїе — радость 4^{8}, потѣшіня 15^{11}.
взы́щетъ — буде дбалъ 9^{25}. 9^{34}, взы́щется — буде гляданый 9^{36}, взыска́яй — глядатъ 13^{2}.
ви́дѣти — абы обачилъ 13^{2}, ви́ждь — обачъ 9^{14}.
вку́пѣ — посполу 2^{2}, весполъ 13^{3}.
внача́лѣ — на початку 136^{6}.
внегда̀ — ґды 4^{2}. 4^{4}. 9^{4}. 9^{30}. 13^{8}. 16^{15}. 136^{1}.
внуши́ — въ оуха прійми 5^{2}, наклонъ оуха 16^{1}.
внятъ — выслухало 9^{38}.
возвели́чимъ — выхвалиме 11^{5}.
возвесели́тся — розвеселится 13^{8}, возвесели́ся — оувеселилося 15^{9}.
возвѣсти́те — обявяйте 9^{12}.
возгаря́ется — запалятся 9^{23}.
возгорѣ́ся — розпалилося 17^{9}.

возгремѣ́ — загримѣлъ 17^{14}.
возда́стъ — отплатит, нагородитъ 17^{21}, отдасть 136^{8}, воздала̀ — отплатила 136^{8}.
воздая́нїе — отплату 136^{8}.
возду́шныхъ — повѣтрныхъ 17^{12}.
воздыха́нїе — плачъ 11^{6}.
воззвати — волати 3^{5}, заволам 4^{4}, воззва́хъ — воламъ 17^{7}, волал 16^{6}.
возлюби́ — кохат 10^{7}, возлюблю̀ — буду кохалъ 17^{2}.
вознесе́тся — ся поднесе 9^{33}, буде выносити 12^{3}, возносяй — выноситель 3^{4}.
возра́дуется — розвеселится 12^{7}, возра́дуются — будутъ ради 12^{6}.
вонми́ — рачъ ся прихылити 5^{3}, склон'ся 16^{1}.
вопїе́тъ — выдає — глас 29 б.
воплоще́нїе — тайна втіліня Христова невырозумленна 25 б.
во́пль — воланя 17^{7}.
вопроси́ша — пытали 136^{1}.
воскресну̀ — повстану 11^{6}, воскреснѝ — повстанъ 3^{8}. 9^{33}, рачъ повстати 7^{7}.
воспламени́тся — ся запалилъ 17^{9}.
воспою̀ — буду спѣвалъ 12^{7}, воспое́мъ — будеме спѣвати 136^{4}, воспо́йте — спѣвайте 136^{3}.
воспрїя́тъ — притулила 17^{36}.
восхити́ти — захопилъ 9^{30}, пилнує похопити 9^{30}.
вра́гъ — непріятель 5^{9}. 7^{5}. 12^{3}, противникъ 6^{8}. 7^{6}, вразѝ —

непріятелѣ, врагѝ — непріятелями 9^{26}.
вразꙋми́вшагѡ — котрый далъ разумъ 15^{7}.
вре́мѧ — часъ 9^{26}.
вселе́ннаѧ — округъ земли 9^{9}, земля 17^{16}.
всели́шисѧ — будешъ мешкалъ 5^{12}, всели́тсѧ — буде отпочивалъ 19^{1}.
вси — вшиткы 6^{9}. 13^{4}, всѣ́мъ вшиткымъ 9^{2}, всѣ́ми — вшиткыми 9^{26}, всѧ̀ A^{3} — вшиткых 5^{6}, вшиткы 9^{15}.
вско́рѣ — нагло 2^{12}, рыхло 6^{11}.
вскꙋ́ю — чомъ 9^{22}.
вспѧ́ть — вспакъ 9^{4}.
всꙋ́е — без причины 3^{8}.
всѧ́кїй — каждый 9^{26}, всѧ́къ кождый 7^{12}.
вы́нꙋ — завсе 15^{8}.
высота̀ — высокость 7^{8}. 11^{6}. 17^{17}.
вы́шнѧгѡ — найвышаго 7^{18}.
вѣ́жди — повѣкы 10^{4}.
вѣ́къ, во вѣ́къ — вѣчнѣ 9^{37}. 5^{12}, навѣки 11^{8}. 14^{5}, вѣкуисто 9^{6}, во вѣ́къ вѣ́ка — на вѣки 9^{6}, на вѣки вѣковъ 9^{17}, до вѣ́ка — на вѣки 17^{51}.
вѣнча́лъ — короновалъ 8^{6}, вѣнча́лъ є҆сѝ — укороновалесь 5^{13}.
Глаго́лати — мовити 3^{3}, глаго́летъ — мовитъ 11^{6}, глаго́лющыѧ — котры мовят 5^{7}, глаго́ла — мовили 11^{3}.
глаго́лъ — слово 18^{1}, глаго́лы слова 5^{2}. 11^{6}.
гла́съ — прозба 5^{4}.
гнꙋша́етсѧ—будеся брыдил 5^{7}.
гонѧ́щїй — преслѣдовникъ 7^{2}.
го́рдый — пышный 17^{28}.
горди́тисѧ — ся в пыху подноситъ 9^{23}.
горды́ню глаго́лаша — пышно мовили 16^{10}.
го́ресть — горкость 9^{28}.
горта́нь — ґарло 5^{10}.
госпо́дне — панске 2^{7}, госпо́дню — панску 136^{4}.
Госпо́дь -- скрізь прекладається словом Пан.
гро́мы — блискавица 26.
грѣ́шникꙋ — грѣшникови 9^{36}.
Да — нехай 7^{1}, да ѿпадꙋ́тъ нех отпадутъ 5^{11}.
дале́че — далеко 9^{22}.
держа́вно — презацне (ґлоса: фундаментално) 15^{6}.
десни́ца — правица 15^{6}. 17^{36}. 136^{5}.
доко́лѣ — докля (sic, доколя) 12^{2}. 12^{3}, долго 12^{2}. 12^{3}.
долготерпѣли́въ — терпливый 7^{12}.
до́ндеже — ажъ 17^{18}.
достоѧ́нїе — дѣдицтво 2^{8}. 15^{5}, на ст. 28 б. пояснено: годность.
дре́во позна́нїѧ — древо вѣдомости 30 б.
дꙋ́хи — вѣтры 10^{6}.
дщи — цорка 9^{15}.
дѣла́ющїи — котры чинятъ 13^{4}.
дѣ́ло — справа 8^{4}. 9^{17}. 16^{4}.
Єдина́гѡ — єдного 13^{3}.
є҆́же — абы 8^{3}.
є҆ле́а — олѣю 4^{8}.
є҆сѝ — єстесь 2^{7}.
єщѐ же — надто єще 15^{7}. 15^{9}.

Же — єднакъ 3[4], але 10[5]. 12[7]. 16[15], абовѣмъ 13[6].

жезло́мъ — прутомъ 2[9].

жела́ніє — прагнѣня 9[38].

же́стоки — твердыхъ 16[4].

живꙋ́щемꙋ — котрый мешкаєтъ 9[12].

живы́й — котрый пребывает 2[4].

жили́ще. въ жили́щи — въ прибытку 14[1].

жꙋ́пелъ — сѣрка 10[6].

Забꙋ́деши — запоминашъ 12[2], забы́ — вышолъ му з памяти 9[13], забыва́ющіи — котры запоминаютъ 9[18].

законополо́житель — законудавца 9[21].

занѐ — абовѣмъ 10[3].

запни́ — зрадъ 16[3].

застꙋ́питъ — оборонилъ 3[6].

застꙋ́пникъ — оборонца 3[4].

затвори́ша — замкнули 16[10].

заꙋ́тра — рано 5[4].

защи́титель — оборонца 17[3]. 17[31].

защище́ніе — оборона 17[36].

зва́ніе — крѣк’ 9[13], воланя 5[2].

зло́ба — злость 7[10].

зѣ́лѡ — барзо 6[4].

зѣни́ца — зриница 16[8].

И҆́бо — абовѣмъ 11[5].

и҆́го — ярмо 2[3].

И҆́же — котры 15[3].

и҆зба́витель — выбавитель 17[3]. 17[48].

и҆зба́ви — вызвол’ 7[2].

и҆зба́ви — вырви 16[13].

и҆збра́нъ — выбраный 17[27].

и҆згоня́щіи — выганяючіи 16[11].

и҆зри́ни — зопхній 5[11].

и҆лѝ — або 8[5], албо 17[32].

и҆́метъ — оухватитъ 136[9].

и҆́скренній — ближній 11[3].

и҆скꙋси́лъ є҆сѝ — досвѣдчалесь 16[3], пробовалес 16[3], и҆скꙋше́но землѝ — выпалене з’ земли 11[7].

и҆скꙋше́ніе — покуса 17[30].

и҆сповѣ́стся — вызнавати буде 6[6], и҆сповѣ́мся — вызнавати буду 9[2], буду вызнавалъ 17[50], буду хвалилъ 7[18].

и҆спо́лниши — наполниши 15[11], и҆спо́лнися — насыченна 16[14].

и҆спра́витъ — поправила 17[36], и҆спра́ви — справляй 5[0].

и҆спыта́етъ — пытаєтся 10[5], и҆спыта́ете — вывѣдуют’ся 10[4], и҆спыта́яй — который ся вывѣдуєтъ 7[10].

и҆́стина — правда 5[10]. 11[2].

и҆сцѣлѝ — оуздоров 6[3].

и҆стлѣ́нїя А[3] — сказителности 15[10].

и҆стню̀ — зотру 17[43].

и҆сто́чницы — студницѣ 17[16].

и҆стоща́йте — вынищте, спустоште 136[7].

и҆́щете — глядате 4[3].

Ка́кѡ — яко 10[1]. 136[4].

клены́йся — котрый присягат 14[4].

кля́тва — проклятство 9[28].

кня́зь — ксіонжента 2[2].

ко мнѣ̀ — до мене 2[7].

когда̀ — коли 2[12]. 12[4].

коне́цъ, къ коне́цъ — до конца 17[36],

концы̀ землѝ — границѣ земли 2[8].

красота̀ — роскоши 15[11].

крѣпи́тьсѧ — силитъся, моцуе 9^{30}.
крѣ́покъ — мюцный 7^{12}.
крѣ́пость — сила 17^{2}.
къ Бо́гꙋ — до Бога 17^{7}.
Ле́сть — зрада 9^{28}.
лжа̀ — зрада 4^{3}, кламство 5^{7}.
лицѐ — облича 9^{26}. 9^{32}. 12^{2}. 17^{9}, обличность 16^{2}, лица̀ — облича 4^{7}.
ло́вить — закладатъ сѣти 9^{31}.
лови́тельство — зрада 9^{29}.
лсти́вый — зрадливый 5^{7}. 11^{4}, кламливый 16^{1}, лсти́выѧ — кламливы 11^{3}.
лꙋка́вомꙋ — злосникови 9^{36}.
лꙋка́внꙋѧй — злостливый 9^{36}.
лꙋна̀ — м҃цъ 8^{4}.
льща́хꙋ — кламство чинили 5^{10}.
люблѧ́й — кто ся кохатъ 10^{5}, люблѧ́щїи — котры кохаютъ 5^{12}.
лю́ди — люд 13^{4}. 17^{28}.
лю́дїе — народъ 17^{44}.
Ме́стникъ — мститель 8^{3}.
мзды̀ — даровъ 14^{5}.
ми́лость — милосердя 5^{8}. 6^{5}. 12^{7}. 16^{7}.
ми́ръ — покóй 4^{9}.
младе́нецъ G^{3} — немовятъ 8^{3}, младе́нцемъ D^{3} — дѣтемъ малымъ 16^{14}, младе́нцы — A^{3} — малы дѣти 136^{9}.
множество — велкост 5^{11}.
мно́зи — веле 3^{2}.
мнѣ̀ — мѣ 12^{7}. 15^{5}.
моле́нїе — молитва 5^{3}, прозба 6^{10}.
моли́тва — прозба 4^{2}. 16^{1}.
мракъ — мгла 17^{10}, въ мра́цѣ з тѣни 10^{2}.

мы́шца — рамена (глоса: рукы над локтем) 17^{35}, мы́шцꙋ рамено 9^{36}.
На мѧ — противко мя 3^{2}.
надѣ́ющїисѧ — котры дуфают 2^{12}.
наказа́нїе — караня 2^{12}, казнь, наука 17^{37}.
накажи́тесѧ — оучтеся 2^{10}, наказа́ша — напоминали 15^{7}.
налѧко́ша — натягли 10^{2}.
напрѧжѐ — вытягнулъ 7^{13}.
наста́ви — препровад 5^{9}.
насы́щꙋсѧ — буду насыченый 16^{15}.
начина́нїе — наука 13^{1}, пилность 9^{12}.
незло́ба — невинность 7^{9}.
неключи́ми бы́ша — стали непожиточными 13^{3}.
не́мощенъ — слабый 6^{3}.
непови́нный — невинный 9^{29}. 17^{26}.
неѡбиню́сѧ — смѣло буду чынилъ 11^{6}.
непоро́ченъ — без змазы 14^{2}, непомазаный 17^{24}, 17^{31}.
непра́вда—неправост 7^{4}, злость 10^{5}.
непра́ведный — злосливый 17^{49}.
нече́ствовахъ — не чынилемъ ничъ злого 17^{22}.
нечести́вый — злосник 9^{6}, 16^{13}, злосливый 9^{23}, непобожный 9^{34}, нечести́ваго — несправедливаго 10^{5}, нечести́вїи — злосници 11^{9}.
нече́стїе — злость 5^{11}.
нижѐ — ани 5^{6}. 15^{10}. 18^{4}.
ни́щїй — оубогый 9^{19}. 9^{23}. 9^{35}, недостаточный 11^{6}.

ны — нас 11^{8}.
нынѣ — теразъ 2^{10}. 11^{6}.
Ѡбетшахъ — застарилемъся 6^{8}, ѡбетшаша — застарилися 17^{46}.
ѿбидѧй — злосливый 6^{24}.
ѿбитаѧй — котрый мешкатъ 16^{12}.
ѿбладати — пановати буде 9^{31}, ѿбладаетъ — буде пановалъ 9^{26}.
ѿблистанїе — блисканя 17^{13}.
ѿбратисѧ — наверній 6^{5}.
ѿбрѣтесѧ — знайдена 16^{3}, ѿбрѧщетсѧ — буде знайденый 9^{36}.
ѿбыдоша — обточили 16^{11}. 17^{6}, ѿбыдеть — обточитъ 7^{8}.
ѿбѣсихомъ — повѣшалисме 186^{2}.
ѿгненное — огнисте 17^{13}.
ѿдержанїе — держава 2^{8}.
ѿдержаша — обточили 16^{9}, огорнули 17^{5}.
ѿдеснꙋю — на правой сторонѣ 15^{8}.
ѿдождить — спуститъ яко altдождъ 10^{6}.
ѿзлобленїе — траплѣня 17^{19}.
ѿклѧннаѧ — нудз'ницо V^{1} 136^{8}.
ѿкрестъ — около 11^{9}. 17^{12}, ѿкрестъ нападающихъ — обточающихъ 3^{7}.
ѿмерзишасѧ — брыдкы сталися 13^{1}.
ѿрꙋжїе — тарча 513, мечъ 7^{13}. 9^{17}, оружа 16^{13}.
ѿскверндютсѧ — сплюгавилися 9^{26}.
ѿскорблю — поламлю 17^{39}.
ѿскꙋдѣ — оустал 11^{2}.

ѿснованїѧ — фудаменты 17^{7}. 17^{16}.
ѿстанки — остатокъ 16^{14}.
ѿ горы — з горы 3^{5}, ѿ Сіона — з Сіону 13^{7}.
Ѿвержемъ — зошмарме 2^{3}.
Ѿверстъ — отвореный 5^{10}.
Ѿвращаеши — будешъ отвертал 12^{2}, Ѿврати — отвернулъ 9^{32}.
Ѿметалсѧ — омылят 14^{4}.
Ѿмщенїе — помста 17^{48}.
Ѿрыгаетъ — выправлят 18^{3}.
ꙋхромоша — ухрамовали 17^{46}.
Пагꙋба — затрачиня 9^{16}.
памѧть — памятка 9^{7}.
персты — палцѣ 8^{4}.
персть — прах 7^{6}.
плеснѣ — стопы 17^{37}.
плодъ — овощъ 4^{8}.
плоть — тѣло 15^{9}.
плѣненїе — вязеня 13^{8}.
плѣншїи насъ — котры нас вязѣвели 136^{3}.
по — ведлугъ 5^{11}. 7^{9}. 11^{9}. 17^{21}.
побѣди — звитяжі 29.
повелѣнїе — розказаня 2^{8}
погибе — згынулъ 9^{6}, погибнете — выгынете 9^{37}.
погладжꙋ — выполокамъ 17^{43}.
погꙋбиши — вытратиш 5^{7}.
подвижꙋсѧ — порушуся 9^{27}, подвижесѧ — порушилася 17^{8}, подвижитсѧ — порушеный буде 14^{5}, подвигошасѧ — затрясли 17^{8}.
поженꙋ — буду гонилъ 17^{38}.
пожрите — офѣруйте 4^{6}.
покрыеши — оборон' 16^{8}.
положꙋсѧ — положу надѣю 11^{6}.
помилꙋй — змилуйся 6^{3}. 9^{14}.

помина́ай — кто памятал 6[6], помѧнꙋ — вспомню 136[6], помѧни памятай 136[7].
поноше́нїѧ — посмѣвиска 14[3].
попере́тъ — зтлумитъ 7[6].
посмѣе́тсѧ имъ — насмѣеся з них 2[4].
посрами́сте — затлумисте 13[6].
посре́дѣ — на средку 136[2].
пости́гнꙋ — поимамъ 17[38].
посѣща́еши — навиджаешъ 8[5], посѣти́лъ є́си — навидѣлесь 16[3].
пото́цы — струмени 17[5].
потреби́тъ — нехъ затратитъ 11[4], потреби́лъ є́си — вытратилесъ 17[41], выгладилесь 9[6].
похи́тити — захопити 6[3].
по́хоть — жаджа 9[24].
пра́вда — справедливость 4[2]. 4[6]. 10[7]. 16[1], правость 9[9].
пра́веденъ — справедливый 7[10]. 8[12]. 10[7], пра́веднаго — справедливаго 10[5].
пра́ведникъ — справедливый 10[3].
правота̀ — справедливост 10[7], правоты̀ — справедливостъ 16[2].
пребыва́етъ — тырват 9[8].
превита́й — пренесься 10[1].
предварѝ — оуперед 16[13], предвари́ша — заскочили 17[6].
предста́ша — стали 2[2].
презира́еши — впередъ видишъ 9[22].
преклони́тсѧ — похылится 9[31].
преѡгорчи́ша — прогнѣвали 5[11].
преподо́бный — святый 4[4]. 11[2]. 17[26].
престо́лъ — маестатъ 9[8], на престо́лѣ — на столици 9[5].
прибѣ́жище — утѣчка 9[10]. 17[3].
приклещи́ — ко собѣ тягне 9[30].
призва́ти — взывалъ 4[2], призва́хъ — взывалемъ 17[7].
призира́еши — смотрятъ 9[26]. 10[4].
призовꙋ̀ — буду взывалъ 17[4].
приклонѝ — наклонъ 16[6].
прини́чи — призри 13[2].
прогнѣ́ва — роздражнилъ 9[34].
придо́ша — преминули 17[13].
пра̀ — справа 9[5].
пꙋ́ть — дорога 2[12]. 9[26].
пшени́цы — збожа 9[1]. 4[8].
пѣ́ти, пою̀ — спѣвати буду 9[3]. 17[50], буду спѣвал 7[8], по́йте — спѣвайте 9[12].
Работа́йте — служте 2[11], работа́ша — служил 17[44].
ра́ди — для 11[6].
разбїе́тъ — потовче 136[9].
раздражѝ — роз'ярилъ собѣ 9[25].
разже́но — развыплавлене во огни 11[7].
разрꙋ́шити — згубилъ 8[9], разрꙋ́шилъ — побурилъ 9[7], разрꙋ́шиша — зопсовали 10[3].
ра́зꙋмъ — наука 18[3].
разꙋмѣва́ай — кто ма разумъ 13[2].
разꙋмѣ́й — рачъ вырозумѣти 5[2], разꙋмѣ́йте — розумѣйте 2[10].
распространи́лъ — розширил 4[2].
растлѣ́ша — згубилися 13[1].
ре́кшыѧ — котры мовили 11[5].
речѐ — мовилъ 9[27].
ро́въ — яма 7[16].
ро́дъ — народъ 7[27].
роди́хъ — родилъ 2[7].

р҇ѣчи — языковъ 18⁴.
Свѣтъ — свѣтлость 4⁷.
свѣтильникъ — походня 17²⁹.
сѐ — ото 10².
седмерицею — седмъ разъ 11⁷.
селеніе — прибытокъ 17¹².
сиру D¹ — сіротѣ 9³⁵. 9³⁹.
сіѧ — тоє 14⁵.
сказалъ — ознаймилес 15¹¹.
скончаетсѧ — в нивочъ ся оберне 7¹⁰.
скорбь — оутискъ 9¹⁰. 9²², въ скорби — в утиснѣню 7².
скоты — быдлята 8⁸.
скуделничїй — гончарскій 2⁹.
скименъ — лвикъ младый 16¹².
слава — хвала 3⁴. 7⁶. 16¹⁵.
словеса — умовы 11⁷. 17³¹, мова 18⁴.
слышатсѧ — слышаны были 18⁴.
смиреніе — оунижіня 9¹⁴.
смиренный — покорный 17²⁸. смиренну D¹ — покорному 9³⁹.
смириши — понижитъ 17²⁸.
смотрѧеши — видитъ 9³⁵.
смѧтѐ — засмутиль 17¹⁵, смѧтесѧ — ся засмутила 6⁴, засмутилося 6⁸, смѧтетъ — засмутит 2⁵, смѧтошасѧ — суг засмучены 6³, забурилися 17⁸.
сниде — зступилъ 17¹⁰.
снѣдающїи — котры пожераютъ 13⁴.
снѣдь — покармъ 13⁴.
соберу — буду збералъ 15⁴.
соборы — зхацкы 15⁴.
соверши — рачъ оучинити досконалы 16⁵, совершилъ — справилъ 10³, оучинилесь 8³, совершаѧй — котрый учинилъ досконалы 17³⁴.
совѣтъ — рада 9²³. 13⁶.
согрѣшайте — грѣште 4⁵.
сокровенныхъ — темностями 16¹⁴.
сокруши — зотрій 9¹⁶, сокрушилъ еси — скрушилеєь 3⁸.
солгаша — скламали 17⁴⁵.
сонмъ — зборъ 7⁸.
сострѣлѧти — абы пострылили 10².
сосудъ — начіня 2⁹. 7¹⁴.
сотвори — оучынилъ 10³. сотворихъ — учинилъ 7⁴, сотвориша — оучынили 9¹⁶.
сохрани — заховай 15¹, сохранихъ — престерегалъ 16⁴, стерюгъ 17²², сохраниши — оброняти 11⁸.
спасеніе — збавлѣня 3³. 3⁹. 12⁷. 13⁷. 17¹.
спаси — збав 3⁸. 6⁵, выбав 7², спасаѧй — котрый збавяш 16⁷, спасетъ — збавитъ 17²⁸, спасусѧ — буду выбавленый.
спахъ — здрѣмалемся 3⁶.
сребро — пѣнязи 14⁵.
сущихъ — дѣтій, котры поживаютъ персій 8³.
стезѧ — стешка 8⁹, дорога 17⁴⁶.
стопы — крокы 16⁵. 17³⁷.
страсть — нудза 11⁶.
страхъ — боязнь 2¹¹. 13⁵.
стропотивый—превротный 17²⁷.
стужающїи — тыи, котры мя фрасуютъ 3², котры оутискаютъ 12⁶.
стѣна — муръ 17³⁰.

сѫдка — судъ 9[17]. 16[2]. 17[28].
сѫди — учынъ судъ 9[36].
сѫдитель — судія 7[12].
сѫдѧй — котрый судиш 9[5], сѫдѧщїи – котры судите 2[10].
сѫета — прожность 4[3].
сѫетнаѧ — даремны рѣчи 11[3], сѫетно — порожне 5[10].
сѣдохомъ тамо — тамесме сѣдили 136[1].
сѣмѧ — потомство 17[51].
сѣть — сѣло 9[16], сѣти — сѣти 10[0].
Тайна, ловитъ въ тайнѣ — таится на зрадѣ в' темномъ мѣсцу 9[30], въ тайныхъ — в' темностяхъ 16[12], тайнаѧ таємне мѣсце.
тамѡ — там 13[5]. 136[1].
тверды — утверджиня 18[2].
твоихъ — своихъ 9[33].
творенїе — справы 18[2].
творѧй — чынячій 9[16], кто чынилъ 13[1], 14[5].
терпѣнїе — терпливость 9[19].
тма — темность 17[12]. 17[10], G[3] темъ — тисячъ 3[7].
тощы — без потѣхи 7[5].
требуеши — потребуешъ 15[2].
трепетъ — велкый страхъ 2[11].
трепетна бысть — задыржала 17[8].
трѫдъ — праца 9[28].
тѫлъ — сайдакъ 10[2].
тѧжкосердїи — тяжкого срдца 4[3].
Ѹбити — замордовалъ 9[29].
оубоѧшасѧ страха — ся трясли от боязни 13[5].
оувѣдите — знайте 4[4].
оугльбоша — позастрявали 9[16].
оуготова — ма в поготовѣ 7[13], зготовалъ 9[8], оуготоваша — наготовили 10[2].
оуготованїе — готовость 9[38].
оудиви — дивныи учинилъ 4[4]. 15[3], учинъ предивне 16[7].
оужїѧ — вязеня 15[6].
оузы — звяскы 9[3].
оуклонишасѧ — ся склонили 13[3].
оукрѣпихсѧ — превитяжилем 12[5].
оулсти — учинил зраду 14[3].
оумалишасѧ — подробнѣли 11[2].
оумилитесѧ — скруху майте 4[5].
оумножилъ еси — розмножилесь 11[9].
оуничиженъ — взгорджений 14[4].
оупасеши — будешъ рядити 2[9].
оупованїе — надѣя 4[9]. 13[6], вселитсѧ на оуповании — в надѣи буде отпочивати 15[9].
оуповайте — надѣю майте 4[6], оуповахъ — надѣю маю 10[1], надѣюся 12[7], ся надѣялемъ 15[1], оуповающїи — оуфаючы 5[12].
оускориша — ся поспѣшили 15[5].
оуслыши — выслухай 16[1], оуслыша — выслухалъ 3[5], оуслышалъ — выслухалъ 9[38]. 16[6].
оуснѫхъ — заснулем 4[6].
оустроѧй — котрый привернешъ 15[5].
оутвердишасѧ — ся змоцнили 17[18].
оутвержденїе — оборонца 17[19].

оу҆тро́ба — жаджа люцка 7[10], брюхъ 23 б, оу҆тро́бы — внутрности 15[7].

оу҆трꙋди́хсѧ — працовалемъ 6[7].

оу҆ши́рилъ є҆сѝ — разпространилесь 17[37].

оу҆щедрѝ — змилуйся 4[3].

Хвалѧ̀ — хвалячи 17[4].

ходѧ́й — ходящій 14[2].

хотѣ́нїе — воля 15[3].

хра́мъ. ѿ хра́ма — з церкви 17[7], ко хра́мꙋ — къ церкви 5[8].

хребе́тъ — тылъ 17[41].

Христо́съ — помазанецъ 2[2], Христꙋ̀ — помазанцови 17[51].

Ца́рїе — кролеве 2[3], ца́рю — кролю 6 б.

Ча́сть — частка 15[5].

ча́ша — келихъ 10[6], ча́ши — келиха 15[5].

человѣ́ческїй — люцкый 10[4], люцкыхъ 16[4], человѣ́честїи — люцкы 4[3].

чесѡ̀ ра́ди — чему жъ 9[34].

чистота̀ — чистость 17[25].

чре́во — оутроба 16[14].

что — что 8[5], што 10[3].

чꙋдеса̀ — пивы 9[2].

чꙋ́дно — предивне 8[2].

чꙋ́ждїи — обчи 17[45], чуджи 17[46], на чꙋ́ждей — на чуджой 136[4].

Ꙗ҆ви́тъ — ознаймит' 4[7].

ꙗ҆́же — што 4[5]. 10[3].

ꙗ҆зы́къ — народъ 9[6], ꙗ҆зы́ки поганы 2[8], ꙗ҆зы́цы — народове 9[16], погане 9[18]. 937.

ꙗ҆́кѡ — якъ 2[9], же 4[4]. 9[5]. 17[20], бо 3[6]. 9[13]. 11[2]. 15[1]. 16[6], лечъ 13[5], абовѣмъ 10[7], бовѣмъ 15[10].

ꙗ҆́рость — запалчивость 2[5]. 6[2]. 6[8]. 9[15], гнѣв' 2[12].

Граматичні скорочення в цій праці: N називний відмінок, nominativus; G родовий, genetivus; D давальний, dativus; A причиновий, accusativus; V кличний, vocativus; Ab орудний, ablativus; L місцевий, locativus. Цифра вгорі коло в'дмінку визначає число: 1 — однина, 2 — двійня і 3 — множина; отже формула G^3 визначає родовий множини, genetivus pluralis. Pr — час теперішній, praesens; Ft — час будучий, futurum; Imprt або Imp. — приказовий спосіб, imperativus; Ao — аорист, aoristum; Adv — adverbium, прислівник.

З ТВОРЧОСТИ СТУДЕНТІВ КИЇВОМОГИЛЯНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ.

Привітання гетьм. Д. Апостолові, невиданий діялог 1730 р.

Написав ВОЛОДИМИР ПЕРЕТЦ.

У збірнику реторичних вправ з першої половини XVIII в., що належить до бібліотеки Михайлівського Золотоверхого монастиря у Київі (за описом акад. М. Петрова — № 519 (1711), тепер 2643, 4°, т. II), є невеличкий підручник, що міститься на кк. 27—143, „Hortus variis praeceptorum Khetarices floribus venustus ad ornandam roxolanam iuventutem in Tullianis Kijevomohylaeanae Academiae campis Plantatus anno Domini 1730 17 Novembris". У Proemium і далі автор обіцяє нагодувати „cupidos sciendi animos" „sapientiae floribus", користуючись переважно латинською мовою. Але подекуди трапляються зразки красномовства мовами словяно-українською та польською. Поміж міркуваннями на теми „virtus est amanda", або „miles dignus est proemio" і т. под., визначне місце займають розмаїті зразки привітань на всякі випадки життя. Теоретична наука що до цих привітань міститься в артикулі „Flos 3-tius gratulatione patroni amoenus" (к. 115); зразки цього привітального красномовства словянсько-українською мовою подибуємо на кк. 96, 114, 116, 118, 120, 122 відв., 125 відв., 128, 132 відв., 134 відв. Наводимо одне з таких привітань — гетьманові Данилові Апостолові (к. 125 відв. — 126 відв.):

„Gratulatio illustrissimo exercituum Zaporoviensium
Duci Danieli Apostolo nativo idiomate" (sic!)

„Многими лѣти ожидаемое н(и)нѣ намь возсїя времѧ NN: времѧ всякои радости и благополучїя исполненное, егда по пятолѣтномь малои Россiи осиротѣнїи вишняго и монаршая десница тебе истиннаго малороссїйским съ с(и)номь Ѿца древле чаяннаго, и н(и)нѣ согласними всѣхь серди желаемаго подаде вожда. Собственнѣйшое ѡ насъ б(о)жїе и монаршое зримь промишленїе, егда минувши протчїихь преславними своими добродѣтелми и на-

рочитим мужеством изящних малороссійских с(н)новь, тебе мужа ко сердцу божїю искуснѣйшаго в марсовой храбрости вожда, непобѣдимаго и всѣмь врагом страшнаго воина, достойнѣйшаго паче всѣхь на малоросїйское избрати повелѣ вождоначалство, и воистинну Г(оспо)днимь прознаменованїемь! Кая бо нас ѿ сего дне супостатовь oустрашить сила? свѣйская ли? Сїя непреодолѣнное твое под роголиговомь и полтавою разсуждая мужество, имени твоего трепещет. Бѣсурманская ли? Которая воспоминающїе Чигринскую, Перекопскую (к. 126) Казикерменскую твою храброст и в воинствѣ искуство, яко древле навиче твоего бѣгати мужества, тако и н(и)нѣ ѿ единаго токмо содригается воспомяновенїя. Многажди бо покушашеся героичную твою искусити силу, но всегда со студомь своимь принужденїя триоумфалнїе тебѣ соплетати лявры. Не воспоминаю здѣ краткости ради времене и скудоoумїя моего Говтвянскаго твоего мужества; oумолкиваю о (в рук. не) петриковской пѣ[д] Полтавою потребѣ. новїй Малороссїйскїй Геркулесе противо отаманской миноглавной гидри дикную твою сь торжествомь побѣду; егда тронственное оной нападенїе, аки непреωдолѣнная ограда свойственними своими персами. oуже в' ѿчаянїи погибели сущое сохранил еси ѿчество. Что же рещи о непоколѣбимомь твоемь противо врагов ополченїи под Прутом и в Дербентѣ? или ω прочїихь твоих безчисленнихь добродѣтелехь. яже изчисляти ниже скудоoумїе мое, ниже время доволно ест. Сїе токмо не лѣть ми есть oумолкнути, что свойственно ест бѣсурманской лунѣ гербовнаго креста твоего сїяющаго б(о)жїей благодати и преславнихь твоих героичнихь добродѣтелей лучами всегда помрачатися. Оуко како намь не радоватися? Како не торжествовати, понеже едиаое имя твое всѣхь супостатовь oустрашивши, нас безпечалних сотворить и благополучнихь. Радуемся oубо и всеoусердно желаемь, да Г(о)с(по)ду поспѣшествующу и ясне вельможност вашу oукрѣпляющу изящнѣйшимь рейментарской чести знаменїемь булавою ѿ монаршаго маестату тебѣ врученную, поoучаешися на всякъ час обиклою при всякой вѣрности храбростїю прогонять враги его. На сїе тебѣ вишнїй даде в десницу гербовнїй мечь. имьже здѣ ѿчеству, великому имени твоему и всему ясне (126 відв.) вельможному дому безсмертную заслуживши славу и н(е)б(ес)ной не лишишися."

Тою ж таки рукою, що писала словяно-українські привітання, записано на к. 143 відв. — 144 невеличкий діялог, що своїм змістом нагадує почасти діялог з поч. XVII в. — уми-

раючого чоловіка з ангелом (видав. Ю. Яворський)[1]). У діялозі з 1730 р. бесідують 7 осіб: больний, вѣра, надежда, любовь, разбойникъ, блудница, Давидъ, а за пролог та епілог правлять слова автора, без особливого зазначення.

Наводимо отсей діялог, заховуючи правопис рукопису[2]).

(143 відв.) „Умирающему чл҃вку полезное оукѣщаніе
Да не ѿчлекаетьсꙗ о своемь спасеніи:
аще и многогрѣшенъ былъ въ мирѣ.

Смертніи вси тецѣте: кину смерти зрѣте.
Колъ люта есть грѣшникомь, во оумь пріемлѣте,
Разсуждайте подобнѣ смертно мѣти тѣло
Мучимое во вѣки: но пребудеть цѣло.

Болны'[3]):

Оуви окаянну; мнѣ лежащу близь смерти
Крайный Декреть се вижду: ижь требѣ оумерти.
Но ѿкуду не вѣмь, где оулучить ѿраду.
Ахь; предстоять се бѣси взяти мя ко аду.

Вѣра:

Маловѣре: что всуе боишисꙗ смерти.
Вижд'ъ кресть вѣри, имь же то' главꙋ може^т^ стерти.

Надежда:

Руку твою за котву, во ребро распята
Спѣшись вложить мислїю, не будеть ѿвата.

Любовь:

Любовь съведе сь Нбси плоть пріяти Бга,
Се пре^д^лежить и тебѣ ко нему дорога.

Разбойникъ:

И азь злѣ жихь во мирѣ, разбойникь бѣхь первы',
Но за слово вьведенъ въ рай распятаго ве^р^вы.

---

[1]) З рукоп. К. Мих. Золотов. мон. № 495 (1660), 4°, кк. 254 відв. — 273, „Розмова о смерти чоловѣка з ангеломъ“.

[2]) Як і вище, м — скрізь латинське *m*; в — *т*, як звичайно в українському скорописі XVII—XVIII вв.

[3]) У рукоп. дієві особи зазначені на лівому березі аркуша.

4

Блудница:

Слези миромь содѣлай, оумый Хр҇ту нозѣ
Яромати такові, купленни на мнозѣ.
И блуднаго пріими во оумь, стратикша надежду,
Но ѿц҇ъ.н҇шъ милосердъ перву далъ одежду.

Д҇вид҇ъ:

Ѿчаянна себе творишъ, тебе еще жива,
Хр҇тиянине: забывь, кого роди Д҇ва.
И за кого той распятъ, и бысть прободенны',
Сей за тебе, да ти тимь будешъ свобожденны'.
к. 144. Се зри, ѡрудія вся важат ся на вѣси,
Но смерть, змый, адъ, ниже грѣхь одолѣють з вѣси.
И вже грѣха нѣси рабь: купленни цѣною,
Без вини во твоею; ѡсѹждении виною.
Горѣ очи возведи, виждъ, кто тя глашает,
Сей иже мертвихь ѿ гробъ словомь воскрешает.

Ми знаємо два типи діялогів, дуже як шкільні вправи популярних. Одні з діялогів деклямувалися учнями або у скромній обстанові кляси, або прилюдно, підчас свят (напр. різдвяні та великодні вірші у „Перлі“ К. Транквіліона 1646 р.), інші призначені були саме до читання (напр. діялоги Т. Прокоповича, що склав їх не без впливу Еразма Ротердамського?). На нашу думку діялог, що вище надруковано, належить до другої категорії і, здається, що він до прилюдної декламації не призначався.

ФІЛОСОФІЧНА МЕТОДА СКОВОРОДИ

Написав ДМИТРО ЧИЖЕВСЬКИЙ

1.

Про Сковороду вже багато писалося, „як про філософа без системи“[1]). І не з любови до оригінальности думки хочемо ми тут заперечити це, майже вже традиційне твердження.

„Безсистемність“ думок філософа не те саме, що „безсистемний“ виклад цих думок. А втім, дати закінчений та систематичний виклад своєї системи не пощастило ані Платонові, ані Аристотелеві, ані Плотинові. Внутрішньо міцна й кріпка систематична думка Прокла ховається під фірмою коментарів до діялогів Платона. Щасливіші були нові часи. Але й тут ми маємо філософів, що дали кілька ріжних систем, маємо цілком несистематичних Ніцше або Кіркегора, маємо Канта, що, правда, в дуже систематичній формі дав лише вступ до ненаписаної ним системи.

Нам здається, що важко сперечатися проти того факту, що виклад Сковороди є несистематичний. Але під цією несистематичною формою криється думка, що йде до системи, як цілі, та йде шляхом систематичної праці, себто праці методичної. Що Сковорода має світогляд в єстві своєму (не формою) закінчений та „суцільний“, — такий, в якому думки у внутрішній згоді та злагоді між собою — це визнається часто[2]).

---

[1]) Ф. Кудринскій: Философ без системы. „Кіевская Старина“ 1898. I. ст. 35—63; II. ст. 265—282; III. ст. 430—456. Цілком слушно завважує ак. Багалій („Сковорода, український мандрівний філософ“. Харків, 1927, ст. 332—3), що сам Кудринський змушений визнати систематичність думок Сковороди, викладаючи його погляди систематично. Сковороду вважає „філософом без системи“ напр. і новий дослідник — проф. І. Мірчук: Г. С. Сковорода. Замітки до історії української культури. Прага, 1925.

[2]) Найрішучіше цю думку висловлює академик Багалій (цит. твір, ст. 354—355), — він пише: „Твори Сковороди... визначаються незвичайною єдністю, гармонійністю та послідовністю, в них нема суперечностей...“ (пор. ще ст. 269). На тій самій точці погляду стоїть і В. Петров, який робить спробу підтвердити свої думки аналізою окремих проблем; йому вдалося дуже переконливо показати, що „суперечности“ в поглядах Сково-

А що до проблеми вживання Сковородою якоїсь певної методи, то й така думка не нова і висловлена недавно таким серіозним дослідником, як Віктор Петров[1]). — Ми хочемо підтримати цю думку з усією рішучістю та шляхом наведення паралель зробити тим, для кого „метода“ Сковороди є, може, занадто далека та чужа, цю думку більш наочною.

Що якийсь філософ має певну методу, це не є дрібниця для оцінки його історико́м філософії. „Мати методу“ це значить — бути в основі систематиком, хочби й не написати ніякої „системи“. І навпаки, — хто не має методи, той може написати хоч яку велику систему, — його творові бракуватиме в н у т р і ш н ь о ї єдности, він залишиться типовим еклектиком, систематичним лише назверх.

Що правда, „метода“ Сковороди є для нашого часу, може, далека й чужа. Але це є одна з найстарших філософічних метод, метода, що в античности була розроблена до великої викінчености та вивершености. Це є метода — д і я л е к т и ч н а. „Діялектична“ не в модерному розумінні цього слова, а в тому традиційному, в якому цеї назви вживали і Платон, і Плотин, і Прокл. Ця метода останніми часами знову стає об'єктом уважного дослідження філософії[2]), і якраз своєчасно звернути увагу на запізненого платоніка[3]) кінця XVIII віку, який як у своїй

роди на матерію лише видаються такими (див. „До характеристики філософського світогляду Сковороди“. Зап. іст.-філ. відділу УАН, т. XIII—XIV, ст. 30—43).

[1]) Щойно цит. стаття, ст. 42—43.

[2]) До історії діялектичної методи в античности див. нові праці, що почасти рішуче зміняють наші традиційні погляди — J. Stenzel: Studien üb. d. Entwicklung der platonischen Dialektik. Breslau, 1917; також P. Natorp: Platos Ideenlehre 2-е вид. Lpz., 1921, — „Metakritischer Anhang“; про Аристотеля — N. Hartmann: Aristoteles und Hegel. „Beiträge zur Philosophie des deutschen Idealismus“. 1923, III, I, ст. 1—36; про цілий платонізм А. Ф. Лосєв: Античный космос и современная наука. Москва, 1927; про неоплатонізм H. Leisegang: Denkformen. Lpz.—Berlin, 1928; також останнього автора — Apostel Paulus als Denker. Lpz., 1923. Я називаю тут, розуміється, що-найважніші твори.

[3]) Та, може, не треба говорити й про „запізненість“ платонізму Сковороди; як згадаємо про анґлійський платонізм XVII віку, про Шефтсбері — в XVIII, про платонізм Ляйбніца і про платонізм нім. романтики, то треба буде тільки сказати, що Сковорода не йшов за б і л ь ш і с т ю с у ч а с н и к і в, але мав (може йому невідомих) однодумців серед них та навіть в и п е р е д и в свій час, випередив відродження платонізму в кінці XVIII в., початку XIX в.

системі взагалі, так і в методичних її основах пішов за філософією останньої доби античного світу[1]).

Ми зупинимося на двох основних пунктах методи Сковороди — на його „антиномізмі“ або „антитетизмі“[2]), а далі — на принціпі „колового руху поняття“). Ми дамо спочатку аналізу того, що знаходимо у самого Сковороди, а потім будемо шляхом порівняльної аналізи виясняти пункти його схожости з „діялектичною“ методою античности. Нас не цікавить тут проблема „впливу“ платонізму на Сковороду. Для історика філософії досить важливим є і встановлення „внутрішньої спорідненности“ філософій та течій; ця спорідненість виявляється в схожости метод, точок погляду та теорій. І вже на грунті встановленої „внутрішньої спорідненности“ можемо шукати далі за тими звязками, які існували, чи то могли існувати між античною філософією та Сковородою. Чи читав він Плотина, Прокла (що він читав Платона, Плутарха і Філона Олександрійського — про це нема сумніву) — це можна буде встановити тільки шляхом уважнішого дослідження обсягу філософічного читання в київській Академії за часів Сковороди та на Україні взагалі[4]). Але фактом залишиться встановлена порівняльною методою спорідненість Сковороди з неоплатонізмом.

І ще одна замітка. Саме для неоплатонізму характеристичне є свідоме повернення до „стилю“ філософічної праці досократиків, — а саме до заміни п о н я т ь о б р а з а м и т а с и м в о л а м и[5]). „Символізм“ Сковороди відомий. І ми не повинні вважати за х и б у його філософічної методи те, що він надає рівні права поняттям і образам. Ми можемо визнати це „хибою“ з н а ш о г о пункту погляду, принизити о ц і н к у філософічного діла Сковороди. Але ми не маємо ніякого права

---

[1]) Про це В. Петров, цит. стаття, passim та його ж таки замітки в часопису „Життя й Революція“, Київ, 1924, IV та VIII.

[2]) Про „антиномізм“ Сковороди писав В. Петров, op. cit., ст. 42—43.

[3]) Про принціп колового руху поняття — див. далі. Тема ця для античної філософії досить добре зроблена H. Leisegang-ом, op. cit., розд. II.

[4]) Цю проблему я зачепив у своїй статті „Die abendländische Philosophie in der alten Ukraine“ в т. I „Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes zu Berlin“. Berlin, 1928.

[5]) Про символіку Сковороди писав уважно лише Ф. Ерн: Г. С. Сковорода. Москва, 1912, ст. 223—233. Акад. Сумцов та акад. Багалій звернули увагу на потребу звязати дослідження символіки Сковороди з символікою українських письменників XVII віку (див. цит. книгу ак. Багалія та посмертні замітки акад. Сумцова в „Бюлетені Музею Слобідської України ім. Г. С. Сковороди“, № 2—3, Харків, 1927).

через це заперечувати методичність і систематичність його філософічної праці.

2. COINCIDENTIO OPPOSITORUM

Єство „антиномізму" полягає в тому, що завданням пізнання не вважається досягнення такого „поняття" об'єкту, в якім **нема** внутрішніх суперечностей, а, навпаки, гарантією правильности й глибини пізнання вважається відкриття в об'єкті протилежних та навіть „суперечних" ознак. Завданням пізнання не є схопити „відірвані", окремі елементи об'єктів, а — схопити „дійсне буття" „саме по собі". Дійсне буття живе суперечностями, воно повне їх, усунення їх позбавило би буття повноти реальности. Із цього переконання, що було спільне всій „ідеалістичній" (і платонівській, і аристотелівській) філософії античности, простим і ясним висновком є „антитетичний" стиль означень та описів, — в об'єктивній реальности відмічається в першу чергу полярно-протилежне, ба те, що може видаватись „непримиримим", нездібним до сполучення одне з одним... Цей антитетичний стиль писання навіть старший, ніж свідомо-розвинена теорія антиномічности буття, — ми зустрічаємо антитетику ще перед Гераклітом та елеатами. Через Платона та Аристотеля антитетичний стиль стає „класичним" для грецької філософії. Хоч, розуміється, антиідеалістичні течії (стоїки, а найбільше епікурейці) менше підлягали його впливу (у стоїків, одначе, антитетика є — під впливом Геракліта).

У Сковороди антитетика є звичайною властивістю усіх його означень та аналіз. Ми зустрічаємо, наприклад, дуже типову антитетику в означенні відносин між Богом і світом. Навіть суто зовнішнє: **кожному** з понять у кожному окремому реченні протиставляється протилежне йому поняття. „**Богъ** есть во **плоти** **человѣческой**. Есть подлинно **онъ**, во **плоти** видимой нашей, **не вещественъ** во **вещественной**, **вѣчный** **въ** **тлѣнной**, **единъ** **въ** **каждомъ** изъ насъ и **цѣлъ** во **всякомъ**" (101)[1]. „Вся стихійная подлость будто риза имъ носимая: его же самого она и онъ въ ней вездѣ" (312). „Ты — то тѣнь, тьма и тлѣнъ. **Ты** — риза, а **онъ** тѣло. **Ты** — привидѣніе, а **онъ** въ тебѣ истина. **Ты** — то ничто, а **онъ** въ тебѣ существо. **Ты** — грязь, а **онъ** твоя красота, образъ

[1]) Далі цитуємо вид. Бонч-Бруєвича, вказуючи в дужках сторінку. Підкреслення тут і всюди мої. Тему про відносини Бога й світа розроблено в цит. статті В. Петрова.

и планъ, не твой образъ и не твоя красота, понеже не отъ тебѣ, да только въ тебѣ и тебѣ содержитъ“ (84). — „Всякая плоть есть риза твоя, сѣно и пепелъ: ты же тѣло, зерно... пречистый, нетлѣнный, вѣчный. Все тебѣ подобно, и ты всему, но ничто же есть тобою и ты ничѣмъ же кромѣ тебѣ. Ничто же, яко же ты. Кто яко Богъ!“ (205).

Але Бог не тільки, дивним чином, сполучений із „плотію“, з матерією, зі світом. Саме відношення між ними Сковорода зараз же характеризує, як суперечне в собі, — бо воно є одночасно єдністю й не-єдністю, сполученням і розділенням. „Не она имъ есть, ни онъ ею. И хотя въ ней, но кромѣ ея и выше ея пребываетъ...“ (312). „Богъ во плоти и плоть въ Богѣ, но не плоть Богомъ ниже Богъ плотію“ (107). — Сковорода знаходить формулу, що в такій самій парадоксальній формі передає єство цієї єдности не-єдиного. „Одно сдѣлано изъ двоихъ безъ всякаго смѣшенія, но и безъ раздѣленія“ (215). „Сопряженность во едину ипостась безъ слитія естествъ Божьяго и тлѣннаго“ (112). „Въ единомъ обое мѣстѣ и во единомъ лицѣ, но не въ той же чести, ни въ той же природѣ“ (318). Сковорода знов і знов підкреслює, що ми маємо справу з парадоксальним відношенням, коли в єдиному — двоє і в двох єдине. „Двое: миръ и міръ, тѣло и Тѣло, человѣкъ и Человѣкъ — двое въ одномъ и одно въ двоихъ нераздѣльно и неслитно же. Будь то яблоня и тѣнь ея, древо жизни и древо мертвое, лукавое и доброе, лжа и истина, грѣхъ и разрѣшеніе“ (202). „Въ единомъ два“ (77). „Двое, едино составляющихъ естествъ“ (498).

Що для Сковороди ця антитетика не випадкова, підкреслює він сам, в різкій формі полемізуючи з тими, хто в сполученні протилежностей хоче бачити повну їх єдність, хто за одним забуває про два. — „Язычники всѣ означаются симъ именемъ „Вавилонъ“, а сіе значитъ смѣшеніе или сліяніе... Находящуюся во плоти духовную истину, не зная ея, смѣшиваютъ съ плотію“ (182). „Не сливай въ тождество дня и нощи“, — і як пояснення нагадує Сковорода: „Видишь горькое, но есть еще тутъ же и сладкое“ (318). „Сліяніе естествъ есть... устраненіе отъ блаженной натуры и невѣдѣніе о Богѣ“ (244). „Родная смерть сія, душу убивающая жаломъ, есть смѣшеніе въ одно тлѣнной и божественной натуры, а смѣшенное сіе сліяніе есть устраненіе отъ божественнаго естества въ страну праха и пепела“ (244).

6

Сковорода підкреслює, що не тільки в відносинах двох природ — божественної й людської, а й усюди в світі, в усьому й завжди та сама внутрішня антиноміка. Подвійність двох натур просякає собою весь світ: „въ семъ цѣломъ Мірѣ два міра, единъ міръ составляющіе: Міръ видимый и невидимый, живый и мертвый, цѣлый и сокрушаемый. Сей риза, а тотъ тѣло. Сей тѣнь, а тотъ древо. Сей вещество, а тотъ ипостась, сирѣчь основаніе, содержащую вещественную грязь такъ, какъ рисунокъ держитъ свою краску. Итакъ, Міръ въ Мірѣ есть — то вѣчность въ тлѣни, жизнь въ смерти, возстаніе во снѣ, свѣтъ во тьмѣ, во лжѣ истина, въ плачѣ радость, въ отчаяніи надежда“ (368). Вже в цьому уривку намічені два ряди протилежностей — в природі („вѣчность въ тлѣни, жизнь въ смерти, возстаніе во снѣ, свѣтъ во тьмѣ“) та в житті людини — („во лжѣ истина, въ плачѣ радость, въ отчаяніи надежда“). Обидві теми намічені не припадково, і Сковорода їх принагідно розвиває.

Дійсно — в природі — „не сыщешь дня безъ тьмы и свѣта, а года безъ теплоты и зимы“ (346). „При ...Нощи есть тутъ же и утро дня Господня“ (318). „Такъ весь міръ стоитъ. Противное противному способствуетъ“ (346). „...составляютъ едино. Такъ, какъ пищу — гладъ и сытость, зима и лѣто — плоды. Тьма и свѣтъ — день. Смерть и животъ — всякую тварь“ (520).

Але, природно, Сковороду більше цікавлять протилежности в світі людини — в світі етичному. — „Не найдешь и состоянія, чтобъ оное изъ горести и сладости не было смѣшенное“. „Сладость есть наградою горести, но горесть мати сладости“ (346). „Плачъ ведетъ къ смѣху, а смѣхъ въ плачѣ кроется... Сіи двѣ половины составляютъ едино“ (520). — Повне суперечности й етичне завдання людини. „Угрюмая премудрость, сколько она снаружи неказиста, столько внутри важна и великолѣпна“ (168). „Въ подлыхъ и угрюмыхъ наружностяхъ, какъ въ ветхомъ портищѣ, завита премудрость, коей вся и всякая драгоцѣнность недостойна. Сею подлостью высокая сія Божія лѣстница опустилась на простонародной улицѣ, дабы вступившихъ взвести до самой крайней верхушки небеснаго понятія“ (172). „Открой покрывало, и увидишь, что ос-то твое дурачество самое премудрѣйшее, а только прикрылось юродствомъ“ (172). „Щасливъ, кому удалось... обрѣсти в жосткомъ нѣжное, въ горькомъ сладкое, въ лютости милость, въ ядѣ ядь, въ буйствѣ вкусъ, въ смерти жизнь, безчестіи славу“ (394—395).

7

Ці приклади можна було б продовжити ще далі[1]). Але це вже завдання конкретної праці інтерпретації думок Сковороди. Таку працю зробив для проблеми матерії В. Петров, який показав, що для Сковороди його теорія матерії свідомо будується на протилежностях — матерія вічна, але створена Богом, матерія вічна, але є власне небуття — їй бракує якихбудь конкретних прикмет і т. д., і т. д. — Так само можна показати, що і в етиці Сковороди поняття етичної активности, етичного чину дивним робом сполучується з неактивністю, з „нероблення"; підвищення цінности людини звязується з її приниженням то що.

* * *

Антитетична метода є властива грецькій думці від її початків, від тих слів Геракліта, які загадково віщають нам, що „Бог є День Ніч, Зима Літо, Війна Мир, Пересичення Голод..." (Diels. 12. B. 67).

Платон перший оголошує методу сполучення протилежностей за основну методу філософування (діялектичну). В сполученні *(συναγωγή)* і розподілі *(διαίρεσις)* одночасно — єство першого акту думки — означення (Phaedrus — 238 A, 262 B, 277 B, 263 B). — Система основних категорій платонівської філософії є система протилежностей — єдине, буття *(ὄν)* характеризується сполученням у ньому протилежностей — тотожности й ріжниці з одного боку *(ταυτότης* та *ἑτερότης)*, руху та спокою *(στάσις, κίνησις)* з другого. (Sophistes). Потрібне визнання обох протилежностей *(ξυναμφότερα* Soph. 250 C), себто не одного та другого і не одного або другого, а одночасно й нероздільно разом обох (ibidem). Сполучення протилежностей, їх „сплетення" *(μίξις, ξύμμιξις, κοινωνία, μέθεξις* — ibid. і далі) не тільки можливе, а й само уможливлює буття ідеального, дійсне буття (ibid. 25413, 257 A). Антитетичність є єство того, що взагалі є єство (ibidem 258 B)[2]). — Блискуча аналіза сполучення буття і небуття, єдиного і многого є темою найглибокодумнішого з усіх творів Платона, його „Парменіда"[3]).

---

[1]) Важніші місця — 110, 115, 196—7, 202, 243, 362, 364, 528. — Та, власне, розкриття цієї основної ідеї — майже на кожній сторінці.

[2]) Див. аналізу Софіста у Наторпа, цит. твір, а також „Metakritischer Anhang", ст. 466 і далі. — До цит. у тексті місць треба додати ще 220 B, 259 A—E, 260 A.

[3]) Аналіза Парменіда — у Лосєва, цит. твір, ст. 52—55, 64—73, 76—81; у книзі Лосєва й добрий огляд старшої літератури.

Може здаватися, що в Аристотеля не знайдемо цієї парадоксальної методи. Але це не так. Аристотель, відкидаючи дещо з думок Платона, лишився вірним діялектичній методі, може, тільки зробивши її більш „емпіричною“, більш „позитивною“[1]). — Ми зустрічаємо в Аристотеля поперше глибоке переконання в многозначности, в своєрідній повноті протилежностями окремих понять. На цьому збудована його метода аналізи ріжних *(τὸ ποσαχῶς)* значінь понять, що займає цілу книгу Метафізики (Metaph. *Δ*). Та не тільки між ріжними значіннями поняття є суперечности, — така суперечність, була б, може, чимсь досить зовнішнім та поверховим, — але й в кожному окремому значінні поняття — він розшукує „труднощі“, апорії, які зовсім не „розвязує“ і якими заповнює теж цілі книги своїх творів (Metaph. *Z*, *Θ*. Аналізовані апорії в поняттях „матерія“, *εἶδος*, *δύναμις* — *ἐνέργεια*, *συμβεβηκός*, *ἄπειρον*...). — Але, у протилежність до Платона, який дуже старанно розробив саме поняття своєї діялектичної методи, Аристотель виявляє антитетичний характер свого філософування, головним чином на означеннях основних понять своєї філософії. Переглянемо кілька їх за порядком. „Рух“ є для Аристотеля „завершення сущого в можливости, поскільки воно є таке“ (Phys. I. 201 a)[2]). Легко бачити антитетичний характер цього означення. „Завершення“ та „можливість“ є в системі думок Аристотеля поняття, що взаїмно себе виключають, — „можливість“ є нездійснене, нереалізоване, тільки можливе буття, натомість „завершення“ (ентелехія) є найвища форма якогось буття: дитина, що ще нічим не стала, нічого не досягнула, є „можливість“ людини, великий учений (сам Аристотель, яким його вважали в середньовіччі), політик чи святий — це є ентелехія людини! І от у понятті руху сполучені, злиті обидві протилежности! — Така сама „суперечність“ в означенні душі — „душа є перша ентелехія фізичного тіла, поскільки воно має можливість жити“. Антиномічність цього означення ясна з попереднього без пояснень. (De anima, B. 412 a 27)[3]). Так само суперечні означення „енергії“

---

[1]) При аналізі Аристотеля користуюся цит. статтею Н. Гартмана. — Не зовсім має рацію щодо Аристотеля Лосєв, op. cit. стор. 260, 263, який знаходить у нього тільки діялектичні думки, але не примінення діялектичної методи.

[2]) ἡ τοῦ δυνάμει ὄντος ἐντελέχεια ᾗ τοιοῦτον κίνησις ἐστιν (Phys. Γ. 201 a 11).

[3]) διὸ ψυχή ἐστιν ἐντελέχεια ἡ πρώτη σώματος φυσικοῦ δυνάμει ζωὴν ἔχοντος (De an. B. 412 a 27).

(разом posterius та prius, пор. Metaph. *Θ*) „першого движителя" (primus motor, *κινοῦν ἀκίνητον* Metaph. *Λ*), Бога, як *νόησις νοήσεως* (Met. *Λ*).

У Плотина зустрічаємо й розробку антитетичної методи, й цілу низку, цілу синтезу антитетичних понять. — Аналогічна платонівській система категорій дається Плотином, напр., у VI. 2. 7., — рух і спокій, тотожність і не-тотожність, що сполучені й злиті в єдність в „единому", що є джерелом усякого „життя" і, яко таке, зумовлює собою все і всяке буття[1]). — Але, може, ні в кого з античних філософів не зустрінемо так систематично проведеного через усі означення системи антитетичного принціпу. Система Плотина навчає про те, що буття утворює собою ряд форм буття, що від максимальної повноти та досконалости спускаються до найнижчих форм; ці щаблі буття — Єдине *(ἕν)*, Дух *(νοῦς)*, Душа *(ψυχή)*, Природа *(φύσις)*, Матерія *(ὕλη)*. Для кожної з цих форм буття легко вказати антитетичні ознаки їх. Так, Єдине, що є джерелом і початком усякого буття, означене як „можливість усього" *(δύναμις πάντων*, див. I. I, 7; III, 8, 10) і одночасно як чиста „дійсність", „чиста енергія" (VI, 7, 18; V, 8, 12). Єдине є дійсне буття, абсолютна повнота буття *(ὄντος ὄν)* і одночасно воно є небуття (VI, 9, 5; V, 2, 1; V, 5, 6), бо з одного боку воно не має ніяких певних ознак, ніякого змісту взагалі, з другого боку — „воно є ніщо, бо буття є пізніше за все, що з нього походить" (VI, 7, 32; пор. *μὴ ὄν, οὐκ ὄν, οὐκ οὐσία, οὐδέν* див. цитовані вище місця). Так само воно є причина й ціль і, яко таке, — разом нерухоме й рухоме (VI, 7, 23; VI, 7, 2; III, 7, 3). Найширше розгорнена антитетика „розуму" *(νοῦς)*. Він є одночасно буття й мислення (V, 9; VI, 1—3), також — буття й „основа" *(τὸ αἴτιον)*, себто основа й те, що усновані (VI, 8, 14). Далі — розум є в основі своїй ірраціональна, „нерозумна" здібність *(ἀόριστος ὄψις, ἀτύπωτος ὄψις, νοῦς ἐρῶν, ὄψις οὔπω ἰδοῦσα*, V, 4, 2; V, 3, 11; VI, 7, 35; ще V, 6, 5). Він означений, як і в Аристотеля, як „мислення мислення" *(νόησις νοήσεως)*. Такі самі означення душі. Вона є нематеріяльна, але заповнює тілесне, її відношення до духа з одного боку, до природи — з другого цілком внутрішньо суперечні (IV, 2,

---

[1]) Добра аналіза системи категорій Плотина -- Лосєв op. cit., стор. 350—352. Також E. Hartmann: Geschichte der Methaphysik, 1899, том I, стор. 108. і далі. Доброго начерку цілої системи Плотина й досі не маємо. Одна з ліпших праць є книга W. R. Inge: The Philosophy of Plotin. New-York. 1923.

1—2; VI, 4, 3—9; ibid. 13). „Подільне в ній поділяється неподільно“, — це ество всіх відношень душі до единого та многого (IV, 1). І природа — разом едність і множість (VI, 5, 9), органічна і просторово-неорганічно подільна. Нарешті, матерія е необхідна і в своему бутті вічна й стійка, але рівночасно е небуття, пустеля, ніщо, „прикрашена труна“ (*οὐδέν, μὴ ὄν, οὐκ ὄν, νεκρὸν κεκοσμημένον* II, 5, 4—5; II, 4; 16; II, 4, 5).

* * *

Одного разу Сковорода, характеризуючи антиномічність абсолютного буття, дав вказівку і на джерело, яке навіяло йому, як що не саму методу, то, принаймні, відповідний літературний стиль. Після одного з протиставлень „юродства“ та „мудрости“, що в ньому захована, Сковорода пише — „Се - то дурачество Павломъ у Коринѳянъ называемое“ (172). Бо — „хулимы утѣшаемся, радуюся во страданіяхъ моихъ. — Что приводитъ другихъ въ горчайшее сомнѣніе, то Павла веселитъ. Не сей ли имѣетъ сердце алмазное?“ (ibid.).

Так! Дійсно, единий із тих письменників, для яких антиномізм правив за постійний та методичний стилістичний засіб, був саме апостол Павел[1]). Його антитетика мала й певну підставу традиції за собою, — а саме в старожидівському вірші. Як відомо, старожидівський вірш побудований не на симетрії фонетичній, як сучасний вірш, а на паралелізмі та антитетиці думок. Але тим часом, як ця антитетика зводиться до протиставлення двох ріжних думок, у Павла ми знаходимо цю антитетику перенесену до змісту кожної окремої думки. Кожна думка, кожне релігійне поняття розкривае певну внутрішню парадоксію христіянської віри. В посланнях св. Павла зустрічаемо цю антитетичну методу всюди. Наведемо кілька прикладів із тих галузей, що їх можна вважати улюбленими сферами Павлової антитетики. Це — перше, протиставлення „одного“ „всім“, парадоксія відношення Бога до світа; друге, — основна парадоксія христіянської віри, іраціональної своїм змістом; третє, — парадоксії релігійного переживання, в якім зливаються протилежні моменти.

Ось приклади. „Один“ — „усі“... — „Як через гріх одного усім людям осудження, так через правду одного —

---

[1]) Аналізу філософічної методи ап. Павла дав у цит. книзі В. Ляйзеґанґ. — Ми наводимо тексти в нашому власному перекладі. Використовуемо, розуміється, ліпші переклади на европейські мови.

усім оправдання до життя“ (Рим. 5, 18). „Як через Адама усі вмирають, так через Христа усі оживають“ (Кор. 1, 15, 22). „Для нас єдин Бог, якого усе і ми його, і один пан Ісус Христос, через якого усе і ми через його (Кор. 1, 8, 6). „Один Господь, одна віра, одне хрещення, один Бог і отець усіх, який над усіма і через усе і в усьому“ (Еф. 4, 5). „Мала закваска квасить усе тісто“ (Гал. 5, 9). — Ріжноманітні й парадоксії віри, християнин вірить у догми, що без віри є чистою суперечністю. Гріх є основою благодати — „як умножився гріх, так збільшилась благодать“ (Рим. 5, 20, пор. Рим. 6, 1). Та гріх сам є оснований на законі — „Де нема закону, нема й злочину“ (Рим. 4, 15). „Закон прийшов... умножився злочин“ (Рим. 5, 20). „Без закону гріх мертв“... „Коли прийшла заповідь, гріх ожив“ (Рим. 7, 8 і далі). — Смерть і життя є нерозривна єдність. „Живемо, живемо Господові, вмираємо — вмираємо Господові; тому — живемо, вмираємо — Господові“ (Рим. 14, 8). „Заповідь, що дала нам життя, спричинилася до смерти“. (Рим. 7. 11). „Носимо завжди в тілі смерть Господа Ісуса, щоб і життя Ісусове об'явилося в тілі нашім. Бо ми живі неперестанно предаємося на смерть для Ісуса, щоб і життя Ісусове об'явилося на тілі нашім смертнім“. (Кор. II, 4, 10—11). „Тлінному потреба вдягнутися в нетління і смертному — вдягнутися в безсмертя“. (Кор. І, 15, 53). „Сіється в тлінні, возстає в нетлінні, сіється в пригнобленні, возстає у славі, сіється в немощі, возстає у силі“ (ibid. 15, 22). „Ми поховані (з Христом) хрещенням у смерть, щоб... ходити в оновленім житті“ (Рим. 7, 4). — Саме діло Христа малюється, як повне парадоксальности: „Родився від жони, підчинився закону, щоб викупити підзаконних“ (Гал. 4, 4—5); „Бувши багатим, збіднів для нас, щоб ми забагатіли з його бідности“ (Кор. II, 8, 9). — Нарешті сама „релігійна ситуація“, як висловився б модерний протестантський теолог, є повна парадоксії. — „Як світ не пізнав мудрістю Бога в премудрости Божій, то Бог урятував світ безумям проповіди“ (Кор. I, 1, 21; в російському перекладі „юродствомъ“, як у Сковороди часто). „Бог вибрав немудре світа, щоб посоромити мудре, і немічне світа вибрав, щоб посоромити міцне, і незначне і пригнічене вибрав Бог, щоб посоромити значне“ (Рим. 1, 27—28). „В честі й безчесті хвалені й ганені, як соблазнителі, але правдиві, невідомі й знайомі,

вмираючи й оживаємо, карані — не вмираємо, смутні й завжди веселі, бідні — багатьох збагачуємо, нічого не маємо і все посідаємо..." (Кор. II, 6, 8—10). „Раб, покликаний у Господові, є вільний у Господові, а покликаний вільний є раб Христів" (Кор. I, 7, 22).

* * *

Нам здається, цього матеріялу досить. Досить, щоб наочно показати, що своєрідна „антитетика" Сковороди є загальне античне добро. Нам, повторяємо, не важно, чи „позичив" ті або инші антитези й формули Сковорода, чи просто „в дусі" тих античних і християнських письменників, яких він уважно читав усе життя, сам зробив спробу дати аналізу тих філософічних проблем, що його цікавили. Нам ходило лише про виявлення „спорідненостн" Сковороди з духом античної філософії і, нам здається, таку спорідненість в одному пункті ми виявили.

3. *Κύκλος τῶν κύκλων.*

Але антитетикою не вичерпується діялектика в її класичній античній формі. До єства антитетики належить неґування сталих, нерухомих, статичних понять. Поняття і розум не залишаються самими собою, вони виходять із себе, чи ліпше сказати — відходять від себе. Так і повстає антитеза першого, первісного змісту думки та її нового змісту, до якого вона прийшла на своїй путі „відходження". Але антитеза, поскільки вона мислиться в одному акті думання, вимагає синтези. Синтеза є поворот до первісного змісту, або, принаймні, наближення до нього. Так повстає коловий рух думки, діялектичний рух[1]). Цей коловий рух, коловорот, колобіг є одночасно принціпом методичного мислення про світ та законом життя самого світу. В цьому русі злиті принціп невпинної зміни і принціп статичний, принціп постійности, принціп повороту до себе. Тому-то коло стає образом, символом,—символом руху, динамічного моменту у світі — з одного боку, та символом вічности, стабільности, статичности — з другого. Закон життя світу, отже — не тільки антитетичність, але й розклад антитетичного буття, „вихід" його з себе. Але розклад кінчиться синтезою, поворотом до єдности, до По-

[1]) Аналіза „колового руху" в діялектиці — див. крім цит. книги Ляйзеґанґа, Лосєва, у R. Kroner-a: Von Kant bis Hegel. Tübingen. 1924, т. II; K. Jaspers: Psychologie der Weltanschauungen, 2 вид. Berlin 1922, стор. 367—8.

чатку. — Цей принціп руху живе не лише в цілости світу, а й у кожній окремій його частині. Тому ми зустрічаємо символізацію життя світу, як кола кол, як великого кола, що складається з безлічи малих. Той самий закон кермує життям і цілости, й частин.

У Сковороди не знайдемо заспокоєння на антитезах. Ні! Проблема діялектичного руху і синтези доходить до його свідомости і знаходить вияв в образах та символах, що почасти дуже глибоко входять у проблему. І для нього символ кола не є тільки символом законів мислення, а одночасно й символом самого життя цілого світу. Тут ми переходимо власне від „методології" Сковороди до самої його системи, бачимо, що вона не випадкова єдність, а що її дійсно проникає єдиний, разом методологічний і онтологічний принціп.

І. — Перша група образів є геометричного або аритметичного характеру. „Двоїца" протилежностей примирюється в третьому. „А дабы изъ двоихъ одно составляющихъ естествъ не послѣдовала смѣсь, а изъ нея идолотолченіе, раздѣлилъ Творецъ между свѣтомъ и между тмою тлѣни нашей, между истиною и между образующею тѣнью. И разлучи Богъ между свѣтомъ и между тмою"... „Но дабы опять не послѣдовалъ раздоръ, разрывающій двоицу, сопряженныхъ во едино естествъ, здѣлалъ изъ тмы и свѣта, изъ дня и ночи, изъ вечера и угра день единъ... Сей день сотворилъ Господь изъ противнихъ натуръ: изъ лукаваго и добраго, тлѣннаго и нетлѣннаго, изъ глада и сытости, изъ плача и радости въ неслитномъ соединеніи. Между водою подлою и небесною, какъ раздѣляющая, такъ и соединяющая укрѣплена вѣчная твердь" (372). „Едино есть трое. Вижу трое, а то есть едино" (512). „Едино начало, а начальная едность всего тварь предваряетъ. Се уголъ! Создавшая плоть, и вселшаяся въ ней. Се уголъ! Исчезшей плоти пребывающая же. Се уголъ! Вотъ тебѣ... египетскій тріуголъ. Вотъ для чего влюбился въ него мудрецъ самійскій" (512). „Одинъ тонъ безъ другого не можетъ показать фундамента, а пріобщеніе третьяго голоса совершенную дѣлаетъ музыку" (113) [1]. У проблему синтези Сковорода найбільше заглиблюється в своїй етичній теорії, бо для нього основне завдання людини (та основна етична динаміка реальности) поля-

---

[1]) Ще — 258, 528.

гають саме в синтезі протилежностей, в сполученні антитетичних сторін буття в „третій“ або „новій“ реальности (нова любов, третє серце, нове сонце і т. и. Див., напр., ст. 455, 494, 528, Багалій, 1, 128) [1]).

II. — Другий образ діялектичного руху є для Сковороди к о л о, образ „колового руху“ розуму. — „Колесо есть образъ, закрывающій внутрь себѣ безконечное к о л е с о Божія В ѣ ч н о с т и и есть будто персть прильнувшая къ ней... Духъ жизни бяше вь колесахъ“ (271). „Ц и р к у л ь есть начальная фигура, отецъ квадратовъ, треугольниковъ и другихъ безчисленныхъ“ (289). „Земля, включающая въ себѣ свѣтъ вѣчности. Знаменуемая к о л е с о м ъ: будто въ колеси заключилося, въ земномъ небесное, въ тлѣнномъ нетлѣнное, такъ говоритъ Іезыкіилъ“ (271). Бо в колі — поворот початку до себе самого — „Н а ч а л о и К о н е ц ъ есть то же, что Б о г ъ или В ѣ ч н о с т ь“ (366). „Какъ въ кольцѣ. Первая и послѣдняя есть та же, и гдѣ началось, тамъ же и кончилось“ (ibid.). — Як образ кола виступає о к о. — „Между колесомъ и о к о м ъ немного разности. Кольцо и то и другое“ (273). „Многоочитое колесо вѣчности Божіей“ (273). „Мнѣ кажется, нельзя быть приличнѣй богообразной тѣни, какъ о к о. Зѣница въ окѣ есть центръ к о л ь ц а и будто кольцо въ кольцѣ. Она есть источникъ свѣта, а безъ нея вездѣ все тьма“ (288). „Око есть природный ц и р к у л ь. Центръ его — зѣница. Она просвѣщаетъ око — владыку всѣхъ дѣлъ. Что колесо въ колеси, то зѣница оку“ (289) [2]). Такожъ образи повороту символізують коло — „у з л ы“ (365), „ц ѣ п ь“ (299), „ш а р ъ“, який складається з кол, із „циркуловъ“ (499)... Сковорода переходить до с и м в о л і в к о л а, себто до символів символу. З суто-український гумором, ніби глузуючи з себе самого, він примушує одного з співрозмовців свого твору зарахувати до списку символів кола всяку, як він висловлюється, „рухлядь“ [3]). Але для нього ця символіка цілком серіозна. — „Фигура цыркульная: плоскокруглая, шаровидная, каковы есть перстень, хлѣбъ, монета и протч. или виноградъ

[1]) Навіть натяк на перехід кількости в якість маємо у Сковороди — у листі 98-му, „Твори“, вид. Багалія, І, 131. Що правда, проблема такого „переходу“ (μεταπίπτειν) є вже в античности і не є відкриття Геґеля.

[2]) Символ кола ускладнений у Сковороди ще поняттям центру. Про це див. ст. 284, 304.

[3]) „Філософічний гумор“ відмітив Вол. Соловйов у П. Юркевича. Можна було б багато назбирати у Сковороди місць з відблисками такого гумору.

и садовые плоды съ вѣтвами и сѣменами и протч.“ (373). „Іезекіилевскія твои, другъ мой Лонгинъ, колеса привели на умъ вѣнецъ Павловъ... Вспомнился и перстень, обручающій въ животъ вѣчный... Вспомнилось и монисто возлюбленныя невѣсты... Монисто на выи есть то же кольцо, состоящее изъ шариковъ. Вздумалъ и яблоко заключеннаго вертограда. — А что есть яблоко, естли не шаръ? Что же есть шаръ, естли не фигура, состоящая изъ многихъ колесъ?“ (280). „Наконецъ вздумалось мнѣ Навиново солнце...“ (281); „...развѣ жерновный камень не то же кольцо?“ (284). „Вотъ и третій началъ гнуть тѣ же дуги съ лукошками и обручьями. Сколько можно видѣть, вы скоро накладете въ счетъ вашихъ колесъ рѣшета, блюда, хлѣбы, опрѣсноки, блины съ тарелками, съ яйцами, съ ложками и орѣхами и прочую рухлядь... Придайте горохъ съ бобами и дождевыми каплями... И не забудьте плодовъ изъ Соломоновыхъ садовъ, съ Іониною тыквою и арбузами. Наконецъ и Захаріинъ седмисвѣчникъ съ кружками и съ горящимъ въ орѣховидныхъ чашкахъ елеемъ; а чашка есть бо́льшая часть шара, нежели тарелка, нежели — вашъ ободъ...“; „...думаю въ Библіи все сіе есть“ (284—285). Далі додається ще — „дражайшее сіяніе жемчужнаго шарика“ (287), „перстень, гривна, вѣнецъ и протчая“ (369) [1]).

III. — Від кола природний перехід до того символу руху думки, що теж був традиційний, — до „змія“. — „Взгляните... на вознесеннаго змія Моисеева. Если онъ виситъ въ кольцо свитый — есть фигура вѣчности...“ (273). „А змій, держащій въ устахъ своихъ хвостъ, приосѣняетъ, что безконечное Начало и безначальный Конецъ начиная кончитъ, кончая начинаетъ...“ (369—370). Хвіст змія звязаний з головою (297, пор. 385—6, 405); „...хитръ и вьется въ кольца такъ, что не видно куда думаетъ, если не примѣтить голову его. Такъ и вѣчность вездѣ есть и нигдѣ ея нѣтъ“ (505). Змій має значіння, яко символ, подвійне — не всякий рух веде до Бога, лише той, що є дійсним символом вічности (згадаймо Геґелівську „злу“ й „добру“ безмежність). „Змій есть... онъ же и Богъ есть. Лживъ, но и истиненъ. Юродъ, но и премудръ. Золъ, но онъ же и благъ“ (512). „Когда змій ползущій по землѣ выманиваетъ сердца наши изъ блаженнаго сада, то пусть и возвратитъ змій, но уже вознесенный отъ земли“ (256). „Сей змій... снаружи прахъ, но внутри твердая мѣдь и сила живого Бога, плот-

[1]) Ще, напр., 217, 294, 297, 333, 352, 377, 412 та ин.

скимъ пріодѣтая прахомъ, сей змій воплощенная есть премудрость Божія, бесѣдующая нашими словами, но ведущая отъ земли на небо, да избавитъ насъ отъ ползущихъ зміевъ" (256) [1]). Як бачимо, в цьому образі сполучене подвійне значіння. Сенс його почасти нам розкриється на підставі деяких традиційних образів і символів. Та про це — далі.

IV. — Нарешті, на поміч Сковороді приходить ще образ „зерна". — „Колосъ все заключаетъ въ себѣ. Ость ли на колосѣ, она ли есть колосъ? На колосѣ ость, правда, и въ колосѣ ость, но не колосомъ ость, не она есть колосъ... Не въ зернѣ ли все сіе закрылось и не весною ли выходитъ все сіе, перемѣнивъ зеленую вмѣсто желтыя и ветхія одежды?... вся внѣшность уже сошла...". Починається „новое плододѣйствіе" (101). В цьому процесі „Богъ одинъ всему глава, а вся внѣшность пятою и хвостомъ...". „Усмотрѣлъ ты въ колосѣ новый ростъ столь сильный, что для всея соломы съ половою онъ сдѣлался головою и убѣжищемъ...". „Дряхлая на колосѣ солома не боится погибели. Она какъ изъ зерна вышла, такъ опять въ зернѣ закроется, которое хотя по внѣшней кожицѣ согніетъ, но сила его вѣчна..." (103). „Весь міръ съ рожденіями своими, какъ прекрасное цвѣтущее дерево закрывается въ зернѣ своемъ и оттуда же является..." (216). „Присмотрись на смоковенное зернушко, естли крошечнѣе его? — Подними же очи и взгляни на силу его умнымъ окомъ; — и увидишь и увѣришься, что въ немъ цѣлое дерево съ плодами и листомъ закрылося; но и безчисленные милліоны смоковныхъ садовъ тутъ же утаилися. Для того хорошенько разжуй, естли гдѣ въ Библіи начитаешь: зерно, семена, колосъ, хлѣбы, яблоки, смоквы, виноградъ, плоды, чернуха, кмѣнь, просо и протчая. И не напрасно уподоблено: сѣмя есть слово Божіе" (290). „Тогда-жъ, когда сгниваетъ старое на нивѣ зерно, выходитъ изъ него новая зелень, и согнитіе стараго есть рожденіемъ новаго, дабы, гдѣ паденіе, тутже присутствовало и возобновеніе" (366) [2]).

* * *

[1]) Також ст. 82, 255, 268—271, 385 і далі, 451...

[2]) Ще — ст. 93, 96, 119, 147, 152, 199, 205, 259, 263, 304, 360, 367, 375, 380. 400, 402, 422, 444, 487, 468, 485, 505. Також лист 80-й (Багалій I, 110) та „пѣснь" 7-ма (Багалій, II, 264). Можна ще звернути увагу на те, що образ зерна і рослини не чужий і новітній діялектиці (див. далі) і що зокрема вживався він марксистами (починаючи від Енґельса в „Антидірінґу" і аж до полеміки російських марксистів з народниками в 90-х роках).

Символ кола вживається вже в дофілософічних сферах. Так уже в „орфіків“ зустрічаємо уявлення про рух усього й усякого буття в коловороті, — вони говорять про „коло бування“ *(κύκλος τῆς γενέσεως, κύκλος τῶν γενέσεων καὶ φθίσεων)* „коло народження“, „коло душ“, „золотий ланцюг“, „колесо“ *(τροχός)* [1]).

Але тільки у Геракліта зустрічаємо систематичне вживання цього символу в суто філософічному сенсі. Протилежности зливаються для нього в єдність. „Шлях до гори й до низу — один і той самий“ (Diels, 12. B. 60). „І завжди одне й те саме, що в нас живе: життя і смерть, яв і сон, молодість і старість. Коли ж воно переходить в инше *(μεταπίπτειν)*, то т е є ц е, а ц е, переходячи в инше, — т е“ (Diels, 12. B. 88). Але вже сама „метода“, або своєрідний спосіб його виразу характеризує все через коловий рух між протилежностями, — „б е з с м е р т н і — с м е р т н і, а с м е р т н і — б е з с м е р т н і, ж и в а с м е р т ь тих, а цих ж и т т я — с м е р т н е“ (Diels, 12. B. 62). „Смерть д у ш — зробитись в о д о ю, смерть в о д и — зробитись з е м л е ю, але з з е м л і робиться в о д а, з в о д и — д у ш а“ (12. B. 36). Або загально: — „Із у с ь о г о — є д и н е і з є д и н о г о — в с е“ (12. B. 10). Останній вираз символізовано в мистецтві змієм, що звернувшися в кільце, кусає собі хвіст. — „У к о л і п о ч а т о к та к і н е ц ь є спільні“ [2]). — У досократиків життя природи символізується ростом, — *φύσις*, мовляв, від *φύω, φύτος*.

Пізніше пітагореєць Алкмеон робить проблему коловороту темою всього філософування. — „Люде гинуть тому, що не вміють звязати к і н е ц ь з п о ч а т к о м“ (Diels, 14. B. 2).

А для Платона, для якого ідеальне буття є єдиним дійсним буттям, ідеальне буття в своєму здійсненні в бутті душі є в постійному коловороті. Коло стає для Платона ніби символом душевного життя взагалі. — В колі рухається „світова душа, Бог уділив їй той рух, що відповідає її постаті, як для неї своєрідний, а саме — той із семи рухів, що найближче її еству розумом та розсудком *(νοῦς, φρόνησις)*. Так дав він їй цілком рівномірний рух завжди в тім самім просторі навколо її власної осі і примусив її обертатися в к о л і навколо себе“ (Timaeus, 34. A). Але й окрема індивідуальна душа має той са-

[1]) Див. O. Kern: Orphic. fragmenta, 1922, ст. 226, 229, 205, 166, 230, 227, 132.

[2]) Див. Dornseiff: Das Alfabet in Mystik und Magie. *(ΣΤΟΙΧΕΙΑ)* 1922, ст. 125 і далі — символ „*A* та *Ω*“.

мий закон життя — „вона... обертається... в колі...". Душа, як відомо, складається, за вченням платонівського Тимея, з трьох елементів — „із тотожного й иншого і з субстанції". Усі ці три частини беруть участь у коловому русі душі, і їх відношення Платон малює в таких словах: „Коли знання... має відношення до змислово прийнятого і не порушує непорядком кола иншого, і це пізнає ціла душа, — тоді повстають певні й вірні гадки *(δόξαι)* та припущення; коли ж воно має відношення до пізнаного мислення і знаходиться в рівномірно рухливому колі тотожного, яке й пізнає, тоді результат (пізнання) є розумове знання та наука" (Timaeus 37. A. і далі). „Бог вигадав для нас і подарував нам зір, щоб ми мали користь із спостереження колових рухів на небі для оборотів нашого власного мислення. Бо ці обороти споріднені з тими, і тільки ці трохи порушені в своєму русі, а ті непорушні. Вони мають зазнайомитись одні з одними і ми повинні засвоїти собі думки в їх природній правильности та, наслідуючи божественні, безпомилкові обороти, укріпити обороти, що хитаючись відбуваються в нашому внутрішньому" (Timaeus, 47. B. і далі).

Аристотель полемізує проти платонівського приписування душі колового руху (De anima, A. 3. 406. a. 24 і далі). Але принцип руху, переходу між поняттями залишається в Аристотеля[1]). Його система дає нам цілу низку „завершень", що стоять одне до одного в відношенні вищого примирення тих протилежностей, що були складовими моментами нижчого — такий ряд „завершень" маємо в поняттях: „остання матерія" *(ἐσχάτη ὕλη)* → „фізичне тіло" *(σῶμα φυσικόν)* → „жива тварина" *(ζῷον ἔμψυχον)* → „політична тварина" *(ζῷον πολιτικόν)* → „евдемонія" *(εὐδαιμονία, ψυχῆς ἐνέργεια κατ᾽ ἀρεθήν)* → „розумність" *(σοφία, νόησις)* → „мислення мислення" *(νόησις νοήσεως, ζωή = θεός)*[2]). Але відношення між основними категоріями системи Аристотеля не є лише відношення вищого до нижчого. Основні поняття системи дають нам також кільце подібних категорій, кінці якого знов наближуються один до одного. Такий ряд категорій — „мислення" *(νοεῖν)* = „вид" *(εἶδος, τὶ ἦν εἶναι)* = „форма" *(μορφή)* =

---

[1]) Аналіза дана в цит. праці Н. Гартмана. Окремі, варті уваги замітки в „Geschichte der Philosophie" Геґеля. Ми не можемо ніяк погодитись з неґуванням діялектичних моментів у філософії Аристотеля в цит. книзі Г. Ляйзеґанґа, ст. 72, 164—5.

[2]) Див. Н. Гартман, ст. 20 і далі.

„перша ентелехія“ *(πρώτη ἐντελεχεία)* = „енергія“ *(ἐνέργεια)* = „початок руху“ *(ἀρχὴ τῆς κινήσεως)* = „ціль“ *(τέλος)* = „розум“ *(νοῦς)*[1]. Та відкидаючи принціп колового руху для душі людської, Аристотель не сперечається проти приписування такого руху основі всього — вічному движителю — „і вічний движитель є неперестанний рух, а такий є коловий рух — та не тільки по сенсу, а й справді“ (Metaph. *Λ*. 1072. a. 21).

„Діялектичний“ характер неоплатонізму є загально визнаним фактом. „Діялектичний“ або „еманативний“ перехід між ступенями платонівської системи веде нас, правда, не в колі, а по простій лінії (як і система „завершень“ Аристотеля). Але для Плотина є безумовним фактом коловий рух цілого буття, основою і зразком для якого є коловий рух душі. — „Чому (небо) рухається в колі? Бо воно наслідує розум... Рух у колі не є просторовий рух... Тіло від природи рухається просто, а душа його утримує, і з обох рухів утворює один... Небо стремить до всього? Але як? Чи воно не досягає (об'єкту стремління)? Ні, воно завжди його досягає, та душа, ведучи його до себе самої, вічно рухає його, вічно приводячи його до себе і рухаючи його не випадково, але до себе самої, в тому ж місці, вона веде його не по простій, але по колу, даючи йому посідати себе в усякому місці, куди тільки воно прийшло...“ (II, 2. 1). „Якщо сила душі лежить коло середини, то й через це повстає коловий (рух) — справді, якщо Бог знаходиться в усьому, то треба, щоб душа, якщо вона хоче бути з ним укупі, оберталася навколо нього“... (II, 2. 2). — Цей процес колового руху Плотин порівнює з життям рослини. — „Що лежить вище за життя, то є причина життя. — Подумай про джерело, яке вже не має над собою вищої основи, але яке цілком віддає себе усім потокам, не вичерпуючись ними, та залишаючись само в собі...[2]. Або ж уяви його собі, як життя велетенської рослини, яке обіймає собою все, та основа якого залишається усюди незмінна і нерозірвана і ніби вміщена в коріння. Ця основа, з одного боку, постачає рослині інтенсивно загальне життя, а з другого, залишається сама собою, не будучи многа, лише основою многого...“ (III. 8. 10). — „Як логос, що розвивається з нерухомого сімени, проходить шлях росту, ослаблюючи цей зріст своїм поділом,

---

[1]) Тамже, ст. 24.

[2]) „Джерело“, як символ Бога, у Сковороди є часто, напр. ст. 76, 132, 143 та ин.

породжуючи єдність поза собою... так і душа“ (III. 7. 11). Ця многість із єдности характеристична в житті духа — „існує сам по собі **великий** розум, та існують також окремі розуми — самі по собі; і **часткові** розуми охоплені цілим, а цілий захований в часткових, так що кожен розум — сам по собі та в иншому, а цей инший — сам по собі та в цих...“ (VI. 2. 20). Але все окреме гине — „живі істоти чергуються одна з одною, не маючи змоги залишатись вічними, навіть, якби їх ніхто й не вбивав“ (III. 2. 15) [1]).

Нарешті, Прокл[2]) витворює з символіки кола і кулі універсальну діялектичну методу, яку в деталях обґрунтовує та пояснює на окремих прикладах і на основі якої будує всю свою ґрандіозну філософічну систему. Кожний акт мислення має для нього тріядичну структуру — думка залишається при собі *(μονή, ὕπαρξις)*; далі, — „**виходить**“ за свої межі *(πρόοδος)* [3]); нарешті — „**повертається**“ до себе, сполучується зі своїм вихідним пунктом *(ἐπιστροφή)*. — „Усе, що чимсь породжується, і залишається в породжуючому і **відходить** від нього“ (Inst. theol. 30). „Усе, що по єству **виходить**, **повертається** до того, від чого вийшло“ (ibid. 31). „Чим зумовлене буття кожної речи, тим же й благо, а чим зумовлене благо, — до того насамперед стремління, а до чого насамперед стремління, до того і **повертається**...“ (ibid. 31). „Усе, що **відходить** від чого-небудь і **повертається**, має енергію **кола**. Бо від чого воно **вийшло**, до того й **повертається**, звязує **кінець** із **початком**, так що дістаємо єдиний і безперервний **рух** однієї і тієї самої енергії — від того, що залишилося, до того, що залишається. Більші та менші **кола** належать до поворотів до того, що є вище, до ще вищого і так до початку всього. Бо все від нього й до нього“ (ibid. 33). „Усякий вислідок причини й залишається у своїй причині, і **виходить** із неї, і **повертається** до неї“ (ibid. 35). „Усякий поворот відбувається у **колі**“ (ibid. 37).

[1]) До цього приєднується у Плотина характеристика життя як „гри“. Подібне найдемо у Сковороди (Багалій, I, 115—6). До цілої проблеми „гри“ — розділ про Плотина в книзі H. Gomperz: Die Lebensauffassung der griechischen Philosophen und das Ideal der inneren Freiheit.

[2]) Про Прокла, крім „Історії філософії“ Геґеля — й досі ліпшого, що написано про Прокла, — див. ще цит. книгу Лосєва і йогож книгу „Диалектика числа у Плотина“, Москва, 1928,

[3]) До проблеми „виходження“ — див. ще Дамаскін: Prim. princ. 28, 34, 39, 72, 78, 106 та ин. (у Лосєва).

„Кінці усіх божественних еманацій уподобляються їх власним початкам, зберігаючи безпочаткове та нескінчальне коло, через поворот до початків“ (ibid. 148). „Усяке знаття повертає пізнаючи до того, що пізнається, бо всяка природа хоче продовжувати і виходити до низу“ (In Tim. II. 205) [1]). Далі — розум є теж кулею, бо ця форма є найбільше зосереджена коло одного і є наслідування космосу (In Tim. 76—79) [2]).

Заслуговує увагу ще Філон. І для нього, як для Платона, основою буття світу й зокрема людської душі є коловорот, колобіг. Небо складається з пятої субстанції, що в єстві відріжняється від усякої иншої матерії — „має бути, як кажуть старі, пята субстанція, що обертається в колі,... з якої мали повстати сонце й усе небо, і якої відповідно лише частиною є людська душа“ (Quis rer. div. heres. 282. M. 514). — Він говорить про „коло“ й „колесо“ (De somniis II, 44. M. 664). — Душа наслідує рух неба, оборот, коловорот (Quis rer. div. heres. 58. M. 485). — Нарешті, й образ рослини, як символ життя всесвіту й його колобігу, не є йому чужий. — „Із рослини повстає плід, так що з початку повстає кінець, а з плоду, що має в собі сімя, знов виникає рослина, так що з кінця робиться початок“ (De opif. mundi. 44. M. 9).

* * *

І знову зустрічаємо специфічну методу руху в колі у літературі християнській, і знов у ап. Павла, а почасти й у инших письменників, ортодоксальних і „єретичних“.

У ап. Павла [3]) метода колового руху не є тільки поверховою прикрасою стилю, але й органічною частиною його світогляду. Візьмемо приклад „До Рим.“ 5, 12—21.

Легко бачити, що тут ми маємо весь час „хитання“ між

---

[1]) Ще у Прокла — In Tim. 94, 69—71, 205, 209, 218, 223—4, 257.

[2]) До образу змія треба додати Porphirii: Vita Plotini, 2. До образу рослини — фрагмент Клеанта-стоїка — „Як усі частини якогось одного виростають у відповідний час, так виростають і частини світового цілого, до якого належать також і тварини та рослини, в відповідні часи. І як певні λόγοι частин у сімени сполучуються і змішуються і знов розділюються, коли повстають частини, так з одного повстає усе, а з усього складається одне, розгортаючись методично і злагоджено в коловороті“ (Stoicorum veterum fragmenta, вид. Arnim-a I, 497).

[3]) До аналізи стилю мислення ап. Павла див. обидві цитовані праці Н. Ляйзеґанґа. Їх переконливість не зменшена критикою теологів (напр., Jülicher у „Deutsche Literaturzeitung“, 1924, 109 і далі).

ріжними поняттями і рівночасно певний рух наперед, а нарешті — поворот до вихідного поняття.

„Тому, що через одну людину прийшов у світ гріх і через гріх — смерть, так і до всіх людей прийшла смерть, бо всі грішили.

Бо ще перед законом був гріх у світі.

Але гріх не зараховується, як нема закону.

Але від Адама до Мойсея панувала смерть і над тими, хто не грішив, як Адам, що став зразком для майбутнього.

Але так само, як з гріхопадінням, так і з благодаттю.

Якщо через гріхопадіння одного вмирали многі, так тим більше виявилась благодать і дар благодати одного Ісуса Христа многим.

Бо сам суд осуджує через одного, тут благодать виправдує багато гріхопадінь.

І коли смерть запанувала через гріхопадіння одного через одного... Тим більше ті, що прийняли дар благодати й справедливости, будуть панувати в житті.

Через одного Іисуса Христа.

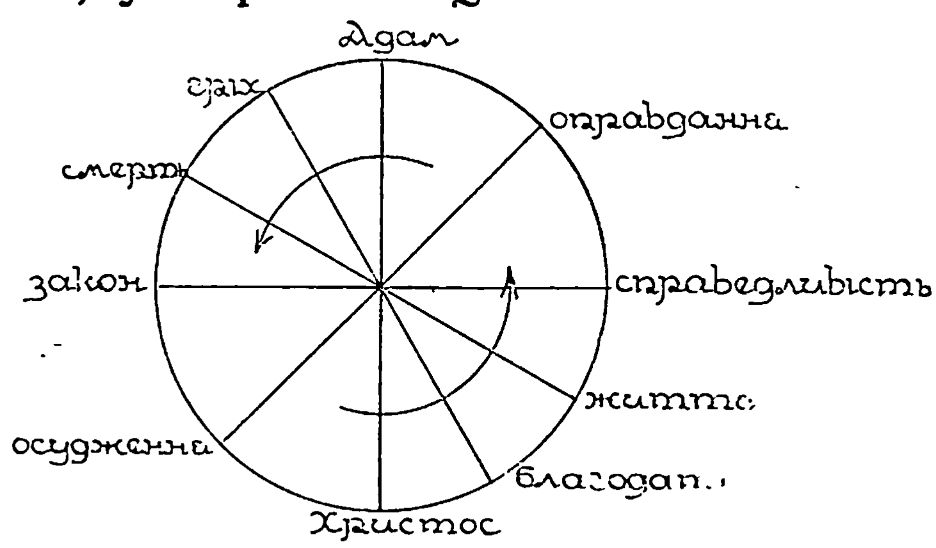
Закон прийшов тому, щоб не було більше гріхопадіння.

А де умножився гріх, там збільшилась благодать.

Щоб так, як гріх панував над смертю, так щоб благодать панувала над справедливістю до вічного життя.

Через Ісуса Христа, Господа нашого.“

Цей уривок можна навіть схематизувати графічно[1]). Тоді побачимо, що ми маємо тут увесь час протиставлення пар понять, і одночасно перехід від одного поняття до другого за певним порядком, утворюючи ціле коло понять.

[1]) У Ляйзеґанґа аналізовані й инші місця, — так Кор. I, 15, 20—23; Denkformen, ст. 103 і далі; Рим. II, 16—24, ibid., ст. 108 і далі; Кор. I, 15, 44—57, ibid. ст. 112 і далі; Рим. 6, 3—9, ibid., ст. 121 — і далі.

23

Ця колова схема не є в Павла випадковою. Колобігом є з точки погляду християнської релігії, як і весь історичний процес — гріхопадіння, відворот людства від Бога і спасіння — поворот при допомозі Божій до Бога, так і життя окремої людини на її індивідуальнім шляху спасіння. Тому наведена схема не є тільки схематизування, а вияв єства християнської „філософії історії“.

Та в християнській літературі Павел не єдиний. Ми зустрінемо і згадки про „колесо життя“ (Іяков, 3, 6), і порівнання буття з зерном — „правдиво, правдиво кажу вам, — якщо пшеничне зерно, впавши у землю не помре, то залишиться само, а як помре, то принесе багато плоду“ (Іоан, 12, 24). — „І коли ти сієш не будуче тіло, а просто зерно, яке маєш, пшеничне або инше. Але Бог дає йому тіло, як хоче, і кожному зерну своє тіло...“ пише й Павел (Кор. І, 15, 37—38) і він же таки символізує життя церкви, як життя рослини (Рим. 11, 16).

Той самий стиль зустрінемо, між иншим, у гностиків. Коловий рух для них — загальний принціп буття світу. — „Ця сила єдина, розділяється на гору й низ, сама себе породжує, сама себе умножує, сама себе шукає, сама себе знаходить, своя власна мати, свій власний батько, свій власний брат, свій власний чоловік, своя власна дочка, свій власний син, мати-батько, єдине, корінь і все...“. — „З невидимого стає видиме й розчиняється знов у невидиме, духовне стає змисловним, — змисловне зараз при кінці світу — духовним, з духа стає тіло, — з тіла знова дух, з вічного стає часове, з часового — знов вічне, з Бога світ, — зі світу знов Бог, добро стає злим світом — злий світ засуджується і повертає до добра, з єдиного — многе, з многого — єдине...“[1]). Так само говориться про „велике дерево... стовбур, віти, листя, кору, що вдягає його зовні. Усі ці частини великого дерева — будуть знищені, охоплені полумям, що все пожирає. Але плід дерева, якщо він стане чистим образом і відкине своє зовнішнє, ...складається до клуні, а не до вогню. Бож... плід повстає, щоб бути принесеним до скрині, а полова — щоб її кидати до вогню, — тут треба розуміти стовбур, який є не для себе са-

[1]) H. Leisegang: Gnosis. Lpz. 1924, ст. 98.

мого, а для плоду...“ (Симон Маг)[1]). — Так „всесвіт почався з альфи і повернеться до омеги, коли завершиться завершення завершень“. До цієї гри протилежностей додається ще символізація цього колового руху, як змія. Також инші сили не вищі, злі, символізуються, як змії. Тоді може повстати, напр., така символічна картина космосу, — „Зорі Мойсей назвав зміями, що кусають тих, хто вірить, що перейшов Червоне море. Тому то Мойсей показав синам Ізраїля, яких покусали змії пустині, правдивого, досконального змія; хто вірив у нього, той не був вкушений у пустині — себто силами. Ніхто не може спасти й охоронити тих, хто вийшов з Єгипту, себто з тіла й цього світу, як тільки доскональний змій, повний цієї повноти. Хто надіється на нього, того не знищать змії пустині, себто боги створіння... Цей змій є сила, що була на боці Мойсея, жезл, що перетворився в змія. Йому протистояли змії магів — себто боги погибелі. Але їх усіх покарав і знищив жезл Мойсея...“. „Змій є початок, про якого написано і сказано: на початку був логос... Через нього повстала Ева, Ева є життя“[2]). Можна було б простежити символ змія і далі — у так зв. „офітів“ усюди маємо ту саму думку про подвійний характер змія, про „змієвидність“ розуму і т. д. Але досить і цих паралель, щоб ясно бачити традиційний характер Сковородиної символіки „змія“... [3]).

4.

Наша аналіза закінчена. Здається, нам пощастило показати, що своєрідна „метода“ Сковороди не стоїть в історії філософії відокремлено. І якщо у нього ця метода не виросла дійсно в цілком систематичну-системотворчу, то зайво питати — чому? Для нас цікаво тільки, що „чудернацтво“ Сковородиного стилю криє в собі цілком глибокі й серіозні моменти. — Мало того, що ми вже сказали. Основні принціпи діялектики античної жи-

---

[1]) H. Leisegang: Denkformen, стор. 131—2.

[2]) H. Leisegang: Gnosis, стор. 147—8. („Офіти“). Див. ще E. Küster, op. cit., ст. 61. В античних філософів образ змія — душі — Plutarch Cleom. 39. Пор. ще В. Клингеръ: „Животное въ античномъ и современномъ суевѣріи“, Київ 1913.

[3]) Крім книги Ляйзеґанґа див. ще М. Поснов: Офитскія секты. „Труды Кіевской Духовной Академії“. 1914, IX—XI; E. Küster: Die Schlange in der griechischen Kunst und Religion. Giessen. 1913. — Пор. Origen: Contra Celsum, VI, 28, 38; Ириней: Contra haeres, XXX, 15; Гіполіт: Refutatio, 6, 16 і далі.

вуть і в діялектиці XIX віку та й у сучасних спробах відродження діялектичної методи[1]). Розуміється, ними не обмежується справа і до них приєднується багато нових і плодотворних моментів. Але живе й старе добро, зокрема живі в свій символічній функції старі образи — коловороту, зерна...

Щоб, не вважаючи можливим якебудь „порівнання“ Сковороди з модерними філософами, закінчити наш нарис паралелями і з „модернішого“ філософічного матеріялу, наведемо кілька цитат... із Шелінґа та Геґеля. — От Шелінґ: „...Так ми доходимо до досконального поняття тієї першої природи, а саме, що вона є життя, що вічно обертається (kreist) в собі, є рід кола, бо горішнє завжди перебігає у долішнє, а долішнє — знову в горішнє... В цьому колобігу зникає, природно, ріжниця між горішнім і долішнім; нема ні справді горішнього, ані справді долішнього, бо змінно — то одне є горішнє, то друге долішнє, а невпинне колесо, коловоротний рух, що ніколи не спиняється, в якому нема ніякої ріжниці. Також поняття початку і кінця зникають у цьому коловороті...“ (Weltalter. Werke. VIII, 229). — „Видима природа є в окремому лише образ цього вічного руху наперед і знов назад. Дерево, напр., завжди росте від коріння до плоду і, коли дійде до вершини, то знов кидає все і повертається у стан непліддя, і знов стає корінням. Уся діяльність рослини направлена на продукцію сімени, щоб знов почати спочатку і через новий поступовий процес знов продукувати сімя і починати знову. Але вся видима природа, здається, не може досягнути постійности й безпереривно, невтомно обертається в цьому колі“ (ibidem, VIII. 231)[2]).

А ось Геґель: — індивідуальне життя „виглядає, як рух кола, що вільно рухається в порожньому просторі, без перепон, то розширюється, то звужується і самозадоволено грає лише в собі та з собою“ (Phaenomenologie des Geistes, вид.

---

[1]) „Відродження геґеліянства“ — див., напр. такі праці, як R. Kroner: Von Kant bis Hegel, том II, 1924, або J. Cohn: Theorie die Dialektik, Lpz. 1923. В анґлосаксонському світі з такими мислениками, як Bradly або J. Royce, геґеліянство ніколи й не вмирало. — Див. огляди літератури геґеліянства в працях H. Levy: Die Hegel-Renaissance in der deutschen Philosophie. Berlin, 1927, Siegfried Marck: Die Dialektik in der Philosophie der Gegenwart, 1 частина, Tübingen, 1929.

[2]) Тут можна було б нагадати також Берґсона, багато де в чому конґеніяльного Шелінґові.

Lasson'a, стор. 258). Правда... „не є первісна єдність, яко така, або безпосередня... Вона є ставлення себе самої, є коло, що має передумовою свій кінець та свою ціль і є дійсне тільки через своє здійснення і свій кінець“ (ibidem, 13). — „Субстанція — є коло, що в себе повертається, що має передумовою свій кінець і що досягає його нарешті“ (ibidem, 516). — Для науки — „істотнє є те..., що її цілість є колобіг у собі самій, де перше є останнє, а останнє — перше“ (Wissenschaft der Logik. Werke, III, 64). „Завдяки показаній природі методи наука є завернене в собі коло, до початку якого... опосередовання (Vermittlung) приводить кінець; при тому це коло є коло кол; бо всякий окремий член, як одушевлення методи, є рефлексія в собі, яка повертаючись до початку, заразом є початок нового члена“ (ibidem, II, 504). — Нарешті й „філософія є коло, що в себе повертається“ (Encyklopädie, § 17). „Кожна частина філософії є філософічне ціле, в собі замкнене коло... Окреме коло прориває також межі свого елементу, — бо воно є суцільне в собі — і обґрунтовує нову сферу; ціле є тому коло кол“ (ibid. § 15). — „Увійти в існування — це є зміна, якщо залишатись в ньому тим самим. Рослина не втрачається в простій, незмірній зміні. Зародок є рослина. Цього не видко в зародку. Він має гін розвинутись, він не може втримати буття тільки по собі. Гін є суперечність, що він є тільки по собі, але не повинен бути такий. Гін переводить у існування. Повстає ріжноманітне; але все це вже малося в зародку, — що правда, не розвинене, але заховане, й ідеальне. Завершення цього виходу з себе починається, коли поставлена ціль. Найвищий вихід із себе, наперед призначений кінець є плід — себто продукція зародку, поворот до первісного стану. Зародок хоче продукувати сам себе, повернутись до себе самого; що в ньому є, те розділюється, а потім знову збирається в єдність, від якої вийшло. У живої істоти, правда, справа стоїть так, що суб'єкт, з якого почалось, та існуюче, яким закінчиться — плід, сімя — є два ріжні індивідууми. Подвоєння має той наслідок, що на вигляд є розпад на два індивідууми. Так само в тваринному житті: батьки й діти є ріжні індивідууми, хоч і тієї самої породи. В дусі це інакше. Він є свідомість, вільний, тому в ньому кінець тотожний з початком. Зародок у природі, розвинувшись удруге, знову збирає себе в єдність. Так само в дусі... Розвиток духа є вихід, саморозкладання

і одночасно поворот до себе“ (Geschichte der Philosophie. Werke, XIII, 34—5, пор. Enc. 309) [1]).

Можна сказати, що Сковорода мав з великими представниками німецького ідеалізму де в чому спільну „філософічну інтуїцію“ (в сенсі, в якому це поняття вживав Берґсон), складовими елементами якої були й антитетика й динамічний характер світу і людської душі. — Ту саму інтуїцію зустічаємо також і в нефілософічній формі — в декого з великих поетів XIX віку. Бо й Ф. Гебель писав „Життя рухається завжди у колах; а коло — навіть і найменше — несе на собі відбитку Вічности“. І з творів Сковороди, для якого поняття „коловороту“ і сувора антитетика життя були в першу чергу виявом певної релігійної проблематики, проблематики християнської, для якої рух душі був рухом душі, що відпала від Бога, до Бога назад, на нас віє також одночасно і настроєм грецької античности, і духом поета, для якого коло теж було символом Вічности:

Dass du nicht enden kannst, dass macht dich gross,
Und dass du nie beginnst, das ist dein Los.
Dein Lied ist drehend, wie das Sterngewölbe,
Anfang und Ende immerfort dasselbe,
Und was die Mitte bringt, ist offenbar
Das, was zu Ende bleibt und anfangs war.

---

[1]) Окрема тема — це спорідненість Сковороди з німецькою містикою — Екгардом, В. Вайґелем, Беме, Анґелом Силезієм... Цій темі присвячу окрему розвідку. — Також і у Фіхте образ рослини вжито для характеристики „людської свободи“: „наша свобода є що найбільше свобода рослини, що сама себе утворює, тільки продукуючи не матерію з корінням, листом, цвітом, а душу з потягами, думками, діями“ (Werke, видання Medicus'а, том III, ст. 389).

БІЛЯ ПОЧАТКІВ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ КОМЕДІЇ І ВОДЕВІЛЮ.

Написав ЛЕОНІД БІЛЕЦЬКИЙ.

I.

До останніх часів у свідомості історично-літературних дослідників панує переконання, що творцем нової української драми взагалі, а комедії й водевілю зокрема був і є Іван Котляревський. Так у найновішій студії про це питання П. Рулін[1]), заявивши, що „повставало не раз питання про те, яка песа від якої залежить[2]), не розвязане остаточно й дотепер“,[3]) далі стверджує традиційний погляд, що песа В. Гоголя „Простак“ написана під впливом водевілю Ів. Котляревського „Москаль-Чарівник“.[4]) Коли питання ще не розвязане, а більших доказів під руками в автора не було, то цілком проста річ, на наш погляд, не можна його розвязувати традиційним способом, а ліпше дослідити і тоді відпала би чисто методологічна суперечка між сконстатуванням проблеми та її розвязанням. Аналогічну подвійність у відношенню до цього самого питання ми спостерігаємо і в поглядах М. Зерова[5]). Так, наприклад, у своїй праці дослідник підтримує думку Петрова[6]), заявивши, „що обидві песи являють собою два варіянти одного мандрівного мотиву“[7]); — а далі в тій самій праці автор пише: „Залежність її (песи В. Гоголя — Л. Б.) од Котляревського почувається лише в двох — трьох другорядних деталях“.[8]) Отже, з одного боку

[1]) „Рання українська драма“, вид. Книгоспілки в Київі.

[2]) Чи „Простак“ В. Гоголя від „Москаля-Чарівника“, чи навпаки.

[3]) Цит. праця, ст. LXIII.

[4]) Цит. праця, ст. LXIV.

[5]) „Нове українське письменство“, вид. „Слово“, Київ, 1924, ст. 96—98.

[6]) Очерки исторіи украинской литерат. XIX в., Київ, 1884, ст. 80.

[7]) Цит. праця, ст. 97.

[8]) Цит. праця, ст. 98. Загально існує погляд той, що В. Гоголь запозичив сюжет від песи Котляревського: О. Огоновський: „Драматичний сей твір єсть неначе вправним переспівом „Москаля-Чарівника“ Котляревського“

два варіянти одного „мотиву“, а з другого боку залежність комедії Гоголя від Котляревського. Ту саму тенденцію, що й у М. Зерова, ми помічаємо і в акад. С. Єфремова в останньому виданню його „Історії українського письменства“[1]). З одного боку „схожість залежна тільки від спільного джерела, а не від наслідування самого сюжету“, а з другого боку автор не відкидає „вплив манєри Котляревського, бо ледви чи можна його відкинути“. Такі плутані погляди та ще й у підручниках історії української літератури, де саме основні тези мусіли б бути ясно означені, походять із тих причин, що „между учеными существует разногласіе, як у свій час писав М. Дашкевич, относительно того, которая из этих комедій должна быть признана оригинальною и на чьей, слѣдовательно, сторонѣ заслуга перваго замысла“.[2]) І це „разногласіе“ панує й до сьогоднішнього часу та ще й ускладнюється тим, коли автори праць хотять погодити ріжні погляди, особливо погляди Петрова і М. Дашкевича, як це бачимо у С. Єфремова і М. Зерова, не роблячи спроби цю проблему дослідити самому.

Далі найновішими студіями піднесена ще й друга незясована проблема, звязана з початками нової української комедії, а саме: чи нова українська комедія продовжує традицію українських ітермедій і вертепу, як це думали М. Дашкевич[3]), Гр. Коваленко[4]) і П. Житецький та ак. С. Єфремов, чи вона є запізнене наслідування російської комічної оперети, комедії та водевілю, як про це гадали М. Петров[5]) та почасти О. Єфименкова[6]). Ці самі два протилежні погляди піднесені й тепер, при

(„Истор. літерат. руської“, ч. II. від. 2, ст. 733); М. Дашкевич першенство в часі визнає за твором Котляревського (Вопрос о литерат. источн. оперы И. П. Котляр. „Моск.-Чарівн.“, Кіевск. Ст., 1893, XII, ст. 479), С. Єфремов теж підтримує вплив Котляревського на В. Гоголя, але лише в манєрі („Історія українського письменства“ всі видання, а зокрема в четвертім виданню, т. I, ст. 375). Лише П. Куліш нерішуче твердив, що пєса В. Гоголя написана раніше від пєси Котляревського (Основа, 1862, кн. II, ст. 19). М. Марковський, підтримавши тезу М. Дашкевича що до впливу „Моск.-Чарівн.“ на пєсу Гоголя, вважає, що на комедію „Простак“ впливала й „Наталка-Полтавка“ („Наталка-Полтавка“ й „Моск.-Чарвн.“ І. П. Котляревського, Літ.-Наук. Вістн., 1919, кн. 3, ст. 255 - 256).

[1]) ст. 375.

[2]) Кіевск. Ст., 1893, кн. XII, ст. 468.

[3]) Кіевск. Ст., 1898, кн. IX.

[4]) Л. Н. В. 1898, кн. XI, ст. 1—14.

[5]) „Очерки истор. укр. лит. XIX в.“, Київ, 1884.

[6]) Котляревскій в исторической обст. („Южная Русь“, II, 334).

чому перший погляд підтримують акад. Єфремов[1]), О. Дорошкевич[2]) і А. Музичка[3]), а останній — М. Зеров[4]) та особливо П. Рулін[5]).

Наше переконання, що остання проблема правдиво може вирішитися лише тоді, коли вирішиться перша. Інакше такий суперечливий стан буде панувати й далі. І в цій першій проблемі треба вирішити три питання: 1) хто: чи Котляревський, чи В. Гоголь написав раніше свою комедію? 2) чи факт наслідування є безперечний? і 3) хто кого наслідував?

II.

За браком ясних і точно означених документів остаточно вирішити перше питання надзвичайно тяжко. Ми робимо спробу в бажанім напрямі лише намітити стежку.

М. Петров без усякої аргументації написання комедії В. Гоголя відніс на роки 1822—1825.[6]) Чому власне ці роки, на кінець життя письменника, захотілося піднести ученому — невідомо. Після біографічних заміток М. Петрова[7]), який розпоряджав лише тими відомостями про В. Гоголя, які подав Куліш у студіях про М. Гоголя[8]), наукова література про нашого письменника дуже збагатилася в звязку зі студіюванням цього останнього, що можна було би мати краще опрацьовані відомости і про його батька; але, на жаль, ці джерела[9]) й до сього часу лежать майже нерозробленими і чекають свого дослідника.

Із життя В. Гоголя ми торкнемся лише тих моментів, які допоможуть краще висвітлити наше питання. І Шенрок, і П. Щоголів яскраво зазначують, що В. Гоголь після своєї відставки

---

[1]) Цит. праця. [2]) Історія укр. літ., Київ, 1924 і 1926.

[3]) „До початків нової укр. літер.“, Черв. Шлях, 1925, кн. I—II.

[4]) Цит. праця. [5]) Цит. праця. [6]) Цит. праця, ст. 78.

[7]) „Очерки истор. укр. литер. XIX стол.“, ст. 77—78.

[8]) 1) „Записки о жизни Н. В. Гоголя“, 1856 р. т. I. 2) „Н. В. Гоголь“ — „Гимназія высших наук и Лицей кн. Безбородко“, вид. друге. Спб. 1881 р., ст. 360—379.

[9]) 1) Шенрок: а) „Матеріалы для біографіи Гоголя“, т. I, М. 1892 р. (розділ „Предки и родители Н. В. Гоголя“, а також додаток: „Свѣдѣнія о жизни В. А. Гоголя“, ст. 376—378). б) „Родители Н. В. Гоголя“ — Историческій Вѣстник, р. 1889, I - II. в) Покровскій — Гоголь (хрестоматія — передрук із першої праці Шенрока вказаний розділ). г) „Письма Гоголя“ у вид. Шенрока, т. I, листи: XVI, XX, XXIV, XXV, XXVI. 2) П. Щоголев: „Историческіе этюды“, Спб. 1913 р., студія: Дѣтство Гоголя, розділи: I. Первыя вліянія — среда и семья, ст. 33—54; II. Отец Гоголя, ст. 55—70; III. Из школьных лѣт Гоголя, ст. 71—128.

р. 1805 із „мнімой“ служби у „малороссійском почтамтѣ“ з чином колежського асесора увесь час знаходився після повернення Д. Трощинського з Петербурга до Кибенець р. 1806 і після свого одружіння р. 1808 з племінницею цього магната при ньому у найріжноманітніших ролях: як довірений, управляв усіма його добрами, як секретар, коли Д. Трощинський був повітовим маршалком, як скарбник, що переховував гроші підчас організації Трощинським загального земського ополчення р. 1812 і нарешті виконував навіть обовязки повітового маршалка. Виконуючи всі ці функції, В. Гоголь не лише часто бував у свого багатого родича, але й подовгу у нього в Кибенцях і жив; тим більше, що не розпоряджаючи достаточними засобами до життя, В. Гоголь часто звертався до Д. Трощинського чи то за грошевою підмогою, чи то за протекцією. Далі, як це особливо підкреслює П. Щоголів, становище Трощинського, яко бувшого міністра „удѣлов“ ще до своєї першої відставки р. 1806, було таке в провінції високе й незалежне, що всі з його окруження ставили себе в залежність від нього і навіть тремтіли перед ним, і утворилась була традиція винаходити найріжноманітніші засоби, щоби цього бувшого високого царського достойника яким би то не було чином розважити, щоби він після блискучого петербурзького світу на просторах глухої провінції не нудився; і робилося все для цієї мети: гості ніколи з його дому не виводились, а з ними в парі ріжні культурні розваги, улаштування яких лежало передовсім на обовязку його рідні, в першу чергу В. Гоголя. Всі біографи цього останнього стверджують хист у нього до літературних вправ та вміння цікавими комічними оповіданнями смішити і розважати присутніх. Всі також з особливим натиском підкреслюють театральну діяльність В. Гоголя, яко розпорядчика спектаклів домового театру Д. Трощинського, яко актора і яко драматурга. Нас у цій хвилі найбільше цікавить його загально-театральна діяльність яко головного організатора театру Трощинського. Безперечний факт є той, що така організація спектаклів В. Гоголем могла провадитися в домі Трощинського лише тоді, коли цей останній у Кибенцях перебував; а це були ті моменти, коли він у роках 1806—1814 і 1822—1825 знаходився у відставці в перший період від завідування міністерством „удѣлов“, а в другий період від завідування міністерством юстиції.[1])

[1]) Про Д. Трощинського: а) Біографическій очерк и письма „Русск.

Отже в ці періоди перебування Трощинського, відставленого від міністерської праці, у Кибенцях і могли улаштовуватися вистави. Особлива діяльність В. Гоголя, на нашу думку, як найвільнішого від ріжних службових обовязків, припадає на роки 1809—1813. В 1808 р. В. Гоголь, 28-літний парубок, щойно оженився з племінницею Д. Трощинського, М. Ів. Косяровською; яко родич такого блискучого і впливового магната, В. Гоголь безперечно робив усе, щоби знайти в нього до себе прихильність; ця діяльність його найбільше виявлялася в тій ділянці, яка для нього була найвідповіднішою до його здібностей і вдачі. А ці здібности найяскравіше виявилися в театральній діяльності. Куліш в одній із своїх статтей називає Кибенці „Аѳинами времен Гоголева отца“. Отже це свідоцтво яскраво вказує на ту величезну ролю, що припадала В. Гоголеві в організації культурних розваг у Трощинського, які приваблювали до дому останнього численне товариство: „Я никуда не выѣзжала, находя все счастье дома, писала про це дружина Василя Опанасовича. Потом мы проживали у Димитрія Прокофьевича Трощинскаго, который, поселясь в Малороссіи, рѣдко нас отпускал домой. Там я видѣла все, чего не искала в свѣтѣ: и балы, и театры, и отличное общество; бывали даже пріѣзжіе из обѣих столиц.“[1]) Але, по словам Шенрока, в особі В. Гоголя Д. Трощинський особливо цінив здібности драматичні. Правда, як це встановив К. Копержинський,[2]) пєси, які в Кибенцях виставлялися, були переважно з російського репертуару; але серед моря російських пєс та ріжних перекладних на російську мову з французького і німецького репертуару В. Гоголь відважився поставити і дві свої власні комедії на українській мові, а саме комедії „Собака-вівця“ і „Простак“. Коли він їх міг написати? На наш погляд лише в перший період перебування Д. Трощинського в Кибенцях, між рр. 1809—1813; доказом цього нехай послужать такі мої міркування: 1. В. Гоголь молодий, повний енергії, лише недавній родич такого блискучого достойника, яким у його очах був Д. Трощинський, цікавий і веселий співбесідник і навіть поет, усе робив, щоби своєму знаменитому

Старина“, 1882, № 6; б) „Бумаги и письма“ — Чтенія Моск. Общ. Истор. и Древн. Рос., рр. 1858, 1861 і 1864; в) Кіевск. Стар., 1886, № 12.

[1]) Шенрок, Матеріяли для біогр. Гоголя, т. I, або Покровскій — „Гоголь“, ст. 10.

[2]) „З історіи театру на Чернигівщині“ — „Чернигів і північне лівобережжя“, Д. В. У., Київ, 1928.

дядькові прислужитися і подобатись; 2. Це змагання збільшувалося ще тим, що він через не досить добру свою власну господарку на своїм хуторі в Яновщині залежав від свого дядька і матеріяльно; 3. На цю добу у В. Гоголя припадає найменше родинних клопотів і неприємностей; 4. Найбільше почували себе здоровими і В. Гоголь, і Д. Трощинський; 5. Через це все найбільше міг тоді Гоголь розвинути свою театрально-драматичну діяльмість; про це останнє свідчить лист племінника Д. Трощинського, Андрія Трощинського до В. Гоголя з 12 квітня 1813 р., який наче підводить підсумок усій його попередній театральній діяльності: „Весьма также вас похваляю, писав Андрій Трощинський, за доставленное вами благодѣтелю нашему семейное удовольствіе в принятіи на себя обязанностей по театральным представленіям, кои в согласном семейном быту, наипаче для стариков, в большом свѣтѣ живших, доставляют забавное время препровожденія.“[1]) Оці слова признання за В. Гоголем його театральної діяльности ще до 1813 року є найбільшим аргументом нашого твердження.

Проти тези, що В. Гоголь міг написати свої комедії між роками 1822—1825, як це твердить М. Петров, на наш погляд, говорять такі міркування:

1. Хороба В. Гоголя почалася ще за довго до його смерти, що сталась у квітні р. 1825; про це свідчать слова його дружини, Марії Іванівни: „Муж мой болѣл в продолженіи четырех лѣт; и когда пошла кров горлом, он поѣхал в Кибинцы, чтобы посовѣтоваться с доктором... Я не знала, что жизнь его была в опасности, и далека была от мысли потерять его. В дорогѣ приступы болѣзни Василія Афанасьевича обозначились яснѣе, и заставили подумать о лѣченіи серіознѣе. Стѣсненія в груди тревожили больного днем и ночью и лишали его сна“.[2])

2. Хороба Д. Трощинського і навіть припадки, серед яких один був такий сильний, що Д. Прок. був випав навіть із ліжка. Про це є згадки в листах Вас. Яковл. Ломиковського до Ів. Роман. Мартоса за роки 1822—1824.[3]) З цих листів ми довідуємось, що Д. Трощинський нездужав на задуху, кашель і т. д.

3. З того ж листування ми довідуємось і про те, що за цей період у Трощинського бувало менше гостей і розваг: всі ро-

[1]) П. Щоголів, цит. праця, ст. 38.

[2]) Шенрок, цит. праця, т. І, або Покровській, цит. праця, ст. 13.

[3]) Кіевская Старина, р. 1897, т. 58: „Частная переписка Ив. Ром. Мартоса. Письма Вас. Як. Ломиковскаго (1822—1830)“, ст. 54.

дичі часто на довший час розїзджались, а сусіди мало старого відвідували. Особливо яскравим доказом цієї думки може бути таке місце з листа Ломиковського з 8 грудня 1823 р.: „Сугубая печаль сія остановила поѣздку генерала в Кагарлык (куди Д. Трощинський збірався на лікування — Л. Б.), меня же оторвала от всѣх занятій, ибо в печальные Кибенцы нынѣ почти никто не ѣздит; и все это искушеніе пало на меня. И таким образом отвлечен нынѣ от среды спокойнаго занятія, вмѣсто коего, с отвращеніем сердца должен бороться с искушеніями и празднословить перед немощным, унылым и всѣми забытым министром.“[1])

4. Але найповажнішою причиною невеликої, або й зовсім малої театральної діяльности В. Гоголя за цей час було непорозуміння між його родиною й родиною Трощинських, а з окрема самим Дмитром Прокоповичем, яке спричинилося навіть до відїзду родини В. Гоголя із Кибенець і перерви між ними зносин. 4. квітня р. 1822 Ломиковський про це так пише: „Здѣсь к статѣ уже будет сказать, что Д. Пр. никогда не вспомнит об нем, и если кто станет заговаривать в пользу его, то он и не отвѣчает; причина главная та, что оны не живут совсѣм в Кибенцах с Маріею Ивановной, под предлогом разоренія хозяйства своего: сіе случилось вскорѣ послѣ пріѣзда родителей Ольги Дмитріевны (дружини Андр. Андр. Трощинського — єдиного спадкоємця Д. Трощинського — Л. Б.), которые и по нынѣ в Кибенцах“...[2]) Ці непорозуміння видко дуже і надовго зіпсували відносини між В. Гоголем і Д. Трощинським, бо вони відчуваються навіть і в році 1824. Так 8 серпня цього року Ольга Дм. Трощинська пише до Гоголів[3]): „Скажу вам, милым друзьям, что старичек наш сѣдой не на шутку сердится и не хочет слышать никаких резонов, отчего вы сюда не ѣдете, говоря, что он готов хоть і раззнакомиться с вами, когда вы его чуждаетесь. И так прошу вас, любезнѣйшіе друзья, пріѣзжайте завтра к нам, не сердите его понапрасну“... А в листі з 21 листопаду 1824 р. О. Трощинська повідомляє, що в їх театрі ставили оперу „Мельник“ і комедію „Притворная невѣрность“.[4]) Як видно, аж тепер відбулося примирення, після чого ставилися пєси, але лише російські. До того часу про театральні вистави у Кибенцях нема жадних відомостей. Ломиковський, наприклад, пишучи

---

[1]) Тамже, ст. 65. [2]) Тамже, ст. 55.

[3]) П. Щоголів, цит. праця, ст. 38.

[4]) П. Щоголів, цит. праця, ст. 45–46.

про ріжні подробиці з життя в Кибенцях, про театр за роки 1822—24 не згадує ані одним словом. А з листів Мик. Гоголя до своїх родичів із Ніжина ще з перед Різдва р. 1824 довідуємось, що в цю пору В. Гоголь так тяжко був хорий, що син мусів різдвяні свята перебувати в Ніжині і додому не їздив.[1])

Таким чином, коли й улаштовувалися театральні вистави за рр. 1822—24 у Кибенцях, то вони не мали такого більшменш систематичного характеру, як у першу добу від 1809 р. до 1814 р., а були випадковими, в залежности від особистих відносин, стану здоровля В. Гоголя і стану здоровля Д. Трощинського. Але то були, треба думати, вистави лише з готового, переважно, а може й виключно російського репертуару. Отже все це говорить за те, що в цю пору В. Гоголь не міг писати своїх пєс, а скорше всього вони були написані в першу добу перебування Д. Трощинського в Кибенцях, а саме між роками 1809—1813.

III.

Коли ми визнали, що найправдоподібніше пєса В. Гоголя була написана між роками 1809—1813, себ то ще задовго до повстання пєс Ів. Котляревського „Наталка-Полтавка“ і „Москаль-Чарівник“, то перейдемо тепер до розвязання другого поставленого нами питання про те, чи є безперечним між ними факт наслідування. В науковій літературі про це панує дві думки. Одна з них та, яку започаткували О. Огоновський і М. Дашкевич, що В. Гоголь свою пєсу написав під впливом пєс Ів. Котляревського. Цю думку підтримують майже всі теперішні літературно-наукові дослідники, кінчаючи К. Копержинським.[2]) Друга, започаткована М. Петровим, нерішуче підтримується С. Єфремовим та М. Зеровим, про що ми вже згадували. Попробуємо розібратися і в цім питанні.

Москаль-Чарівник.[3]) Ява I.	Простак. Ява VI.
Финтик. Ей-ей, до того, чтобы насытиться твоим лицезрѣніем, насладиться гласом уст твоих.	Дяк. Ей-ей, премудро! Дак тепер без всякого предкновенія можна мнѣ насладиться вселюбезнѣйшею бесѣдою з вами?

[1]) Письма Гоголя, листи: XXIV, XXV, XXVI.

[2]) Вище зазначена студія, цит. праця, ст. 413.

[3]) Виписки беремо із видання під ред. Руліна: „Рання українська драма“, з певними корективами правопису.

Ява II.

Москаль. ...Я твой постоялец; давай угол, а на ужин курицу, да нѣт ли лавреников?

Ява VIII.

Москаль. Эх, кабы подала хозяйка лавреничков, этих, знаешь, треугольничков.

Михайло. Лавреничків! Який то у вас, москалів, язик луб'яний! Скільки між нами вештаєтесь, а й досі не вимовиш: вареників.

Москаль. Ну, вареников... Да что ты, чупрун, об москалях так плохо думаєш? Да я, как захочу, то похохлацки говорить буду не хуже тебя.

Михайло (спокійно). Диво. Може і заспіваєш по нашому.

Москаль. А почему-ж и нѣт? Слушай в оба... (співає).

Ой, был да нема, да поѣ-
[хал на мельницу

Ява VII.

Соцький. ...Кумо, оце вам постоялець.

Москаль. ...Нам много не надо: курица к обѣду, а другая к ужину; а если и лавреникaми накормишь, то сердиться не стану.

Москаль (взявши чарку в руки). Да здравствует Веверко и Прицька!

Соцький (сміється). Утяв Панька по штанях!... Як, як москалю?

Москаль. Как? Да здравствует Веверко и Прицька!

Соцький (сміється, а потім нову наливає чарку). Гарно ти, москалю, навчився говорити по-нашому. (Випиває, встає і виходить на середину). Гарно, москалю, гарно! **Де ти так навчився?**

Москаль. Да все же у твоего свата, не только говорить, но и пѣть научился ваших хохлацких пѣсен.

Соцький. Чи бачиш! (протираючи вуса). А ну, будь ласкав, москалю, заспівай, якої там сват мій навчив тебе.

Москаль. Изволь (співає).

Ах в полѣ могила
С вѣтром разговаривала:...

Бѣдна моя головушка! адна
[дома осталась! (bis)

. . . .

(Михайло з Тетяною довго регочуться...) ·

. . . .

Михайло і Тетяна (разом). Гарно, гарно, нічого сказати.

Михайло. Утяв до гапликів! (Сміється).

Михайло. **Де ти так навчився?** Це диковина! Не можна й роспізнати, — таки немістенно по-нашому! (Сміється).

Михайло. ...Жінко, заспівай лишень ти по свойому ту пісню, що москаль співав. (До москаля). **Сядь та послухай**, як вона співа.

Тетяна. ... (Співа):

Ой, був, та нема, та поїхав
[до млина,
Бідна моя голівонька, що
я дома не була. (bis)

Михайло. **А що, яково?**

Москаль. Ну што и говорить!...

Михайло. Хоч би ти, Тетяно, заспівала. Може-б на животі полегчало.

Соцький (сміється до умору). Гарно, москалю, гарно! Ну, вже втяв до гапликів!

Соцький. Да як же не сміятись? Ти не знать по якому співаєш.

Соцький. **Слухай**, я тобі заспіваю (Співа).

У полі могила
З вітром говорила:...

Соцький. **А що, москалю...**

Москаль. А знаєш ли ты другую?

Соцький. Яку?

Москаль. Ах был да нѣтути да поѣхал на мельницу.

Соцький. Ха, ха, ха! Бодай тебе, москалю!...

. . . .

Та може не так?

Параска. **Може:**

Ой був, та нема
Та поїхав до млина?

Москаль. Да, да!

Ой был да нима
Да поихав до млина...

Соцький. А ти знаєш, кумо, цієї?

Параска. Знаю.

Соцький. Заспівай же нам, серце. (Параска спі-

Москаль. В самом дѣлѣ, спой, Татоша, что ни есть.

Тетяна. Хіба московську, що мене одна дячиха вивчила.

Москаль. А как эта пѣсня начинается?

Тетяна. Больно сердцу.

Москаль. О! Эту пѣсню я знаю — начинай, хозяйка, и я стану подпѣвать.

Больно серцу мила друга [не имѣть,
Скучно, грустно одиноч- [кою сидѣть.

Михайло. А що? Гарна пісня?

Москаль. Правда твоя: да и жена твоя славно поет.

Ява II.

Москаль. ...Однак, хозяйка, нѣт-ли у тебя чево поужинать или хоть так перехватить! (Позіхає, ніби спати хоче).

Тетяна. Далебі нема. Я одна собі живу, то до страв мені байдуже: для одної душі не багато треба.

Коли Тетяна одмовила у всім,

Москаль. Ну (позіхає), так гдѣ-ж мнѣ спать ложиться? Я устал...

Тетяна показує на запічок.

Москаль. Ладно! (позіхаючи здіймає з себе амуніцію). Прощайте добрые люди! Бог с вами! (На бік). Я вас подстерегу!

ва. Соцький підтягує. Москаль танцює...)

Москаль. Ай да хозяюшка! спасибо тебе.

Ява VII.

Москаль. Однако-ж я этак цѣлый день пробаю; хозяюшка! Да-ка чевонибудь закусить; ноги та крѣпко болят от похода, нада атдохнуть.

Соцький. Кумо. пошукай лиш там у печі... ...Уже-ж таки треба москаля чимсь нагодувати.

Параска. Далебі, кумочку, і в печі не топила.

Москаль. Ну, нечево дѣлать, солдатское брюхо привыкло постничать. (Лягає).

Ява VII.

Москаль. Хозяин, ты полюбился мнѣ. Хочеш ли, я тебя и себя водкой поподчиваю?

Трохи нижче:

Москаль. Хочеш, хозяйка, я тебя выручу и накормлю твоего мужа, тебя и себя?

Москаль. Каким способом! Вить я чародѣй! Захочу — прикажу, вот и кушанья будет на столѣ.

Москаль. Дай волю, хозяйка, — в миг будет кушанье! (Виймає шомпол, махає ним на всі боки, потім становить Михайла й Тетяну вкупі). Стойте смирно, не шевелитесь, зажмурьте оба глаза и выговорите громко слова, какія скажу: „Бердень, Бердень, Ладога моя!“

Москаль. (Наливає горілку, потім говорить) Здравствуй, хозяин с хозяйкой! (Випивши, наливає і подає хозяїнові).

Михайло. Жінко! Мені щось моторошно. Чи пити чи не пити? . . . .

Михайло хоче пити. Жінка стримує його.

Тетяна. Перехрести перше!

Михайло (до Москаля). А можна перехреститись?

Москаль. Не только можно, да и должно.

Михайло (хрестить і випи-

Ява IX.

Москаль (про себе). Постой же, плутовка, я тебя накажу. (До Романа). Ну, так я тебя, хозяин, накормлю; хочешли?

Москаль. ...У нас будет что пить и ѣсть без денег; только чтобы вы обое меня слушали и все то дѣлали, что я скажу.

Москаль. Послушай же: я буду ворожить, так вам надобно стать вот здѣсь и зажмурить глаза. Становитесь. (Становить Романа і Параску посеред кону).

Москаль. Не бойсь. Ну зажмурь глаза.

Москаль (креслить навкруги їх палицею). Бер... бар... дар...

Москаль. Ну, хозяин, милости просим покушать. (Починає їсти).

Роман. Чи воно не грішно буде?

. . . .

Роман (приступаючи з острахом до столу). Москалю, живий! Чи мені можна перехреститися?

Москаль. Пожалуй, крестись себѣ, сколько хочеш.

Роман (хреститься і шепче

пиває разом, потім виявляє здивування та задоволення). А!...

Москаль. Погоди, хозяйку прежде поподчую (Наливає).

Тетяна. Я горілки не пю, а чарівної і потім.

молитву). А страву можна перехрестить?

Роман. Парасю! а ти-ж чому не їси?

Параска. Нехай Бог милує, щоб я їла у пеклі варене.

Вище наведені паралельні зіставлення тотожніх місць із обох пєс Котляревського і В. Гоголя яскраво свідчать про те, що в них обох спільні не тільки основа будови сюжету і самий сюжет, але є спорідненість у цілому ряді мотивів, в змалюванню образів і нарешті в цілому ряді однакових текстуальних виразів.

Образ москаля в обох пєсах майже тотожній не лише в загальнім зарисі вдачі поступовання, але навіть у висловленню думок та в самім вислові.

Образ Михайла й Тетяни з одного боку, Романа й Параски з другого — мужчин у їх забобоннім відношенню до чудесної страви, а жінок у їх лукавстві та хитрості, — все це тотожнє аж до текстуальних подробиць.

На таку навіть текстуальну спорідненість свого часу звертав М. Дашкевич[1]), але на його порівняння[2]) напр. М. Зеров не звернув належної уваги. Тим часом Дашкевич з цього зіставлення зробив був навіть відповідні висновки, зазначивши, що „одно из этих произведеній явилось несомнѣнно под вліяніем другого“.[3]) Отже цей самий висновок безперечно зазначаємо й ми на основі вищенаведених прикладів, а саме: не може бути жадного сумніву в тім, що одна з цих пєс або В. Гоголя, або Ів. Котляревського повстала під впливом другої. Лише яка з них? Із попереднього розділу на основі наведених нами фактичних даних ми прийшли до висновку, що правдоподібніше скорше була написана комедія В. Гоголя „Простак або хитрощі жінки, перехитрені москалем“. Із цього твердження виходить, що водевіль Ів. Котляревського „Москаль-Чарівник“ був написаний під впливом комедії „Простак“ Вас. Гоголя. Попробуємо це твердження довести докладніше, оскільки біографічні дані з життя В. Гоголя і відносин його до дому Д. Трощинського

---

[1]) Вопрос о литературн. источн. оперы И. П. Котляревскаго „Москаль-Чарівник“, Кіевск. Стар. 1893 р., кн. XII, ст. 467.

[2]) Тамже і на тій же 467 ст. в 2-й примітці приклади кількох яскравих паралельних місць.

[3]) Тамже, ст. 467—468.

могли б у шановних читачів викликати якісь сумніви що до часу повстання його комедії.

IV.

1. Пєса Ів. Котляревського в порівнанню з комедією В. Гоголя що до будови сюжетової схеми є лише частκою останньої. Все мотивування зародку акції першої яви в пєсі „Москаль-Чарівник“ зясовується лише в дальшім розвиненню дії. У В. Гоголя та частина дії, якої нема в Котляревського, викладає всю акцію від початку аж до самого кінця докладно і послідовно, хоч і в анекдотичнім трактуванню. Драматичного прийому „in medias res“ В. Гоголь зовсім не знає, — тим часом як у Ів. Котляревського цей прийом є дуже характеристичний для його обох пєс і свідчить про дальший крок драматичної творчости у порівнанню з примітивнішим, чисто оповідним прийомом В. Гоголя.

2. М. Дашкевич[1]) визначає таку основну ідею, що її проводив Котляревський у пєсі „Москаль-Чарівник“: всупереч народнім творам на цю тему та літературним перерібкам на всіх просторах Европи і Малої Азії та Індії, у Котляревського виводиться не зрада жінки свого чоловіка, а навпаки — підносяться міцні моральні основи селянського подружжя у протиставлення до неморального поступовання тих, що претендують на інтеліґентність, як Финтик. У комедії В. Гоголя цієї ідеї нема, бо він цілком пішов за традицією в цім мандрівнім сюжеті. Котляревський, що якраз характеристичне для його творчости взагалі, традиційний сюжет перелицьовував на свій лад. Так він поступив і в даному випадку: поклав у основу розроблення своєї пєси пєсу В. Гоголя; брав з неї всі ситуації з Параскою і дяком, з Параскою і Романом, з Параскою, Романом, москалем і дяком в останній яві, але цим усім ситуаціям надавав цілком іншого значіння, а саме: а) із зрадливої Параски робить жінку високо моральну, що любить свого чоловіка і не зраджує; б) із Параски, яка любить дяка і, коли цей останній намагається два рази втекти: перед приходом москаля із соцьким і перед приходом Романа, старається його затримати, обіцяючи перший раз випровадити соцького, гадаючи, що він не має часу довго засиджуватись у неї, а другий раз — обіцяючи спекатися Романа, — творить Тетяну, що ніби то не любить Финтика, але рівночасно

[1]) Вище зазнач. праця, цит. праця, ст. 478—479.

приймає його в себе підчас відсутности чоловіка, за його гроші (тоді як Параска за свої — і це природніше) справляє в себе вечерю (печену курку, ковбасу і запіканку), не признається москалеві і відмовляється його вгостити, хоч підкреслює, що ніби то Финтиком не зацікавлена; а найбільша суперечність — ховає Финтика і вечерю перед чоловіком, якого любить, за яким ніби то скучає, бо не бачила аж девять тижнів, і рівночасно не дає йому вечеряти, хоч зі слів її чоловіка видко, що в неї в хаті „всього доволі, хіба птичого молока нема" (ява VI), а тут тим часом нема звичайнісінької вечері. Отже така суперечність в її поступованню і заявах перед Финтиком і москалем зраджує авторову невишліфованість цього образу. Котляревський дійсно хотів у традиційний образ В. Гоголя вкласти нове значіння, але не зміг у цім новім його значінню обробити його у всіх подробицях, і між ділом і словом Тетяни вийшла повна незгода.

Те саме сталося з Михайлом Чупруном: розумний, добрий, поважний і заможний господар-чумак у багатьох місцях нагадує простакуватого Романа, коли вірить жінці, лякається чарів москаля, втомлений із тяжкої дороги терпить покірливо голод, як терпів дурнуватий Роман, перейшовшися лише до ліса й назад. І в цім образі аналогічна необробленість. Те саме і в постаті Финтика: то він нікчемний „полиціи писец", ловелас, що зневажає свою матір, і т. д., то ні з того, ні з цього в нього „добродѣтель торжествует, а порок наказан": совість заговорила, і він прилюдно кається у своїх провинах.

Взагалі на всіх дієвих особах Котляревського тяжить ота „пошлость", неморальність і недбальство, що їх ми особливо помічаємо в комедії В. Гоголя, а з другого боку отой рутинний прийом російських комедій резонерства та балаканини на високі теми моралі, політики, національних проблем і взаємовідносин між москалями та українцями, оцінки ролі військової й цивільної служби. Це все так неприродньо чути в устах Финтика, зрадливої Тетяни і пяного москаля. А все це випливає з того, що Котляревський намагався первісній, природньо розробленій комедії В. Гоголя надати вищого, тоді дуже популярного в російській комедії тону просвіченого з одного боку праводумства і доброзвичайности, а з другого боку — зовнішнього напівосвіченого глянцу, моральної бідности і погорди до простого народу; але не зміг ці два цілком ріжні прийоми розробити і погодити так, щоби вони злилися в щось суцільне; цілий ряд суперечностей у технічнім розробленню і психічнім

поступованню дієвих осіб зраджує цю його невправність в опрацюванню. Таким чином і тут, коли виходити від мандрівного сюжету на тему про зрадливу жінку, пєса В. Гоголя з боку опрацювання образів і надання їм їх внутрішнього значіння і характеру стоїть до цього сюжету дуже близько, тим часом як пєса Котляревського є дальшим етапом у розвитку дієвих осіб і в змаганню надати їм — і в поступованню і в світогляді — сучасного драматургові колориту та нарешті пристосувати до того круга слухачів, який оточував Малоросійского Генерал-Губернатора кн. М. Рєпніна: із простих, недотепних і навіть нерозумних селян у комедії Гоголя письменник хотів зробити легкий і дотепний водевіль, який мав на меті слухачам доводити і певні ідеї автора, — точнісінько як у російських пєсах XVIII ст., коли „шутка, кстати сдѣланная, больше дѣлает иногда пользы, чѣм строгое наставленіе“.

3. Вже з заголовка комедії В. Гоголя видно, що автор за основну тенденцію мав вивести постать зрадливої жінки і постать її дурного чоловіка; в залежности від цього вся увага автора була скермована на змалювання цього нещасливого подружжя — хитрої жінки і простакуватого „багливого гевала“, хоч і „українського козака“; так було закроєно на початку комедії, так послідовно було проведено у змалюванню цих постатей аж до кінця її; постать москаля, яка в народнім оповіданню зустрічається дуже рідко і то не в головній ролі, і в пєсі В. Гоголя виступає лише як епізод, і головна увага автора на ній не спочиває. З цього боку комедія Гоголя є лише перша спроба на полі оброблення теми про зрадливу жінку, що обманювала і зраджувала свого простакуватого чоловіка, — і до цієї комедії лише як нерішучий епізод увіходить постать чарівника згідно з народніми новелями на цю тему, а в даному випадку ролю такого чарівника мав виконати з волі автора москаль, як і в першій його комедії „Собака — вівця“.

Цілком що інакше бачимо ми в пєсі Котляревського. В тім часі, як переробляв він комедію В. Гоголя, щойно закінчилася побідна війна „білого царя“ проти Наполеона, епілогом якої був „Священний союз“ трьох великих держав. Цей військовий похід був у памяти у всіх; популярність вояка серед зросійщеної інтеліґенції на Україні й по всій Росії була велика, а „салдатскій мундір“, „защита от непріятелей“ були зрозумілі навіть і Тетяні, в порівняннюж до „штатської“ „военная служба, как ни говори, есть служба славная“. Така тенденція

була властива і самому Котляревському, коли він, як оповідають його біографи, відмовлявся від вищого цивільного чину, щоби лише бути „капитаном в отставкѣ“. Отже, з одного боку треба було дати образ „ліхова-салдата“, дотепного, розумного і провідника певної московської моралі, яким у Котляревського москаль і змальовується як головний герой пєси. З другого боку треба було виставити і справжнього українського селянина з усіма додатними рисами його родинної і життєвої моралі в дусі тодішніх чисто національно-народницьких тенденцій вже нової романтичної доби, особливо в часі популярности на сцені і серед зросійщеної та російської інтеліґенції такої пародії на українське село, якою була пєса кн. Шаховського „Козак—Стихотворец“; далі треба було віддати пошану і тій „малороссійскій“ інтеліґенції, що пішла на ріжні високі посади до всіх урядів того ж „білого царя“, а зокрема „Малороссійскому Генерал-Губернатору“ кн. М. Рєпнінові; нарешті треба було підкреслити ідею необхідности взаємної згоди, поваги і рівноправности між двома народами — московським і українським, що відкине непорозуміння і зарозуміле та згірдливе відношення до „хахлов“. Оці ідеологічні тенденції висунулися перед Котляревським на перше місце, коли він узявся обробляти на вибагливу полтавську сцену вже готову пєсу В. Гоголя про зрадливу жінку і французьку оперетку чи в перекладі, чи в оригіналі типу „Le Soldat Magicien“ та притягаючи ще й инший матеріял, як „співаник“, народні пісні чумацькі і т. д.; але найближче притримуючися двох перших пєс і двох перших тем (про зрадливу жінку і про москаля-чарівника), автор знов таки не зміг їх перетворити в одну монолітну пєсу, підпорядкувавши, як і хотів він це зробити, наприклад, усі мотиви першої теми під сюжет про москаля-чарівника; так, дві паралельні теми, навіть з перевагою першої, всупереч тому, що хотів автор зробити, й залишилися неопрацьовані до кінця. Це свідчить про те, що Котляревський ближче тримався основного кістяка пєси В. Гоголя, ніж оперетки типу „Le Soldat Magicien“,— лише будова співів, соло, дуети, романси - діялоги — оце все є вже типове опереткове і невластиве пєсі В. Гоголя. Таким чином і в цім опрацюванню головного сюжету автор робив дальші кроки в напрямі його розроблення, притягаючи нові твори, але як нашарування на основну традиційну сюжетову схему, деталізуючи її форму в дусі тодішньої французько-російської оперетки-водевілю.

4. Що до компонування окремих мотивів в обох пєсах, то перша деталь у цьому компонуванню, яка навіть назверх впадає в очі, це опрацювання співочої дискусії в яві VII-й обох пєс, між москалем з одного боку й иншими лицедіями з другого. В комедії В. Гоголя ця сцена вставлена як свого роду „інтермедія“ в середину розмови Параски з дяком. Підчас цієї розмови приводить соцький москаля на помешкання як „постояльця“; перед цим дяк ховається під прилавок, Параска лишається сама і в цей момент, після частування горілкою, яка знайшлася на столі у Параски, між соцьким і москалем починається дискусія на тему української мови, а опісля, хто краще проспіває українську пісню. Далі до цієї дискусії приступає і Параска з українською піснею „Ой був та нема, та поїхав до млина“. Дискусія кінчається тим, що москаль визнає за соцьким і Параскою, що вони ліпше співають від нього. Потім москаль просить їсти, Параска не дає, він голодний лягає спати, а соцький виходить, після чого дяк з під прилавка вилазить на сцену, аж поки не приходить Роман; дяк знову ховається під прилавок, а до Романа приєднується москаль, обидва голодні просять їсти; Параска відмовляє і тоді москаль, буцім то чарами, розкриває, де переховується їжа, а потім і — самий дяк. У Котляревського першої сцени у другій яві при розмові Тетяни з Финтиком нема, вона обєднана з явою VI, коли на сцену зявляється Михайло Чупрун, чоловік Тетянин, і замість соцького вже він розпочинає з москалем дискусію на тему української мови і пісні. Ми вважаємо, що Котляревський цю сцену підчас опрацювання своєї пєси просто переніс на кінець свого водевілю, викинувши при тім постать соцького, як зайву, а його ролю переніс на Михайла. Що це так, маємо такі докази: 1) у В. Гоголя слово „лавреники“ зустрічається лише в 7-й яві, коли москаль із соцьким входить до помешкання Параски („а если и лавreниками накормиш“), а друге, у тій саме яві, трохи далі, коли він нагадує, що хоче їсти, і пропонує послуги „дѣлать лавреники“, як привід до насміху над москалем це слово не виступає; В. Гоголь уживає для цього перекручених імен сватів соцького, що в них москаль був на постої раніше, „Веверко и Прицка“ (се-б то Оверко і Пріська), з яких розпочинається відома там дискусія. Котляревському, видно, ці перекручені імена не подобалися і для цієї самої мети він бере перекручене слово „лавреники“, якого вперше вживає в яві II-й на тому самому місці, де й В. Гоголь. Перенісши ж

цю сцену на кінець, де виступає Михайло Чупрун і де москаль вже знав, що Тетяна для Финтика приготовила: „В мене є пряжена ковбаса, печена курка і пляшечка запіканої" (ява III), автор цілком не на місці знов уживає цього самого слова, коли москаль голодний попросив їсти вдруге: „Эх, кабы теперь подала хозяйка лавреничков, этих, знаешь, треугольничков". І тут Михайло й починає насміхатися з вимови цього слова москалем. Отже, викинувши недотепні „Веверко й Прицка" в пєсі Гоголя, Котляревський заступив його поперше, вже вживаним давніше словом, а подруге, там, де воно було зовсім зайвим, бо москаль знав, що не вареники Тетяна приховала, а иншу страву. 2) Перенісши першу сцену В. Гоголя із соцьким на кінець своєї пєси, Котляревський, обєднавши її з останньою сценою своєї пєси, не злив їх до купи органічно, а лише механічно їх зложив одну до другої; так напр.: а) у Гоголя соцький, побачивши на столі у Параски горілку, без нічого випиває її з москалем (ява VII); в яві IX-й Роман, подякувавши москалеві за бажання його нагодувати, дає Парасці гроші і посилає її купити чвертку горілки і добути „хоч у дяка паляниці". У Котляревського в яві VII-й Тетяна після довгих упрошувань, приносить „білий домашнього печива хліб", се-б то паляницю, а запіканку, яку москаль вичаровує, випивають усі; тут поперше, бачимо першу сцену В. Гоголя (ява VII), обєднану лише з просьбою Романа здобути горілки і паляницю з додатком москалевих чарів, після яких розпочинається випивка і відома нам „дискусія"; чари на цім місці у Котляревського безперечно його новеля, бо у В. Гоголя в цій сцені про чари не могло бути й мови. б) Що справді в цім місці у пєсі „Москаль-Чарівник" чари москаля є новеля Котляревського, доказом може бути такий приклад: перед першою сценою (дискусійною) москаль пропонує Михайлові вгостити його горілкою, здобутою чарами; на питання Михайла, де б він узяв горілки, москаль таємничо відповідає: „Я признаюсь вам: я — колдун". Тетяна: Що це таке колдун? Москаль: Ворожея, чародѣй, то-есть такой человѣк — что захочу, то сдѣлаю, и чево захочу, тут „вырастет". В цій самій яві (VII) після „дискусії", коли Михайло заявив, що він все-таки хоче їсти, — москаль знов пропонує виручити і нагодувати всіх; Михайло знов дивується, яким способом він може нагодувати, хоч із попередньої сцени мусів би знати, що москаль є чарівник; але москаль удруге пояснює: „Каким способом! Вить я чародѣй! Захочу-прикажу, вот и ку-

шанье будет на столѣ“. І ось це поновне здивування Михайла й пояснення москаля є цілком зайве, але воно якраз є початком другої сцени в пєсі В. Гоголя (ява IX), а в Котляревського — вставкою між цими обома сценами, повязаними лише механічно. Що лише від цього місця у Котляревського починається сцена В. Гоголя з яви IX, свідчать про це й аналогічні чари в обох пєсах (у В. Гоголя: „Бер... бар... дар...“, у Котляревського: „Бердень, Бердень, Ладога моя!“), однакові навіть фразеологічно мотиви голоду (у Романа: „Їсти хочеться так, що аж кишки корчить“, у Михайла: „А тут їсти хочеться, аж живіт корчить“) і т. д. І ці приклади розроблення згаданих сцен в обох пєсах показують, що їх створив В. Гоголь, а Котляревський вже по нім зліпив їх до купи, але не перетворив їх в одну органічну цілість.

5. Сама так зв. „дискусія“ у В. Гоголя (ява VII) розроблена далеко примітивніше, ніж у Котляревського: Москаль у першого автора ілюструє аж дві пісні, так само ілюструється дві пісні українські (одну соцький, а другу Параска), російського романсу зовсім нема; на наш погляд цей романс Котляревський вніс сюди під впливом В. Гоголя з VI яви пєси цього останнього: на цім місці дяк розучує цей романс із Параскою, властиво він учить її його співати; у Котляревського Тетяна співає романс, якого її научила „одна д я ч и х а“. У Котляревського на цім місці нема по двічі повторюваних співів москаля й Тетяни. Другий раз Тетяна співає з москалем вже російський романс, що так неприродньо, з нашого погляду, але мабуть це було потрібно з погляду тенденцій Котляревського[1]). Взагалі ця сцена у Котляревського дуже штучна і є вже наслідок дальшого етапу її опрацювання. Тим часом у В. Гоголя ця сцена ніби випливає з українських оповідань, коли зрадлива жінка просить ворожбита співати, і між ними у співі вивязується свого роду дискусійний діялог.

6. Примітивність і первісність розроблення пєси В. Гоголя випливає ще й з инших, чисто сценічних недоглядів: а) неприродньо соцькому надається така велика роля, яка спиняє розвинення головної дії: ява VII, де виступає соцький, є майже така сама велика і важлива, як і ява IX; б) москаль у пєсі виступає аж два рази однаково довго, але в перший раз у ролі

[1]) Видно хотів показати свого роду ідилю московсько-українських відносин: українська пісня лунає в устах москаля, а російський романс виспівує українська селянка!

якогось смішного простачка і лише вдруге йому надається роля поважніша; в) дяк аж двічі лізе під прилавок і подовгу сидить там, що зменшує комічність його ситуації; г) неприродньо для Параски, коли соцький із москалем перебивають її залицяння з дяком, приймати активну участь у випивці і співах та ще й у такій довгій дії в той час, коли її коханець, нею затриманий, сидів під прилавком і коли, треба так думати, вона кожної хвилі бажала непрошених гостей позбутися; д) неприродня деталь, коли перед москалем співає старший чоловік та ще й соцький.

Така недоладність у В. Гоголя виступає через те, що перехід від новелістичної завязки і основи цілої пєси до веселого й бадьорого оповідання про „Москаля-Чарівника“ автор перебив побутовими кпинами на кацапсько-українські теми, які в народнім життю підчас перебування москалів на українських, та ще й давніх козацьких селах були такі природні. Оцей третій, чисто побутовий елемент не обєднався добре з першими двома і штучно розбив пєсу на дві кепсько повязані частини і цим самим усій акції пєси надав багато пасивности.

7. Не обробив В. Гоголь своєї пєси і в деталях, а саме: а) і соцький у VII яві дає Парасці гроші, щоби купила собі горілки, і Роман у IX-й дає жінці гроші на ту саму потребу; б) і соцький переспівує на український лад проспівану москалем пісню, і Параска робить те саме; в) недотепні перекручення, як „Веверко и Прицка“; г) наївні чарування через недотепні „бер... бар... дар...“ або навіть карикатурні й неефектовні патякання москаля, як: „Джун! Вер... дач... Дурпіер... де. Гапта... де. Гапта — де“, з яких Роман мусів складати цілком примітивні дотепи, як: Жук... пене... перь... бач... дурний я... Гапка де... Гапка де... і т. д., показують, що автор складав їх сам, без жадного зразка[1]), або, як зраджує слово „дурпіер“, притягав для своєї мети і слова французькі. Не те ми бачимо у Котляревського, який з цього боку пересади не допускав; д) також наївним було вводити до пєси навіть не комічну ролю поросяти і забитого зайця, як доказ, що його зловило порося.

Такі аксесуари міг допустити лише такий наївний і безпосередній драматург, яким був В. Гоголь, що готового обробленого у драматичний твір зразка не мав, а писав і розробляв самостійно, розпоряджаючи взагалі начитаністю у драматичній літературі того часу та народньо-етнографічними матеріялами

[1]) Дотеп чисто інтермедійного характеру.

на тему про зрадливу жінку й піснями. З цього боку є дуже цікавим той факт, що автор мало притягав російських романсів для своєї комедії, тим часом Котляревський їх уводив цілими пачками.

Це все говорить за те, що В. Гоголь був ближчим до народньої основи, коли творив свою пєсу, і не знав пєси Котляревського, бо з цього боку у пєсі Гоголя не зраджує ані одна деталь, яку можна вважати специфічною для Котляревського, як у сценічній розробці, так і в ідеологічнім трактуванню, і яка випливає в цього останнього з докладної знайомости з західноевропейськім і російськім репертуаром тодішнього театру та з опанування й формою оперети-водевілю тих часів.

8. Навіть всі ті, однакові в обох пєсах вирази, які у В. Гоголя скупчені лише у двох-трьох явах (VI, VII і IX), Котляревський умілою рукою і скрізь на місці порозкидав у явах: II, IV, V, VI, VII, VIII, XI. Це теж показує пізнішу вправність автора, що вже користувався готовим зразком, і вміння окремі мотиви використовувати самостійно, відповідно до своїх власних завдань. П. Рулін вважає, що В. Гоголь, коли привозив свого сина в рр. 1819—20 до полтавської гімназії, міг бувати в театрі Котляревського і бачити на сцені пєси цього останнього, а потім тему про „Москаля-Чарівника“ опрацювати з памяти в свою комедію „Простак“[1]). Коли б це було так, тоді можна було б сміливо сказати, що В. Гоголь володів геніяльною памятю, щоби запамятати усі мотиви, усі ситуації і навіть усі стилістичні вирази, репліки і т. д., порозкидувані в пєсах „Москаль-Чарівник“ і „Наталка-Полтавка“, й обєднати їх у кількох лише явах без суперечливих повязань їх між собою. На жаль, В. Гоголь не був геніяльною людиною у цім розумінню, як це свідчать біографи М. Гоголя, особливо П. Щоголів[2]), котрий відмовляє В. Гоголеві будь якого хисту, крім уміння цікаво оповідати „малоросійські“ анекдоти, й називає його найбуденнішою з буденних людиною. Але єдиний безперечний хист В. Гоголя був той, що він в основу своїх комедій клав усе оригінальні, ним лише підібрані, теми і сюжети.

На наш погляд вищенаведені спільні у обох письменників стилістичні вирази походять не з памяти, а з докладної знайомости з рукописом пєси, і не В. Гоголь у цім ішов за Котляревським, а навпаки, Котляревський, перелаштовуючи й пере-

[1]) Рання українська драма. Передмова, ст. LXIV.

[2]) Вище згадана праця.

ставляючи окремі сцени з вищезазначених трьох яв у инші яви, мусів дещо залишити на старім місці і тільки внаслідок отсього перекроювання пєси Гоголя могла повстати така розпорошеність (на перший вигляд) сконцентрованих у мінімальній кількости сцен і яв стилістичних виразів і реплік його комедії.

9. Не забув Котляревський навіть на таку стилістичну манєру В. Гоголя, як слова соцького до Параски: „Кумо, пошукай лиш там у печі: чи нема борщу, або каші, або кваші, або лемішки, або путрі, або затірки, або соломахи, або пампушок, або шуликів, або товчеників...“ — оце єдине таке характеристичне що до стилістичної конструкції місце в цілій пєсі „Простак“ використати у тій самій сцені також в однім лише місці на протязі цілої своєї пєси: коли москаль просить Михайла заспівати московську пісню, а Михайло на це у стилі соцького, але далеко вправніше і жвавіше в порівнанню з монотонною конструкцією свого взірця, дає таку відповідь: „Вашу? А яку? Може соколика, або кукушечку? Може лапушку, або кумушку? Може рукавичку, або подпоясочку?...“ І цей приклад говорить про первісність контрукції В. Гоголя і про пізнішу (більше оброблену) Котляревського.

Отже, реасумуючи це все, ми приходимо до пересвідчення, що не В. Гоголь з памяти наслідував пєсу Котляревського, а саме навпаки, — Котляревський скомпонував свого „Москаля-Чарівника“ під цілковитим впливом „Простака“. Цей факт стає для нас ще очевиднішим, коли взяти на увагу характер творчости Котляревського загалом: цей письменник ніколи не вишукував і не витворював оригінальних сюжетів і їх не розробляв самостійно, а навпаки, брав чужі літературні зразки і їх перекомпононував на свій лад. Так він поступив із Енеїдою Осипова і Котельницького[1]); так само зробив і з пєсою кн.

[1]) Принаймні М. Дашкевич відмовився від погляду, що Осипов наслідував Котляревського (Старѣйшій список „Малорос. Энеиды Котляревск.“ — Чтенія в Истор. О-вѣ Нест. Лѣт., кн. 15, ст. 26); а М. Марковському, на наш погляд, та це ствердили й І. Айзеншток у передмові до „Енеїди“ Котляр. і М. Зеров в рецензії на студію Марковського („Література“, Київ, р. 1928), через недостаточні з методологічного погляду прийоми критики тексту, не досить докладно означені порівнюючі студії та через несистематичність у викладі не пощастило доказати того твердження Дашкевича в студії „Малорусская и другія бурлескныя (шутливыя) Энеиды“, „Кіевск. Стар.“ 1898, IX., від якого цей дослідник пізніше сам відмовився. Велику працю пробив автор і з великим патріотичним захопленням, та, поки що, не дав великих конкретних наслідків у своїй студії „Найдавніш.

Шаховського „Козак-Стихотворец“, перетворивши її в „Наталку-Полтавку“; так само обійшовся він і з комедією В. Гоголя. Такий уже був талант Котляревського: брав чужі, навіть мандрівні сюжети, але в обробці певного письменника, і перетворював їх відповідно до своїх ідеологічних та літературних чи театральних завдань; тим часом як В. Гоголь був письменник оригінальний — брав теми і сюжети мало розроблені на драматично-театральнім полі і опрацьовував їх цілком самостійно на основі сирових і неопрацьованих матеріялів.

V.

Тепер може повстати питання про те, яким чином Котляревський міг познайомитися з пєсою В. Гоголя? В науково-критичній літературі до цього часу через те, що дослідники в більшости були переконані, що власне В. Гоголь запозичив сюжет і подробиці своєї комедії від пєси Котляревського, такого питання і не ставилось. Навпаки, П. Рулін доказував протилежний факт: „Якраз в осени 1819 р., писав дослідник, мусів Гоголь приїхати до Полтави, бо вступав тоді майбутній письменник до школи; тоді й міг Вас. Гоголь не тільки побачити „Москаля-Чарівника“, але й добре запамятати цю пєсу“[1]). Добре, а звідки ж у В. Гоголя, як це доказує М. Марковський, взялися сліди спільні з „Наталкою-Полтавкою“ Котляревського? Значить Гоголь мусів бачити ще й цю пєсу на сцені? Про це автор нічого не пише. Зі слів П. Руліна виходить, що автор „Простака“ лише в 1819 р. бував у Полтаві.

А до того часу їздив він у Полтаву чи ні? Ми знаємо, що в роках 1792—1796 В. Гоголь учився в Полтавській духовній семинарії; отже вже тоді Полтава для нього була майже рідним містом. Далі, на основі власноручних записів і заміток В. Гоголя довідуємося про такі безперечні факти з грудня 1817 р.: „Должно заплатить в Полтавѣ: 1) в казначействѣ подушныя деньги за 2-ю сего года половину, 2) портному Бѣлоухину за пошитье сюртука и 3) сапожнику Власу за сапоги... NB не забыть справиться в Полтавской Казенной Палатѣ за перевод Гермеровых людей, за Орловых людей записаны ли они в ревизии...“[2]) Це повідомлення свідчить про те, що В. Гоголь бував

список Енеїди Котляревського і де-які думки про генезу цього твору“, Київ, 1927 („Записки Істор.-Філолог. Відд. У. А. Н.“, кн. IX—X).

[1]) Цит. праця, ст. LXIV.

[2]) П. Щоголів, цит. праця, ст. 67.

у Полтаві і то дуже часто і до 1819 р. Що більше, від р. 1809 В. Гоголь був довіреним Д. Трощинського у всіх його маєткових справах; пізніше був секретарем при Д. Трощинськім, коли той був маршалком; р. 1812 брав активну участь в організації загального земського ополчення і був навіть його скарбником; нарешті якийсь час виконував навіть обовязки маршалка; у всіх цих справах ще десять років перед появою на сцені пєс Котляревського мусів бувати в Полтаві й то дуже часто. Вище ми припустили, що комедію свою В. Гоголь міг написати між 1809 і 1813 роками. Приблизно при кінці цього періоду В. Гоголь міг познайомитися з Котляревським. Особливо ця знайомість могла статися в р. 1812, коли і В. Гоголь і Котляревський брали діяльну участь в організації козацького ополчення. При цім спільнім ділі могли вони бачитися і навіть розмовляти на літературні теми. В очах В. Гоголя, людини скромної, автор перелицьованої Енеїди був великим авторитетом; це й спонукало його поділитися з Котляревським і своїми драматичними спробами й навіть дати копію їх для обзнайомлення. Так, на нашу думку, могла попасти комедія В. Гоголя в руки Котляревського.

VI.

А тепер у звязку з попереднім вирішенням взаємовідносин між „Простаком“ В. Гоголя і „Москалем-Чарівником“ Котляревського мусимо зясувати й проблему взаємовідносин між тим-же „Простаком“ і „Наталкою-Полтавкою“ Котляревського.

Питання про „Наталку-Полтавку“ остаточно ще не зясоване; властиво щойно починається; лише тепер досліджуються її автографи і копії та перевіряються її джерела[1]). Ясна й яскрава думка покійного Дашкевича[2]) про те, що появу цієї пєси ви-

[1]) 1) Старша на цю тему студія В. Срезневського: „О нѣскольких автографах И. П. Котляревскаго“ — Журнал Минист. Народн. Просв., 1902, III.; 2) Ів. Стешенко: „Древнѣйшій список (1820 г.) „Наталки-Полтавки“ И. П. Котляревскаго“ — Кіевск. Ст. 1901, № 4; 3) И. Айзеншток: „Рукописи Котляревскаго“ — Наука на Украине, 1922, кн. 4; 4) І. Айзеншток: „Студії над текстами І. Котляревського“ — Зап. Істор.-Філ. Від. У. А. Н., кн. X; 5) М. Марковський: „Наталка - Полтавка“ І. П. Котляревського за рукописом 1820 року — Зап. Істор. - Філ. Від., кн. XIII—XIV; 6) Ак. В. Перетц: „До історії тексту „Наталки-Полтавки“ І. П. Котляревського“ — „Література“, Зб. I., К., 1928.

[2]) Отзыв о сочин. Н. Петрова — Отчет о 29 присужд. наград гр. Уварова. Приложеніе к LIX т. Записок И. А. Н., № 1, ст. 77.

кликала з одного боку пєса кн. Шаховського „Козак-Стихотворец“ і рецензія на її виставу в Харкові р. 1817, більше менше обґрунтована М. Марковським[1]) і піддержана нами[2]), пізніше викликала певну реакцію і то в двох напрямах: 1) проф. Д. Антонович[3]), погоджуючися з нашим трактуванням цієї теми, пробує розширити причину появи „Наталки-Полтавки“; шан. дослідник українського театру вважає, „що власне практичні, а ніякі инші причини спонукали Котляревського до написання „Наталки-Полтавки“ й „Москаля-Чарівника“; ці практичні причини дослідник бачить у тім, „що до друку цих творів Котляревський не призначав, і їх видруковано лише після його смерти, і ще більше за тим промовляє, що ні до того часу, поки Котляревський став директором театру, ні після того, Котляревський до писання пєс не брався. Котляревський тільки два роки був фактичним директором театру, і тому встиг за цей час написати тільки дві пєси“. Отже, лише „обовязки фактичного директора полтавського теагру й потреба дати для цього театру відповідний український репертуар“ спонукали Котляревського „виступити в характері драматурга“. На такій же, приблизно, позиції стоїть і П. Рулін[4]). Ріжниця в поглядах М. Дашкевича, М. Марковського і нашому з одного боку, Д. Антоновича і П. Руліна — з другого, полягає не в суті річи, бо, гадаю, ні Дашкевич, ні М. Марковський, ні, нарешті, ми не заперечували, що керування театром спонукало Котляревського „виступити в характері драматурга“, але це лише зверхня спонука, яка абсолютно не пересуджує, що таке становище Котляревського спричинилося до написання власне цієї, а не иншої пєси; це становище однаково могло привести „директора театру“ до написання і якоїсь иншої пєси; ініціятива ще не означує ні сюжету пєси, ні навіть її жанру; бо перша тенденція (означення сюжету) в данім разі, коли маємо перед собою певного індивідуального письменника, яким був Котляревський, а не аморфну імпровізацію якогось колективу (наприкл. акторів) є проблема суто літературна, а друга — і літературна, і театрально-адміністративна, коли адміністратор театру чи-

---

1) „Наталка-Полтавка“ і „Москаль-Чарівник“ І. П. Котляревського, — „Л.-Н. Вістн., р. 1919, ч. 3, ст. 250—256.

2) Л. Білецький: „Українська драма“, — „Дніпро“, Львів, 1923 р.

3) Перша „Наталка-Полтавка“, — „Нова Україна“, р. 1923, жовтень, стор. 67.

4) Зазначена студія, ст. XXXVII.

слиться з духом часу і смаком публики та скарбницею театру. А розроблення сюжету власне „Наталки-Полтавки“ провадилося під безперечним впливом і „Козака-Стихотворца“ кн. Шаховського і харківської рецензії, і навіть „Простака“ В. Гоголя. Як не силкується П. Рулін[1]) спростувати погляди М. Дашкевича[2]) і М. Марковського цілим екскурсом в історію російської комічної опери із пєсою „Сбитенщик“ Аблєсімова на чолі і французької „opér-и comique“, — все це лише загальники, які більше говорять про дух часу, про певну історичну традицію, але не дають нічого конкретного до поставленого питання: що-ж було найближчим джерелом пєси Котляревського, коли автор її конкретно розробляв сюжет, не в схемі, яка могла бути і традиційною, а в конкретнім означенню порядку сцен, ситуацій, означенню конкретних образів, їх взаємин і т. д. аж до стилістичного оброблення й визначення головної тенденції пєси? ось у цім обєктивний дослідник і прийде до того самого, до чого прийшов і Дашкевич. З цього становища ми вважаємо, що позиція Дашкевича не збита і залишається в повній силі аж до сьогоднішнього дня.

До проблеми Дашкевича про вплив „Москаля-Чарівника“ на комедію В. Гоголя М. Марковський навязує й проблему впливу на комедію „Простак“ і „Наталки-Полтавки“.[3]) Ми-ж уважаємо на основі попередніх дослідів, що саме навпаки — як на „Москаля-Чарівника“ комедія В. Гоголя вплинула і на „Наталку-Полтавку“. Пєса В. Гоголя дала Котляревському перший обрис Наталки в застосуванню до Возного і цілу постать Возного; крім того дала цілу низку ситуацій у пєсі Котляревського. Возний говорить тією самою церковно-словяно-українською мовою, що й дяк у В. Гоголя; ця мова пересипана не лише канцелярськими термінами, пристосованими до потрібної для нього теми в розмові, але й виразами з святого письма, фразеологія якої є така характеристична для дяка Гоголя. Крім того, дяк Гоголя свою мову пересипає де треба й не треба таким виразами, як „тоє-то“, „то-єсть“, „тоє-то... як єго...“, „єй-єй“. Всі ці вирази запозичив Котляревський; лише виразами: „єй-єй“, „то-єсть“ він наділив Финтика з пєси „Москаль-Чарівник“, а виразом „тоє-то... як єго“ пересипав на протязі цілої „Наталки-Полтавки“ розмову

---

[1]) Зазначена студія, ст. XXXVI—XXXVII і XLI.

[2]) Про популярність російських комедій і оперетох на Україні говорить і М. Дашкевич (там-же, ст. 77).

[3]) Зазначена праця М. Марковського, Літ.-Наук. В., р. 1919, кн. 3.

Возного. Як Параска в VI яві не може второпати зверненої до неї любовної мови дяка, так і Наталка в II яві, навіть у тих самих виразах, не може зрозуміти любовних освідчень Возного. Нарешті як москаль з комедії Гоголя несподівано при неможливій ситуації ніби чудесним образом хоче нагодувати Романа, так Микола (дія друга, ява X) при цілком безнадійній ситуації і приблизно в тих самих виразах: „коли хочеш, то я так зроблю, що і ти не будеш, що тепер", — обіцяє Наталці показати Петра. А той факт, 1) що лише Возний від початку до кінця пєси послідовно розмовляє церковно-словянсько-українською мовою, а Финтик із „Москаля-Чарівника" більше балакає народньо-українською мовою, 2) що вищенаведені запозичені місця із „Простака" В. Гоголя не повторюються в „Москалі-Чарівнику", — свідчить про те, що „Наталка-Полтавка" написана Котляревським раніше, ніж „Москаль-Чарівник". Бо коли-б було навпаки, то, на наш погляд, мова й постать дяка, наївність Параски були би перенесені з одного боку на постать Финтика, а з другого — на Тетяну. Щоб уникнути шаблону в повторенню одних і тих самих персонажів в обох пєсах, Котляревський ці запозичені сліди в мові й постатях не міг повторити лише в пізніше написаній пєсі. Отже ці натяки на те, що й „Наталка-Полтавка" в де-яких персонажах і ситуаціях писалася під впливом комедії Гоголя, улегшують, можливо, й розвязання хронологічної послідовности обох пєс Котляревського.

VII.

А тепер попробуємо намітити й можливе розвязання проблеми, якій попередні дослідники найбільше у своїх студіях присвятили уваги, але яка і донині вважається найменше розробленою; це є проблема літературної історії сюжету, що ліг в основу перших творів нової української комедії й водевілю та нової української драматургії загалом. В даному разі ця проблема набирає й літературно-методологічного значіння і фактичного. Що до першого її означення, то треба сконстатувати, що всі дослідники, як один, дошукувалися джерел лише пєси Котляревського „Москаль-Чарівник"; комедія В. Гоголя завсіди була на боці, бо вона, мовляв, була перероблена з пєси Котляревського. В ліпшому випадку вважалося, що обидві пєси повстали незалежно одна від одної[1]) із спорідненого джерела, —

[1]) М. Петров, „Очерк...", ст. 80.

і коли джерелом „Москаля-Чарівника“ є „Le soldat magicien“, то джерела пєси В. Гоголя треба ще шукати[1]). Але після наших спостережень, в першу чергу треба шукати джерела комедії В. Гоголя. Щоби проблема повстання сюжету цієї пєси була започаткована правильно, треба визначити основне ядро її, ту схему, яка лягла в основу пєс про зрадливу жінку й москаля-чарівника. На цю тему нам відомо три твори: „Простак“ В. Гоголя, „Москаль-Чарівник“ Котляревського й „Первописна опера“ або „Муж старий, жінка молода“ о. Ст. Петрушевича[2]). Коли „Москаль-Чарівник“, як ми визнали, повстав після комедії В. Гоголя і під її безпосереднім впливом, то для визначення сюжетової схеми цих трьох пєс „Москаля-Чарівника“ поки що ми залишимо на боці, а попробуємо цю схему зясувати на основі лише пєс В. Гоголя і С. Петрушевича.

Не вважаючи на те, що пєси обох останніх авторів справді повстали незалежно одна від другої, вони заховали у своїй основі найподібніший і найбільш споріднений між собою кістяк сюжетового розроблення. Вся сюжетова схема в них розбивається на три частини, точками стичности яких між собою будуть: між першою і другою частиною — прихід жовніра, а між другою й третьою — повернення мужа. Перша частина є як-би завязка основної теми обох пєс — теми про зрадливу жінку, яка для побачення зі своїм коханком спекується свого простакуватого чоловіка. В обох пєсах тенденція цієї частини майже однакова: жінка не любить свого чоловіка, а любить другого (дяка у В. Гоголя, економа у С. Петрушевича); у Гоголя лише розробка повніша й детальніша, як ми говорили, прийому in medias res зовсім не знає; тимчасом як у Петрушевича сцена випровадження чоловіка з дому на сцені не вводиться, а про неї лише пізніше згадується. Таким чином Петрушевич прийомом цим частково користується. Друга частина — прихід жовніра в обох пєсах розроблюється ріжно. Коли у В. Гоголя москаля приводить соцький і перебиває дію любощів Параски з дяком, який мусить ховатися під прилавок, то у Петрушевича жовнір приходить ще перед приходом економа, для якого на столі вже була приготовлена їжа й питво. У В. Гоголя москаль залишається із соцьким довший час у Параски, де випивають горілку, залишену Параскою на столі

[1]) М. Зеров, цит. твір.

[2]) Др. Ів. Франко: „Галицький Москаль-Чарівник“, Зап. Н. Т-ва ім. Шевч. у Львові, т. XXVII.

і підчас випивки відбуваються вже відомі нам співочі змагання між москалем і соцьким та Параскою; цієї останньої сцени у Петрушевича зовсім нема, а все інше розроблене трохи інакше: Аннуся жовніра хитрощами виводить із хати і замикає двері з середини; жовнір же догадується з поступовання господині, і з тої страви, яку бачив на столі, в чім річ, залишається під хатою, бачить прихід економа, його радісне приняття і переховування, коли вертає чоловік. Таким чином оця середня частина в обох авторів розроблена цілком інакше; інакші й мотиви приходу москаля й жовніра на помешкання: москаль — як постоялець, а жовнір — як подорожній, що вертає додому зі служби. В третій частині обох пєс головною дієвою особою виступає жовнір, лише у В. Гоголя, хоч мститься над Параскою і спочуває Романові, все-ж таки з обох кпить; тимчасом у С. Петрушевича жовнір свідомо йде на захист пониженого зрадливою жінкою господаря і примиряє їх, се-б то примушує Аннусю, викривши її штуки, примиритися зі своїм мужем. Лише порядок чарів жовніра в обох пєсах протилежний: коли у В. Гоголя москаль спочатку за допомогою чарів знаходить їжу, а потім вигонить дяка, у С. Петрушевича — навпаки — спочатку вигонить економа, а потім знаходить страву.

Таким чином, спільним у обох пєсах ядром є: 1) тема зрадливої жінки, що обдурює й зневажає свого простакуватого чоловіка, завівши собі коханка, але її зраду викриває подорожній (тут жовнір), який назверх приводить їх до згоди; 2) в цю основу вплітається постать жовніра, який відгадує ситуацію і ніби чарами використовує її в першій мірі для себе, а поруч ніби дає лад у відносинах подружжя між собою; 3) в обох пєсах чоловіки виявляються обдуреними жінкою, кожна, як стверджує жовнір, наставляє своєму мужеві роги (у пєсі Петрушевича крім того муж навіть носить прізвище: Рогач; 4) у обох пєсах тенденція дуже проста, без усяких заглиблень у соціяльні, політичні, а у Петрушевича навіть і національні відносини, — у В. Гоголя її формулує Параска так: „Якби ти не лежав з ранку до вечора та робив так, як люди роблять, то б не було того нічого; а то поти лежав, поки вилупив чорта. Я тобі скільки казала: „Ей Романе, не лінуйся. Ліность до добра ніколи не приводить“. А в Петрушевича: 1) хто жениться з молодою та ще й до того заздрісний, той скоро своїй жінці спротивіє; 2) не вір жінці, бо хитрий розум має, сто разів на день ошукає. Коли тенденція в пєсі випливає виключно із субєктивного тлу-

мачення тої чи іншої теми, тих чи інших ситуацій, то спільна обом авторам сама тема їх пєс, яку вони обробили незалежно один від другого, мусіла виплисти з якогось спорідненого для обох пєс джерела.

Першим таким джерелом це є побут того оточення, в якому обертався автор кожного твору. Що до такого оточення В. Гоголя, то П. Куліш[1]) зазначає: „У цій пєсі показані чоловік та жінка, які жили в домі Трощинського, дістаючи утримання чи якось інакше, і належали, як видко, до вищого лакейства. Вони зявились у комедії зі своїми власними прізвищами тільки в простому селянському побуті і, хоч і грали мало що не те-ж саме, що траплялось у них у дійсному житті, але не пізнавали себе на сцені". Про цього Романа-блазня Д. Трощинського згадує Данилевський[2]), Шенрок[3]) і Ломиковський[4]) у своїм листуванню з І. Мартосом. З тих згадок видно, що постать дійсного Романа і Романа В. Гоголя є майже тотожні. Про дружину його Параску не маємо певних відомостей, але П. Куліш, який пізніше бував у Кибенцях, мабуть мав певні відомости про автентичність цієї характеристичної пари в життю і в комедії В. Гоголя. Таким чином, головні постаті комедії „Простак" взяті з дійсного життя, такого близького й знайомого авторові. Цілком можливо з побутового становища, з реальної дійсности могли бути закроєні Рогач і Аннуся та економ у „Первописній опері" С. Петрушевича. Ми не маємо про це жадних відомостей у Франковій передмові, але приглядаючися до певних ситуацій у цій пєсі і рівняючи їх до певних життєвих відносин т. зв. „ходачкової" шляхти у галицьким селі та ще й у родині старого мужа й молодої жінки, можна з певністю сказати, що, коли автор для мандрівної теми про зрадливу жінку підніс родинну мораль власне з такого подружжя, то на таке змалювання мав приклади коли не в селі своєї парохії, то в селі однієї з сусідніх парохій. Отже всі дані говорять за те, що в рамки мандрівної схеми про зрадливу жінку вставлені були обома авторами родинні взаємовідносини такого подружжя, яке було в обсервації обох вищезазначених авторів. Цією обсервацією побутового життя й пояснюється та субєктивність й індивідуальність, з якою автори підходять до розроблення окремих родинних ситуацій своєї пєси.

---

[1]) „Записки о жизни Гоголя", 1856 р., т. I, ст. 13.

[2]) „Украинская Старина", Харків 1866.

[3]) Вже згадані праці. [4]) Згадана переписка з Ів. Мартосом.

Загальна схема спільна; вона цілковито зачерпнена з мандрівної сюжетової схеми про зрадливу жінку. В такім загальнім трактуванню цієї проблеми сходяться майже всі дослідники. Але коли приходиться деталізувати це питання в напрямі означення тієї обробки сюжетової схеми, то в такім означенню до сьогоднішнього дня нема спільної думки. М. Петров[1]) на перше місце підносить народню пісню про чумака і його зрадливу жінку; Стеблин-Каменський[2]), Костомарів[3]), М. Сумцов[4]) і акад. В. Перетц[5]) за безпосереднє джерело цієї схеми вважають українську казку про зрадливу жінку; проф. М. Дашкевич[6]) досліджує цю тему в західно-европейській літературі і вказує найближче джерело у французькій комічній оперетці „Le soldat magicien". Ів. Франко[7]) підносить ту думку, що всі три пєси мали собі джерелом не усні, народні оповідання, а літературні взірці вже оброблені в драматичну форму; але не „Le soldat magicien", як думав М. Дашкевич, а якась ближча, може на німецькім грунті переереблена в одноактову пєсу, що перейшла до Польщі і до Росії, дісталася до рук Котляревського і Петрушевича незалежно й може навіть у неоднакових, свобідних перерібках. Пізніше акад. Перетц[8]) вказує нове джерело для пєси Котляревського — власне пісню про зрадливу жінку зі співаника Курґанова, який у часі Котляревського був дуже поширений. До цієї останньої думки нерішуче схиляється й П. Рулін[9]), зазначивши далі, що й ця „думка не вирішує питання". К. Копержинський[10]) ніби підтверджує гіпотезу Франка, сконстатувавши, що ще на початку XIX ст. існували польські опери на цей сюжет, а р. 1812 в Москві появилася комедія „Солдат на ночлегѣ"; а від р. 1814 навіть у Київі була відома музика до якоїсь опери „Москаль-Чарівник". На жаль П. Рулін докладніше нічого не говорить про цікаві спостереження К. Копержинського

---

1) „Очерк ист. укр. лит. XIX ст.", Київ 1884, ст. 33—34.

2) „Сѣверная Пчела", ч. 146. 3) Гербель: „Поэзія славян", ст. 159.

4) „Пѣсни о гостѣ Терентіи и родственныя сказки" („К исторіи сказаній о невѣрной женѣ"), Этнограф. Обозрѣніе, р. 1892, ч. 1, ст. 111 і 119.

5) Ак. В. Перетц „К изслѣдованію о литерат. источникѣ оперы И. П. Котляревскаго „Моск.-Чар.", Кіевск. Стар. 1894, III, ст. 549.

6) Вопрос о литерат. источн. укр. оперы И. П. Котляр. „Москаль-Чарив." — Кіевск. Стар. 1893, XII.

7) Згадана праця, ст. 4.

8) Историко-литерат. изслѣдов. и матеріялы, т. III, СПБ. 1902 р.

9) Зазначена студія, ст. LIII.

10) Там-же, та сама сторінка студії П. Руліна.

і чомусь навіть не зазначає, в якій студії і де надрукованій він подає свої висліди. Отже з вищенаведених деталізацій і ближчих означень цієї проблеми виходить, що тут ми маємо діло лише з самими-но гіпотезами, звязаними лише з пєсою Котляревського і тільки побічно з комедією В. Гоголя.

Із цієї низки гіпотез для своєї теми ми виділяємо гіпотезу М. Сумцова, яку через два роки підтвердив акад. В. Перетц, а М. Дашкевич підносить її навіть у такій деталізації: „к схемѣ сказок нѣсколько подходит построеніе комедіи В. А. Гоголя, озаглавленной „Простак“...“[1]). А С. Петрушевич у підзаголовку до своєї пєси власноручно зазначає: „Домовая забавка въ єдномъ дѣйствіи зъ громадзскихъ повѣстокъ уложена“ [2]). Отже для нас нема жадного сумніву, що основне тло, спільне для комедії В. Гоголя й „Первописної опери“ Петрушевича, є уложене на основі українських народніх оповідань, се-б то індивідуально означені побутові сцени вложені у мандрівну сюжетову схему українського оповідання чи новелі про зрадливу жінку[3]). Поза рамки цього народнього оповідання С. Петрушевич не вийшов, а В. Гоголь до цієї схеми приклав ще й місцевий анекдот про порося в незвичайній для нього ролі ловити зайця; цей анекдот додано, щоби відразу показати постать і розум Романа, а також, шоби його витягнути з дому. Окрему проблему тут у цій схемі становить мотив про Москаля-Чарівника. Цікаве те, що в обох пєсах — В. Гоголя і С. Петрушевича „москаль“ чарує не одною з приналежностей своєї зброї, як у французькій пєсі (меч), у пєсі Котляревського (набивачем від рушниці), а палицею (у В. Гоголя), рожном (у Петрушевича). Оця дуже важна деталь, на нашу думку, зраджує усну передачу літературного джерела про „Москаля-Чарівника“; зраджує те саме джерело, але в усній передачі, ще й та деталь, що жовнір-чарівник не домінує в пєсі на вищезазначену мандрівну тему, а виконує лише одну тенденцію автора, власне викриває зраду й примиряє подружжя. На наш погляд мотив про жовніра-чарівника дійшов до авторів в окремій, цілком самостійній усній передачі, так, як він міг перейти в усній передачі

---

[1]) Зазначена студія, Кіевск. Стар. 1893, XII, ст. 467.

[2]) Др. Ів. Франко, цит. праця, ст. 14.

[3]) Ці українські оповідання наводяться у Сумцова, Дашкевича у вже згаданих студіях, у Боцяновського („К вопросу об источникѣ водевиля Котляр.: „Моск.-Чар.“ — Кіевск. Ст., 1894, X, ст. 151—154), у Франка (згадана студія).

і в казку з Курщини, яку наводить М. Сумцов. І лише під пером цих обох драматургів він був повязаний із народнім оповіданням про зрадливу жінку і ліг у загальну сюжетову схему пєс обох авторів. Коли в них обох виявилася певна літературно-драматична вправа, то у В. Гоголя це пояснюється загальною широкою начитаністю у драматичній літературі того часу, та адміністративно-режисерською й акторською практикою на сцені театру Д. Трощинського, а в Петрушевича, як констатує Франко, начитаністю в польській драматичній літературі.

Зокрема VII ява в пєсі В. Гоголя про змагання з одного боку москаля, а з другого — соцького й Параски на тему про українську мову в устах москаля й українські пісні могла повстати як побутове явище на тлі відносин селян-козаків у старих українсько-козацьких селах, де перебував В. Гоголь, до москалів не лише як жовнірів, що приводились у села на постій як цілком непрохані й небажані гості, але й як представників чужої народности; сама-ж форма пісенної демонстрації з однієї і другої сторони дуже нагадує таке пісенне змагання в народнім оповіданню того подорожнього, що в ролі чарівника зявляється до хати зрадливої жінки, з цією останньою на тему про її зраду свого чоловіка та про її покарання, що зазначує подорожній-чарівник, і на тему, щоби чоловік із подорожі більше не повернувся, яку визначує у своїй пісні зрадлива жінка.

Таким чином, на наш погляд, В. Гоголь обробляв свою комедію виключно під впливом факту з дійсности, що його він вложив у традиційну схему української народньої новелі про зрадливу жінку, та усної традиції про подорожника чи постояльця москаля. Таку-ж тенденцію всупереч твердженню Франка ми спостерігаємо і в пєсі С. Петрушевича.

Трохи іншу літературно-драматичну концепцію ми спостерігаємо в пєсі Котляревського „Москаль-Чарівник". Перед автором підчас обробки були два літературні взірці: 1) Комедія В. Гоголя і 2) Комедія типу „Le soldat magicien", але, треба думати, в російській перерібці, як наприкл. „Солдат на ночлегѣ", або навіть в українській — типу „Москаль-Чарівник" р. 1814, що її зазначає К. Копержинський. Комедія В. Гоголя була під рукою в Котляревського, про це свідчать стилістичні запозичення в обох пєсах Котляревського; пєсу-ж про „Москаля-Чарівника" автор видно бачив на сцені і взяв від неї основну тему свого водевілю, поклавши його в підвалину цілого сю-

жету пєси. Постать „Москаля-Чарівника“ мала бути головним героєм пєси; але перероблюючи пєсу В. Гоголя, близько тримаючися навіть його сцен, ситуацій і стилістичних виразів, Котляревський піддався і головній схемі його комедії про зрадливу жінку, заховавши її зрадливість лише у зверхнім релятивнім вигляді як мимовільну ситуацію, а в дійсності Тетяна мала бути зразковим носієм високої родинної моралі українського народу, а Мик. Чупрун, її чоловік — образом мужа в українській родині і господаря та свідомого українця й патріота російської держави. Розробляючи ці основні тенденції свого драматичного твору, письменник, як ми вже зазначали, не справився зі своїм завданням, бо від основної теми про зрадливу жінку в комедії В. Гоголя він відійшов, а до переведення свого власного завдання — артистичного сполучення повної водевільної гармонії в моральнім піднесенню „добродєтелі“ й „порока“, в родинній згоді і в добросусідській національній взаємности — не дійшов. Так оця подвійність у сюжетовій схемі проходить через усю пєсу Котляревського від початку аж до кінця, коли Тетяна признається своєму чоловікові у своїй перед ним вині, і походить від того, що драматург одну схему хотів провести свідомо (схему „Москаля-Чарівника“), а на другій (про зрадливу жінку) свідомо взорувався.

Поруч цих двох основних взірців Котляревський виявив у своїй пєсі знайомість ще й з усно-народньою традицією. Постать Чупруна-чумака зраджує або знайомість з народньою піснею, яку зазначає М. Петров, або, і це скорше всього, знайомість з українською новелею, в якій чоловік їздив у Крим по сіль. Широку знайомість виявив Котляревський і зі співаником, але тяжко сказати, чи в рамках, зазначених акад. В. Перетцем, чи лише з пісенним матеріялом.

VIII.

Перейдемо тепер до зясування останньої проблеми в українській драматургії, власне про те, з якої основи наша нова драма виросла: чи в її основі лежить традиція старої української драми до XIX ст., чи вона вийшла з літературно-драматичних основ російського театру XVIII ст., чи нарешті з основ театру західно-европейського? Проф. М. Дашкевич, вперше яскраво піднісши цю проблему ще в рецензії на працю М. Петрова, основну давав відповідь, що нова українська драматична

й інша творчість перероблювала, наслідувала й переймала й західноевропейські взірці. Правда, означуючи літературну історію „Наталки-Полтавки", дослідник виводить її повстання з російської оперети кн. Шаховського „Козак-Стихотворец", за те історію сюжету пєси „Москаль-Чарівник" виводить безпосередньо від французької комічної опери на тему „Le soldat magicien", а з другого боку визнавав можливим навязувати й звязки з старою українською драмою. О. Єфименкова[1]) не вважає можливим „Наталку-Полтавку" і „Москаля-Чарівника" Котляревського поставити у звязок із вертепною драмою та інтермедіями, хоч перед цією дослідницею Гр. Коваленко[2]) такий звязок не лише визнавав можливим, але й єдине правдивим; а ще раніше М. Драгоманів[3]) та М. Грушевський[4]) так само підносили думку про тісний звязок особливо „Москаля-Чарівника" з українськими інтермедіями. Микола Зеров[5]) всупереч своїй загальній позиції виводити творчість Котляревського („Енеїду" й „Наталку-Полтавку") з російських зразків, для „Москаля-Чарівника" зазначає прообразом „французький водевіль", вказаний М. Дашкевичем. Тезу про те, що Котляревський продовжує українську традицію старої драми (інтермедії, вертеп), особливо підпирає А. Музичка[6]); на думку цього останнього дослідника „злука елементу поважного з комічним у „Наталці-Полтавці" чи не та сама злука, що її бачимо в вертепі. А пісні і форма оперети, на його думку, пояснюються не тільки російськими взірцями, бо саме в вертепній драмі діялог на кожному кроці переривається співами". Проти такої тенденції виводити драму Котляревського з українських інтермедій та вертепу особливо гостро виступив П. Рулін. На думку цього останнього Котляревський є вихованець російської комічної опери XVIII ст. і обєднав у своїх драматичних творах „традиційні персонажі комічної опери" і реальність їх змалювання; відкидає які-б то не були впливи на „Наталку-Полтавку" „Козака-Стихотворца", відкидає також і впливи на „Моск.-Чарівн." французької пєси „Le soldat ma-

---

[1]) „Котляревскій в исторической обстановкѣ", зб. „Южная Русь", т. II, ст. 333.

[2]) „Столітє „Енеїди" Ів. Котляр.", Л.-Н. В. р. 1898, II. від., ст. 1—10.

[3]) „Літерат. великор., укр. й галицька" (Правда, р. 1874, ст. 23).

[4]) М. Сергієнко: „До ювилею Котляревського", Зап. Наук. Т-ва ім. Ш., II. 147, 152.

[5]) Зазн. праця.

[6]) „До початків нової укр. літер.", Черв. Шл., 1925, 1—2.

gicien", натомість підносить російські комічні опери, як „Сбитенщик" та „Мельник" Аблєсімова; відкидає також впливи інтермедій та вертепу. Чому-ж дослідник не хоче приняти того факту, що українські інтермедії і вертеп могли впливати на пєси Котляревського? Тому мабуть, що комізм інтермедій з одного боку і перших пєс нової української драми — з другого будується не на однакових підвалинах: в українській інтермедії він будується „перш за все на надто нескладному сюжеті; в основі інтермедій лежить завжди такий елементарний анекдот, що його легко в трьох-пяти рядках переказати можна. Далі не змальовує інтермедія детально характерів; вона знає в свойому розпорядженню тільки такі-ж прості способи, як і ті, що їх уживав художник, вертепну ляльку утворюючи. Кожну дієву особу змальовано переважно з одного якогось боку. Козак — відважна людина, яка ні на що не вважає; лях — боягуз, що тільки вміє хвалитися; баба — сваркувата; селянин — трохи дурноверхий і т. і. Так само елементарна й техніка комічного ефекту — бійка, словесні дотепи, комічні ситуації, коли зявляється людина в невідповідному оточенню то-що. А окрім того все це подано весело, навіть смерть негативного персонажа. В інтермедії бє таке невсипуще джерело життєрадісности, що танки й співи провадять там за цілком природній вияв її. А все це позначено одною характерною рисою — елементарністю фарб та способів. Вертеп застосував собі все те-ж саме, надавши тільки музичного супроводу та обєднавши численні інтермедії в одне якесь по вінця веселощами виповнене ревю"[1]). І для П. Руліна досить було такої „суммарної" характеристики української інтермедії і вертепу, „щоби відкинути думку про вплив інтермедій на пєси Котляревського". Може справді у пєсах Котляревського небагато залишилося слідів від цього жанру старої української драми, може поважний задум автора та сюжет комічних опер і водевілів західно-европейського та російського театру й відхилив його увагу від української традиції, але відкидати всякий звязок із цією традицією, на наш погляд, було би неслушним і навіть для дослідника необєктивним, бо переспів у „Наталці-Полтавці" творів Сковороди, а в „Москалі-Чарівнику" співаників та взагалі віршових романсів XVIII ст. в дусі Танського вказує вже на загальний звязок письменника зі старою традицією, а така пісня Виборного, як

[1]) Рулін, op. cit., ст. LVII.

„Ой під вишнею, під черешнею
Стояв старий з молодою, як із ягодою“
(дія I, ява III) [1]),

звідки-ж вона взята, як не з вертепу? Коли в самім тексті, персонажах і ситуаціях пєси ми не знаходимо слідів української традиції, то сліди її у співах для нас є яскравим показчиком того, що драматург із цією традицією і не поривав звязків так, як про це твердить П. Рулін; звязок є певний і безперечний.

Але Котляревський, на наш погляд, є дальший етап у розвитку української драми. Першим етапом у новій добі української драматургії є В. Гоголь. На жаль ми не маємо докладних відомостей про комедію В. Гоголя „Собака-Вівця“, бо вона в цілости не заховалась, а дійшла до нас лише в передачі змісту Кулішем зі слів дружини автора пєси; але досить і цих відомостей, щоб уявити той нескладний сюжет, на якому будується комізм пєси, ту примітивність і однобічність у змальованню характерів дієвих осіб: мужика і москаля, ту елементарність техніки комічних ефектів, щоби зробити висновок, що ці всі аксесуари комедії Гоголя є незвичайно близькі й споріднені з українськими інтермедіями; навіть сама фабула, запозичена з народнього мандрівного фабліо, є цілком інтермедійного характеру. Те саме можна сказати і про другу комедію В. Гоголя „Простак“. По-перше — анекдот про порося, що може ловити зайця, по-друге — дурноватий Роман і хитра жінка, а по-третє — москаль — цілком як у інтермедіях, далі характеристика, чи лише ремарка до характеристики Романа — „багливий гевал“, така сама елементарість і простота у вияві комічних ефектів, характерів і т. д., — все це нам промовляє за те, що драматична творчість В. Гоголя після основних прийомів його літературно-драматичної техніки безпосереднє випливає з таких же прийомів української інтермедії.

А В. Гоголь міг бути знайомим із українською інтермедією. Учився в тій самій духовній семинарії в Полтаві, що й Котляревський, а батько В. Гоголя був студентом київської Академії; в цій самій Академії учився і Д. Трощинський. Отже звязок із тією школою, де інтермедії, їх утворення і сценізація були звичайним явищем, у автора „Простака“ був дуже міцний;

[1]) а) Кіевская Старина, 1882, т. IV, ст. 16 (Вертеп Гр. Галагана, пісня № 10); б) Кіевская Старина, 1889, т. 24, ст. 33 (вертеп, якого описує М. К. Чалий).

і не дивниця, що прийоми цього роду старої української комедії в його творах заховалися вповні. Правда, „Простак“ В. Гоголя є вже трохи складнішим твором від його першої комедії, але це може бути вже наслідком того, що „Собака-Вівця“ утворена раніше, тоді, коли Гоголь ще не був добре обізнаний із прийомами російської комедії та комічної опери, які він ставив на сцені Кибенецького театру, прийомами, що вже позначилися в другій його комедії, яка могла повстати трохи пізніше.

Підсумовуючи все вищезазначене нами, приходимо до таких висновків:

Комедії В. Гоголя були написані не в другому періоді перебування Д. Трощинського в Кибенцях, а в першому, між роками 1809—1813, ще задовго до того часу, коли Ів. Котляревський виступив на полі драматичної творчости.

2. В основі комедії В. Гоголя „Простак“ лежить дійсний факт із життя і взаємовідносин Романа й Параски, що служили в домі Трощинського і навіть виступали на сцені його театру.

3. Реальна основа була вкладена в рамки сюжету, який оброблявся під впливом трьох літературних традицій: а) усної новелістично-анекдотичної традиції на тему про зрадливу жінку і москаля-чарівника; б) української інтермедії в зображенню характерів, комічних ефектів, ситуацій та інш.; в) російської комедії XVIII ст. з боку театрально-сценічних експозицій та загальної драматичної будови того часу.

4. Комедія В. Гоголя „Простак“ вплинула спочатку на оброблення де-яких персонажів та означення індивідуальних властивостей їх характеру, мови і т. д. (Наталка, Возний) в пєсі „Наталка-Полтавка“ Котляревського.

5. Ця сама його комедія лягла в основу другої пєси Котляревського — „Москаль-Чарівник“ і спричинилася до витворення цілої низки сцен, ситуацій і навіть експозицій, до витворення образів і навіть мови лицедіїв під фразеологічним оглядом.

6. Але поруч із пєсою В. Гоголя Котляревський користувався з памяти ще й іншою пєсою на тему „Le soldat magicien“ і коріґував нею де-які драматичні прийоми й сценічні ефекти пєси В. Гоголя; крім того він притягав ще й інший театральний репертуар як російський, так і західно-европейський, щоби своїй пєсі надати сучасного сценічного оброблення і сучасної літературно-драматичної та психологічної тенденції. Для тієї самої мети автор широко використовував і народню пісенну творчість

і штучний романс із співаників. Не чужою в цілій драматичній творчости Котляревського була й стара українська традиція з перед XIX ст., а зокрема не чужою була йому українська інтермедія й вертеп.

7. Творцем нової української драми загалом і комедії зокрема був не Іван Котляревський, а Василь Гоголь, скромний, але оригінальний письменник. Котляревський, як це взагалі властиве цілій його творчости, свій первовзір підніс на вищий ступінь драматичної творчости і театрально-сценічної техніки; його можна вважати лише творцем українського водевілю.

8. Котляревський ніколи не був оригінальним у витворенню сюжету з сирового матеріялу, а лише в обробленню його і доведенню до вищого ступня літературної техніки та глибшім піднесенню ідеї твору в дусі своєї епохи просвічености, гуманности та української народности.

ПЕРЕКЛАДИ СЕРБСЬКИХ НАРОДНІХ ПІСЕНЬ У „РУСАЛЦІ ДНІСТРОВІЙ“.

Написав ІВАН БРИК.

Видана в Будимі 1837 р. „Русалка Днѣстровая“, ця перша друкована в живій українській мові книжка, являється не тільки висловом збірної з'організованої праці галицьких українців, їхньої національної свідомости і всеукраїнської ідеології, але й є одночасно дитиною свойого часу.

Молоденький студент теології Маркіян Шашкевич, який задумав велике діло відродження української літератури і національного освідомлення громадянства, мав уже за собою болючу невдачу. Поданий 1834 р. до цензури літературний збірник „Зоря“ цензура заборонила видати 1835 р. Хоч віденський цензор В. Копітар признавав, що й зміст її рівномірний, і під оглядом мови, матеріялу й опрацювання досить основний, іноді навіть талановитий[1]), то проте не дозволено її видати.

А причини? Вони спираються в головному на доброю волею подиктованих Копітаревих міркуваннях, а саме, що „Зоря“ започатковує нову літературу, якої природний розвиток піде коштом літератури польської і російської[2]). З тої теж причини „Зоря“ являється строго конкретним і чисто політичним випадком[3]), який Австрія повинна зріло розважити.

Мотиви заборони, про яку Шашкевич довідався в осени 1835 р., мусіли були йому бодай вчасти бути відомі. В кожному разі йому і його товаришам стало зовсім ясно, що ні цензура, ні безпосередня власть духовна та її експонент, цензор Венедикт Левицький не дозволять появитися на світ книжці, що місти-

[1]) „Der Inhalt des M(anuskriptes) selbst ist im Grunde nicht uneben, vielmehr im Ganzen, in Sprache, Material und Behandlung gründlich genug. ja mitunter selbst geistreich“ (Михайло Тершаковець, Галицко-руске літературне відроджене, Львів, 1908, ст. 68).

[2]) „Die natürliche Folge dieser neuen Literatur wird auf Kosten der polnischen und grossrussischen gedeihen“ (ib. ст. 67).

[3]) „ein streng concreter und rein politischer Fall“ (ib. ст. 69).

тиме літературні твори, написані в народній мові. Тому видавці поступили дуже зручно, даючи „Русалці Дністровій“ характер збірки народніх пісень, що й зазначено у піднаголовку: „Ruthenische Volkslieder“.

А видавання народніх пісень не могло хіба містити в собі ніякої небезпеки, не грозило Австрії ніякими клопотами. Адже збиранням і видаванням народніх пісень задумував зайнятися офіціяльно сам австрійський уряд[1]), у Відні появилися перші дві збірки сербських народніх пісень, видані Вуком Стефановичем Караджічем[2]), вийшли збірки словацьких пісень, видані Шафариком, Колляром і тов.[3]), прегарна збірка Челяковського[4]), а таки під боком у Львові вийшла велика збірка пісень українських і польських Вацлава з Олеська[5]), або в Перемишлі опис весілля з багатою збіркою весільних пісень О. Лозинського[6]).

Значить, автори мали повну підставу сподіватися, що бодай у збірці народніх пісень зможе з'явитися друком їх рідне слово, та що при тій нагоді зможуть перепачкувати й кілька творів оригінальних. Всеж таки головну вагу поклали укладчики, а зглядно М. Шашкевич, на народні пісні, коли в „Передслів ю“ говорить: „Зволила добра доля появитися и у нас зберкам народних наших пѣсень“, маючи на думці князя Цертелева: Опыт собранія старинных малороссійских пѣсен. Спб. 1819, Михайла Максимовича: Малороссійскія пѣсни... М. 1827 і Украинскія народныя пѣсни, М. 1834, Запорожську старину I—IV, Харків 1833—1834, збірку Вацлава з Олеська і О. Лозинського. Щойно на другому місці кладе Шашкевич „инш-і хорош-і и цѣловажн-і дѣл-а“, маючи на думці твори літературні й наукові.

Оце й є та „Русалочка з над Днѣстра“..., що „в нарядѣ, який від природи и простодушного и добросердного народа (с. є. свойого) приймила, стає перед (своїми с. є. словянськими) сестрицями“. Дивлячися на „Русалку“ як на збірку народніх пісень, М. Шашкевич бажав показати зразки пісень і інших словянських народів, як се зрештою робили й інші відомі йому

---

[1]) Про те Челяковський у „Slovanské národní písně“, Прага, 1822. I. Předmluva, ст. X.

[2]) Мала простонароднња славено-сербска пѣснарица, издана Вуком Стефановићем. У Віени, 1814, і Народне србске пѣсме, 1815.

[3]) Písně světské lidu slovenského v Uhřích, I. 1823, II. 1827.

[4]) Slovanské národní písně, sebrané F. Lad. Čelakovským, v Praze, I. 1822, II. 1825, III. 1827.

[5]) Pieśni polskie i ruskie ludu Galicyjskiego, Львів, 1833.

[6]) Ruskoje wesile, Перемишль, 1835.

видавці. Найбільш популярні були тоді чеські Короледвірський Рукопис і Суд Любушин та сербські пісні. У „Русалці“ помістив Шашкевич переклад тільки чотирьох чеських пісень[1]), а далеко більше місця присвятив перекладам сербських пісень, бо шістьом у своюму перекладі (ст. 103—106), а двом у перекладі Якова Головацького (ст. 107—108).

Само собою виринає питання, чому Шашкевич і Головацький взялися перекладати народні сербські пісні. Ні одна словянська народня пісня не здобула собі в Европі в кругах літературних і наукових так рано широкого розголосу, як пісня сербська. А се завдяки Гердеровій[2]) збірці, де поміж іншим найшовся й Ґетів переклад Асанаґініци[3]) на німецьку мову.

Та всеж таки щойно від появи Вукових збірок стали такі переклади і частіші і повніші. Поміж перекладчиками[4]) стрічаємо такі імена, як Яків Ґрім[5]), Тальві[6]), Копітар[7]). Разом із перекладами почали являтися й студії та оцінки повні щирого захоплення сербською народньою піснею, початі оцінкою В. Копітара[8]).

Я зверну увагу на думки Якова Ґріма, висказані в його передмові до Вукової малої сербської граматики[9]), раз тому, що ся книжка мусіла попасти Шашкевичеві в руки, а далі з огляду на їх вагу[10]): „Серби самі псують той природний дар мови, що його виссали з молоком матери, щоби засвоїти собі сорокатолахмітний стиль („buntlappigen Stil), через що не осягають чистоти церковно-словянської мови, а від сербської мови віддалюються“... ;„З тої ганьби і смерти виратувати Сербію і сербську мову взявся з успіхом, щойно в наших часах один одинокий муж,

---

[1]) Хоч був у нього готовий майже повний переклад, про який згадує Ковбек у ČČM. 1838, як про давно вже зачатий.

[2]) Volkslieder 1778 і 1779, названі у пізніших виданнях „Stimmen der Völker in Liedern“.

[3]) Klaggesang von der edlen Frauen des Asan Aga, зроблений з італійського перекладу.

[4]) Докладний огляд німецьких перекладів дав у своїй знаменитій студії D-r Stjepan Trapsch, Njemački prijevodi narodnih naših pjesama (Rad jugoslavenske Akademije, Zagreb, 1906, кн. 166 і 1911, кн. 187).

[5]) 1818 р. [6]) 1826 р. [7]) 1814 р.

[8]) У Wiener allgemeine Literatur-Zeitung 1814 р.

[9]) Wuk's Stephanowitsch kleine Serbische .Grammatik verdeutscht und mit einer Vorrede von Jacob Grimm. Nebst Bemerkungen über die neueste Auffassung langer Heldenlieder aus dem Munde des serbischen Volks, und der Uebersicht der merkwürdigsten jener Lieder von Johann Severin Vater, Leipzig u. Berlin, 1824.

[10]) Подаю в уривках в українській мові.

котрий більше звертає на себе увагу за границями, ніж у власній вітчині. В короткому часі зробили се непогасаючий запал і щаслива працьовитість“ (ст. XVII). В. Караджіч „пізнавав мову з найкращого джерела, з народньої поезії“ (ст. XVIII). „Жіночі пісні дають ліричну поезію, яка так ясно й щиро не виявила себе в ніякім із новіших народів“ (ст. XX).

Мав Шашкевич у руках[1]) і іншу оцінку[2]), яку помістив сам Караджіч у „Предговор-і“ збірки пісень, виданої в Липську 1824 р., а в ній тепло говориться про „тиху, неголосну Вукову працю, якою задивує Европу і прислужиться своїй вітчині“ (ст. VI). Автор підчеркує красу сербської мови і багатство поетичних образів та глибокий геройський зміст у піснях.

Подібне живе зацікавлення сербською народньою піснею і особою Вука Караджіча стрінемо теж і в польських виданнях, які легко попадали Шашкевичеві й Головацькому в руки. Поминаю одну ліричну пісеньку записану з помилками в книжці Ал. Сапєги[3]), або уривок пісні в „Rocznik-у T-wa przyjaciół nauk“ у Варшаві 1811 р., бо Шашкевич міг їх не знати, але зате безперечно відомі були йому переклади овіяного славою борця за романтизм, за народню поезію і словянську ідею поета й ученого — Казимира Бродзінського, якому другий том своїх пісень присвятив Челяковський.

Бродзінський під незаперечним впливом Гердера звернув увагу на мистецькі цінности народньої пісні і став теж перекладати пісні ріжних народів, а перш усього сербські, які, як доказує лист[4]) до редактора „Dziennik-a warszawsk-ого“ 1826 р., цінив дуже високо. Перші його переклади появилися в 1819 р.[5]). Се був переклад „Żona Azan-agi, pieśń morlacka“[6]) і „Radosław, duma historyczna morlacka“[7]). Обидва переклади зроблені не з сербських оригіналів, хоч вони були вже у Вукових збірках,

---

[1]) Я користуюся примірником, випозиченими з Оссолінеум, де на ст. XX і XXVI є надписані олівцем українські і німецькі значіння деяких сербських слів характеристичним Шашкевичевим почерком.

[2]) взяту з „Göttingische gelehrte Anzeigen unter der Aufsicht der königl. Gesellschaft der Wissenschaften 177. 1778. Stück, den 5. November 1823.

[3]) Podróż po słowiańskich krajach w latach 1802 i 1803.

[4]) Лист основується на статті з „Wiener Jahrbücher der Literatur“, 1825, Bd. 30.

[5]) Pamiętnik Naukowy, W. 1819, I.

[6]) Назва морляк служила з кінцем 18 і поч. 19 ст. на означення сербського православного населення Далматії.

[7]) Pamiętnik warszawski, 1819, II.

але з перекладів німецьких, при чому Бродзінський повторив помилки тих перекладів і під літературним оглядом дав переклади значно слабші[1]).

В тому самому році й томі „Pamiętnik-a nauk-ового“ вийшла стаття Валентина Скорохода Маєвського „Wiadomość o dziełach P. Wuka Stefanowicza Serblanina“ і переклад кількох сербських пісень „для порівнання розгалужених у словянщині діялєктів“. Хоч Скороход Маєвський зраджує дуже бідне знання сербської мови, то проте користав з його помочі Бродзінський при дальших перекладах, але вже з оригіналу. Вони й появилися 1821 р.[2]). Через незнання сербської мови й слабке знання в свого помічника користувався Бродзінський теж і перекладами Ґріма. Дальші переклади вийшли в 1826[3]) і 1830[4]) рр. Інших видань, починаючи з 1843 р, не узгляднюю, бо вони хронологічно не мають ніякого звязку з часом, обнятим моєю студійкою. Разом появилося до 1830 р. 42 переклади, з чого дві пісні епічні, а решта ліричні.

В 1833 р. появилися переклади вісьмох пісень Авґ. Бєльовського[5]), з яким приятелював чех Ковбек, щирий приятель Шашкевича.

Найкращу й найбагатшу збірку перекладів на чеську мову дав Фр. Л. Челяковський[6]).

У 30-х роках 19 ст. помітне і в Росії змагання пояснювати народню творчість порівняною методою з творчістю інших словянських народів[7]).

В 1825 і 1826 рр. вийшло кілька перекладів сербських пісень Востокова із Караджіча в журналі „Сѣверные цвѣты“[8]) і „Пѣсни западных славян“ у перекладі Пушкіна за Меріме[9]).

Рівнобіжно явилися коротші або довші, але все теплі згадки й про особу та заслуги Вука Караджіча. Пише про його за-

---

[1]) K. Perić, Kazimierz Brodziński i serbska pieśń ludowa, Львів, 1904.

[2]) Pamiętnik warszawski 1821. III.; переклади передруковані в першому варшавському виданню творів Бродзінського 1821 р.

[3]) Dziennik warszawski, 1826. I.

[4]) Pamiętnik dla płci pięknej, 1830. I, II, III.

[5]) Czasopismo Naukowe Z. N. im. Ossolińskich, 1833. III.

[6]) op. cit.

[7]) А. Н. Пыпин, Исторія русской этнографіи, СПб, 1890. I., ст. 231—32.

[8]) Ягич, Исторія славянской филологіи, СПб, 1910, ст. 216.

[9]) Се відома містифікація P. Mérimée з 1827 р. „La Guzla ou choix de poésies illyriques recueilles dans la Dalmatie, la Bosnie, la Croatie et l'Herzogowine“, з якої перекладав і А. Міцкевич.

слуги Денис Зубрицький 1822 р. у своїй статті „O śpiewach ludu pospolitego“[1]). Сей календар-альманах, в якому на рр. 1822 і 1823 появилися зразки українських народніх пісень, був надто інтересний, щоби й Шашкевич ним не зацікавився. Ст. Яшовський в оповіданню „Heleña Łącka“ заохочує до збирання народніх пісень, кажучи, що такий збирач придбав би собі таку славу, яку той вже має в Европі, що зібрав сербські пісні“[2]). Вацлав з Олеська, згадуючи про „zbiory pieśni ludu u pobratymczych Sławian“ і про липське видання[3]) сербських пісень Караджіча, говорить: „Zaraz po zjawieniu się tych pieśni zaczęto je tłómaczyć na niemieckie, francuzkie, angielskie, i w krótkim czasie całą niemal Europę obiegły[4]). Обговорюючи українські пісні, пише: „Język ruski nie ma grammatyki, nie ma słownika. W wymawianiu w różnych miejscach różny jest zachowany sposób. Chciawszy więc coś doskonałego wyrobić, trzebaby tak postąpić, jak zrobił Wilk Stefanowicz, który wydając zbiór pieśni serbskich wydał oraz serbską grammatyke, ustalił pisownią, dnia dzisiejszego najwięcéj logiczną w całéj Europie i wydał słownik serbski, ze względem na dyalekty tego języka“[5]).

Пригадую згадану вже статтю Скорохода Маєвського і переходжу до вельми характеристичної, а для нашого питання великої ваги оцінки збірки Вацлава з Олеська, написаної Авґ. Бельовським у 1833 р.[6]). Він пише, що „до людей, які з правдивим ентузіязмом кинулися збирати народні пісні, належить незаперечно Вук Ст. Караджіч у сербів, Шафарик у словаків, у нас бл. п. Зорян Доленґа Ходаковський“... „Wilk Karadżicz w nie długim lat przeciągu, po kilkakrotném wydaniu pieśni swojego narodu, zbawienne skutki pracy swej ogląda“... „Przejdę w krótkości zalety i niedostatki tego zbioru[7]) w szczególności, jakotéż wartość wewnętrzną pieśni naszego ludu, — mając wszakże na względzie

[1]) Pielgrzym lwowski на р. 1823, ст. 49.

[2]) Rozmaitości, pismo dodatkowe do Gazety Lwowskiej 1831 р., 50. У „Sławianin-і“ 1837, I надрукував Яшовський похвальний вірш у честь Караджіча, ст. 8.

[3]) Народне српске пјесме т. I—III, у Липисци в 1823 і 1824 рр.

[4]) op. cit. ст. IX і X. [5]) op. cit. ст. XLVIII—XLIX.

[6]) Rozmaitości 1833 ч. 8. Воно було Шашкевичеві добре відоме, чого доказом його переклади „Zemsta i wspaniałomyślność“ (Rozmaitości 1831 ч. 5), „Miłośnicy Sławiańszczyzny“ (ib. ч. 39). Той журнал пренумеровано в Духовному семінарі у Львові аж до 9 III 1837, до заборони митрополита Михайла Левицького (Юр. Кміт, Причинки до історії Духовного семінаря у Львові від 1837—1851 рр. Записки Н. Т-ва ім. Шевченка у Львові, т. XCI).

[7]) себто Вацлава з Олеська.

zbiory pieśni pobratymczych Sławian, a mianowicie pieśni serbskie, którym uczona Europa najwyższą w tym względzie wartość jednogłośnie przyznała"... „Z tej samej zasady[1]) wychodził Wilk Karadżicz w nieoszacowanym swoim zbiorze pieśni serbskich, i onato posłużyła mu do rozstrzygnienia ze wszech miar ważnej zagadki. Kiedy spór nie mały dzielił serbskich uczonych, czy mają za język piśmienny brać język martwy ksiąg kościelnych, czy na podstawie kościelnego nowy sobie utworzyć, Wilk Karadżicz dokładnym i wiernym zbiorem pieśni ludu otworzył nieprzeliczone skarby żyjącego i kwitnącego języka, i wszystkich ku sobie pociągnął"[2]). Переходячи зокрема до весільних пісень, Бельовський висказав думку, що „весільні пісні українські з усіх знаних йому словянських, не виключаючи навіть пісень сербських, є найгарнішим твором. Се народня поема, котрої поодинокі строфи і гармонійна цілість гідні найзнаменитшого пера."

Пятьдесять сербських весільних пісень у збірнику Вука „найближчі своєю внутрішньою вартістю українським пісням, але є поміж ними і значні ріжниці — сербські є веселі, а українські прикметні тугою і глибоким чуттям, в чому ніодин словянський нарід їм не дорівнює".

Далі переводить Бельовський порівнання чотирьох весільних пісень українських і сербських. Таким порівнанням займається автор і в другій статті, поміщеній в тому самому журналі, ч. 4, а написаній ще 20 XII 1832 р.

Чи в наведених щойно словах не найшов молодий ентузіяст заохоти до своїх сміливих починань по приміру Караджіча, чи нема їхнього відгомону у „Передслів-ю" і „Веснівці" — не беруся судити, хоч аналогія приманливо близька. Але певно були вони одною із спонук до перекладання сербських пісень і поміщення їх поруч з українськими.

У „Rozmaitości-ах" згадується про Вука Караджіча частіше. За „Včela česká" подана звістка, що Вук К—ч, заслужений збирач народніх сербських пісень задумав видати сербські народні приповідки (1834, ст. 111). що збірку сербських народніх пісень, зібраних Вуком Стефановичем переклала на французьку мову пані Voïart[3]) і видала в двох томах у Парижі під наголовком: „Chants populaires des Serviens"[4]) (1834, ст. 362). В тому самому

---

[1]) значить, вірного віддання звуків рідної мови.

[2]) підчеркнення мої. [3]) с. є. Elise Voïart. [2]) видані 1834 р.

році, ст. 401 є коротка відомість про дату і місце народин Караджіча, про видану збірку пісень у трьох томах (1823—1824), про словник 1818 і граматику 1814, а про мову є замітка: „Język tych przyjemnych i tchnących szczérotą pieśni... nie jest wszakże i dla innych Sławian trudny do zrozumienia“.

З подібною оцінкою Караджічевих заслуг і теплим відношенням до сербської пісні стрінувся М. Шашкевич і в чеській науковій літературі, яку пильно присилано з Праги до Оссолінеум і живучим у Львові чехам, перш усього близькому до Шашкевича і його гуртка Православові Ковбкові. Ф. Челяковський присвятив, як я згадував, Караджічеві III том своїх „Slovanské národné písně“ 1827 р.: „Příteli svému váženemu a milému Vukovi Stefanoviči Karadžiči, filosofie Doktoru, Členu mnohých učených společností“.

Часті звістки про нього і в добре відомім та поширенім у Львові журналі „Časopis Českého Museum“, а саме Челяковського про сербські народні пісні (1829, $_{25}$, 1830, $_{143}$, 1832, $_{138}$), Шафарика про життя Караджіча (1833, $_{38}$). Особливо цікава й важна Шафарикова оцінка найновішого чотиритомового видання сербських пісень, де м. і. пише: „Чужинці оцінюють словянські пісні, головно сербські, по свойому. Для нас словян вони преважні: 1) яко найвірніше дзеркало народности, 2) найчистіше джерело мови, 3) памятки народнього життя наших предків, що містять у собі дорогоцінні останки історичні й мітологічні“. Згадуючи про приготований Вуком для видання дальший матеріял, висказує бажання, „щоби видавець на будуче не усував так зовсім із своєї збірки жіночих, себто ліричних пісень, яких у сербів менше ніж епічних, але щоби хоч кілька помістив у кожному томі, та в той спосіб старався їхньою любістю та чаром ослабити сухість і монотонність тамтих“ (1833, ст. 449).

У „Передслів-ю“ до „Русалк-и Дністров-ої“ складає Шашкевич подяку Миколі Верещинському за те, „що звелів „Русалці“ родитися“, іншим „всім“, особливо М. Ількевичеві за те, що „пристроїли її піснями народними і стариною“, а потім Православові Ковбкові. За що, невідомо. Але всеж таки мусів він чимсь до видання „Русалки“ причинитися. Наразі торкнуся цього питання тільки коротко, у звязку із Шашкевичевими перекладами сербських пісень.

Ян Православ Ковбек жив у Львові від 1830—1836 р., якраз у часі найживішої праці й творчости М. Шашкевича.

Літературні й наукові інтереси зблизили його до гуртка поляків, як Авґ. Бєльовський, Ст. Яшовський та ін., але ще тісніше приляг він до Шашкевичевого гуртка. Людина жива, романтик відродження чеського і взагалі словянського, письменник, критик і етнограф, удержував живі літературно-наукові звязки з Прагою. Інтересувався минулим і сучасним життям українського народу, перш усього народніми піснями, навіть сам збирав їх і захоплювався ними. В часописі „Jindy a Nyní“ 1833 р. надрукував Штульц переклад Нємцевичевої „думи“ Михайло Глинський. Редакція додала до того Ковбкове вияснення: „Дума або думка означає взагалі пісню, сумну і під оглядом змісту і мелодії, зокрема історичну елегію. На Україні, Поділю, Волині і поміж Русинами в Галичині є безмірне багатство найкращих думок, які своєю чутливістю, ніжністю, та меланхолією пригадують нам своє близьке споріднення з народньою музою сербською[1]), із знаменитими піснями: Збігонь і Олень[2]) у нашім Короледвірськім Рукописі[3])“.

Те, чого тут торкнувся Ковбек мимоходом, розвинув ширше у своїй статті: „O Králedvorském Rukopisu“[4]), яка появилася 1838 р., отже кілька літ пізніше після віддання до цензури рукопису „Русалки“, та всеж таки може бути дзеркалом раньших настроїв і поглядів Ковбка. Він інформує чехів про літературні й наукові праці Шашкевича і Вагилевича, про Шашкевичеву недугу, а подаючи характеристику українських народніх пісень, говорить, що „треба тільки повніших збірок, щоби ми всі пересвідчилися про ту правду, про яку переконав був мене вже давніше мій довгий досвід, а саме, що українські народні пісні не тільки ні в чому не уступають сербським пісням під оглядом змісту й поетичности, але навіть часто перевищають їх своєю оригінальністю й ріжноманітністю“.

Оце тільки частинно схоплена та духова атмосфера, в якій розбуджувалися літературні й наукові інтереси піонірів українського національного відродження в Галичині, а головно їхнього провідника М. Шашкевича, в якій творився і кристалізувався світогляд, назрівали задуми, намічувалися шляхи й засоби праці, рішучою ставала постанова зробити для українського народу те, що зробив Вук Караджіч для сербського. У тій духовій атмосфері находимо безсумнівну відповідь, чому М. Шашкевич

---

[1]) Підчеркнення моє. [2]) Вони перекладені Шашкевичем.

[3]) Jiří Horák, Tři čeští spisovatelé v Haliči (Národopisný Věstník československý, Praha, 1915, X., ст. 112. [4]) Časopis Českého Museum, 1838, ст. 367—68

зацікавився народніми сербськими піснями, чому взявся їх перекладати і то якраз ліричні, чому неначе для легчого порівнання помістив їх поруч з українськими. Очевидно, що се вповні відповідало тодішньому могутньому душевному настроєві Шашкевича, а саме одушевленню літературними й науковими досягненнями інших словянських народів, що відроджувалися національно. Се може послужити і для приблизного означення часу, коли саме зладив Шашкевич свої переклади. В біографічних, відомих досі матеріялах відповіди на се питання не найдемо. Дня 4. V. 1834 переслав Шашкевич до львівського „Bücherrevisionsamt-у“ свою першу збірку „Зорю“[1]). Чи ввійшли туди й переклади сербських пісень, не відомо, бо змісту „Зорі“ не знаємо. Яків Головацький пише, правда, у своїх споминах, що переписав з рукописної „Зорі“ майже всі статті, з виїмкою розвідки про Богдана Хмельницького, що додав до них разом із Шашкевичем та Вагилевичем нові статті і видав під назвою „Русалка Днѣстровая“[2]), але се не є вірне[3]). Одинока вістка про зміст „Зорі“, на жаль, неповна, збереглася в Копітаревій оцінці: „Der Kern des Büchleins sind russinische Volkslieder, ein Leben Chmielnicky's in Prosa, kleine populäre Erzählung detto, ein komisches und satyrisches Klaglibell gegen einen Pfarrer, der sein Amt ordentlich versteht und verwaltet u. s. w.“[4]).

Мені здається, що якби в „Зорю“ увійшли були переклади сербських пісень, то Копітар був би певно про них радо згадав, той Копітар, що сам перекладав сербські пісні, написав першу прихильну оцінку, стояв дуже близько до Вука Караджіча і був духовим батьком його епохальної праці. А під фатальним u. s. w. = і так далі теж не криються, як мені здається, переклади пісень, бож про пісні говоритъ Копітар на самому початку, а опісля переходить до статтей і штучної поезії, додаючи u. s. w.

„Русалка“ апробована угорським цензором у жовтні 1836 р., а Головацький переслав рукопис на руки свого приятеля, студента Ґеорґія Петровича в перших днях вересня[5]). Сам М. Шаш-

---

[1]) Д-р К. Студинський, Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835—49, Львів, 1909, ст. X.

[2]) Литературный Сборникъ, изд. Галицко-русскою Матицею, Львів, 1885 р. I.

[3]) на що звернув уже увагу і др. К. Студинський, op. cit. ст. XIV.

[4]) М. Тершаковець, op. cit. ст. 68. Підчеркнення моє.

[5]) Др. К. Студинський, op. cit. ст. XXXVI.

кевич, переслухуваний ректором семінаря Венедиктом Левицьким заявив, що Головацький передав до цензури „Русалку" ще в 1835 р. і що до неї ввійшли тільки ті з його творів, які від нього одержав перед пяти роками Головацький[1]). Значить коло 1832 р.

Та й се не відповідає правді, а є тільки оборонним викрутом, бо тоді не моглоб бути в „Русалці" згадки ані про збірник пісень М. Максимовича з 1834, ані про „Запорожську Старину" 1833—1834, і т. д., ані рецензії на „Ruskoje wesile" Лозинського 1835 р.

Беручи під увагу щойно наведені дані, можна прийняти час повстання перекладів сербських пісень в часі поміж 1833-им і 1835-им роком, хоч найправдоподібнішим являється 1833-ий рік.

Якраз у тому році вийшли пісні Вацлава з Олеська, незвичайно цікава стаття Бельовського та його переклади сербських пісень. Що більше, на сей рік припадає досить поважне Шашкевичеве зацікавлення serbica-ми. Тоді написав свою граматичну студійку: Черна-гора — Černa-gora[2]), яка є доказом деякого філологічного підготування та знання сербської мови. Написав її підчас своєї недуги 14 III 1833 р. і закінчив, що дальші висновки полишає „do późniejszych badań, jak będę więcéj znajomy w kochanéj swiętej krainie łagodnych Sławian". З „Rozmaitości" 1833 ч. 39 переклав статтейку „Любителй славянщизни и народôв чужосторонных", де на першому місці говориться про ученого піяра в Раґузі Ф. М. Аппендіні[3]).

До того часу відноситься і статтейка етнографічного характеру „Gościnność w Serbiji, podług Niemieckiego"[4]), з певністю, як слушно твердить др. В. Щурат[5]), не Шашкевичів переклад на польську мову, але для перекладу на українську відкись відписана.

Значний вже поступ у студіях над сербською та взагалі південнословянськими мовами виказує знаменита на свій час полемічна студійка „Азбука і Abecadło, uwagi o wprowadzeniu Abecadła polskiego do piśmiennictwa ruskiego, napisaną przez ks. J. Łozińskiego, umieszczoną w Rozmaitościach Lwowskich z roku 1834, № 39, w Przemyślu 1836", в котрій Шашкевич покликується на граматики „południowosłowiańskich narzeczy" Ко-

---

[1]) ibidem, ст. XXXIX—XL.

[2]) М. Возняк, Збірник фільольоґічної секції НТШ, т. XIV, ст. 222—23.

[3]) ibidem, ст. 93. [4]) ibidem, ст. 201—202.

[5]) Літературні Начерки, Львів, 1913, ст. 52.

пітара[1]) (ст. 13—14), Метелька[2]), Дайнка[3]) і Берліча[4]) (ст. 15—16), та на „dzieło mozolne Szaffarika[5]), Serbische Lesekörner“ (ст. 21—22), Під впливом тих граматичних студій Шашкевич проєктує в окремій статтейці[6]) прийняти сербське џ на означення звука дж, що й практично переводить у „Русалці“, мотивуючи коротко в „Передслів-ю“. Самозрозуміле, що коли по словам Я. Головацького[7]) Шашкевич вчитувався в твори корифеїв словянського відродження м. ін. і Вука Стефановича, то певно пізнав і його граматики.

Внаслідку тих справді серіозних студій, перед якими приходиться похилити голову, придбав собі молодий самоук Шашкевич уже настільки теоретичного знання сербської мови, що при помочі знаменитого Караджічевого словника міг сміло взятися за свої переклади. Деякі дослідники йдуть ще далі. Проф. Студинський[8]) добачує вплив сербських народніх пісень на Шашкевичів вірш „Погоня“, а М. Тершаковець[9]) вплив Караджічевого перекладу св. Письма на генезу Шашкевичевого перекладу, а „Писмениц-і“ на уклад „Читанки“ Шашкевича.

При перекладі з чеської мови міг бути йому помічний Ковбек або дехто інший з чеської колонії у Львові[10]). Про те, щоби Шашкевич сходився з якими сербами, чи взагалі південними словянами, звісток нема ніяких. Жили, правда, у Львові два купці серби з Герцоґовини, Антіч і Густа, як згадує Я. Головацький[11]), і через першого діставав книжки від свойого приятеля Теодора Павловича, але чи знайомий був з ними Голо-

---

[1]) Grammatik der slavischen Sprache in Krain, Kärnthen und Steyermark, Laibach, 1808.

[2]) Lehrgebäude der Slowenischen Sprache im Königreiche Illyrien und in den benachbarten Provinzen, Laibach, 1825.

[3]) Lehrbuch der Windischen Sprache, Grätz, 1824.

[4]) Grammatik der illyrischen Sprache, wie solche in Bosnien, Dalmazien, Slawonien, Serbien, Ragusa etc., dann von den Illyriern in Banat und Ungarn gesprochen wird, Ofen, 1833.

[5]) Serbische Lesekörner, oder historisch-kritische Beleuchtung der serbischen Mundart..., Pesth, 1833.

[6]) М. Возняк, op. cit., ст. 144—45.

[7]) Вѣнок Русинам на обжинки, уплѣв Иван Головацкий І. У Вѣдни, 1846 р., ст. 51—52.

[8]) Ґенеза поетичних творів М. Шашкевича, Львів, 1910, ст. 24.

[9]) op. cit., ст. 65.

[10]) L. Feigl, Sto let českého života ve Lvově, 1924. I.

[11]) Матеріялы для исторіи галицко-русской словесности, ст. 97. (Лит. Сб. изд. Гал. рус. Матицею, Львів 1886).

вацький перед 1837-им роком, та чи взагалі був знайомий Шашкевич, не знаємо. Значить, на якусь посторонню поміч Шашкевич числити не міг. Дещо відмінно мається справа з Як. Головацьким. Він студіював один семестр у Кошицях, а на другий від марта 1835 р. перенісся до Пешту. Тут попав у гурток Коляра, познайомився і заприязнився з хорватом Куреляцом та кількома сербами, м. ін. з Ґеорґієм Петровичем, з яким опісля переписувався, адвокатом Павловичем та ін. „Я найшовся зовсім у своїм елементі, читав сербські, словацькі, чеські книги і вправлявся в словянських мовах. Спочатку ми не розуміли один одного і говорили по латині або по німецьки; я запропонував, щоби кожний з нас говорив своєю мовою, бо ми всі брати словяни і соромно нам порозуміватися чужими мовами. Серби говорили по сербськи, словаки по словацьки, я говорив по польськи або по руськи. Спершу ми не розуміли один одного або розуміли зле, особливо як хто говорив скоро; але згодом що раз більше привикали до вимови і мало-помалу я довів до того, що міг розмовляти по сербськи і по словенськи (с. є. словацьки)".

Значить, Я. Головацький взявся перекладати сербські пісні, здобувши собі знання сербської мови головно дорогою практичною і або привіз їх з Пешту вже готові, або зладив щойно з кінцем 1835 або з початком 1836 р.

Насувається питання, чи не покористувався Шашкевич уже готовими перекладами. Очевидно, такими могли бути тільки найлегче для нього доступні польські або чеські.

Серед перекладів Бродзінського находимо тільки дві пісні, які приходять і в Шашкевича, а саме: „Пуста дівчина" — в Б-го „Pasterka nad krynicą" (1830) і „Знатель" — у Б-го „Jak sie miłość łowi" (1830). Та поміж перекладами обидвох поетів є надто велика ріжниця. Шашкевичеві переклади вірно передають оригінал, а в Б-го зретушований дух і характер сербських пісень, іноді виходить і нерозуміння оригінального тексту. „Хоч його переклади мелодійні і дуже гарні, але не є сербськими народніми піснями"[1]). Зокрема переклад „Jak sie miłość łowi", по словам іншого дослідника, се оригінальний твір на мотив народньої пісні так, що даремне було б шукати його взірця[2]).

Серед перекладів Бельовського є тільки одна пісня, яка

---

[1]) Perić, op. cit. ст. 23 і далі.

[2]) St. Kossowski, Brodzińskiego tłumaczenia pieśni ludowych, Львів, 1906, ст. 42.

є і в Шашкевича, а саме: „Ангелчині ворота“ — в Бє—го „Strażnica Grodu“.

Для з'ілюстрування наведу обидва переклади й оригінал.

Караджіч, Нар. српске пјесме 1824 I, ст. 166:	М. Шашкевич, „Русалка“, ст. 106:
Анђа капиција.	Ангелчині ворота.
Високо се соко вије,	Високо ся сокіл вивиў —
Још су виша граду врата;	Висшѣ городу ворота;
Анђа им је капиција:	Воротарка там Ангелка,
Сунцем главу повезала,	Сонцем голову завила,
Месецом се опасала,	Мѣсяцьом ся вперезала
А звездами накитила.	И звѣздами затикала.

Авг. Бєльовський (op. cit. ст. 94—95):

Strażnica Grodu.

Górnie sokoł robi wiosły,	Kształt jej ściska półxiężyca,
Wyżej sięga gród wyniosły.	Lica rozogniło słońce,
Nad nim trzyma straż dziewica:	A skroń wieńczą gwiazd tysiące.

Оце порівнання заперечує який небудь вплив перекладу Бєльовського на Шашкевича. З огляду на те, коли можна погодитися з думкою дра В. Щурата[1]), що „навіть інтерес для чужої людової поезії міг знайти (р. Шашкевич) в польських публікаціях“, то ніяк не можна погодитися з тим, що „міг знайти і взірці перекладу“, очевидно в тому розумінню, щоби покористуватися ними.

Остаються переклади в Челяковського. Цікаво, що в „Русалці“ найшли місце переклади тільки тих пісень, які в сербському оригіналі і в перекладі на чеську мову поміщені в збірках Челяковського. Оця обставина мене застановила і дала спонуку до моєї студійки. Підчеркую, що Челяковський мав у руках тільки Вукові видання з 1814 і 1815, що й сам зазначує: „Mezi Srby Vuk Stefanovič (Narodna Srbska Pěsnarica u Vienni 1814 a 1815) sobě velké zásluhy získal, sebrav a sbíraje posavád písně svého národu“[2]).

У „Русалці“ є шість сербських народніх пісень переклада-

---

[1]) Літературні Начерки, ст. 52.

[2]) op. cit. I, ст. VII.

Я маю під руками видання з 1814 р. і липське видання Караджіча. Видання з 1815 р. не міг дістати і тому користуюся виданням 1824 I.

них Шашкевичем[1]) і дві перекладені Я. Головацьким[2]). Усі ліричні. Зачну від наголовків.

1) Риба и ђевојка (I 54) — Děvče a ryba (I 185) — Дѣвчина а риба (103).

2) Ђевојка ружици (I 79) — Potoužení[3]) (III 171) — Дѣвчина до рожи (104).

3) Жеља обога[4]) (I 218) — Ješitná[5]) dívka (II 135) — Пуста дѣвчина (104).

4) Ђевојка и лице (I 123)[6]) — Děvče líce umývající (II 123) — Дѣвчина лице миюча (105).

5) Анђа капиџија[7]) (I 166) — Andělije vrátná (III 169) — Ангелчині ворота (106).

6) Знање[8]) (I 211) — Znatel[9]) (II 128) — Знатель (106).

7) Три највеће туге[10]) (I 192) — Tři největší zármutky[11]) (II 125) — Три тузѣ (107).

8) Смрт драге и драгога (I 87) — Smrt milých (III 173) — Смерть милих (108).

З того зіставлення виходить наглядно, що наголовки пісень 1, 3 і 6 є однакові в Шашкевича і Челяковського, а відмінні від Караджічевих, наголовок пісні 4-ої однаковий у всіх трьох, а пісні 5—ої в Шашкевича відмінний від Караджічевого і Челяковського та не віддає вірно значіння оригіналу. Головацький назвав пісню 7-му теж інакше, ніж у К—ча і в Ч—го, а пісню 8-му згідно з Ч—им і інакше, ніж у К—ча. Значить,

---

[1]) Переклад першої пісні зберігся у двох редакціях. Не ввійшов у „Русалку" переклад пісні „Олень и Вила", видрукований у Збірнику філ. с., op. cit. ст. 24.

[2]) Крім перекладів двох пісень, поміщених у „Русалці", Головацький переклав ще 21 пісень, які з тими двома, разом у числі 23 видав у „Вѣнку Русинам на обжинки" I 1846, ст. 166—204, попередивши передмовою про народні сербські пісні, ст. 153—165.

[3]) = туга.

[4]) = бажання обидвоїх. У Мала... песнарица op. cit. 1814, ст. 83 пісня названа „Сумньа девойке".

[5]) = пуста, порожня.

[6]) У Мала... песнарица, op. cit. ст. 76 пісня названа „Девойка умиваюћа лице".

[7]) Анђа = Анђелија = Angelia; капиџија = Der Torwächter, janitor, — дослівно Андя воротарка.

[8]) Мала... песнарица: Знанье, ст. 75.

[9]) = знавець.

[10]) так і в Малій песнариці, ст. 49.

[11]) = смуток, журба.

і Шашкевич і Головацький мали під рукою не тільки оригінальну збірку[1]), але й переклади Челяковського.

З черги приступаємо до питання про вартість і оригінальність перекладів, звертаючи увагу на вірність перекладу та на більшу чи меншу залежність від чеських перекладів у Челяковського.

Дѣвчина а риба. Правильна ритмічна будова пісні сербської, збережена теж і Челяковським, не зовсім збережена в Шашкевича. Переклад вірно віддає оригінал, з виїмкою другої стрічки, в якій добачую вплив чеського перекладу: К—ч: Дјевојка сједи крај мора, — Пак сама себи говори; — Ч—ий: Sedí děvče po kraj moře, samo k sobě takto mluví; — Ш—ч: Дѣвчина край моря сидѣла, — Сама до себе так говорила.

Однак український переклад є всеж таки ближчий оригіналові з огляду на переклад слова „будало“, яке Ч—ий переклав невірно: děvče sprosté, се є простакувате, неотесане, а Ш—ч: Дѣвчино! мало ти знаєшь, яке й пояснює на підставі словника: „Будало у Сербів, наш брат би сказаў дурненький, дурноватий“. У першій редакції Ш—ч пішов невільничо за оригіналом, коли стрічки 4—8 у формі питання переклав: є-ли що ширше над море? і т. д. (Серб. Има л' што шире од мора?). У другій редакції, відчуваючи прогріх супроти рідної мови, переклав уже зовсім правильно: Чи є що ширше над море?

Дѣвчина до рожи. Ритм не зовсім збережений. Чеський переклад у кількох місцях значно ріжниться від оригіналу: К—ч: ружо румена — Ч—ий: růžičko červená — Ш—ч: роже румяная; К—ч: У мене мајке **не има** — Ч—ий: Ach moje matka **pod zemí** — Ш—ч: Та неньки **не маю**; Брат ми је **ош'о на војску** — Bratra mi **vojna odňala** — Братчик у **війско пійшоў**; Преко три горе зелене, Преко три воде студене — Za třetí horou zelenou, Za třetí vodou studenou — За трома горами зеленими, За трома водами студеними.

Пуста дѣвчина.

К-ч:	Девојчица воду гази, Ноге јој се беле, За њом момче коња јаше, Гроотом се смеје:	Ч-ий:	Dívčina vodou se brodí, Nohy se jí bělí, Jde za ní mladý jonaček Hlasitě se směje:

[1]) Народне српске пјесме, у Липисци 1824, якраз примірник з Оссолінеум, на котрому крім місць уже згаданих рукою Шашкевича на ст. 55 написане значіння на шеђер — цукорь.

К-ч: „Гази, гази девојчице,

Не би л' моја била!" —
„Кад би знала и видела,
Да би твоја била,
Млеком би се умивала,
Да би бела била;
Ружом би се утирала,
Да б' румена била;
Свилом би се опасала,
Да би тонка била."

Ч-ий: „Brod'se, brod' vodou [panenko,
O bys moje byla!"
„Kdybych znala a věděla,
Žebych tvoje byla,
Mlékem bych se umývala,
Abych bílá byla;
Růzí bych se utírala,
Červená bych byla;
Hedvábím se opásala,
Abych štíhlá byla".

Ш-ч: Дѣвчинонька водоў бродит,
Ноги ся бѣлѣют;
За неў ходит молод хлопець,
Смѣє-ся, регоче:
Бро-ди, броди, дѣвчинонько,
Бодай мойоў була!
Коб я знала и вѣдала
Що я твоя буду;
Молоком-бим ся вмивала,
Щоби бѣла була —
Рожею-бим ся втерала,
Щоб румяна була;
Шоўком-бим ся вперезала,
Щоби тонка була. —

Я нароком напровадив цілу третю пісню, щоби показати вартість обидвох перекладів і їх евентуальну залежність. Як бачимо, обидва ритмічно мелодійні і з текстом оригіналу згідні. Відхилюється під тим оглядом стрічка 3, але це ріжниця сербських варіянтів, бо варіянт видання 1815 мав текст, який в Ч—го (II 134): Za niom ide mlado momče.

Цей варіянт і більше припав до вподоби Ш—ві, ніж тяжкий до зрозуміння й перекладу варіянт із видання 1823. Вплив чеського перекладу добачую й у стрічці 6, який легче надавався до перекладу, ніж сербський.

Ритмічно обидва переклади згідні з оригіналом, хоч український все таки вірніше віддає духа сербської пісні

Дѣвчина лице миюча. Ритм оригіналу не зовсім збережений. Переклад вірний. Вплив чеського перекладу добачую

в стрічці 2: К—ч Умивајућ' лицу беседила; Ч—й Ůmývajcí k lícím hovořila; Ш—ч И миючи к лицю говорила.

Ангельчині ворота. Ритм і текст зовсім згідні з оригіналом.

Знатель. Теж гарний і вірний переклад з захованням ритму оригіналу, дещо свобідний у стрічці 3: К—ч Ни ми нисмо дивљи људи; Ч—ий Však my nejsme hlúza[1]) divá; Ш—ч Най ся люди не дивуют.

З того приводу Копітар замітив, що пісня, се сербський жарт досить лихо наслідуваний[2]), бо замісць: „Най ся люди не дивуют" повинно бути згідно з оригіналом „ми також не дикі люди"[3]).

Три тузѣ переклав Я. Головацький, вірно придержуючися оригіналу і зберігаючи ритмічну будову вірша. Користувався сербським текстом або з видання 1815 р. або з Челяковського, бо у вид. 1823 строфічна будова дещо відмінна:

К—ч (1823): Славуј птица мала сваком покој дала,
А мени јунаку три туге задала:

Ч—ий:		1815:	
	Slavík ptáček malý		Slavuj ptica mala
	Kazdému pokoj dal		Svakom pokoj dala,
	Ach! a mně jonáku		A meni junaku
	Tři zármutky zadal:		Tri tuge zadala:

Гол—ий: Соловѣй пташина
Усѣм спокій дала:
Минѣ молодому
Три тузѣ задала:

Смерть милих. Вірно відданий текст і ритм оригіналу.

Із переведеної аналізи перекладів виходить, що й Шашкевич і Головацький перекладали з оригінальних видань самостійно. Не користали з ніяких готових перекладів, а чеський переклад у Челяковського послужив їм хіба для провірення їхньої праці і для легчого зрозуміння іноді дуже тяжкого сербського тексту, при чому в означених мною місцях се відбилося легким відгомоном чеського перекладу, але все з корисним вислідом для українського перекладу. Перекладчики старалися, оскільки до-

[1]) = чернь, голота.

[2]) „ein serbischer Scherz schlecht genug nachgeahmt".

[3]) „sind wir auch nicht wilde Männer" (Студинський, Кореспонденція, op. cit. ст. XXXVII.

зволяла їм на се українська мова, зберегти ритмічну й прикметну сербській народній поезії неримовану будову вірша. В кожному разі українські переклади вірно передають і простоту та щирість оповідання й красу поетичних образів, а через те й силу та ядерність оригіналу.

Сама українська мова перекладів не може нас тепер вдоволити, але треба дивитися на неї як на перші спроби писати рідною мовою тому сто літ, а тоді прийдеться з подивом віднестися до тої праці, завдяки якій сі переклади і під оглядом мови не можуть нас надто вражати. Ми бачили, як совісно й обережно поступили перекладчики, а слова Я. Головацького[1]) дадуть відповідь, як глядів на переклади сербських народніх пісень не тільки він, але певно й Шашкевич: „...читалисьмо красні переводи сербських пісень по чески, по польски, и по великоруски. Але ледви хто удасть так переложити їх, щоб со всім задержалася краса первістна. Не на уйму високих дарованій переводителів то сказано, но думаю, причина тому є в самім язиці, в ступени і роді єго образованя“.

Звертає далі увагу на те, що сербська мова, подібно як і українська, підпала найменше з усіх словянських під вплив чужих мов і для того заховала „свою природную красоту“ й тому „ледви котре із словенских нарічій є спосібнійше до перевода сербських пісень як наше“. Воно одно годне „переняти тії краснозвучні народнії утвори, та й разом заховати вірно тую простую красу без всякої принуди“.

„В моїм переводі я, кілько можно було, держався первотвора, однако декуда трохи слобіднійше, старався показати правдиве лице, але аби знов не було з ускорбом свого народного язика: бо хоть оба нарічія покревні собі, то у кождім є тілько питомого, що тяжко віддати все у другім“.

Оце був той наскрізь правильний погляд, з яким підійшли і Шашкевич і Головацький до своєї праці і дали переклади, які гідно можуть станути поруч перекладів на інші мови, а деякі навіть перевищують. Подобалися вони мабуть і вибагливому критикові та знавцеві сербської народньої пісні В. Копітарові, котрий, як ми бачили, закинув перекладам тільки один незначний відхил від оригіналу.

[1]) Народнії сербскії пісні, Вѣнокъ op. cit. Я зміняю тільки правопис.

ШЕВЧЕНКОВІ ПОЕМИ

ВАРНАК, МАРИНА, МІЖ СКАЛАМИ НЕНАЧЕ ЗЛОДІЙ, ЯКБИ ТОБІ ДОВЕЛОСЯ, ЯКБИ ВИ ЗНАЛИ ПАНИЧІ

Написав СТЕПАН СМАЛЬ СТОЦЬКИЙ

У Києві вийшов 1921 р. збірник „Тарас Шевченко", а в тім збірнику є стаття Е. Григорука: Великий бунтар (стр. 9—23). Там Е. Григорук пише (стр. 15):

„Такий же перелом у Шевченка видно і в відношенні до панства... Тепер він... береться за помсту, стає до боротьби проти їх. І характерно, що він, по своїй бунтарській натурі, не бачить іншого виходу в боротьбі проти панів, окрім старих засобів гайдамаччини: ножів і вогню... Тепер же Варнак-селянин з Волині такими-ж або лютішими засобами розправляється зі своїми на цей раз панами, і Шевченко йому симпатизує, виправдує його вчинки, накидає на них шати справедливости. Його варнак, що спочатку зарізав пана-ляха зза власної кривди, ріже потім без розбору всіх панів, ріже й мордує без жалю:

> Я різав все, що паном звалось,
> Без милосердя і зла, —
> А різав так...
> . . . .
> Було, мов жабу ту, на списі
> Спряжеш дитину на огні,
> Або панянку білолицю
> Розіпнеш голу на коні,
> Тай пустиш в степ...

І, головно, це робиться спокійно, „без милосердя і зла", робиться як щось необхідне... Необхідність знищення панів і царів, взагалі, пануючих над трудящими, все більш вкорінюється в свідомості Шевченка. Коли він раніш закликав до бога, то тепер закликає до бунту, коли раніш у нього були сльози, тепер за злочинства одна кара: смерть, знищення".

2

Як бачимо, Григорук зробив з Шевченка простого розбишаку, приписуючи йому чисто розбишацькі інстинкти різні і морду без жалю. Обговорюючи цей збірник свого часу в Слявії (І, ст. 162—169), я кількома загальними словами спротивився такому поглядові Григорука на Шевченкову етику. Зрештою не доводилось мені денебудь почути хоть найменшого протесту проти такого розуміння Шевченкової поеми „Варнак“ і Шевченкової етики. Тим більший обовязок спадає на нас, чим скорше показати всю несумлінність таких доказів і всю неправду такого погляду.

Шевченко аж два рази обробив тему, яка виринула в його душі на основі оповідання варнака про своє минуле, раз у поетичній формі 1848-го р., а другий раз у прозовім оповіданні. З того бачимо, як дуже захопила душу поета ця тема. В подробицях є деякі ріжниці між обома представленнями подій, але в головній, провідній ідеї оба твори однакові і тільки себе доповняють.

В поемі відбувається все над Иквою, в оповіданні над Случею.

В поемі беруть варнака як хлопця-сироту до двора до паничів однолітків на виграшку, де й він, „як вчити почали письму панят“, разом з ними вчився; — в оповіданні вчився він найперше у попа з його сином Ясем, від якого втікав, зазнавши всякої несправедливости (Лепкий V, 88), а аж потім дістається до двора, де ним дуже щиро опікувалася панна Магдалина, про яку в поемі зовсім не згадується.

В звязку з тою наукою письма треба зазначити, що і в поемі і в оповіданні висловлена однакова неґативна думка про користь науки для крепаків. „На безголовя і я учуся. Слізьми, кровю письмо те полилося! — Нас, дешевших панської собаки, письму учить? — Молитись Богу та за ралом спотикатись, а більше нічого не повинен знать невольник — така його доля!...“ — „Колиб я нічого не читав, та колиб був не манувся ні до чого, не тим би я був! Був би з мене простий хлібороб, д о б р и й ч о л о в і к, а тепереньки що я?“ — Таку гадку висловлює поет і в Тризні і в думці „Чи то недоля та неволя“. В ній чути відгомін того, що учив Руссо, який „просив свого бога, щоб обдарував його н е з н а н н я м, н е в и н н і с т ю і б і д н і с т ю, одинокими дарами, які д а ю т ь щ а с т я й д і й с н і ц і н н о с т и“. Все-ж таки Руссо каже, що „правдивого почуття щастя зазнає чоловік, котрий власною працею збирає багацтва духа і далі їх роздаровує своїм ближнім“. В усякому разі „наука робить чоловіка щасливим — збільшує життєву від-

вагу, дає творчу втіху". В своїй творчости на користь України і своїх земляків находив Шевченко одиноку відраду. Любов до них в найбільшім горю гріє його душу, піддержує надію. Тому то і в поемі Варнак він каже:

Поки живе надія в хаті, —
Нехай живе: не виганяй!

Нехай пустку нетоплену іноді нагріє,
І потечуть з очей старих сльози молодії;
І, умитеє сльозами, серце одпочине,
І полине із чужими на свою країну!

Дальші ріжниці такі: В поемі Варнак „пішов до рала", а потім „пішов в писарі в громаду", — в оповіданні „засадили його писати в панській конторі", а далі він стає конторщиком і управителем.

В поемі виводяться „паничі", в оповіданні тільки один граф Болеслав.

В поемі дівчина Варнака „у сусіда в наймах виростала", — в оповіданні свою Марисю, дочку своєї приятельки з дитячих літ Домахи, він сам враз з Магдалиною виховує, віддавши їм свою обновлену хату.

В поемі „старої пані бахур сивий" пустив Марисю покриткою, — в оповіданні варнак як управитель, вернувши з далекої дороги, застає свою Марисю вже в дворі покоївкою і бачить, що вона молодому графові Болеславові „пішла на жертву".

В поемі він довго (три роки) приготовляє відплату-пімсту, „добірає добрих хлопців" і на весіллі „всіх, княжат, панят і молодих, всіх" перерізавши, стається потім розбишакою і „ріже все, що паном звалось, без милосердія і зла"; — в оповіданні він зараз кинувся на графа, та його звязаного кидають до льоху. Аж як граф поїхав і його випустили з льоху, він находить в коршмі за селом вже зорганізоване товариство людей „покривджених, пограбованих", що „промишляли розбишацтвом", між ними і батька Марисі, і за їх намовою пристає до них, стає справдішнім розбишакою і їх ватажком. Сам він нікого не вбивав, за те без милосердія грабував жидів-багатирів і шляхту і роздавав злидарям.

В поемі „все надокучило йому, хотів себе зарізати, та побачивши „святий Київ наш великий", „храми божі", почувши дзвони у Києві, він від того „мов переродився". „І перехрестившись, пішов собі тихо в Київ святим помолитись, та суда, суда людського у лю-

дей просити". — В оповіданні, почуваючи себе „наймізернішою, найбезталаннішою людиною", він стає на тому, щоб „кинути своє кляте ремесло", він навіть берлин з графом Болеславом, пограбований товаришами, звелів пустити далі так, щоб „ні на волосинку" ніхто не потерпів, але виконати свій замір зараз не міг, бо занедужав. Через зраду жида влетів граф до коршми, тоді він застрілив графа. „Я не бажав його смерти. Був у мене в руках і я відпустив його. Я зробився невільним душогубом. Це було перше й останнє душогубство з моїх рук". Звязаного кинули його до льоху. Але товариші палять двір, ріжуть, бють, в огонь кидають гостей, „немовляткам навіть не дали варвари пощадку", і так його визволяють з льоху. Та „остогидло йому розбишацьке життя, життя подібне звірячому". Недужий іде він в село до титаря, кличе попа. Після сповіди й причастя почуває, що йому ліпше стає. Бачиться з Магдалиною й Марисею, іде в Житомир до губернатора, щоб признатися, а на дорогу дістає від Магдалини біблію.

Такі ріжниці в подробицях нічого не мають до річи. Вони хіба тільки вказують на те, як поети зовсім свобідно собі їх розмальовують, зовсім свобідно ними орудують відповідно до мистецької потреби як найкращого вирізьблення, оживлення сюжету і натхнення його живою ідеєю (порів. поему і оповідання „Наймичка", обі редакції поеми „Москалева криниця" і т. п.).

Сам сюжет дуже поєдинчий: Молодий чоловік за дівчину вбиває свого противника і сам ставиться перед суд. В тій своїй простоті він навіть нецікавий, бо буденний. Але коли з молодого чоловіка життя, а за ним і поет зробить безправного, освіченого крепака, з його противника навіть може менше освіченого пана та ще до того ляха, який з крепаками робить, що сам хоче, то тим сюжет ставиться в середовище повного безправства і набирає всяких можливостей дальшого свого розвитку (порів. поеми „Марина", „Між скалами неначе злодій", „Якби тобі довелося"). Для безправного крепака нема ніде права, нема оборони, отже покривджені крепаки роблять самі собі суд, самі карають безправство. Так із безправного стану крепаків родиться і виростає розбишацтво як постійна установа, як конечність лихого правопорядку, в котрім маса безправна, як конечність етична, щоб безправство найшло таки свою кару. Коли до того долучується ще момент однакової освіти між противниками, то етична вимога однакових прав ще тим більше стає ясна. — Але-ж бо й са-

мосуд покривджених та пограбованих це таке-ж саме безправство, яке також мусить бути спокутуване. Йому противиться сумління, сумління вимагає суда людського. Так саме життя, а за ним і поет не тільки розкриває великі рани на суспільнім організмі, розкриває того рака, що точить і розїдає безпощадно гнилий організм і веде його до повного розкладу, до загибелі, але й формує проблеми, які вимагають вирішення, проблему соціяльну, проблему етичну й проблему правопорядку. Тому то Шевченка так дуже захопило минуле життя варнака, бо воно багате на проблеми, які конечне вимагають вирішення, бо, як сам Шевченко в оповіданні (Лепкий V, 83) каже, він в нім найшов щось такого, „що має вагу про моральне напучування“.

І Шевченко вирішує ці проблеми в обох своїх творах однаково. Він перш усього вимагає крепакам волі („Гірке, кляте слово — крепак! І клятий той день, коли я його вперше почув!“ — Лепкий V, 95. — „Прошу собі волі“ — „Ходи з нами, ми живемо на волі“ — Лепкий V, 102). — Далі він засуджує з одного боку панську самоволю, усі панські безправства, що кличуть до неба о пімсту-кару, панську пиху, панську грубу зневажливість до людини, панську розпусту; з другого боку так само рішуче засуджує і розбишацьке життя, „життя повне гріха та беззаконія“ („Сам себе я давно вже осудив!“ — Лепкий V, 86), засуджує „кляте розбишацьке ремесло“ („Це не виправдує мене: чи сяк, чи так, а я був розбишакою і грабіжником чужого добра“. — Лепкий V, 109), і вимагає, щоб в життю панували безмежно засади християнської етики, щоб у нім не виростали одні „дешевші панської собаки“ собі і другим на погибель, а другі — пани, що як щенята кусають, інших з найдорожчого окрадають, покритками людські дівчата пускають та тільки гуляють; вимагає життя, де усім можна-б було „і веселитися і жить, людей і Господа хвалить“.

Суддею в етичних справах є власне і громадське сумління. Воно стоїть на сторожі етичного ладу на світі. Сила сумління велика. Брудне сумління годі затопити в дорогому вині. Чоловік радше готов зробитися каторжним, щоб тільки обмити бруд із свого сумління. Воно чоловіка страшно мордує, гірш карає, ніж людський суд, людська кара (Лепкий V, 106). Сповідь приносить полекшу. Тому то „свята, велика річ релігія для чоловіка“ (Лепкий V, 113), а біблія — це у варнака (Шевченка) „свята, божественна книга, єдине пристановище, покрова і уповані́є“! — Велику силу

6

релігії для життя навіть недолюдка-розбишаки, який, „щоб не нудить світом", — „вийшов з ножем в халяві з Броварського лісу, щоб зарізатись", змальовує поет ще такими словами:

Дивлюся, — мов на небі висить
Святий Київ наш великий! Святим дивом сяють
Храми божі, ніби з самим Богом розмовляють.
Дивлюся я, а сам млію... Тихо заздвонили
У Києві, мов на небі... О, Боже мій милий!
Який дивний Ти!... Я плакав, до полудня плакав...
Та так мені любо стало! І малого знаку
Нудьги тії не осталось, — мов переродився...
Подивився кругом себе і перехрестившись,
Пішов собі тихо в Київ святим помолитись
Та суда, суда людського у людей просити.

Отже людський суд — це основа правопорядку, але суд справедливий і для усіх однаковий, суд, в якому сумлінно розбереться все, „в чому я спровинився, а в чому люди" (Лепкий V, 86).

З усього переконуємося, що Шевченко не тільки поставив тут дуже докладну діягнозу тяжкої недуги суспільного організму, яка неминуче веде його до загибелі, але й як добрий лікар подає зовсім певні ліки на його уздоровлення.

Це є вислід дуже сумлінного розбору обох творів Шевченка, з якого бачимо, що й тут Шевченко, як скрізь, є речником високих гуманних засад, речником правопорядку, основаного на волі, справедливости і правді, християнській етиці, та що Григорук наніс велику зневагу нашому генієві народньому, підсуваючи йому без найменшої підстави зовсім чужі йому й дикі суспільні й етичні засади.

Як у всіх інших (національних, політичних), так і в соціяльних справах і питаннях найвищим принціпом у Шевченковому думанні є етика, власно-ж християнська етика. Усі проблеми в їхнім психічнім корені зводяться у нього на етичні проблеми і розвязка їх, як і їх найвища форма, має у нього етичний характер. Етичні категорії це властиві й основні категорії його думання.

Тому то й релігійність є у Шевченка найвищою, найстислішою формою людського життя. „Все од Бога, од Бога все! А сам нічого дурний не вдіє чоловік". Шевченко чоловік глибоко релігійний. Це треба виразно зазначити, бо у нас сліпа поверхновість і повне нерозуміння Шевченкових думок розбуялися так, що роб-

7

лять з нього безбожника, не добачаючи того, що у Шевченка Бог є синонімом правди-істини і правди-справедливости[1]), та що Шевченко радо уживає для викликання більшого враження слова бог намість слова правда, бо це слово в данім разі булоб за слабе, щоб виразити найвищий ідеальний ступінь живої правди. Так зрештою уживає слова бог увесь український нарід. Тільки той, хто відстав від народа, цього не знає.

В звязку з цим мусимо однак звернути увагу на те, що глибока релігійність Шевченка це не є звичайна церковна релігійність з її формалістикою, з її спекуляцією-догматами про особистість, смерть і воскресення Ісуса Христа. Не так це, а могутні етичні ідеї науки Ісуса Христа сталися релігією Шевченка. Він часто навіть воює з урядовою церквою, з „догматами просвіщеними", „настоящими християнами" (найбільше в поемах „Іван Гус", „Кавказ", „Неофіти"), бо ця християнська церков сталася радше поліційним департаментом політичної влади. Вулканічна сила могутніх етичних ідей науки Ісуса Христа термосить душу Шевченка і ми від того чуємо в його поезії неначе громіт землетрусу, що все наново виривається наверхи, щоб усім „суєсловам, лицемірам", усім тим, що „прославляють византійство", пригадати „слово істини", пригадати правдивий закон Ісуса Христа про любов брата, щоб поставити їх — і „слово істини" і закон братньої любови — понад усі норми і догмати і для цього первісного, ідейного християнства натхнути душу християнської громади новим, як найбільшим запалом. Бо Шевченко кріпко вірив, що тільки перемога християнських етичних ідей в житті людському, в його практиці, спасе людство, знищить пекло на цім світі, принесе „і мир і радість на землю людям". „І на оновленій землі врага не буде, супостата, а буде син і буде мати і будуть люди на землі".

Бо для Шевченка „слово істини" і „любов брата" не були порожніми фразами. Він усею душею відчував, що любов брата, яку проповідував Христос, це не пасивність, не байдужність, а чинність, мужність і боротьба, не насильство, але боротьба за ті живі ідеї, боротьба проти всього, що їм противилося в людському житті. І ціле своє життя він за них боровся своїм натхненим словом.

---

[1]) Це видко особливо з цих слів поета (з Неофітів): Молітесь Богові одному, молітесь правді на землі, а більше на землі нікому не поклонітеся! Все брехня: попи, царі!...

8

Доказом на це є особливо поема Марина, написана також 1848-го р., що її сюжет в засаді однаковий з сюжетом поеми Варнак. Бо й тут, як бачимо, панське безправство, панська самоволя, спричинює душевний бунт з противного боку і трагічну розвязку для обох сторін.

Лях управитель, жонатий, батько двох „діточок як янголяточок", який багато „бідних покриток пустив по світу з байстрюками", зустрів сільське весілля і кинув оком на молодую. Молодого віддав в москалі, а молодую бере до двора на покоївку. Не помагають просьби матері: „її проганяли й собаками цькували". Але з Мариною пан „все таки не вдіє нічого, хоч заріж її тай годі". Вона все плаче і „їсти не хоче, вяне, сохне у білих палатах" і в божевіллі запалила двір і зарізала пана, „пани до одного спеклись", а вона враз з матірю гине в полі.

Для нас важне це, що становище поета до таких сюжетів з їх проблемами тут у вступі до поеми ще виразніше зазначене. Поет „не сердитий на панів, що все такеє пише про їх собачії звичаї", він не лає їх за те, що сам крепак, неодукований сіряк, йому зовсім не жаль, що він не пан, він також не чинить розбоїв на шляхах, як дехто думає або й каже. Але оця Марина неначе цвяшок вбилася йому в серце і збудила в ньому „великий жаль на просвіщених християн, що бють поклони, в добрий час у Київ їздять що-року та сповідаються у схимника, а з братами діють таке, що і звір того не зробить дикий. А все те тому, що „катами писані закони" стоять за них, то їм і байдуже. Це корінь лиха. Тому поет розказує та плаче „про байстрят отих ледачих, хоч і нікому їх не жаль. Йому їх жаль... „І розказує він і плаче, щоб своїми словами „людськії сльози проливать, щоб милость душу осінила, щоб спала тихая печаль на очі їх, щоб стало жаль моїх дівчаток, щоб навчились путями добрими ходить, святого Господа любить і брата милувать".

Тут з усею щиростю поет виявляє ті самі думки, які ми найшли, аналізуючи поему і оповідання Варнак. Отже усе лихо лежить в катами писаних законах за панів[1]), значить в лихому пра-

[1]) Порів. в поемі „Саул": „Аж ось — лихий царя несе з законами, з мечем, з катами, з князями, темними рабами. Вночі підкрались, зайняли отари з поля, а пасущих і шатра їх, убогі кущі, і все добро, дітей малих, сестру, жену, і все взяли, і все розтлили, осквернили, і осквернених, худосилих, убогих серцем — завдали в роботу-каторгу". Це атрибути царської влади.

вопорядку. Відси з одного боку „собачії звичаї“, дика мораль „просвіщених християн“, де пани з братами таке діють, чого і звір не зробить дикий. Відси з другого боку страшна трагічна розвязка конфліктів: божевілля і смерть Марини і матері, пожар двора, різня, смерть усіх панів.

I знов „дума пречистая“ поета підказує йому як одинокий лік на все — закони правдивої християнської етики для людського серця, для суспільности, такі закони, щоб люди навчились путями добрими ходить, святого Господа любить і брата милувать. Іншого виходу поет не знає, як тільки всіма силами дбати про те, щоб етичні засади науки Ісуса Христа вповні і скрізь опанували людське життя. Таке висловлює він на іншому місці („Юродивий“) словами: „Коли ми діждемося Вашинґтона з новим і праведним законом? — А діждемось таки колись!“ Як бачимо, Шевченко твердо вірить, що діждемось таки колись, „і буде правда на землі!“ І це одна з великих ідей нашого народнього генія, яку лишив він Україні і її дітям у своїх творах як свій великий заповіт: боротьба за моральне відродження України, за моральний правопорядок.

Поет добре свідомий людської немочі — жити в повній згоді з християнською етикою. „Де-ж нам грішним добра того взяти?“ Але-ж бо він так глибоко переконаний, що це одинокий шлях здорового розвитку людської суспільности для досягнення щасливого життя на землі, що немов на доказ цеї своєї думки виводить нам перед очі такого праведника в поемі „Між скалами, неначе злодій“ в особі сироти-шарпака, що „змалку з матірю старою ходив з торбами“, служив у наймах, одружився, узяв хорошу, та убогу наймичку, став хозяїном, а „жіночку свою любив, як те паня, як ту дитину у намистах водив“. Та пан „нагледів, клятий: панські очі! — Тай ну гостинці засилать“. Коли-ж гостинців брать не хотіла, тоді пан взявся до чоловіка, щоб йому віка вкоротить. „Усе на панщині проклятій“. „Отак його отой пан проклятий допік добре“, що сердега покинув все, жінку, матір, і взявши торбину, пішов у Бесарабію шукати долі. І тут „всього надбав роботяга“, та затужив за своїм милим краєм, за жінкою, і вернувся. Жінка дала знати панові, „прийшли, взяли сіромаху тай повезли з дому пройдисвіта, волоцюгу прямо до прийому“. У війську „дослуживсь до чину“ тай вернувся в своє село. А тут „уже й матір поховали“ і пан умер, „а жіночка московкою всюди хиля-

ється — і по жидах і по панах, боса". „Найшов її, подивився і, сивоволосий, підняв руки калічені до святого Бога, заридав, як та дитина, і — п р о с т и в н е б о г у".

В сюжеті бачимо багато спільного з попередніми. Тільки одна важна ріжниця: покривджений не мститься сам, а п р о щ а є в о р о г а м і поет закінчує поему знакомитими словами:

> Отак, люди, н а у ч а й т е с ь ворогам прощати,
> Як сей неук!... Де-ж нам грішним
> Добра сього взяти?...

Прощає неук, піднявши руки калічені до святого Бога, прощає чоловік пройнятий вірою в Бога, пройнятий наукою Ісуса Христа, прощає, бо має правдиву любов у серці до своєї жінки („А жіночку свою любив, і — Господи єдиний!"). І поет хоче, щоб люди н а в ч а л и с я ворогам прощати, хоч він знає, яка то трудна річ. Це Шевченкова етика.

Трудна це річ доти, доки серед суспільности панує лихий, незгідний з християнською етикою правопорядок. „Поки села, поки пани в селах, будуть собі тинятися покритки веселі по шиночках з москалями" — і не поможе ніяка наука, щоб дівчата шанувались паничів поганих. „Шкода й праці". Отже річ конечна змінити суспільний лад так, щоб не було панів в селах, щоб люди в правах своїх зрівнялися.

До того висліду доходить поет у думці „Я к б и т о б і д о в е л о с я", написаній 1849-го р., де ще і ще раз обробляє подібну до попередніх тему.

„Панич несамовитий, недолюдок" у балці, куди пішла „найкращая з всього села" дівчина з глечиком по воду, напав її, щоб її знасилувати. Вона стала кричати. Прибігли парубки. „Не рятують: б о я т ь с я п а н а". А один що наймолодший просадив вилами пана, що він „застогнав поганий тай опрігся". Наїхав суд; „подивились, п о п и л и с ь з а в з я т о с у д о в и к и. Закували хлопця молодого та в тюрму захвасували". Коли арештантів у путах вели в Сибір, саме тоді коло корчми, де вони відпочивали, їхало весілля. Молода встала, щоб горілкою почастувати невольників, а тут „між невольниками в путах той самий єдиний її местник безталанний несе з України аж у Сибір ланцюг, пута..." Вночі „на хуторі танці та музики", „а молода вийшла мовчки з хати" та „помандрувала за невольником убогим у Сибір".

І тут є зневага дівчини-крепачки паном, є пімста, є кара,

є й відплата. Та усі такі трагічні події були-б неможливі, якби не було панів у селах, „якби не осталось сліду панського в Україні“, як каже поет у поемі „І виріс я на чужині“ (1848), де показав яскравими образами, чим для села були „препоганії пани лукаві“, що людей у ярма запрягли, а самі жидам, братам своїм хорошим останні продають штани...

Це показує поет ще також у поемі „Якби визнали паничі“ (1850): „Там (на селі) неволя, робота тяжкая, — ніколи і помолитись не дають. Там матір добрую мою, ще молодую, у могилу нужда та праця положила; там батько, плачучи з дітьми (а ми малі були і голі), не витерпів лихої долі, умер на панщині... а ми розлізлися межи людьми мов мишенята...“ і т. д.

Цю поему мусимо згадати тут у звязку з попередніми з тої причини, що в ній виразніше, ніж денебудь інде, поет висказує думку, що „праведна“ земля була-б раєм для людей, але-ж бо люди такії діла творять на ній, що в раї пекло розвели, а в Бога другого благають; а далі — що зовсім поверховне розуміння саркастичних слів поета про те, як звичайно, нормально уявляють собі люди Бога і його силу: „Ні, не знаю, а так здається, — сам єси... (бо без твоєї, Боже, волі, ми-б не нудились в раї голі!), а може й сам на небеси смієшся, батечку, над нами, та може радишся з панами, як править миром?!“ — могло-б викликати враження, що Шевченко глузує з свого бога і став безбожником. Але-ж бо такому розумінню противляться слова: „Ні, ні! Нічого нема святого на землі! Мені здається, що й самого Тебе вже люди прокляли...“ — Люди, не поет, котрий усім своїм серцем тяжко над тим уболіває, що тепер „у тім раї хвали—нікому, а кров та сльози, та хула—хула всьому!“ А все те тому, бо ми, люди, і з бога зробили собі пана, що „радиться з панами, як править миром“; тому, що пани і бога використовують для виправдання, для узаконення своїх поганих діл, а що поет уважає хулою „Йому єдиному святому“!

Таким чином і ця поема, коли її правильно розуміти, є новим доказом великої релігійности Шевченка і тої його глибокої віри, що на праведній землі божій може бути правдивий рай, як-що правдивий Бог запанує в серцях людських, а в релігії головна річ буде не догматика, а етика.

Щоб ще ліпше порозуміти істоту Шевченкового Бога, істоту його релігійности, мусимо навести ще отсі слова з поеми „Ликері“ (1860):

12

Мій ти друже,
І не кленись, і не молись
Моя ти любо! Не хрестись,
Нікому в світі! Збрешуть люди,
І византійський Саваоф
Одурить. Не одурить Бог, —
Карать і милувать не буде:
Ми не раби його, — ми люди!

Усі формальности в релігійних справах це людська брехня. І урядова церков („византійський Саваоф"), що всю вагу кладе на форму релігії, кладе на те, щоб хреститися, клястися (присягати), молитися, а не так на етичний бік людських діл — це в данім разі відноситься до формального церковного вінчання, — дурить людей, бо самим додержанням форми не робиться якийсь людський вчинок моральним і неморальному вчинкові сама церковна форма не може дати печатки моральности. Про згідність чи незгідність людських вчинків з етичними ідеями науки Ісуса Христа не одурить нас тільки один правдивий Бог. Він без кари і милування скаже нам, що добре, а що зле. Він „карать і милувать не буде", бо „ми не раби його, — ми люди"! Значить: тільки „раби, невільники недужі", що „заснули, мов свиня в калюжі, в своїй неволі", не в силі інакше розпізнати, що добре, а що зле, як тільки по тім, чи буде їх пан за щось карати, чи буде їх милувати; тільки раби можуть боятися кари, можуть очікувати милування. Для людей, не рабів, єдиним мірилом етичности їх діл є їх згода чи незгода з етичними ідеями науки Ісуса Христа. Не з боязни перед карою, не в очікуванні милування поступає правдивий чоловік, що є сам своїм паном, паном своєї волі в своїм діланні морально чи неморально, він оглядається тільки на те, щоб його діла були в згоді з християнськими етичними ідеями.

Ми можемо врешті розуміти, що за такі думки урядова церков могла-б поставити деякі поеми Шевченка на індекс, але й це ніяк не могло-б змінити самого ясного факту, що Шевченко був наскрізь глибоко релігійний чоловік і рішуче не був безбожником, та що висловлені в його поемах ідеї божого ладу в житті людей і суспільности, основаному на чинній, не тільки словами, але й добрими ділами засвідченій любови брата, остають завсіди живі й актуальні.

РИМ І РИТМ У ШЕВЧЕНКА[1]).

Написав САВА НИКИФОРЯК.

Найважнішим елементом у будові поетичних творів безперечно являється ритм. Він є угольним каменем, тим головним будівельним матеріялом, що становить дану будівлю. Рим — се матеріял, що вигладжує, вирівнує та вибілює, а всі інші елементи, як ассонанція, аллітерація, тощо, се всякі мальовила й окраси на стінах даної будівлі. Коли творець даної будівлі зуміє згармонізувати всі згадані елементи суцільно та оживити дану будівлю внутрішнім уладженням, тоді маємо діло з викінченим твором та можемо втішатися його огляданням і насолоджуватися його зверхньою та внутрішньою красою. Тому, що оба вищезгадані елементи є основними й майже нерозлучними в будові поетичних творів, годі при розсліджуванню одного з них не згадати про другий. І дійсно, коли пильно слідимо за римом, то приходимо до переконання, що оба вони стоять дійсно в тісній звязи та що певні ритмічні схеми є тісно звязані з певними ритмічними комплексами віршів, себто строф. Приміром 7 стоповому хореєві все є вірний жіночий рим і то найчастіше за схемою abcb, побіч котрої буває й багато інших комбінацій. Мужеський рим пр. в тому роді строфи не заступлений зовсім. Шевченкові поезії незвичайно ритмічні, але не все метричні. Шевченко найрадше держався — як думає Богданович — „Пушкинскаго четырехстопнаго ямба и столь обычнаго въ украинской народной поэзіи семистопнаго хорея съ цензурой послѣ четвертой стопы — разбивая такимъ образомъ стихъ на двѣ части“[2]).

Отсі 2 ритмічні стопові одиниці „являются преобладающими въ стихахъ Ш., охватывая собой едва ли не девять десятыхъ всего ихъ количества“[3]). В 7-стоповім трохеїчнім віршу часто трохеї мішаються з амбами або амфібрахами:

[1]) Розділ із більшої недрукованої праці про „Рим у поезії Тараса Шевченка“. *Ред.*

[2]) Богданович: Краса й сила. „Украинская Жизнь“, 1914, кн. 2, ст. 40.

[3]) Богданович: op. cit. 41 sq.

Пр. Вітре буйний, вітре буйний –́∪ –́∪ –́∪ –́∪
Ти з морем гово́риш, ∪–́∪ ∪–́∪
Збуди його, заграй ти з ним, ∪–́∪∪ ∪–́∪∪
Спитай синє море. ∪–́∪ ∪–́∪

І спочинуть невольничі –́∪ –́∪ –́∪ –́∪
Утомлені ру́ки, ∪–́∪ ∪–́∪
І коліна одпочинуть –́∪ –́∪ –́∪ –́∪
Кайданами ку́ті. ∪–́∪ ∪–́∪

В отсій ріжнородности та оригінальности метра найкраще відбивається в Ш. поетичній творчости „національный украинскій колоритъ“[1]). Не дивниця, що й тут вплив народньої пісні найшов свій відгомін, бо Ш. знав дуже багато народніх пісень напамять — як се виказує проф. Сумцов — і при твореню своїх поетичних творів мимоволі їх будова лишала свій слід. Сумцов начислює поверх пів сотки[2]) народніх пісень розкинених по „Кобзарі“ та „Дневнику“ поета й додає, що Шевченко „пользуется ими съ большимъ мастерствомъ, вводитъ ихъ въ тѣсную связь со всѣмъ личнымъ его творчествомъ, до такой степени тѣсную, что мѣстами трудно опредѣлить, гдѣ кончается заимствованіе и гдѣ начинается личное творчество. Народъ и Шевченко въ этомъ отношеніи сплелись неразрывными узами единства мысли и настроенія“[3]).

Шевченко будував красу своєї поетичної творчости не на впадаючих у вічи засобах поетичної манєри, але на найніжніших елементах, на ассонанціях, аллітераціях та всякого рода римах. До тих всіх прикрас додавав він ще неабияку силу своїх ритмів, як також оригінальність, живість ріжнородних метрів[4]), а все те разом доповнювалося мистецьким, гармонійним, поетичним стилем.

Що ритм і рим стоять у тісній звязи, вказували на се у своїх статтях Якубський і Богданович та багато інших дослідників. Шевченків ритм, аналогічно як рим, рівнож є відбиткою його душі, його почувань. З навальними й нервозними анапестами (почасти й з ямбами)[5]) лучиться звичайно мужеський, енергійний рим, а з ніжними, спокійними, сумними навіть тро-

---

1) Тамже.

2) Сумцов: Любимыя народныя пѣсни Т. Г. Шевченка. „Укр. Жизнь“, 1914, кн. 2, ст. 23.

3) Сумцов: op. cit. 24 sq. 4) Богданович: op. cit. 47.

5) Пор.: „Der Jamben Schritt hat Kraft und Drang“. (Ernst Kleinpaul, Poetik. Bremen, 1892, ст. 212.

3

хеями[1]) (хореями), чи дактилями йде все в парі лагідний, жіночий, чи дактилічний рим. Розуміється, що й тут не брак виїмків, але дуже незначних і рідких. Сумна, безнадійна елегія з одноманітним спокоєм має менше-більше правильну трохеїчну тенденцію, а за нею повільним кроком ступає тогож самого характеру жіночий двоскладовий рим.

Пр.	1)	Не нам на прю з Тобою стати,	
		Не нам діла Твої судить,	∪∠∪ ∠∪∠∪∠∪
		Нам тільки плакать, плакать, плакать,	∪∠∪ ∠∪∠∪∠
		І хліб насущний замісить	∪∠∪∠∪∠∪∠∪
		Крівавим потом і сльозами.	∪∠∪∠∪∠∪∠
	2)	На великдень на соломі	∠∪ ∠∪ ∠∪ ∠∪
		Проти сонця діти	∠∪ ∠∪ ∠∪
		Грались собі крашанками,	∠∪ ∠∪ ∠∪ ∠∪
		Тай стали хвалитись	∪∠∪ ∪∠∪
		Обновами...	∪∠∪∪.

Болючі настрої представляє Ш. повними й неповними амфібрахами, що виражають жвавий, енергійний, нетерплячий ритм з помішаним жіночо-мужеським римом. Зразків такого тонкого почуття ритмічних вимог, як також зразків найбільш типового для Ш. енергійного, навального, нервозного ритму й риму можна б навести багато.

Сумна, безнадійна елегія, одноманітність, спокій мають менше-більше правильну трохеїчно-ямбічну[2]) тенденцію.

Розпуку, крик, сильне зворушення виражає поет коротким, відривчастим, гострим — як крик — ритмом.

Пр. (Розпука)	Доле, де ти? Доле, де ти?	∠∪ ∠∪ ∠∪ ∠∪
	Нема ніякої!	∪∠∪ ∪∠∪
	Коли доброї жаль, Боже,	∪∠ ∠∪ ∪∠ ∠∪
	То дай злої, злої!	∪∠ ∠∪ ∠∪.
	Смійся, лютий враже!	∠∪ ∠∪ ∠∪.
	Та не дуже, бо все гине,	∪∪∠∪ ∪∠ ∠∪
	Слава не поляже...	∠∪∪∪ ∠∪.

Обурення нарушує дальше правильні спокійні хвилі та дає ту безладність, що й є властивою для цього настрою.

Гнів:	Дери та дай	∪∠ ∪∠
	І прямо в рай	∪∠ ∪∠
	Хоть і рідню всю забери...	∪∠ ∪∠ ∪∠ ∪∠.

---

[1]) Пор. трохеїчні вірші: „Seht, sie wandeln ruhig, ernst und sinnend!" (Kleinpaul, ст. 242).

[2]) Се тому, що трохей і ямб в тягу наголошування є ідентичні.

4

Спокій:	І смеркає і світає,	⏑́⏑ ⏑́⏑ ⏑́⏑ ⏑́⏑
	День божий минає,	⏑⏑́⏑ ⏑⏑́⏑
	І знову люд потомлений	⏑⏑́⏑ ⏑́⏑ ⏑́⏑⏑
	І все спочиває.	⏑⏑́⏑ ⏑⏑́⏑.

Але як настрій поета не у всіх стрічках та не у всіх строфах однаковий, так і ритміка й риміка не всюди має характер одностайний. Строфічна будова зі своїми ритмічними й римічними прикрасами стоїть з душевним настроєм поета в тісній звязи, а тим самим відповідно зміняється й мішається. При описах головно епічного характеру Ш. майже все придержується хорейської, чи амфібрахійської будови стіп та задержує при тім звичайну найпростішу строфічну будову зі звичайним коломийковим римуванням рядка 2 з 4 після римової схеми abcb.

Порівнюючи ритмічну будову віршів і римічний уклад по строфам і віршам, дійдемо до твердження, що рим найбідніший у 3-ім віршу чотировіршової строфки, у віршу, що є в найкращім ритмічнім укладі. Коли отже якийсь вірш, строфа, чи ціла поема є багата в рими (всякого рода), то може ритмічно й метрично недомагати й навідворот. Коли натомість і ритм і рим заступлені вповні, то маємо діло з повним, за вимогами поетичної теорії збудованим поетичним твором. Шевченко — як звісно — користувався ритмом, метром, римом народніх пісень. Не був одначе невільничо до них привязаний. Він дуже вміло годив зі собою ті 3 найважніші елементи поетичної окраси зі собою та хоч часом не задоволив слухача римом, то брак сей заступав ритмом і навідворот. Брак зовнішньої форми заступав Шевченко багацтвом віщих гадок[1]).

До Ш. революційного настрою найкраще надавався б анапест, але — як твердить Якубський — ся стопова міра не дуже була популярною за часів Ш., а то головно в російській ритміці. Абсолютно чистого метру в Ш. розмірно небагато, бо він уже вимагає насильного увязнення слів у рямки стіп, а сього Ш. — оскільки міг — вистерігався. Все ж таки певного рода правильний метр являється в найпростішій строфічній будові, а головно в коломийковій строфці (8 + 6 + 8 + 6) (abcb). Більше ніж половина всієї Ш. поетичної спадщини написана згаданим ритмом у злуці з жіночим римом. На 20.764 віршів „Кобзаря“ припадає 11.832 на вірші згаданої конструкції. Сей рід віршування має трохеїчну тенденцію (4 + 3, 4 + 3), зглядно ямбічну, а в 2-ій і 4-ій стрічці часто амфібрахічну, згл. амфімакричну.

[1]) О. Огоновський: „Письма К. Н. Устіян.“ Правда з 1876 р. рец. ч. 1.

5

Друга група — з погляду метричної будови вірша — складається з коло 540 стрічок, а саме 12 і 11 складових. Се не є народня міра, але — як догадується Якубський — се вірші польського походження з амфібрахічними стопами. Хореїчна тонізація в сій комбінації рідша.

Третю групу метрів „Кобзаря“ творить 4-стоповий ямб у 8 й 9 складових віршах. Отсим розміром Ш. зачав свою безсмертну книгу й ним же її закінчив. Сей вірш, попри коломийковий-народній, є найчисленніше заступлений у Ш. поезії. Рим у сім віршу — подібно, як у попереднім — мішаний. В будові отсього вірша добачує згаданий дослідник форми Шевченкових поетичних творів вплив Пушкинської школи.

Крім отсих трьох головних груп користувався Шевченко ще й іншою будовою віршів — довших і коротших, а саме від 1 складового почавши, а на 12, згл. 14 складовім скінчивши. Ся остання група, на яку припадає коло $8^0/_0$ всіх віршів, не надає Ш. поезії якоїсь особлившої прикмети тому, що вона розкинена поміж повищі групи та між ними й губиться.

Шевченко часто в однім і тім самім творі переходив з одного метра до другого на підставі ритмічних вимог, прямуючи до єдности ритму й змісту. Приміром: у „Гайдамаках“ змінив Ш. ритм, а з ним і рим 15 разів, а то само стрічаємо і в інших більших чи менших поемах[1]).

Як видно з поданого зіставлення, то Ш. змінив у „Гайдамаках“ 52 разів строфічну будову, а 15 разів ріжнородність

---

[1]) Для виказання ріжнородности в будові та ужиттю віршів, наводимо спосіб і зміну будови найбільшої Шевченкової поеми „Гайдамаки“:

Вірш									
	1—37	склад. з	12+11	склад.	стихів,	609—633	з 12+11	склад.	стих.
	37—179	„	8+6	„	„	635—651	6+6	„	„
	179—186	„	12+11	„	„	752—760	12+11	„	„
	187—303	„	8+6	„	„	761—816	9+8	„	„
	304—316	„	9+8	„	„	817—825	12+11	„	„
	317—323	„	8+6	„	„	826—861	8+6	„	„
	324—337	„	9+8	„	„	862—872	12+11	„	„
	338—368	„	12+11	„	„	872—886	9+8	„	„
	369—376	„	8+6	„	„	887—919	проза	„	„
	377—384	„	12+11	„	„	920—943	7+6	„	„
	385—436	„	8+6	„	„	944—993	проза	„	„
	437—451	„	9+8	„	„	994—995	8+6	„	„
	452—574	„	8+6	„	„	996—1014	проза	„	„
	575—592	„	5	„	„	1015—1049	8+6	„	„
	593—608	„	8+6	„	„	1050—1085	5+6+7+8	„	„

6

віршів, а тим самим ріжних комбінацій у ритміці й риміці. Тут маємо найкращий примір мистецтва в будові віршів та доборі відповідних прикрас, що товаришать такій ріжнородности. З перегляду статистики виробимо собі поняття про чисельність ріжностопових віршів.

Часть поеми від	1050—1085	вірша	збуд. з	5+6+7+8	скл.	стихів
	1086—1157	„	„	8+9+10	„	„
	1158—1169	„	„	8+6	„	„
	1170—1189	„	„	8+9	„	„
	1190—1207	„	„	12+11	„	„
	1208—1243	„	„	8+6	„	„
	1244—1251	„	„	12+11	„	„
	1252—1283	„	„	8+6	„	„
	1284—1298	„	„	12+11	„	„
	1299—1768	„	„	8+6	„	„
	1769—1792	„	„	6+7+8	„	„
	1793—1899	„	„	8+6	„	„
	1900—2009	„	„	10+9+8+7+6+5+4	„	„
	2010—2151	„	„	8+6	„	„
	2152—2163	„	„	9+8	„	„
	2164—2309	„	„	8+6	„	„
	2310—2333	„	„	12+11	„	„
	2334—2352	„	„	3+6+7+8	„	„
	2353—2363	„	„	4+5+6+8	„	„
	2364—2460	„	„	8+6	„	„
	2461—2489	„	„	12+11	„	„
	2490—2590	„	„	8+6	„	„
	2591—2594	„	„	8+6+7	„	„

УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ ДУМИ У ФРАНЦУЗЬКИХ ПЕРЕКЛАДАХ.

Написала КАТЕРИНА ГРУШЕВСЬКА.

Коли візьмемо під розвагу, як мало з нашого красного письменства відоме поза колом українських читачів так, що деякі з наших найкращих письменників чекали аж 1917 р., аби вийти за межі українського чи тісного східньо-слов'янського літературного світу — тим більш значущим здається той факт, що між сими нечисленними перекладами з українського народня поезія займає упривілейоване місце. Правда, се в значній мірі відповідає схемі розвитку нашого письменства, де народня творчість відограла ролю значно більшу від книжкової літератури. Твори української народньої поезії перекладано розмірно часто на чужі мови, очевидно саме тому, що сі твори стояли в центрі нашого тогочасного життя, і сі переклади з української народньої поезії відбивають в собі оживлення народознавчих студій у нас у другій половині XIX в. Переважно вони породжені великими виданнями 1870-х рр., і відповідно до тогочасних оцінок, що існували у нас — немаловажне місце між сими перекладами зайняли власне думи — признана окраса української поезії.

Як певна оцінка вартости дум, — мовляв, найпоказнішої галузі нашої поезії, — переклади їх на чужі мови мають деякий інтерес і для українського слова. Не можучи охопити тут сього питання в цілости, хочу сказати кілька слів про переклади дум на саму тільки французьку мову.

Сі переклади численніші від будь яких инших подібних перекладів, але вони не розложені скільки небудь рівномірно на більшому або меншому протягу часу, а з'явилися гуртом очевидно як наслідок певних подій в українськім літературнім життю. Сталося се досить пізно; поява збірок Максимовича і Запорозької Старини, що зробила такий гучний відгомін у слов'янських літературах (надто в російській і польській), не викликала особливого інтересу у французьких літературознавців.

2

Тому напр. фальсифікати Срезневського з компанією й не заняли місця між французькими перекладами. Записки О Южной Руси відбилися тільки у кількох статтях французьких часописів кінця 1860-х рр. як: La Revue Française, La Revue Contemporaine. Тим гучніший був відгомін „Исторических Песен“.

Вихід сеї книги, пристосований до 4-го археологічного з'їзду, що відбувся 1874 р. в Києві, став разом з сим з'їздом епохальною подією в українськім життю і саме ся подія й довела вперше до свідомости французької публики існування української народньої поезії.

Сам з'їзд був властивою причиною появи звісної, і важливої саме з погляду українознавчої інформації, книги Альфреда Рамбо (Alfred Rambaux, La Russie épique). Автор — „член кількох російських наукових товариств“, як він себе титулує — був гостем на сьому з'їзді, брав участь в його роботі і бачив нові українські видання, що вийшли були на той час: перший том Антоновича і Драгоманова, Записки Юго-Западнаго отдѣла И. Р. Г. О., Чумацькі пісні Рудченків. Таким чином мав змогу познайомитись як слід з українською етнографією, чи то з дослідами над народньою поезією, що саме почали здійматися на поважну наукову височінь. Все те, що чув і бачив при сій поїздці, й використав він для маленької студійки, що увійшла в „Епічну Русь“ як „Poésie épique petite russienne“. Вона знайшла великий і трівкий відгомін як в українських настроях, так і в французькій славістичній літературі.

Написана ся монографійка мабуть не під безпосереднім враженням з'їзду — свіжі враження зі з'їзду Рамбо описав тоді ж у біжучій пресі, в газетах і журналах — а вже в 1876 р., коли вийшов другий том Історичних Пісень і з'явилася критика першого тому Костомарова; але певно, що стимул до монографії вийшов у головному таки від з'їздових настроїв автора. Центральним моментом у ній було його знайомство з кобзарем Остапом Вересаєм. Вересай, що стояв тоді в апогею своєї слави, після того, як Русов з Чубинським наново відкрили його для географічного Т-ва, вважався ніби одною з рекламових національних цінностей. Його запрошено до Києва, він грав для учасників конгресу в університетському парку, і Рамбо мав нагоду тут його чути. „Останній кобзар“, як називав його французький гість, відповідно до термінології Русова, зробив на нього велике враження, так що він присвятив йому тоді ж таки окрему статтю. В своїй студії він переложив Вересаєву „Правду“, як

особливо ефектовний взірець кобзаревого мистецтва і переказав зміст неменше гарної, на його думку, думи про „Бурю“. Він згадав у репертуарі Вересая ще „Азовських братів“, „Вдову“ та „Безрідного“, але чи зазначив їх на підставі статті Русова, де були тексти „Братів“ і „Безрідного“, чи сам чув сі думи від кобзаря — не знати; змісту їх він не подав. Переказавши далі доволі просторо кобзареву біографію, Рамбо одначе відзначив, що український епос знав колись і блискучіших співців, ніж убогі старці, — отих музикальних лицарів, що їх уявляв собі Куліш, і як той старий козак, що оспіваний в „Думі про смерть бандуриста“ — в одній з найбільш улюблених українських дум, трохи несподівано мовляв Рамбо.

Далі в розділі про „Козаків і Татар“, де автор так само несподівано порівнював запорожців з американськими піонерами, а їх самооборонну боротьбу — з хижацькими війнами проти „червоношкірих“, оживляючи свій виклад колоритністю козацько-американської термінології (козаки — ces out-laws abandonnés de tous.... les tchovni — légères pirogues...), подано було зміст Невільницького плачу (ст. 465), думу про Марусю Богуславку (ст. 466), Самійла Кішку (ст. 467), Олексія Поповича (ст. 47). Цікаво відмітити, що Рамбо відчув його як твір окремий від „Бурі“, яку переказав вище, хоч Антонович і Драгоманов вважали обидві думи за варіянти одної теми[1]). Ще далі в розділі про повстання козаків проти Польщі переказано думу про Барабаша (ст. 476), яку автор прирівняв до Марсельєзи, також думу про Жидів-рандарів (ст. 478), про Корсунь (ст. 481), про Білоцерківщину (ст. 480 — се вар. Антоновича і Драгоманова). В цілому переказав він зміст 10-ти дум, але ніде більше не подав текстуального перекладу і одиноким повним перекладом думи в його книзі лишився тільки більш ніж сумнівний „Бандурист“.

Таким чином книга Рамбо давала французькому читачеві силу інформацій про нашу народню поезію, взятих з поважних і певних джерел, як Антонович і Драгоманов, Русов та ін., давала багато відомостей з окрема про кобзарство і думи (в переповідженню їх змісту), але що до перекладів дум цілком не задовольняла потреби, будучи і бідною і нещасливою у виборі. Та великий успіх сеї книги виправив сю її хибу посередньо —

[1]) Наші доводи на користь самостійности обидвох тем див. Первісне Громадянство 1926 в. I — II, ст. 1; Українські Народні Думи, т. I корпусу, ст. 54 д і 79 д.

бо немає сумніву, що власне „Епічна Русь“ покликала до буття всі дальші французькі переклади дум.

Книжка Рамбо вийшла в 1876 р., а три роки по тім тодішній професор Collège de France на катедрі „слов'янської мови й літератури“ (langue ét littérature slave) поляк Adam Chodzko випустив цілу книжку присвячену історичній пісні, але вже не всіх „Русів“, а спеціяльно поезії українській, правда з дивним придатком лотишських пісень: Les chansons historiques de l'Ukraine et les chants des Latyches des bords de la Dvina occidentale. Périodes païenne, normande, tartare, polonaise et cosaque. Paris, Leroux 1879.

Збірка зачиналася плачем Ярославни і кінчалася думою про смерть Хмельницького, і поміж всяким іншим поетичним матеріялом містила 8 дум. Се були Маруся Богуславка (ст. 81, текст Куліша), Олексій Попович (ст. 143, текст Куліша), Безрідний (ст. 150, текст Цертелєва), Голота (ст. 154, текст Куліша), Жидирандарі (ст. 161 варіянт Б у Антоновича і Драгоманова), Барабаш (ст. 170, текст Цертелєва), Корсунь (ст. 180, текст Максимовича) — всі ті тексти за Антоновичем і Драгомановом — і смерть Хмельницького (ст. 195, за Костомаровом).

Се було все те, що і в Рамбо, — окрім Плачу, Бандуриста і Білоцерківщини (замість них був Голота), але се були вже не перекази текстів, а докладні переклади, що намагалися як найточніше передати український текст з усіма його прикметами.

Точність ся не всюди вдавалася і не мало є в сих перекладах навіть дивного і несподіваного. Дещо пояснюється самими непорозуміннями і мабуть недостатнім знанням нашої мови у перекладчика. Але дещо випливає таки з своєрідних літературних теорій польсько-французького вченого.

Простих і очевидних помилок більше, їх таки чимало: так непорозумінням подиктовані очевидно такі місця, де Ходзько називає Марусю fille de pope de Boguslavka, то знов Maroucia la Boguslavka, нарешті називає родинне місто бранки la ville de Boguslavka[1]). Трохи дивні такі непорозуміння при погляді Ходзька на українські землі як на органічну частину Польщі: що обросли, мовляв, навколо польської серцевини — Кракова, Варшави і Познаня — цілком так, як провінції, згруповані наоколо Ільдефранс через своє з'єднання дали — Францію absolu-

[1]) Rambaud справляється тут краще, він називає героїню думи Maroucia Boguslavka, а місто — Boguslava.

ment comme les provinces groupées autour de l'Ile-de-France ont formé, par leur réunion, la France[1]). Дивно також, що людина, яка так інтензивно відчувала сю дивовижну єдність України і Польщі, уявляла собі першу в настільки екзотичних кольорах, що населила навіть такими рідкими в Европі звірями, як шакали! (мешканець Іль-де-Франсу ледви чи зробив би таку помилку навіть з приводу далекого Провансу або Піреней), одначе се бачимо у Ходзька в його перекладі Безрідного. Слова думи:

> Коли гуси кричать, або лебеді ячать — то зжени,
> Коли Ушкали гудуть — мене схорони

дали нам у перекладі:

> Est-ce le cri des oies, ou le gémissement des cygnes? Chasse-les.
> Si se sont les chacales qui glapissent, cache-moi.

До сього додано таку примітку: „Le chacal rôde dans la nuit, et dévore les hommes blessés s'ils ne peuvent plus se défendre".

Дійсно так кажуть підручники зоології, але на підставі яких інформацій приложив се коментатор до одної з „польських провінцій"?..

Але не тільки географічні погляди перекладчика дивують нас, не менше несподівані деякі з його літературних теорій. Особливу увагу він уділяє думі про Олексія Поповича; вона назавається у нього L'hetman Zborovski et la bourasque Khvila. Сей дивний заголовок має своє пояснення: переклад слова хвиля як власного імення — мовляв „буря Хвиля", як кажемо „вітер Зефір" або що, обгрунтований окремим мітологічним екскурсом. Оповівши довго і докладно про „великого гетьмана" запорожців Зборовського, Ходзько додає: „Ся дума має деталі, що сподобаються слов'янським мітологам. Ніде більш характер слов'янських русалок (des ondines slaves) не описаний так добре, як тут. Vila у сербів відповідає Хвилі в Україні, малорусини називають її також хуртовиною (по османськи, по новогрецьки і по італійськи fortuna). Я відгадав се значення, порівнюючи „Коло" Віл у сербських піснях з водоворотами і стовпами пороху в моїх Болгарських студіях. Як і богиня Фортуна римської мітології сербські Віли часто міняють своїх улюбленців" (ст. 148). Очевидно ся нашвидку вигадана мітологічна теорія пояснила Ходзькові й епізод з урізуванням пальця, що викликав уже стільки коментарів, але він не вважав за потрібне розвивати чи аргументувати сю гадку, лишаючи очевидно читачеві

---

[1]) Appendice, ст. LXVIII.

робити свої власні висновки, і принотував тільки відповідно те місце тексту, де згадується його богиня Хвиля recte Fortuna:

> La bourrasque Khvila surjit sur les vagues
> Et déja elle a assombri les étoiles.

Себто буря-Хвиля з'являється на хвилях і вже затьмила звізди — в оригіналі ж усе се міститься в одному рядку з двох слів: „Звізди помрачило".

Коли толкування Ходзька часом бувають за широкі, то в інших місцях ще гостріше відчувається їх недостача. Так, у думі про Рандарів лишено без усякого пояснення закінчення про символічне вариво пива — побідv Хмельницького. Через се у читача, що не розумів гри слів хмель-Хмельницький і українського традиційного символізму, могло зложитися враження, ніби повстання 1648 р. закінчилося компромісом у справі броварних концесій:

> Afin de bénéficier en égaux
> Les Léhites et les Juifs tombèrent d'accord avec Chmielniçki,
> De brasser la bière à frais communs.

Взагалі ся дума дає досить негативний приклад перекладчої роботи автора. Окрім великого пропуску (від 55 до 90-го рядка українського тексту) маємо ряд дуже вільних толковань. Напр. слова:

„А в бідного старця, що він випросить, то відбирали пшоно і яйця" — себто арендарі відбирали у старців продукти їх прозьбування, дали по французьки відбирання, не зважаючи на прозьби:

> Les vieillards, les pauvres mêmes auraient beau prier:
> Il leur faut donner ne fût-ce qu'une pincée de froment,
> Ou un oeuf; les fermiers sont inexorables.

Але досить про переклади Ходзька — хочу сказати ще кілька слів про третього перекладчика, новішого і менше відомого від попередніх — Ахіла Мільєна, поета й етнографа.

Відмінно від Рамбо і Ходзька, сей перекладчик не займав ніякої позиції у французькій славістиці, а був величиною так би мовити — реґіональною. Довголітній дослідник району Ніверне, він здобув собі тут популярність як поет і як краєзнавець, якого твори читають і досліджують з любовю. Його доскональне знання сеї країни збагатило фольклористику низкою збірок етнографічного матеріялу, з яких найцінніша Chansons

du Nivernais лишилася нескінченою. Вийшло три томи і зістався величезний архів, що певно не буде вже опублікований по смерті автора, зі шкодою для науки. Але окрім неверських пісень, які Мільєн знав так добре, цікавився він і чужим фольклором — менше йому приступним, і продуктом сих інтересів були збірки фламандської, грецької, юго-слов'янської поезії, а між ними була й збірка, що саме обходить нас — Achille Millien, Les chants oraux du peuple russe. Chants de fêtes et de saisons — chants historiques — complaintes — légendes — ballades — danses — jeux — chansons d'amour et de mariage — chants de funérailles, etc. (Paris 1893).

Ся книжечка вийшла вже незалежно від українознавчих досягнень 1870-х рр., що викликали попередні переклади, але стояла в повній залежности від останніх. З дум Мільєнова збірка містила всього три — Безрідного (La mort de Fédor Bezrodny, ст. 74), Плач (Plaintes de la chiourme, ст. 78) і Бандуриста (Le cosaque mourant, ст. 81). Всі вони були вже у попередніх перекладчиків, але тут були переложені наново. В передмові перекладчик попереджав, що майже всі пісні своєї збірки переклав дослівно: решту ж, нехай йому буде пробачено — не втерпів, щоб не переложити на вірші. Всім трьом думам, котрі саме найкраще й могли без сього обійтися, випала отся честь віршованого перекладу. Мільєн убрав їх усі у куплети з чотирьох дванацяти-стопних рядків, римованих навхрест, до речі сказавши, досить бідними римами.

Як сказано, думи сі переложені наново і, як автор каже, — з оригіналу, та се ледви чи правда: переклади Мільєна виявляють повну залежність від старших взівців. Се положені у вірші переклади Ходзька і Рамбо. Саме Ходзько дав йому матеріял до Безрідного, що його Мільєн перевіршував разом з Ходзьковими шакалами, загалом дуже невдало. Бандурист і Плач зачерпнені з „Епічної Руси".

В останнім випадку, в Плачі, через те, що Мільєн не знайшов повного дослівного тексту у Рамбо, переклад вийшов значно коротший від дійсної думи і найдальше відбіг від оригіналу. Його Plaintes de la chiourme зложені всього з чотирьох строф, 16 рядків, і сей обсяг зразу дивує читача, знайомого з українським оригіналом, що у своїх найбільш відомих варіянтах має по 40—50 рядків і в драматизованій діялоговій формі просторо розповідає про знущання турків, про тугу за рідним краєм полонених, їх мрії про визволення, і вибухає нарешті плачем-молитвою переплітаною прокльонами на землю Турецьку. Дивно

стає з першого погляду, як се можна було убрати таку масу чуття і образів в отсей куценький віршик, але загадка пояснюється дуже просто. Оповідаючи про долю українських невільників на турецьких галерах, Рамбо зацитував два маленькі уступи з „Плачу невільника“ — пять рядків, від слів — „Тоді далася бідному невольнику тяжка неволя добре знати“[1]... і далі кінцеву молитву: „Ти земле Турецькая, віро бусурменськая“... Рамбо переложив її цілком і його переклад послужив Мільєнові. При сьому обкроєна вже дума втратила і решту свого колориту, що все ж таки був заховався в уривку Рамбо. Варто їх порівняти — „Terre de Turquie, terre des musulmans, tu régorge d'or et d'argent et de breuvages précieux, mais triste est chez toi la vie des prisoniers: chez toi, ils ne connaissent plus ni la Nativité du Christe, ni la Resurection. Toujours dans la sérvitude maudite sur la galère turque, ils voguent sur la mer Noir. Et ils maudissent la terre de Turquie, la foi musulmanne. Car c'est toi qui est le déchirement des familles, par tes guerres que de fois le mari est séparé de la femme[2]), le frère de sa soeur, les petits enfants de leur père et de leur mère. O mon Dieu! Délivre le malheureux captif, conduis-le sur le rivage de la sainte Russie, au pays joyeux, parmi le peuple baptisé!“ Як бачимо, в трохи стислішій формі маємо зовсім точний переклад української думи. Та ось у щó перекинувся він у Мільєна:

Musulmane Turquie, ô terre plantureuse,
Riche en or, en argent, en objets précieux,
Que chez toi, des captifs la vie est douloureuse!
Iles ne peuvent fêter le Christ, aux jours joyeux.

Toujours dans l'esclavage, aux bans de la galère,
Voguer sur la mer Noire... Ah, sans cesse vers toi,
Du fond des coeurs saignants s'exalte leur colère,
Maudissant, ô Turquie, et ta terre et ta foi!

C'est par toi qu'est rompu le lien de familles,
Par tes mains qu'est l'époux à sa femme enlevé,
Et le frère à sa soeur et la mère á ses filles;
Par tes mains que le fils, de son père et privé,

---

[1]) Плач невільника текст Лукашевича, у Антоновича і Драгоманова I, ст. 94 (вар. A); Корпус дум, т. I, № 2, вар. А. До речі сказавши, сей плач описує властиво не галерників, а нових невільників, яких продають на базарі.

[2]) Уже бо ти розлучила не єдиного за сім літ войною, Мужа з жоною і т. д.

Qu'une telle misére, enfin soit adoucie!
Arrachant les captifs au joug par toi brisé,
Grand Dieu, raméne-les dans la sainte Russie,
Au beau pays, parmi le peuple baptisé.

Не можна сказати, аби наша дума прислужилася французькому віршареві, що зробив з неї холодний в своїй емфатичності і цілком безвартісний в своїй вишуканості, банальний романс без усякої фізіономії. Дума не надала йому навіть і тої конвенціональної екзотичности, якої правдоподібно шукав автор і яку вложив наприклад у нашого Гриця, переробленого на лад шотландської балади з понурим рефреном. Але ще менше прислужився думі перекладчик, виявивши повне незрозуміння її живого, позбавленого „літератури“ змісту, її мистецько-простої форми, всеї своєрідної вартости кобзарської поезії, незрівняної з іншими літературними стилями.

Взагалі переглянувши всі сі переклади, треба признати, що не вважаючи на їх зовсім достатнє число, що позволяє всякий вибір у перекладах, — бо ж деякі думи переложені двічі, — всі вони не могли приблизити наш епос до зрозуміння французької публики і лишили справу інформації незробленою. Плодовитий перекладчик слов'янського фольклору, Мільєн очевидно не мав ніякого поняття про думи, не читавши їх в оригіналі і утворивши собі з чужих перекладів гадку дуже далеку від дійсности. Зрозуміло, що його вартість як інформатора про думи ніяка; до того ж його збірку зустрінули неприхильно і вона не знайшла поширення. Переклади Ходзька ближчі до мети завдяки своїй безпретенсійности і намаганню до точности; але вони не задовольняють сеї мети цілком через брак знання мови у перекладчика й численні помилки.

Праця Рамбо — добре документована, перенята зрозумінням і симпатією до української поезії, могла бути більш інформаційним джерелом про думи для французької публики. На жаль вона бідна на переклади дум. Дійсно окрім двох уривочків, вона давала переклад тільки одної цілої думи — і то підробленої, не народньої. Не дивно ж, коли на сих невдалих спробах заходи до інформування французької літератури про українську поезію і про думи спеціяльно не закінчилися. В 1919 р. Український Соціологічний Інститут випустив французьку „Антологію української літератури“, де подано між іншим і взірець думової поезії — скорочений переклад Азовських братів з тексту Куліша. Сей переклад, дослівний і зовсім точний, розуміється

не дає поняття про весь обсяг думової поезії і роля Антології тут не може бути значною. В тім нарямі слід зробити ще чимало. Старі ж переклади дум при своїй невдатності цінні як безумовне свідоцтво того, що інтерес до нашої народньої поезії у французькій літературі з'явився досить давно і мав характер не переминаючого явища, а навпаки, був настільки трівкий і міцний, що витримував досить часті пригадки і навіть повторні переклади окремих творів.

СУСПІЛЬНЕ ТЛО ТВОРЧОСТИ ІВАНА ФРАНКА.

Написав ІЛАРІОН СВЄНЦІЦКИЙ.

60-ті і 70-ті роки XIX в. в життю галицької Руси-України — це вершок влади панства й духовенства. Ці ріжні своїм класовим і національним походженням верстви через спільну владу державну у Відні і церковну у Римі — були злучені одним світоглядом провінційного класового консерватизму. Цей класово-консервативний світогляд верхів бюрократії і єрархії був одночасно світоглядом усіх, хто тільки причислявся до влади, отож від намісника починаючи і на найнизчому прислужникові якого маломістечкового уряду кінчаючи. І був цей світогляд для більшини джерелом тим більшої самопевности, самопошани і самолюбовання, чим менше хто думав про нужду мужика-робітника, чим більше хотів його використати, чим менше визнавався у глибоких течіях суспільної думки, чим більше згірдно глядів хто на покірно схилені голови і спини малоосвіченого мужицтва і робітництва.

Не інакше ставиться до мужицтва і його власний одинокий інтелігент, священик і учитель. Священик, здебільша обтяжений, коли навіть без власної сім'ї, значним числом близчої і дальшої неробітної рідні, мусів перш усього дбати за виживу своєї челяди, отож глядіти на свого парохіянина як на джерело доходу. А в тім, почування особлившої станової гідности, навіть у священиків з мужичих хат, не завсіди дозволяло духовенству підійти близче до потреб душі і переживань простака-мужика або міщанина.

Хоча священики і їх домівства були майже завсіди здалека від народних учителів і їх школи, як від чогось товариськи маловартного і дуже незначного, то й це не вказало загалові учительства на його близькість до народу. В багатьох випадках ці, здебільша, мало освічені невдачники-нуждарі лайкою і бійкою старалися освітити цвіт і надію народа — дрібну дітвору, якій не було ніякої пільги і дома („Грицева наука", „Schönschreiben", „Олівець").

2

Не полівляв народові і сільський жид-коршмар, що висисав із села все, що тільки далося — п'янством, облесним словом, обманним замислом, лихвою і неправдою, підтримкою можному перед нуждарем і слабим, — бо ж мав він таки на кого старатися. Возний-екзекутор і фінансовий стражник, ці недосяжно високі уряди у мріях і очах дрібного міщанства і ходачкової шляхти, жандарм — отсе найкраще і найвище, до чого міг дослужитися тільки цвіт мужичої огрядности, сили і ума — всі вони однаково звисока поглядали на темного мужика, з якого всі вони мали в імя вищого права щось вимагати, щось брати, щось діставати, але йому самому ніколи нічого не давати...

Зовсім природно, що війт і писар громадський, здебільша й громадські присяжні, та й заможніші мужичі свитки однаково згірдно гляділи на дрібне мужицтво, та у всьому слухалися приказів стародумного світогляду верхів, до яких по переконанню їх усіх належала всяка політика. Мужицтво і міщанство мало давати податки на державні потреби й коритися владі, яка за нього думала і дбала, а поза тим що більше потрібне було б простонароддю? Очевидно по згальному переконанню нічого не бракувало народові до вдоволення своїм положенням і в тому напрямку писали консервативні газети польські Галичини і німецькі Відня. Вони добачували навіть можливість шкоди темному мужикові від науки, бо неналежні книжки і газети могли би його непотрібно зворохобити й звернути проти існуючого ладу, що „освячений волею влади державної і церковної дав змогу порядним людям — панству стільки часу спокійно жити. Пощо мужикові і робітникові освіта? — думав не один з народолюбного панства і Галицької Руси, коли народ і без газети-книжки вміє володіти оруддями своєї праці, та приносити нею пожиток усе ж таки суспільний! А в тім, не зовсім так дуже терпить цей робітний люд нужду, коли мало хто гине з голоду і холоду. А коли ходить за науку, то вистарчає йому буквар та кілька читанок початкової школи і катехізис, звідки він пізнає усі основи існуючого ладу та навчиться шанувати владу і бути добрим підданим цісаря, та слухняним виконавцем волі тих, кого він над масою люду настановив...“[1]).

---

[1]) Ось як передав Франко у листі до Павлика 30 липня 1879 р. (Архів П—ка в Нац. Муз.) становище одного священика до мужика. Священик „жив весь вік з переконаньем, що хлоп то гадина (schlau, hinterlistig, mistrauisch і т. д. — гльадіт літанію в мојій статі) . . . . , а прочитавши Підлипјан (Помяловського) змішавсьа, далі розльутивсьа страшно на автора, —

3

Немилим дисонансом у цій однодумности традиційного консерватизму всього галицького панства, що винесло його ще з часів панщини давніх діб, коли то на мужика гляділи як на робучу скотину — bydło[1]), було тільки вперте домагання представників галицько-руського духовенства деякої дрібки культурно-національної автономії для русинів у шкільництві й церкві, якої добродійствами безмежно користувалися поляки Галичини. Домагалося галицьке духовенство — повної рівноправности обох обрядів — грецького з римським польсько-католицького костелу, що досі уніятами помітував. Найкращий доказ цьому був у конкордаті 1863 року, якого латинники стало не додержували по всім точкам — і хрещення, і вінчання, і дітей мішаних подруж, і рівности обрядів. Ці змагання греко-католицького духовенства до заховання конкордату були одиноким виявом національного звязку галицько-руського духовенства і урядництва з робучим людом Галицької Руси.

В глибину суспільно-економічних основ життя народу ці домагання одначе не сягали. Вони обіймали здебільша формальну сторону національного життя — правописне питання: кирилиця чи гражданка, але не латинка і не фонетика; мова книжна з місцевою галицько-руською вимовою, але не з російською православною московською, та не простонародна мужича, одначе краще словяно-русизми як полонізми; ненарушність обряду принятого Замойським Синодом 1720 р., а в дечому для його жвавіших оборонців поворот до первісних форм церковних чинів, по служебнику і требнику Желиборського 1646 р., а то й Балабана 1604—6, що їх обіцявся був Рим творцям Берестейської Унії 1596 р. ненарушеними лишити, — та юліянський церковний календар...[2])

Очевидно, що на всю отсю теоретичну академічність тра-

„то мусит бути јакијсь свиньа, коли му сьа хоче таке лајдацке, нендзне житье описувати“, — а далі такіј задумавсьа і сказав: „гей, гей, јак то нераз льуде бідујут, бідујут, і згине в біді і добра не зазнасть!“

[1]) гл. Mises L. — Die Entwicklung des Gutsherrlichbäuerlichen Verhältnisses in Galizien (1772—1848), Wien 1902, ст. 1—14 з історичним оглядом польського права на мужиків-кріпаків від XIV в. і до конституції 3 мая, та ст. 43 у зображенні Коранди 1781 р. по Volumina legum і Заляшовскому — Jus regni Poloniae. Цей старопольський шляхетський згірдний погляд на мужиків находив собі часто відгук у висловах деяких членів галицького сойму і до 1913 р.

[2]) Гляди про це в статтях обрядовців у „Слові“: Наумовича, Красицького, Малиновського, Добрянського.

чено безліч праці і часу, але у висліді всі йшли на поводах т. зв. вищої політики віденської придворної полонії, яка вміла скрити свою діючу силу за плечами ніби відповідального цісарського правительства. Виявом такого відношення сил була галицька політика часів Ґолуховського і Земялковського.

Галицьке духовенство було здебільша заняте цими питаннями вищої політики „для блага Руси Галицкой и защиты правъ русского народа: черезъ розговоры въ предметахъ политическихъ, соціальныхъ на собраніяхъ общества, черезъ петиціи, меморанды, адресы, публичныи письма, черезъ вліяніе на всякіи виборы, черезъ народныи собранія, черезъ ширеніе просвѣщенія въ русскомъ народѣ и поднесеніе его добробыту" (Статуты политического общества Русская Рада, Львовъ 1870, §§ 1—2). Тож йому не було до народу іншого діла, як тільки церковна богослужба, виповнення треб, нагляд над власним хазяйством і робітником, та попри журу власну свою за збільшення своїх доходів хіба хвилева увага чужій журі. Ось і всі звязки з народом більшини духовенства, що постійно серед нього жила. Про священиків, деканів і послів уже й не говорити, бо вони були крім попередніх чинностей ще так заняті канцелярщиною у зносинах з духовною і світською владою та з політичними кругами, що деякі з них були скоріше гістьми у своїй хаті.

Не дивниця, що в таких умовинах життя витворилися особливші взаємини між духовенством та народом, якого виключними і одинокими учителями, провідниками і представниками воно було, та за що користувалося по давній традиції загальною пошаною[1]).

А що тоді нечисленне народнє учительство було переважно тільки з давньою дяківською освітою і жило з гарцового зерна або й навіть з похатнього харчу, а в церкві звичайно продовжало з дяком співати на крилосі, та іноді й виручати його, помагаючи при требах священикові[2]), то духовенство, здебільша з вищою богословською освітою, ставилося до нього з великою неувагою, а навіть частенько згірдно. Внаслідок цього витворився природній затаєний антагонізм між священиком і учителем, тим паче, що учитель всетаки хоч офіціяльно

---

[1]) Засвідчили це особливо священики Р. Мох, Трещаківський, Галька, Наумович, що своїми книжечками причинилися до двигнення садівництва, управи землі і раціональної господарки серед галицького селянства.

[2]) На основі споминів мого покійного батька Семена Свєнціцкого, що почав учителювати як дякоучитель 17-літнім молодцем у 1859 р.

своєю працею виказував, що книжка є потрібна й мужикові, — а священик - аристократ звичайно по традиції і загальному переконанню повторяв раз-у-раз те саме, що хлопові книжка непотрібна. Не тільки хлопові, але й його священичій сім'ї, та йому самому не рідко непотрібною була книжка, хіба що календар, альманах і шематизм, та їмосьці кухарська книжка, молитовник і... сонник.

Був це час грізної, загальної духової сонливости, а серед т. зв. інтелігентів самолюбної самопевности і бюрократичної повільности та обережности у так званих чужих справах, якими для них були й всенародні.

Кілька статистичних прикладів засвідчить найкраще духове тло доби розвитку Івана Франка до часу появи його першої збірки. За 15 літ 1861—1876 галицько-руська бібліографія Левицького подає 1630 чисел, з яких припадають на літературу 609 чисел поодиноких творів Шевченка, Глібова, Гребінки, Марка Вовчка, Климковича, Федьковича, Гушалевича, Устіяновича Миколи і сина Корнила, Наумовича, Пасічинського, Вінцковського і Третяка — все всуміш.

Коли числити по пунктам бібліографії, то Федькович має їх 52, Шевченко 34, Наумович 30, Пасічинський 24, Авдиковський Орест 21, Данкевич Лука 21, Стороженко 21, Устіянович Микола 21, Гушалевич 19, Свєнціцький Павлин 16, Заревич Федір 17, Куліш 14, Стебельський 13, Третяк Дмитро 14, Шашкевичі Маркіян і Володимир теж по 14, Старицький 13, Вінцковський 12, Дідицький Богдан 12, Левицький Нечуй 12, Гребінка 11, Ільницький Василь 11, Руданський Степан 11, Савчинський Я. 11, Гавришкевич Іван 10, Марко Вовчок 10, Квітка 9, Дольницький А. 8, Кониський О. 8, Полянський Генрик 7, Устіянович Корнило 7, Воробкевич І. 5, Гоголь М. 5, Блонський Тит 4, Калитовський Ф. 4, Коритко Я. 4, Рудченко І. 4, Торонський А. 4, Хиляк А. 4, Ганна Барвінок 3, Лабаш Степан 3, Лисикевич Н. 3, Мирний Панас 3, Мордовців Д. 3, Огоновський Ом. 3, Селецький 3, Афанасьєв-Чужбинський 2, Горобець О. 2, Давидяк В. 2, Желеховський Е. 2, Згарський Я. 2, Климертович М. 2, Новосельський 2, Шехович С. 2. По одному пунктові є 23, між ними Гоголь Вас., Гюго В., Котляревський І. і Могильницький А. — Природно, що збірка Франка явилася тільки заповіддю нового жвавішого напрямку думки, живішого змістом, та яснішого звязку літературного твору з дійсним життям.

6

А в тім, уся увага свідомих видавців була звернена тоді на історично-політичні питання, які з успіхом розсліджують і розясняють виданнями: Бродовича — Widok przemocy na słabą niewinność srogo wywartey, Малиновського — Kirchen- und Staatsatzungen, Гарасевича — Annales ecclesiae ruthenae, Зубрицького — історія XVI в., Дідицького — історія Руси, Петрушевича і Головацького Я. архівними матеріялами, Площанського й Ільницького монографіями про історичні місцевости Галичини, Шараневича історично-географічними студіями. Народовецькі видання подають розгляди історії українського письменства, з яких найкращим є статті Драгоманова про літературу російську, великоруську, українську і галицьку в Правді 1873 р., та про галицько-руське письменство у передмові до повістей Федьковича 1876 р. Ось і все імените в галицько-руському письменстві цього часу.

Загальний характер часу знаменується історично-національними інтересами як найважнішими для пробудження національної свідомости, та солодкаво-повчаючо-сентиментальним і романтичним змістом письменства, що було тоді природним переходом до майбутнього реалізму справжньої літератури. Найкращим свідоцтвом цього є те, що Шевченків Кобзар видається 1876 у Празі, а не у Львові, і що він ще не є настільною книгою галицького товариства. Федькович — здавалось би найжвавіший письменник цього часу — перекидається на патріотично-історичні теми, слідом за Корнилом Устіяновичем, хоча в них зовсім не визнається і не може їх одухотворити. Зачароване коло місцевих традицій у поглядах на книжну мову та її письменну форму, що не мали поривати мнимого звязку з церковною книгою, було хіба найяркішим висловом нерозуміння з боку галицько-руської інтелігенції життєвих потреб широких мас народу. Отож клич найвизначнішого тоді людового письменника-публіциста Івана Наумовича — „назад к народу“ був тяжким свідоцтвом про ненародну політику цього часу, про нереальні і незвязані з дійсним життям народу її основи, та напрям.

Аж тут нараз, як грім з неба, почулися кличі: „Поступ, праця — плата — визиск, рівність, соціялізм!“... Хоча ці заклики були майже для всіх таємним висловом незвісного змісту, отож предметом остраху, то в дійсности в них було стільки всіляких можливостей, що людина без твердих основ морального світогляду і розуміння звязку між думкою-словом-чином

губилася в оцінці кличів життя. Форма ставала для багатьох за суть, видимість за дійсність, хвилина за вік. Всеж таки ці кличі заворушили живу думку одного-другого гуртка робітництва і мужицтва, скріпляючи в них свідомість кривди і визиску, та викликаючи в робучому людові відруховий порив до самооборони від усіх, що його досі держали в темноті, що визискували його працю.

Як довго галицькі русини домагалися тільки народно-церковної рівноправности в межах краєвої автономії, себто зрівнання прав своєї мови з польською, та церкви з костелом, то це ще було чимось таким, що можна було полагодити на одному-другому спільному політичному зібранні кількох вибраних представників обох народів у Львові, або й у самому Відні. Але говорити з усім народом робучого, лихо оплачуваного, голодного і нужденного люду, що бажав заспокоїти голод і нужду своїх родин — це значило рішитися на поділ зиску з наймитом-робітником з його праці, яка досі заспокоювала всі найвибагливіші примхи тільки власників капіталу...

Виступ невеличкої групи галицьких соціялістів з програмовою роботою 1876—83 в особі Франка був заповіддю тяжкої боротьби — і проти всякого державного централізму, до якого стреміла лютнева програма Рускої Ради 1871 р., і проти покірливих кличів гомінкого тоді народнього діяча — письменника Наумовича, що думав двигнути широкі маси люду моральними приписами: „Молися, учися, трудися, трезвися“, і проти надій русофілів на зовнішню поміч російського державництва.

На місце державного централізму видвигнуто було гасло єднання робучого люду. Метою цього єднання була оборона природніх прав робітництва на дійсно належний йому зиск з виконаної праці, бо дотеперішня плата не покривала навіть найконечнішої дрібки мінімуму його прожитку. Тут уже зникали державні та національні і віроісповідні кордони і ріжниці, а виступали на далекому обрієві обриси єднання робучого люду всіх націй-країв для оборони його найбільшого капіталу і найдорожчого оруддя праці — робучої сили і здоровля. Тут начиналася нова доба суспільного життя, оперта на досвіді віків повільної боротьби праці з капіталістичним визиском.

Цю вікову боротьбу старається Франко протягом 1878—9 рр. вияснити в книжечках „Дрібної бібліотеки“ статтею Драгоманова, перекладами Евгена Олесницького і Ольги Рошкевич, та

власними статтями: а) „Критичні письма о галицкіј інтелігенціјі“ (Молот 1878 ст. 80—93) і б) „Патольоґічні пројави“ — цитати з галицьких газет про нігілізм і соціялізм (Гром. Друг 1878, II, окладинка 3 ст.) і перекладами в „Правді“.

У цих книжках кожний раз мова була за міжнародню єдноту робучого люду, за великі приклади успіхів цієї єдности в боротьбі — плебеїв з патриціями Риму, німецьких мужиків з графами, паризького робітництва в часі великої революції з панством, та перемоги великих перепон сільськими общинами великоруськими на шляху чималих досягнень, що значно випередили паризьку комуну останньої революції 1871 р.

Горстка живої молоді дала почин природньому виявові того життя, яке ждало свого одухотворення. Політика стає шляхом до осягнення реальних, віками ясно означених цілей суспільного життя, а саме — дійсної рівности, дійсного братерства у справедливому розділі зиску з праці, до повного визволення з неволі і нужди всіх поневолених, угнітаних, визискуваних. Політика має стати шляхом до осяяного радістю життя загальнолюдського добробуту. Політика — це шлях до матеріяльного добробуту працюючих.

І ось через прірву класово-національного спору старорусинів, т. з. святоюрців, і старших народовців, молодорусинів, т. з. мягких українофілів, з польським панством — оказався трівкий міст спільного порозуміння: „в імя держави, загрожених основ існуючого суспільного ладу, та оборони прав божих і людських“. Консерватизм власників капіталу, заложеного хочби тільки у традиційній пошані, і злучений із цим лихо зрозумілий „аристократизм“ погорди і легковаження хлопа і нуждаря-робітника обєднав русинів і поляків проти думок поступу горстки молоді і голечі, що станула в першому ряді мас визискуваного і поневоленого робучого люду з кличем: „Товариші-робітники, єднайтеся! вперед!“

І почалася серед галицьких русинів велика метушня: старші станули проти молодших за непослух, за охоту дітей вчити батьків; духовенство проти світських за вільнодумство; влада проти майбутніх грізних бурителів за погрозу існуючому ладові; мужі і мущини проти жінок за нечувані якісь еманципаційні стремління — від кухні і шитва до політики; богачі проти бідаків за посяг на їх добро, за визиск.

А робота ця була дуже далекою навіть від натяку на революцію. Ось що пише Франко в одному з перших листів 1879

9

Павликові: „Ми ту відвикли вже тепер від балакання про яку б то не було революцію і про перевороти світові, а спокійно робимо всю роботу маленьку, яка пригідна до часу“. І якраз ці живі суспільні змагання будили в молодечому духові Франка стільки запалу і розмаху праці для духового визволення рідного народу, що він зміг більше 40 літ трудитися на цьому шляху суспільного визволення робучого люду. Необхідність — рішати щоднини безліч питань суспільно-національної ваги — змусила Франка постійно поширяти своє знання, що дало йому змогу розкривати перед народом все ширші й кращі образи минулого й невидані обрії майбутнього життя України... Ось як Ф—ко зображує свій день у листі П—кові 22 XI 1883 р.: „Етнографічний кружок, і Діло, і Зоря, і Федорович (архів 1848 р.), і відчити, і бібліографія, і Навроцкий (праці до друку), а ту ще товариство ремісників руских, польська робітницка часопись, щось прочитати, в бібльотеці попрацювати... поки здоров, то роблю“.

Захоплений ідеями соціялізму і думками про кращу будучність працюючого люду, з якого і сам вийшов, та серед якого виріс і виховався, Франко творить „Наймита“ (1876) і „Каменярів“ (1878). Отсі веселі образи вольної праці на власних вольного краю і народу нивах, та віра в побіду правди спільною працею каменярів „невольників волі, що правді путі рівнають, по яким колись прийде щастя усім“, немов обрамлюються стихом „Картка любови“ 1. V. 1878 р. з тихою вірою в те, що ...„зближаєсь час, коли подібно нам — по довговічних боях, муках — люде прокинуться, гнилий розмечуть трам, що їх давив і щиро грудь до груди, уста до уст притиснуть, мов брати, приязним щирим словом заговорять, позбувшись пут недумства, темноти, і зависти, і людовладства, і горя...“

Для тодішнього урядництва, а через нього для всього товариства панів і духовних, та через них для деякої частини засібного селянства, сліпо слухняного всякій владі, ясним стало, що готовиться якийсь переворот, що йде заклик до якогось неспокою, на чому певно потерпить і їх достатнє поводження. Проти соціялістів, Франка і Павлика, пішли всі, навіть деякі товариші дотеперішньої праці, бож годі було вже на порозі своєї життєвої кар'єри відрікатися майбутнього успіху її. І в цьому ворожому становищі проти нових кличів перевороту обєдналася вся галицька суспільність — польських урядів, дворів і плебаній, та старорусинів святоюрців і молодорусинів народовців.

Тим-то зовсім природно, що гонені і цьковані з усіх боків Павлик і Франко враз із своїм старшим однодумцем Драгомановим мусілй станути до власної оборони і вдарити проти загального стародумства галицької Руси. „Дума про Маледикта Плосколоба“, „Івана Безумовича“, „Рутенці“ (1878) і „Ботокуди“ (1880) — ось становище Франка, з якого він не тільки боронився, але й нападав на своїх противників-земляків. Зате оповідання з бориславського робітничого життя, на якого визиску заснували свій достаток павуки-жидки і їх прислужники п'яньчужки-підпанки, були ярким обвинуваченням існуючого ладу і доказом несправедливого присуду невинних на кару, отож беззаконня тих, що були покликані стояти на сторожі правди.

Тої ж правди в імя благовістя Христа — мала боронити та скріпляти її серед людей церква через своїх служителів — священство. А що й церковна єрархія станула на стороні виконуючої закони і справедливість влади і завсіди її сліпо боронила перед правовірною громадою, тож очевидно досвід учителів соціялізму мусів стати досвідом Франка і Павлика. Оба вони і Драгоманов виступили проти учинків ненависти, злоби, захланности, твердосердя і духового неробства тих із духовенства, що вважали себе природніми провідниками народу і одинокими представниками Церкви. Письменники-суспільники розуміли те, що церква становить збір вірних виконавців науки божої, а не збір одиниць, що тільки з вірних живе.

За таке становище молодих письменників духовенство стало їх осуджувати і називати ворохобниками, борителями, безбожниками. А що духовенство мусіло глядіти на свою паству і як на джерело свого доходу, як на робучу силу, то очевидно почування до „дорогих братів у Христі“, рівних з усіма перед лицем Бога і живих наукою Христа, притуплялося і вироджувалося іноді у згірдне озлоблення. Показав усе те найяркіше Павлик у своїй „Ребенщуковій Тетяні“ (1878), а Франко у сатиричній поемі з життя семінаристів „Марія“.

І так станули один проти одного два табори: консервативний панства, урядництва і духовенства та прогресивний горстки світських юнаків. Консерватисти і всі правовірні послідовники існуючого устрою були проти всякого скептицизму і критицизму в питаннях суспільного ладу у всіх своїх противників, отож у матеріялістів, позитивістів, раціоналістів, що творили тоді нечисленну горстку соціялістів і хотіли здійснення „царства божого на землі“. Панство й урядництво ніяк не мо-

гли зрозуміти, щоби навіть вольні громадяне могли мати право на думку осуду існуючого ладу, особливо ж їх діяльности. Тож очевидно за отсе безправство „судило воно їх безпощадно, як великих проступців — у путах желізних в міцних вязницях під острими багнетами, строгими суддями" — на процесах 1876—8 років.

Одним словом — на ідею нового кращого життя пішли густою лавою насили всі оборонці існуючого ладу, заснованого на визиску, на неправді, кривді, неволі темного робучого люду.

От тут то була причина виступу горстки молодих поступовців-громадівців Михайла Павлика і Івана Франка та їх старшого товариша Михайла Драгоманова проти назадництва, стародумства, вузькоглядства і суспільної бездіяльности галицько-руського духовенства. Що так воно було, про те найкраще свідчить та обставина, що правовірними кличами Наумовича — „Молися, учися, трудися, трезвися", здійсненням яких він надіявся двигнути увесь народ до нового кращого життя, користувалося це духовенство здебільша доволі нерадо, або ставилося до них байдуже, а то й вороже, коли ходило за здійснення цих кличів у новозаснованих читальнях. Історія видань і засновку читалень „Общества Михаила Качковского", через яке працював Наумович — є найкращим доказом цього. А що Наумович не рішився до кінця розвинути ці кличі, та в тому часі і не міг, тож очевидно він став глядати певного оправдання свойому світоглядові осудом соціялізму, як джерела нигілізму і анархізму. Оберігаючися від послідовної програми в користь безземельного і малоземельного селянства Галичини, він організує людову еміграцію на Кавказ. А що самому йому забракло віри в живу силу і живу душу народа, тож ударився він у політичне русофільство, себто став надіятися у своїй безпомічній слабині на зараду лихові царем могутньої одноплемінної і колись однообрядної Росії... через Каткова і Побєдоносцева.

Серед таких-то умовин Франко стає між галицькими русинами найяркішим представником ідей соціялізму і поступу, а тим самим найдіяльнішим речником ідеї всеукраїнського єднання на основах братерства, та русько-української федерації на основах загально-людського міжнародного горожанства і близького споріднення усіх працюючих, визискуваних і підневольних.

І чиж перечить ся любов (до України)
тій другій а святій любови
до всіх, що ллють свій піт і кров,
до всіх, котрих гнетуть окови?

Ні, хто не любить всіх братів
як сонце боже всіх зарівно,
той щиро полюбить не вмів
Тебе, коханая Вкраїно!

(Україна, моя любов, 1880.)

12. XI. 1882 р. Ф-ко звіщав П-ка, що готовить повість про „самоуправне, федеральне безначальне життя наших громад“ у давнині...

Франко переступив рубікон галицького рутенства, суспільно байдужного стародумства святоюрців і смиренного поміркування народовців. „Всі за одного, один за всіх“, ось зміст громадівства Франка, яке він ярко й опукло обрисовує в повісті з життя тухольців підчас нападу татар Батия на землі України („Захар Беркут“ 1883). Автор очевидно перейшов у цій повісти від тем робітничих (Наймит 1876, Борислав 1877, Boa Constrictor 1878, Борислав сміється 1881) — до теми ширшої в розумінні національному — про силу суспільно-громадської організації. Громадівство, себто спільноту, засновану на добре обміркованому загальному інтересі усіх членів громади, обєднаної мовою й традиціями одного культурно-національного життя з усією історично-національною землею — протиставить автор княжій і боярській насилі приходнів, що руководилися тільки себелюбством та розсудковою користолюбністю національної байдужности.

Для члена громади-спільноти — по думці автора — було ясне, що добро усіх є його добро, а його добро мусить бути хосенним добром громади. Так колись мала жити народня Русь. Але князі і їх бояри-дружина тільки чигали, якби накинути на ці вольні громади пута своєї власти і вчинити їх невольниками своєї примховатої волі й безмежної захланности. З того-то пішли на Руси тяжкі межиусобиці, серед яких самостійна державність Київа—Галича не змогла опертися монголам, та взагалі сусідам — Литві, Польщі й Мадярщині. До цих противників староруської державности пристали скоро бояри, щоби тільки покорити собі робучу силу смердів-холопства. Одиноко тільки нічим нескривлене чисте почування справжньої краси, сили і радости вольного трудового життя одиниці в громаді могло притягнути і поодиноких найкращих членів боярства на сторону сільської громади. Діється це з бояришнею Мирославою, дочкою Тугара Вовка через любов до Максима Беркута. Також боярські дружинники у хвилю повного прочуття спільноти своїх інтересів

з інтересами громади супроти зрадника боярина і його союзників татарів, стають рівнож на стороні громади. Навіть сам Тугар Вовк відчуває притягаючу силу цього громадівства і готов би з ним співділати і жити, чому дав вираз обороною Максима від удару татарина, якби не переважала в ньому жадоба й химерна гординя феодала.

„Захар Беркут" був висловом рішучого повороту Франка від партійного соціялізму дрібних робітничих гуртів у нечисленних тоді осередках промислового життя Галичини в сторону практичного примінення академічного комунізму серед широких мас робучого люду села-землі. Творча уява письменника дала зразок такої великої сили громади і таких свідомих цеї збірної сили і власної гідности одиниць, що читач мусів зрозуміти сторінки спільної самооборони тухольців від татар як символ загальної боротьби народу з усіма насильниками його свободи, противниками його прав і визискувачами дорібку його збірної праці.

Живий темперамент Франка не міг вдоволитися самим поширюванням основ соціялізму і ідей поступу серед неозначеного (безликого) і постійно змінливого складу робітництва, організація якого була на початку 80-ти років ще дуже пливка. Холодно-розсудкове відношення до осягнених успіхів дотеперішньої партійної діяльности горстки соціялістів східньої Галичини, що ніяк не могли погодитися на одному рішенні національних і територіяльних історичних питань цієї невеликої країни, бо поляки-соціялісти зі становища історичної Польщі 1772 р. вважали всю Галичину польською, підсказало Франкові єдиний вихід: примінити всю ясно означену працю для власного народа. Це тим легче могло статися, що за довгих 5 літ бокування громади від підсудних і присуджених у соціялістичних процесах 1876—8 рр. могли дещо змінитися погляди на ці процеси хоч якоїсь частини її. Ф-ко береться „модифікувати ту саму теорію соціялізму, так щоб вона ліпше приставала до наших аграрних та дрібнодворних обставин, ніж Марксів фабричний соціялізм" (лист Ф-ка Драгоманову 16 січня 1883, вид. 1928 р. ст. 41).

Правда, насильно розлучене з милою молоде серце ніби вже переболіло та зачерствіло в життєвому отупінні проти споминів на хвилину солодких мрій про колись майбутнє, так близьке щастя. Тільки поет все ще черпає з отсих згадок нову силу:

А як часом моя слабне сила,
і серце в груди біль сціпить пекучий,
і людська злість зморозить кров у жилах —
то човник мя перенесе летючий,
Твоя любов піднеме мя на крила,
аж поки вал не зломиться ревучий.

(Кінець тріолєту 1880).

Від 1882 р. „Діло“ друкує Франкові переклади „Мертвих душ“ Гоголя, оповідання „Цигани“ і статтю про індемнізацію, а від 1883 р. Франко стає редакційним співробітником „Діла“ та „Зорі“, чим справдилися його пророчі слова:

Я буду жити, бо я хочу жити!
Не щадячи ні трудів ані поту,
при ділі, що наш вік бересь вершити,
найду свою я тихую роботу.

(Кінець тріолєту 1880).

Народовці не могли вкінці не прочути великої сили у Франкові й не постаратися використати її. Отсим єдино засвідчили вони в тому часі живучість і щирість своїх демократично-українських переконань і планів та найшли кладку через ідейну пропасть, що була між вольнодумними поступовцями й консервативними назадниками, між соціялістами й націоналістами. Кладкою цею була необхідність реального діла для заспокоєння насущних потреб буднів національного життя. Ось чому Франко— у своєму невсипущому запалі до праці — охоче став у один ряд з тими, що ще так недавно — „жаліли бідного, що з дороги марне збився і згиб“, та говорили: „Ми се згори вже добре знали! Дурний був, за пусту роботу, бач, чепився і ось куди його фантазії загнали... ось до чого веде погане товариство, сліпа віра в мрії ідеали!“; з тими, що „махнули на нього рукою та пішли хто на обід, хто в карти грати, а хто судить запертих в криміналі, а його самого лишили під тином умирати“ (1880).

Та й сам Франко зрозумів, що його праця в клерикально-консервативному народовецькому органі згодом просвітить світогляд ширших кругів суспільности, отож наблизить її більше до зрозуміння основних потреб робітництва - люду. „...Для мене показуєсь важнішим дати читачам „Зорі“ замість давних дурниць щось хоч троха живішого і поступовішого ніж мовчати... Може бути, що й се також вузька, опортуністична мораль, але що діяти!...“ (Лист 10. V. 1884 Франка Д-ву, вид. 1928, № 75).

15

Сповнилася наконець давня мрія Ф-ка, висказана ним 21 січня 1881 р. у листі до П-ка: „Я здавна вчивсь коритися, тулитися в куті, зносити житє з усякими людьми... колиб мені мож було денебудь дістати роботу літературну хоч на 50 р. місячно...“

І так пішли у Франка дні тяжкої чорної газетярської праці, постійно напруженої мозкової роботи над що-хвиля то іншими болючими питаннями краєвої політики; нервового сліпання над довжезними шпальтами паперу, задрукованого ненавистю, ложю і тупим незнанням; над вишукуванням правди у стовпцях статистичних цифр і з давніх актів і в подіях буденного життя. Переплітали їх дописи Myron-а до варшавської Prawdy, дрібні стихи влучних суспільних спостережень у „Новому Зеркалі“, та поважніші реферати, рецензії й статті з области літератури і науки в „Зорі“, між ними „Жіноча неволя в руских піснях народніх“ (1883).

І так отсей „безбожник, буритель, ворог народу і церкви“ став чи не найкращим оборонцем вдів і сиріт священичих, коли розглядав справи банку крилошанського. Завзятий революціонер змальовує з такою ніжною любовю світ мрій дівчини - попівни, та протиставить їм яркі образи матеріялістичної буденщини галицького священика, що поема „Марійка“ є кращим твором — зеркалом невідповідного сучасного та прекрасного майбутнього життя духовенства. Як співробітник „Діла“ боронив він духовенство в розгляді питань про священичу конгруу і щирим бажанням одухотворити вищими суспільно-духовими інтересами його сіру, грубо матеріялістичну буденщину в літературних творах: „Рутенці“, „Марійка“, „Перехресні стежки“.

Інтереси народу він боронив у статтях про ліси, пасовиска, школи, дороги; а замість сіяти бурю ненависти в краю, як думали про нього пани-поляки, він залюбки розглядав умовини згоди між поляками і русинами:

Братаймося, Ляше, та щиро,
громадою, ділом і миром,
братаймося, як з рівними рівні,
а не як пани і піддані!
Користі най вяжуть нас спільні,
а не пересуди погані,
і кождий на свойому полі
для себе і жиймо і працюймо,
для власного щастя і долі!
Ратуймося в біді, та тямуймо
докладно слова ті хороші:
брат братом, а бриндзя за гроші.

(Ляхам 1882).

Немов би продовження отсеї примирюючої українсько-польської політики Франка стає його співробітництво у варшавському Ateneum і петербурзькому Kraj-ю, куди він по виході

з „Діла“ 1885 р. посилає обєктивно-критичні статті про галицько-руські партії, про неподвижність народовців, про вороже становище kółek rolniczych супроти галицько-українського селянства, та про галицько-руську письменність. А крім цього подибуємо праці Франка ще в виданнях: Prawda 1885, Strażnica Polska і Przegląd Społeczny. Франко став незалежним публіцистом, що лучить Галицьку Русь з Україною, та через польські видання знайомить ліберальну частину поляків з українським життям, яке він бажав сим робом хоч дещо облегчити, вчинити кращим.

1887 року появляється збірка поезій Франка п. з. „З вершин і низин“, в якій ярко з'ясовується вся суть того особливвшого вселюдського суспільництва і гуманного соціялізму, що одушевляли письменника з перших і до останніх хвилин творчости. Після цеї прилюдної сповіди поета-громадянина могли відмовитися від духового єднання з ним тільки бездушні казуїсти-сутяги, яким гимн „Вічний революціонер-дух“, „Думи пролетарія“, „Всюди нівечиться правда“, „Каменярі“ — завсіди пригадуватимуть арешт і засуд Франка соціяліста, що „звичайно кождого порядного пана обезчещує“. З отсього передузятого становища проти Франка ще чимало русинів не зрозуміли глибокої скорби поета-людини на вид грубого віхтя соломи, яким привязано до хреста тіло Христа, що досі спочивало в мягкій траві серед чистих цвітів; не розуміють ще й сьогодні цього символу буденної обивательської бездухої віри — ті українці, що Франка виклинають. Обивательство не відчуло безмежно радісної віри поета в побіду золотого сонця грядучої доби — добра, правди, краси й любови в чудовій „Іділлі“. Духовенство ж не оцінило належно того образу доброго пастиря-вчителя — провідника народу, перед яким — соціяліст, раціоналіст, скептик, атеїст — Франко схилив свою бунтарську голову вічного революціонера в глибокій пошані в поемі „Панські жарти“. Так, чимало людей ще сьогодні не повірить, що Франко все своє життя схиляв свою мудру голову перед кожним дійсним слугою божим, яким і сам себе заявив у збірці „Мій Ізмарагд“. Тільки молодь, що скорше й легче відчуває найдрібніший легіт щирої думки поступу, станула через своїх представників при Франкові, хоча він тогож 1887 р. став постійним співробітником польського щоденника „Kurjer Lwowski“.

Цей перехід Франка до поляків був зайвим доказом вели-

кої нетерпимости народовців до всякої вольної думки, та їх повного незнання ваги такого письменника, як автора „Захара Беркута“ і збірника „З вершин і низин“. Тут не оправдує русинів навіть те, „що вони читають польські газети мабуть чи не більш, ніж руські“ (Драгоманів 9. III. 1886 Ф-ку, вид. 1928, ст. 173).

В наймах у сусідів, цілих 10 літ панщини — в надії на поміч власному народові через всеж таки поступовий орган польської людової партії, що була такою близькою до умірковаиого соціялізму й радикалізму, — скінчилося розривом. Не вистилізована належно стаття п. з. „Ein Dichter des Verrates“ у віденському „Die Zeit“ була останнім приводом розриву. Головнаж причина була глибше у польсько-українських взаєминах Галичини, що саме в ту пору стали вирішуватися всепольськими націоналістами проти українців.

Франко звернув був увагу на дуже характеристичний мотив у творчости Міцкевича: „Зрадою ворогові — побіда своїм“. Хоча сам поет був літературним критиком, то як автор статті поставився до цього мотиву як аскет-схоласт, що розбирає питання етичних канонів моральної догматики. Як член народу кривдженого від віків особлившою політикою дрібничкового гнету, Франко-публіцист пішов у своїх міркуваннях за хвилевим моралізаторським поривом, яким він руководився і в думах „Про Маледикта“ й „Івана Безумовича“. А через те не міг він зрівняти площину замислу поета зі своїм становищем суспільника-критика.

В житті є для всякого ясно: сама зрада в дійсности і мотив зради в поетичному обробленні не конче мусись бути аморальним чином, бо все залежить від обставин і освітлення. Нехай зрада Конрада Валєнрода і намір на неї Літавора в Ґражині є явищем аморальним, тоді треба погодитися і зі становищем Пушкіна до Мазепи в „Полтаві“, та очевидно смирно приняти обвинувачення українцям з боку їх противників про „нож в спину революции, измену русскому народу“ і т. п. Без зради нема ані війни, ані переміни дружби в ворожду, ані взагалі нема боротьби, коли вмираючий Цезар міг закликати: Et tu, Brute, contra me!...

Зрада є самовільне зірвання умови в хвилину для пімсти підмету найдогіднішу, а для предмету найменше догідну. Зрада, що веде до побіди, це не каригідний чин, це ж геройство — так скрізь у всіх писаних і неписаних тактиках воєнних сказано; зрада

це вислід холодно-розсудкового обчислення по найпростішим правилам додавання і віднімання; зрада це ж вислід самооборони і самосуду. Навпаки ж — непродуманий належно, незважений точно, хвилевий порив без провіреного рахунку правдоподібности майбутнього висліду — отсе й є ганебною зрадою противникові власного плану боротьби, отсе й є каригідна провина перед тими, в імени кого була ця тяжка невдача.

Коли війна, то треба памятати кожному, що війни без крадежи, розбою, проливу крови, рабунку, пожару, насили, обману, хитрощів, зради і всіх прочих найтяжчих і найогидніших гріхів немає. І хто на війні найбільше лютує, той стає її найкращим провідником-героєм, предметом загальної — як звичайно говорять — пошани. Ось, взяти б тільки Наполеона в часі його походів по Европі 1805—12 рр. Скільки фальшивих банкнотів він нароздавав з видом добродія страдаючих; скільки чужих жінок він за той час перелюбив, хоч свою Josephine заздрісно ховав від инших мущин; а скільки він своїми благодатними законами пакости натворив слабим і немічним! Чи ж цей Наполеон не є типовим представником зради, та все таки в очах більшини т. з. культурного світа незвичайним героєм? Так, зрада на війні — це найвище мистецтво, це вищість побідника над побідженим.

Усього того не міг відчути Франко-лірик, мрійливий глядач за „правдою божою“ і „раєм небесним“ у серцях людських, праведник віри у поступ, надії на майбутні благодати від цього і любови для страждань людських.

Як поет-пророк і учитель глибоких основ вселюдської моралі Франко виявляється завчасу, вже 1878 р. в „Каменярах“ і „Вічному революціонері“, а 1887 р. промовляє до земляків у третій пісні „Панських жартів“:

Єсли я днесь про панські штуки
розказую, так не на те,
щоб в вас ненависть розбудити,
бажанням пімсти осквернити
свободи твориво святе, —
а лиш на теє, небожата,
щоб споминка старого тата
вам сил, відваги додала.
— — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — —

В сам час, коли неправда люта
найвище голову здійма,
в сам час, коли народні пута
найдужче тиснуть і закута
народна мисль, здаєсь, німа —
коли круг вас найтяжча тьма,
надії просвітку нема, —
в той час якраз ви не теряйте
надії й твердо теє знайте,
що се останні хвилі зла!

Творець майбутньої збірки чудових моральних поук „Мій Ізмарагд“, автор стиха „Усюди панує неправда — лиш в серцях ваших, браття, нехай не повстане вона“, не міг інакше по-

глянути на тему зради, як поглянув на неї автор статті „Поет зради“, забувши зовсім про те, що він сам поет, критик і суспільний боєвник!

Тим-то сам вольнодумець-радикал, Франко — як епік — умів дійсно дуже вдатно вибирати й зображати типи громадських діячів як раз з-посеред духовенства, постаті священичі — незлобивого вчителя і непохитного народного провідника у „Панських жартах“ (1887), тихого печальника народнього горя о. Зварича в „Перехресних стежках“ (1900), та устами старця-страдальця онучкаря Шаї Лейба проректи появу „Мойсея“: „Аж пророк-убійця встав, з невгомонним диким серцем, тих невольників підняв...“

Але той самий Франко щиро розумів і Каїна скитальця, що прощення за братовбивство вистраждав і вічне замирення смерти з руки сліпця-старця, свого правнука дістав.

Є й у Франка хижацькі типи, з якими він немов спочуває, як Гурман (в драмі „Украдене щастя“) і Ґершон конокрад в поезії „З любови“ (1889). Але всі оті типи видержують найсуворішу критику холодного розсудку і можуть рівно добре остоятися в розумінні найсуворіших моралістів-суспільників.

З огляду на це годі говорити про можливість осудного відношення до всього, що є зрадою у Міцкевича, та революційним на думку одних, абостародумним на думку других у Франка. Щира поезія і почуття її краси будуть завсіди однаково моральні й аморальні. На доказ щирости усіх міркувань і почувань Франка-поета і публіциста треба взяти його гірке „Nie kocham Rusi“ в автобіографії „Nieco o sobie samym“ (Galicyjskie obrazki, 1897), і в зїдливому та правдивому віршу: „Ти брате, любиш Русь — а я її не люблю сарака“...

На заранні своєї поетичної праці Франко виявив був у поезії „Моя любов“ (1880) свої ніжні й глибокі почування до України. Пізнавши її, він відрікся власних утіх, щоб їй служити. А що Україна була для нього вже тоді крівавою раною на серці, то його тяжкі вислови 1897 р.: „Не люблю русинів... навіть Руси нашої не люблю... почування песячого обовязку... панщину цілого життя відробити... патріотизму ярмо тяжке“ — були тільки висловом болю від тяжкої глибокої рани сердешної. І дійсно не любив Франко своєї Руси „з надмірної для неї любови“ (Сідоголовому). За постійним тяжким трудом для неї

він не має часу гаятися всякими міркуваннями і рефлексіями, що заїдають ріжних малодухів, що закривають собою бездіяльність байдужих.

Публіцистична праця в чужих, хоча й для милого йому напрямку поступового людовства, не могла вдоволити живого й роботящого темпераменту Франка. Писати для чужого читача, хочби й про потреби свого народу, створити серед національних противників прихильників для деяких сторінок власного національного життя, яке можна було зобразити у польських виданнях, було ще надто мало для жадного діяльної участи в повному народному життю члена нації.

„З народу вийшов — для народу трудився“, ось його постійне бажання, ось завсіди свіжий пролог — початок його творчости, але не епілог-конець.

І коли Франко на заранні своєї письменської діяльности почав там, де станув був Наумович у своїй діяльности людового письменника, то очевидно, йдучи за логікою холодного національного розсудку, себто за здоровим хлопським розумом, мусів Франко сказати й доказати живим ділом свої слова: „письменник з народа мусить творити для народа“. Тож розглядаючи в цьому напрямку творчість письменника, можна ствердити отсе: Франко став зразу писати чистою народною мовою, легко доступним для люду звуковим правописом; він став подавати у своїх писаннях інтересний для народа зміст науки життя, опертої на провіреному досвіді й досліді, щоби цим робом поправити суспільне, економічне й політичне положення нації. Зате, оперту на традиційному консерватизмі поміркованість у справах суспільних-сучасних народніх діячів, Франко ламав ясноозначеними гаслами поступу.

Як свідомий наміченої цілі діяч, Франко-публіцист клав в основу суспільного життя свого народу здійснення політично-економічної програми наукового соціялізму. А що потреби життя народу рільничого та несамостійного є інші від вимог і потреб міського й промислового робітництва державного народу, тож Франко, відчувши це, приступив 1890 р. до систематичної корисної праці інтелігента серед народу в радикальнім часописі „Народ“. Статистика, архіви громадського життя, конституція писана і на ділі, процеси сервітутові за ліси і пасовиська, критика „нової ери“ — як висліду кволого угодовства клерикально-консервативного народовецтва, розвиток читалень, програма партійної політики, оборона партійного життя й посту-

повання, — ось зміст праці Франка-радикала після видання збірки „В поті чола“ 1890 р.

Франка-радикала обвинувачують у протицерковному вольнодумстві й непошанівку духовенства. Ніяк не можуть йому простити й сьогодні цих „провин“ ті, на кого досі можуть упасти удари Франкової сатири й щирого осуду за недоцінювання голосу суспільної совісти. Не люблять Франка і сьогодні ті, що остають глухими на потреби нового національного життя, що закривають всю житейську суєту обивательських буднів недоторканістю традиції, грозою прокляття. Але якраз проти цеї суєти буднів і пустословія, проти зацитькування голосу суспільної совісти був Франко, а з ним будуть завсіди всі справжні суспільні працівники. Щоби зрозуміти Франка — радикального публіциста, належить тямити, що він уже 30 липня 1877 після тюрми писав Павликові: „На тепер головне діло в нас сама думка, головне завдання писателя — порушити, зацікавити, воткнути в руки книжку, збудити в голові думку“. Він же у 1880 р. ясно бачить, що нема в нас кому „видавати, робити, писати, коли ніхто нічого не вміє“, коли нема навіть читаючої публики... а для того, „щоби була читаюча публичність, купуюча книжки та газети, до того треба, щоби упав кордон між Галичиною а Україною, — се бачите, яка далека штука“ (лист Франка 20 січня 1881 Павликові).

У 1890 р. появляються у „Дзвінку“ — „Лис Микита“, а в „Народі“ чудові образки з життя сільських жидів: „По людськи“ і „У цадика“. Протягом 1891 р. „Зоря“ приносить жмуток „Зівялого листя“, а „Дзвінок“ — „Пригоди Дон Кихота“, „Ріпку“, „Абу Каземові капці“ (1892), що як найкраще свідчать за чистий, погідний, лагідний настрій поета до життя, його мудру вибачливість на всі прогріхи людей і щиру приязнь для всіх добрих і чистих серцем і помислами.

Франко ясно бачив і говорив про те фантастові Павликові в одному листі після тюрми, що не можна „горстку людей без дозрілого суду, без науки, без знання трактувати як вироблену партію“. Той самий Франко в листі 22 марта 1881 р. пише Павликові про неможливість приписувати принціпіяльну вагу тому, що її не має, та з одиниць робити легіони... А в своїх листах Драгоманову 1884—5 рр. Франко ясно доказував необхідність політики примирення страстей і напрямків, тим часом як Драгоманов стояв за принціповість (вид. 1928 р. ст. 74, 75 Ф., 82—86 Д., 90 Ф.). Павликові він ясно писав у квітні 1894 р. з приводу

консолідаційних переговорів про необхідність глядіти на все з точки погляду загальнонародних інтересів, а не виключно партійних, що не слід чіпати попів за їх попівство. — Коротко сказавши, Франко як „політик“ є за примиренням усіх для спільної загальнонаціональної корисної праці.

Вже давніше виявлені Франком інтереси до українського людознавства й письменства від появи в „Ділі“ статті „Наші коляди“ 1890 р. постійно ростуть. Франко — „Мирон“ помістив у „Кіевской Старинѣ“ причинки до історії староукраїнського апокрифічного й церковно-драматичного письменства, а 1894 р. сам став видавати двомісячник „Житє і Слово“. Це була переломова поява в культурно-національному житті всеї України. Франко створив осередок українських наукових інтересів, з якого дійсно оживляв наукову думку любителів і дослідників українського народнього життя, та живого українського слова. Та й сам Франко найшов новий напрямок дороги, яку з успіхом промощував більше 15 літ, як перший галицький українознавець-філолог. „Іван Вишенський“ 1893—5, старохристіянський духовний роман „Варлаам і Йоасаф“ і габілітаційний виклад про „Наймичку“ Шевченка (ЗНТШ 1895), „Апокрифи і легенди з українских рукописів“ т. 1. 1896, „Южно-русская пасхальная драма“ (К. Ст. 1896), „Притчата за еднорога и нейниятъ български вариантъ“ (Сб. за нар. умотв., Софія 1896), „Панщина і її скасовання в 1848 р.“ 1898, „Хмельнищина 1648—9 в сучасних віршах“ — ось перші вклади Франка — дослідника українознавства в скарбницю української історично-філологічної науки.

Вибором тем і напрямком цих дослідів Франко засвідчив як найкраще не тільки правильність своеї власної національно-партійної еволюції, але й дійсну живучість і життєворчу здатність свідомого всеукраїнства, що ясно зазначилося на місце недавнього галицького народовства-українофільства. Суспільний світогляд зостався у Франка тойже вселюдський соціялізм, себто вселюдське суспільництво (общечеловечество) з кличами і ділами поступу, шляхом поширення знання правди, привернення основ співжиття, рівности, волі й діяльної любови: „один за і для всіх, усі за і для одного“. Постійна праця національної інтелігенції серед широких низів у цьому напрямку, тож перш усього на селі між мужицтвом через радикальну партію, що дбала за здійснення кличів наукового соціялізму, себто за нову суспільну економічну політику в краю-державі, остала і на дальше метою

пібліцистичної діяльности Франка в „Літературно-Науковому Вістнику“ від 1898 р.

Як би то не було, але Франко дочекався доволі рясного жнива з киненого перед 20-ти роками насіння поступу. Найкраща частина галицької інтелігенції виявилася дійсно і щиро поступовою, з ясною метою праці для українського народу, а через нього для людства. Наблизилася до розуміння ідеалів поступу і деяка частина староруської молоді, що, ставши виразно на становищі русскости, приступила до праці в дусі кличів передових русских письменників-суспільників. У протилежність до цих поступових кол зарисовується тоді вперше організація осібної консервативно-клерикальної партії, що в силу своєї католицької міжнародної залежности була більше схильною до угодовства з поляками. Цим у дану хвилю засвідчала нова партія власне слабосилля і брак свідомої волі до життя; але тоді була це політична метода консервативних діячів, що шляхом угодовства старалися зменшити тяжкі наслідки чужої насили на народі, та придбати йому хоч дрібку участи у споживанні окрушин, що падали зі стола державного скарбу на невеличкі варстати культурної праці українського народу.

Одначе умовини навіть такої угодової залагоди отсих питань були щораз трудніші і тяжші з боку все більше фанатичного й шовіністичного урядництва й дрібного міщанства польського. Всепольські народові політики стали заглушати своїми настирливими гаслами національної ненависти і нетерпимости — голоси і радикально поступових людовців і поміркованих консерватистів станьчиків, та навіть мниму обєктивність централістично-бюрократичних „австріяків“. На місці національно-ієрархічного рутенства доби галицько-руського відродження 1848 р., що зацвіло пишним квітом серед старорусинів-святоюрців і українофілів народовців 60—70-тих рр., стала пробиватися сильна парість українського радикально-демократичного націоналізму.

Франко вже здавна був свідомим націоналістом у своїх патріотичних поезіях — „Не пора“ (1880), „Розвивайся ти, високий дубе“ (1883), отож виразником ідеї безумовної, ніким і нічим необмеженої самостійности й соборности України, та на основі цеї програми постійно мріяв за примирення ворожих суспільно-економічних напрямків. Але він був і діяльним суспільником, що бажав кращої долі робучому людові — не шляхом націоналізму, „що в імя своє проклинає й опльовує усі інші -ізми“, та й не шляхом соціялістичного доктринерства. Тільки „показуючи наше

власне народне й інтелігентне життя вірно, з його хибами і добрими боками, з його корінням в минувшости, вказувати рівночасно, опираючись на примірах других, більш розвитих народів, дороги для дальшого успішнішого розвою того життя, указувати особливо інтелігенції правдиві ціли в служенню народові і способи, як єму треба служити" .(Ф-ко 21 жовтня 1884 Д-ву, вид. 1928 р. ст. 90). Тому то Франко міг стати 1899 р. діяльним членом новоскладеної національно-демократичної партії. І хоча Франко в прологу до „Мойсея" (1904 р.) не перестає бути цим свідомим патріотом-самостійником, що вірить у можливість переміни стихійної етнографічної правди в політично-історичну дійсність, то всеж таки не зміг він дальше залишитися у рядах партії, яка більшиною свого складу не могла бути життєздатною. Бо, ані консерватизм її старших урядничих і духовних членів; ані необхідність вислуги центральному правительству за дрібні подачки з величезних податків, на які дали дозвіл свої ж таки посли; ані брак внутрішнього єднання в справах тактики — не могли задержати неполітично думаючого про всякі опортуністичні компроміси Франка. В глибині душі він був хіба сторонником реальної політики народоправства і свобідного щиролюдського співжиття.

Ідеї поступу і волі, віра у власні сили народу і в успіх його дійсної невсипущої праці; свідомість ваги особистого прикладу, почину, та самовідречення у загальних справах — мудрих і роботящих проводирів була у Франка сильнішою за всякі компромісові міркування і зовнішні вияви хвилевого блеску сили. Франко не зміг навіть для вищої ціли загального успіху здержати свого критичного осуду ново-складеній партії і без зайвого розголосу свого осуду став від неї оподалік. Правда, він продовжав свою суспільно-публіцистичну діяльність на сторінках Літературно-Наукового Вістника, статтями про старорусинів Наумовича і Петрушевича, про ідеали москвофільської молоді — якраз у дусі своїх всеукраїнських поступових ідей і їх здійснення систематичною органічною працею. Цим він безперечно причинявся до постепенного вирівнання ріжниць між поглядами лівого крила галицьких русофілів та поступових кол українства. Але в життя самої націонал-демократичної партії він зовсім не вмішувався.

Зате в области філологічної науки Франко стає символом і зразком свідомого своєї ціли робітника-провідника. „Карпаторуське письменство XVII—XVIII в." (1900), як зразок досліду-

опису памяток місцевого письменства; дальші чотирі томи апокрифів і легенд (1900—6) з обширними висновками у вступних статтях-студіях, що є немов синтезою зробленого в области апокрифів у науці; галицько-руські приповідки (1—5 т. 1901—8), — ось величне тло філологічної праці Франка. Поруч цих великих дослідів появляються студії над укр. піснями (1906—1913), вертепом, над „Піснею про правду і неправду“ в словесности і письменстві. Опісля розглядає Франко основи слов'янознавства у питанні про діяльність Кирила і Методія, дає обширну студію про мощі Климента в Корсуні (1905), та все те закінчує „Нарисом Історії української літератури“ (1910).

Як би сучасна і будуча критика не ставилася до всіх отих праць Франка в области українознавства, то завсіди мусітиме признати йому першенство в замислі й змісті теми і начитаности в історично-філологічних питаннях. Через праці Франка староукраїнська література стає вперше в українській оболочці — мови матеріялу і місця дослідів предметом уваги міжнаціональної, особливо слов'янської, головно ж російської філологічної науки і критики. Притягнення у круг наукових інтересів безличи дуже цінних своїм укладом, змістом і живою мовою рукописів XV—XVIII в. Подністрівя і Покарпаття виявило вперше через праці Франка дійсну вагу цих західних окраїн українського народу і східного слов'янства для повного образу українського і східно-слов'янського письменства. На основі вказівок Франка на джерела—українські книгозбірні Львова гостять у своїх стінах за працею над рукописними скарбами староруського письменства визначних заграничних працівників; молодші співробітники Записок НТШ немовби навперейми йдуть за невгомонним головою філологічної секції у праці над поодинокими питаннями старослов'янського письменства; а поважні філологічні видавництва віддають радо поважне місце для статтей на українські теми, зачеплені вперше Франком.

Своєю науковою працею Франко злучив Україну зі слов'янством і sit venia verbo примирив з Москвою. „Южнорусская литература“ Франка в словнику Брокгавза і Ефрона т. 41 була цьому найкращим початком. Бо коли затяжний академічний спір між обєдинителями-централістами і самостійниками-сепаратистами ніяк не затихав, тільки ще більше заогнювався, то завдяки спокійному річевому освітленню питань про розвиток самостійного українського письменства в працях Франка мусіли і противники української самостійности річево ставитися до цих питань

і мовчки погоджуватися навіть з немилою їм дійсністю окремішности.

Особливо ж важним було це в самій Галичині, де цими академічними питаннями окремішности - самостійности спорідненння-одности занадто пристрасно займалися обі сторони при всякій нагоді, очевидно з великою затратою енергії і шкодою для корисної реальної суспільної праці. І так, у Галичині річеве становище до питань історії письменства і мови, піддержане щирою поступовістю думок у справах суспільности, довело постепенно до повного вирівнання внішніх ріжниць мови і письма між т. зв. русофілами і українофілами, та перевело потомків колишніх твердих старорусинів консервативних святоюрців у ряди щиропоступової, одушевленої загально-людськими ідеалами української громади.

Таким робом здійснилося постійне живе бажання Франка примирити поступових громадян за одною працею. Ця реальна праця вела Франка від соціялізму до польських людовців і руських радикалів, та через українських націонал-демократів до „Мойсея“, що „весь труд, все, що мав, віддав на службу народові, що йде по всьому світу з його духа печатю“.

Сьогодні тло діяльности Франка представляється так: ідеологія соціялізму, навіть у найспокійнішій формі поширювання академічних ідей рівности, справедливости й особової волі серед найманців-робітників, була для консервативно-клерикального світогляду австрійського уряду і для галицької суспільности 70-тих років висловом бунту, революції, безбожя й анархії. Дрібна горстка ідейної молоді, що тільки що виходила у світ, своїми поступовими кличами протиставилася загалові, що був зовсім задоволений з свого положення верхів суспільности і батьків народа. Покорити „батьків“ розумові і волі — духа часу-життя — „дітей“; підчинити духовенство під провід світських, ще й до того молодиків-ворохобників; зрівнати мужичий народ русинів із панством польських дідичів, старостів, ксьондзів і всяких панів; станути жінці від кочерги, горшка й колиски в один ряд із мущинами до суспільної роботи — все те було таке дивовижне на галицькому загумінкові, що прокуратура мусіла сильно працювати над знищенням бунту.

Ідеї поступу повинні бути власністю загальною, без огляду на станову, національну і державну приналежність. Сьогодні це всім ясне. Але не всі розуміють і сьогодні, що міжнародня вага

ідей поступу не тільки не є зрадою власного народу, але навпаки, поширенням його впливу між народами ріжних країв. І чим сильніший буде вплив визначної чимось творчої одиниці національної на світогляд хочби горстки діячів инших народів, чим більше буде таких одиниць у даного народу, тим більше буде значіння цього народу, навіть недержавного, слабого і незамітного. Бо не силою кулака, не мішком золота здобувається дійсно почесне положення у світі між людьми, тільки такими здобутками власної праці, такими чинами душі і творчими взлетами духа, якими мусить покористуватися і людство.

Це зрозумів у нас у Галичині перший Франко, що й виявив уже у своїх початкових поезіях, та всім своїм життям постійно засвідчав. Ідеї поступу поріднили його перш усього з робітництвом міським і заробітним сільським людом, що найбільше терпіли від визиску, темноти, гніту. А що по містах було більше польського робітництва, як українського, то Франко поступовець працював спершу 1875—83 рр. з польськими соціялістами. А що вони не думали щиро за міжнароднє єднаня, дбали тільки за інтереси свого польського люду, то Франко став серед польських соціялістів Галичини представником справжнього інтернаціоналу. А щоби ширші круги польської суспільности могли виробити собі погляд на чужу і загально немилу їм українську справу, то Франко через польські поступові видавництва старався познайомити читаючу польську суспільність з життям і потребами свого народа. Одночасно він поширяв свої звязки на німецькі поступові газети і тим чином, як український публіцист — уводив дрібну частину українського життя в міжнародній оборот.

В міру того, як Франко підходив до примінення своїх поступових ідей, себто до здійснення кличів соціялізму серед української громади, він переконався про можливість примінити на галицькому грунті серед широких мас робучого селянства тільки головну основу соціялізму, заложену у т. зв. максимальній програмі русько-радикальної партії. В дійсности ж він погоджувався з мінімальною програмою, бо як реальний політик, себто розсудно-думаючий діяч, ясно бачив непригожість грунту для максимальної програми міського соціялізму фабричних осередків серед сільського люду, власників дрібних клаптиків землі і всетаки вольних незалежних витворців на отсих невеличких, але своїх власних з діда-прадіда варстатах праці.

Франко краще за всяких теоретиків соціялізму продумав на дійсних обявах життя усю безмірну глибінь почування вла-

сности у тих, для кого ця смужка землі була єдиною основою їх життя, хоч обєднані смужки в один великий лан дали б громаді більше користи й щастя („Гадки на межі“ 1885, „Гадки над мужицькою скибою“): Страхіття панщини було ще дуже свіже в памяти батьків, свояків і односельчан Івана-Мирона, що так глибоко відчував і по свому ярко передав ці переживання у „Панських жартах“ поет, а згодом у нарисі „Панщизняний хліб“ (1893) публіцист.

Довгий ланцюг затяжних процесів темного і легковірного селянства — за ліси і пасовиська, за служебности — сервітути і права — з метким, ясноосвіченим і хитро-лукавим панством, за яким стояла хмара продажної юристерії і не завсіди бистроумної публіцистики, був не тільки для Франка, але й для молодших сучасників його тяжким морочним тлом життя. Ця спеціяльно-галицька приниженість і безборонність ніби-вольного мужика-землероба; ця до дрібниць тонко-продумана і правом освячена беззаконність усіх ніби-законів, що в дійсности вивласнювали дрібного землероба і виснажували його сили; цей загальний принціп уважати хлопа-русина поза правом, а хлопа взагалі робучим скотом-бидлом, закликали не стільки селянство, скільки запальну народолюбну молодь до самооборони шляхом особлившого галицько-руського радикального руху. Від хвилі знесення панщини 1848 р. питання про наділ землею було джерелом постійного непорозуміння між паном і хлопом, бо великі земельні власники-дідичі вважали всякі, навіть найдрібніші заходи своїх бувших кріпаків дійти до необхідних для їх природного життя пасовиська, лугу, ліса і ріки, зазіханням на чужу власність, страшним комунізмом, хлопським бунтівництвом.

Цього болючого питання не вдалося розвязати галицьким соціялістам по законам політичної економії, бо воно в Галичині було не тільки економічним і класовим, але й національним і церковним, отож не тільки матеріяльним, але й моральним. Тож не дивниця, що галицько-руське духовенство в краю і парламенті старалося довести до злагоди цих непорозумінь на основах евангельської науки, теоріями про католицьку єдність русинів східного обряду і поляків західного костела, про еволюцію взаємин між людом і старшиною-панством, закликами до справедливости („Гадки о власности“ 1882). Але невломимої життєвої дійсности — переваги горстки дідичів-панів над тьмою мужиків-людей не змогли зломити ані мазурські розрухи 1846 р., ані соціялістичні процеси 1876—83 рр., ані русько-українські

радикали, бо на світогляд пана і мужика в питаннях про їх взаємини складалися впливи традиції, практики і науки довгих віків. Прислухатися б тільки до казань Петра Скарги і Фабіяна Бірковского кінця XVI в., та їх несчисленних наслідувачів із XVII—XVIII вв.; вчитатися б у ці книжечки-катехізиси обовязків підданих супроти панів і опертої на них державної влади і законодавства початку XIX в.: вдуматисяб у традиційний шаблон юристерії, за яким залюбки йшли навіть світліші голови молодих правовідів — все те вкаже нам на зовсім природний перехід Франка від радикалізму до націонал-демократичної партії 1899 р.

Франко ясно бачив необхідність скупчитися біля певної програми, заснованої на обовязуючих законах конституції, на парламентаризмі, демократії й автономії народів, та на видимій більшині нації для сильнішої оборони національних інтересів. Цій більшині він рішив послужити, бо через неї він служив слушній справі розкріпощення свого народу. Тому то він увесь час своєї публіцистично-громадської праці повертав до критики русофільства — і з національного і суспільного й ідеологічного боку, бо бажав розяснити й рішити це болюче питання галицького життя.

І хоча сам Франко скоро віддалився від націонал-демократів задля їх за великого консерватизму й клерикалізму, що на кожному кроці спиняв прямий хід вольної думки навіть найскромнішого поступовця, то все таки він не кинув трудитися своїми творами для єдиної йому найдорожчої України.

Сьогодні Франко стоїть перед нами символом невгомонної буденної праці, що тільки з неї велике виходить; бо був він — і поетом-письменником, і публіцистом-громадянином, і вченим дослідником-учителем, одним словом був він живою великою книгою найвищих досягнень українського творчого духа.

З люду вийшов, для люду жив і творив, через народ житиме й творитиме у віки — як вислів найширшого розмаху його енергії і найвищого злету його духа на границі XIX—XX вв. Тим то — велике знання Франка, сміливий лет його думок, глибина переживань, огонь його любови в кожного чесного члена суспільности будитиме завсіди нові можливости творчого життя, викликатиме нові думки, замисли, пориви та діла у всіх, що його читатимуть та вагу його величної праці переживатимуть.

„ЛІСОВА ПІСНЯ“ ЛЕСІ УКРАЇНКИ Й „ТІНІ ЗАБУТИХ ПРЕДКІВ“ М. КОЦЮБИНСЬКОГО.

Написав МИХАЙЛО МАРКОВСЬКИЙ.

В українській літературі є два видатні твори: „Лісова пісня“ Лесі Українки й „Тіні забутих предків“ М. Коцюбинського, які своєю ідеєю, своїм змістом і де-якими образами подібні один до одного. Стали вони відомі в рукопису майже одночасно. „Лісову пісню“ Леся Українка написала в Кутаїсі влітку 1911 р. за чотирі дні (дата викінчення 25/VII ст. ст. 1911 р.), після чого ще три дні переробляла й скорочувала (див. Драматичні твори Л. Українки, т. 5, Примітка, ст. 275, вид. Книгоспілки, 1923 р.), і потім надіслала цю пєсу своїй матері Олені Пчілці; уже в листі з 20 грудня того ж таки року з Хопі (біля Кутаїса) вона пише, що „успіх „Лісової пісні“ серед Вас вважаю за великий тріумф собі“ (Червоний Шлях, 1923, кн. 8, ст. 241[1]). У тому ж таки листі до матері Леся Українка просить свою матір, щоб вона виправила коректу її пісні (очевидно в „Літературно-Науковому Вістнику“, де „Лісову пісню“ й надруковано в III книжці за 1912 р.). „Іще буде досада, як насадять помилок друкарських. Писала я їм ще недавно про це, та мала надія“ (ibid. 242). Отже, очевидно, що „Лісова пісня“ Л. Українки вже принаймні в листопаді-грудні 1911 р., якщо не раніше, була відома українському громадянству і зробила велике враження. Про самий же процес утворення „Лісової пісні“ ми знаємо ось що: Лесин чоловік К. Квітка ще з 1907 р. готував до друку музично-етнографічні твори (Червон. Шлях, 1923, кн. 6—7, ст. 193) й особливо пильно заходився біля видання збірника народніх пісень волинських, записаних з уст Лесі. Видано їх було значно пізніше, тільки 1917—1918 р., але працював над ними К. Квітка і на Кавказі в Кутаїсі, як видно з вищенаведеного листа Л. Українки до матері з 20 грудня 1911 р. „Коли

[1]) Літо 1911 р. Леся Українка перебула в Кутаїсі, на осінь виїхала в Хопі, потім знову повернулася до Кутаїса, де й прожила майже цілий 1912 р. — М. Драй-Хмара, Леся Українка, 1926, ст. 52.

і як думає Наташа видавати свій збірник? Кльоня просив передати, що коли вона потребує, а не має записаних мелодій до тих пісень, то він може їй дати ті, що записав з мого голосу (є на всі обряди)“ (ibid. 245). Ці обставини у звязку з перебуванням на Казказі, природа якого, як правдиво каже А. Музичка (94), нагадувала Лесі Українці її рідну Волинь, і навели її на думку відтворити повіря рідного народу, з поезією якого вона була знайома ще з дитячих років. Відкидаючи всякий Гоголів вплив на свою пєсу, про що, очевидно, казала їй у свойому листі мати, Леся Українка пише: „Мені здається, що я просто згадала наші ліси та затужила за ними. А то ще я й здавна тую мавку „в умі держала“, ще аж із того часу, як ти в Жабориці мені щось про мавок розказувала, як ми йшли якимсь лісом... Потім я в Колодяжному в місячну ніч бігала самотою в ліс (ви того ніхто не знали), і там ждала, щоб мені привидилася мавка. І над нечімним (?) вона мені мріла, як ми там почувала (?) (мабуть ночували), памятаєш? — у дядька Лева Скулинського. Видно вже треба було мені її колись написати, а тепер чомусь прийшов „слушний час“ — я й сама не збагну, чому. Зчарував мене сей образ на весь вік“. (Червоний Шлях, 1923, кн. 8). Отже самостійність твору Лесі Українки не викликає ніякого сумніву. Тут тільки можна зазначити деякий вплив Гавптманового „Затопленого дзвона“, про що натякнув М. Зеров у своїй статті „Леся Українка“ (ст. 57—58), хоч не розвинув цього питання остаточно. Він і сам неначе вбачає велику подібність того, що каже Мавці лісовик, до Водяникової науки Равтенделяйн:

> Минай людські стежки, дитино, — каже лісовик Мавці, —
> Бо там не ходить воля, там жура
> Тягар свій носить. Обминай їх, доню.
> Раз тільки ступиш, і — пропала воля.

Так і Водяник каже Равтенделяйн:

> „Біда тому, хто до низин затужить,
> Покине гори і з людьми подружить.
> Облиш! не йди в те кляте покоління:
> Ти будеш двигать млинове каміння,
> Кругом тебе густа наляже мряка:
> Ти тут смієшся, там навчишся плакать“[1]).

(Ґ. Гавптман: Затоплений Дзвін — переклав М. Голубець, Львів, 1916, ст. 40).

---

[1]) Пор. рос. переклад: Беда, беда тому,
Кто бросит область гор — свободную страну
И к людям перейдет.
. . . .

3

Потім, коли Мавка покохала Лукаша, лісовик докоряє їй за те, що вона себе зрадила, пішовши до людей:

> Покинула високе верховіття
> І низько на дрібні стежки спустилась.

Вона стала подібна до служебки, тоді як раніше „була вона, неначе лісова царівна у зорянім вінку на темних косах". І Водяник каже Равтенделяйн, що „пускай рабы идут, куда их путь ведет", а вона „принцессой рождена". Генріх каже Равтенделяйн, що

> „в очах твоїх я бачу світ новий
> Із горами, мандрівними хмарками,
> З райським повітрям".

(Голубець, ст. 16; пор. рос. переклад: в очах твоїх „сіяет весь мір — вершины гор и синева небес с бродячим облачком").

І Лукаш те ж саме каже про очі Мавчині:

> А чом же в тебе очі не зелені?
> Та ні, тепер зелені... а були,
> як небо сині. О! тепер вже сиві,
> як тая хмара... ні, здається, чорні,
> чи може карі.

Як і Мавка, Равтенделяйн не розуміє, що таке сльози. Історія Лукаша нагадує нам історію Генріхову з „Затопленого дзвону": як Лукаш, зрікшися Мавки, загубив себе, так і Генріх, відвернувшися від Равтенделяйн і пішовши за голосом старого світу, що його він був покинув, не міг виконати свого наміру й загинув. Тому нам здається, у „Лісовій пісні" Лесиній ми можемо бачити не тільки розвязання загальної романтичної теми про природу, а й де-який вплив, хоч і незначний „Затопленого дзвону" Гавптмана.

Тепер зупинимося трохи на самій ідеї „Лісової пісні" Лесиної. Як відомо, ідея „Лісової пісні" полягає в тому, що людина, занедбавши те, що являється для неї найдорожчим, у даному разі красу життя, скарби поезії (Лукаш каже, що „Пісні — то ще наука невелика", а Мавка йому на це відповідає — „Не зневажай душі своєї цвіту... Той цвіт від папороти чарівніший —

> Поверь, что так! Оставь, не рвися в их ряды!
> Ведь жернов положить на шею хочешь ты.
> Окутают тебя туманом, тьмой ночной,
> Привыкнешь плакать ты, а смех забудешь свой.
> У книги вековой посадят на цепи,
> И солнцем проклята ты будешь, как они.

він скарби творить, а не відкриває"), і захопившись буденним, матеріяльним (образ Килини), губить себе, навіть своє життя. Цю ідею Леся Українка розвиває в своїй п'єсі символістично, показуючи, як Лукаш, відвернувшися від Мавки, символу краси й безпосередности природи, і одружившися з Килиною, символом буденщини життя, загубив своє я і кінець-кінцем загинув. Спочатку, одружившися з Килиною й зрікшися Мавки, він почув якесь, очевидячки, страшенне незадоволення (про цей початковий процес Леся Українка нічого не каже), а потім, коли не стало вже змоги, кидає все і йде блукати, очевидячки, шукаючи загубленого щастя[1]). І тільки в цих блуканнях Лукаш зрозумів, що він зробив: він став, як сам каже, мудрий. Таку ж саму ідею поклав в основу свого оповідання „Тіні забутих предків" і Коцюбинський. Тільки її він розгорнув на реальному тлі гуцульського життя, або на реальних психологічних переживаннях своїх героїв. Іван навчився грати на сопілку на лоні природи, підо впливом тих згуків, які він чув у природі. Тут Коцюбинський неначе дає вступ до історії Лукаша Лесиного, показуючи, як і він навчився грати на сопілку, відкіля й у нього явилися поетичні настрої, що переливалися в сопілку. Далі Йван покохав Марічку — дитя природи, і це кохання було таке просте й в той же час чисте, як і в природі серед птахів та тварин. „Марічка любила, коли Йван грав на флояру. Задуманий усе, встромляв (Іван) очі кудись по-за гори, неначе видів, чого не бачили другі, і чудна пісня, якої ніхто не грав, тихо спадала на зелену отару царинок, де вигідно послали свої тіні смереки. Холодно було і мороз ішов по-за шкуру, коли вилітали перші свистячі згуки. Наче зима лежала по мертвих горах. Та ось із-за гори встає вже бог-сонце і вкладає свою голову в землю. Зрушилися зими, збудилися води і задзвеніла земля від співу потоків. Розсипалось сонце пилом квіток, легким ходом ідуть у танці по царинках нявки, а під ногами у них зеленіє перша трава". Так і Мавка Лесина любила гру Лукашеву — „Твоя сопілка має кращу мову — заграй мені", каже вона. Коли Лукаш грає (в кінці пєси), то спочатку гра його сумна, як зимовий вітер, як жаль про щось загублене і незабутнє, але хутко переможний спів кохання по-

[1]) Спричинився до того безпосередньо Лісовик, який каже Мавці, що він помстився над зрадливим її коханцем, примусивши його блукати в подобі вовчій (II дія). Так і в „Затопленому дзвоні", хоч і з інших причин, сили природи боряться з Генріхом.

криває тугу. Як міниться музика, так міниться зима навколо: береза шелестить кучерявим листом, весняні згуки озиваються в заквітлім гаю, тьмяний зимовий день зміняється в ясну, місячну весняну ніч“. Але Марічка загинула — втопилась, коли Йван був на полонині. Дізнавшися про це, Іван пішов шукати її тіло, знайшов, хотів утопитись, „але потому щемлячий тусок погнав його в гори, далі од річки... Блукав по лісі, по-між камінням, у заломах, як ведмідь, що зализує рани, і навіть голод не міг прогнати його в село... Шість літ не було чутки про нього, на сьомий раптом з'явився. Худий, зчорнілий, багато старший од своїх літ... Ще з рік так походив, а відтак оженився. Треба ж було газдувати“. Так і Лукаш одружився з Килиною, бо мати його гризла за Мавку, їй треба було невістки, треба помочи, бо вона стара, а у людей багато клопоту. Дружина Йванова — Палагна нагадує Килину Лесину: вона була з багацького роду, фудульна, здорова дівка, з грубим голосом і воластою шиєю. Килина теж була молода, повновида молодиця; „у неї намисто дзвонило дукачами на білій, пухкій шиї; міцна крайка тісно перетягала стан і від того кругла, заживна постать здавалася ще розкішнішою“. Але щастя з Палагною Йван не зазнав, бо це була проза життя. Спершу він поринув у господарство, але часом, несподівано зовсім, коли він зводив очі на зелені царинки або на глибокий задуманий ліс, звідти злітав до нього давно забутий голос Марійчин — тоді він кидав роботу і десь пропадав, за що йому дорікала Палагна. Коли ж ще Палагна почала його зраджувати, коли він раз почув, як вона змовлялася з своїм любасом на його життя, він пішов блукати й зустрівся з своєю Марічкою в виді нявки. Вони гуляли, згадували минуле, раділи одне одному, але появився Чугайстер, і Марічка щезла. Потім, коли Чугайстер, натанцювавшись, пішов собі в ліс, Іван почав шукати Марічку і почув її тихесенький поклик. Він кинувся на нього, шукав свою Марічку, упав і розбився.

Як бачимо, та сама, можна сказати, історія, що й в „Лісовій пісні“, тільки оброблено її трохи інакше, на тлі, як ми казали, реального гуцульського життя, психологічних переживань героя. Коли з реального погляду розмови Лукашеві з Мавкою, його кохання до неї незрозумілі, то зустріч Іванова з Марічкою-мавкою цілком зрозуміла, бо він тоді вже був замислений в собі, дуже знервований всім тим, що пережив.

Історія утворення „Тіні забутих предків“ тепер нам ві-

дома[1]). Виникло це оповідання, можна сказати, підо впливом В. Гнатюка, який спонукав Коцюбинського написати що-небудь про Гуцульщину. І Коцюбинський починає готуватися до своєї праці, багато читає про Гуцульщину, збирає різний матеріял, але 30 ст. ст. XII—1910 р. у Коцюбинського ще нічого не було готово: „Книжка-книжкою, пише він цього числа, (але) треба мати живі враження, щоб щось зробити — і хочеться швидко дочекатися літа“ (1911 р.). Писано „Тіні забутих предків“, як видно з помітки на рукопису, від 20 VIII до 3 X 1911 р.[2]). Виїхав Коцюбинський з Криворівні на початку серпня 1911 року і 4—6 ст. ст. був у Київі і бачився насамперед з В. Леонтовичем, бо тоді й було оформлено видачу йому що-річної пенсії від „Товариства прихильників літератури“. 30 VII ст. ст. Коцюбинський був ще в Криворівні — див. лист до дружини з цього дня — Літ.-Наук. Вістник VII—IX, 1919 р., ст. 31; 3 VIII ст. ст., здаючи справоздання В. Гнатюкові про свою подорож до Львова, він пише: „і так завтра буду вже в Росії“ (Листи до В. Гнатюка, Львів, 1914, ст. 135), а 11 VIII ст. ст. Коцюбинський уже пише В. Гнатюкові з Чернігова: „Доїхав я дуже добре, не втомився, покінчив уже свої справи з земством, вже вільний і живу згадками про милих людей і милі гори. Упорядковую свої враження і збираюся писати“ (Листи до Гнатюка, ст. 136)[3]). Ф. Якубовський появу в творчості Коцюбинського „Тіні забутих предків“ з'ясовує тим, що наприкінці свого життя Коцюбинський загубив остаточно звязок з життям і, як типовий романтик, пустився в царство тіней („Тіні забитих предків“, вид. Сяйво, 9—10). Все те, що каже тут Ф. Якубовський, має рацію, і теж саме ми бачимо й у Лесі Українки в її „Лісовій пісні“. Підштовхування В. Гнатюка тут теж для Коцюбинського відограло свою ролю, але щоб воно мало силу, треба було, щоб були в наявності всі ті умови, про які каже Ф. Якубовський. Та при всім тім, як ми бачили, головна ідея „Тіней забутих предків“ — загибель поетичної душі підо впливом щоденщини, розгорнута

---

[1]) Див. С. Козуб, Джерела Тіні забутих предків. „Червоний Шлях“, 1925 р., кн. 4.

[2]) С. Козуб, „Червоний Шлях“, 1925, кн. 4, ст. 233, примітка 2. А. Лебідь (М. Коцюбинський, Вибрані твори) каже, що на першій сторінці рукопису „Тіней забутих предків“ стоїть 20 VII, 1910 р., коли Коцюбинський почав писати цей твір. Тут, очевидно, помилково поставлено 1910 р. замість 1911 р.

[3]) За всі ці відомості складаю свою щиру подяку М. М. Могилянському.

хоч і дуже оригінально й широко на тлі фантастичного гуцульського фольклору, нагадує „Лісову пісню" Лесі Українки. Правда, образ „Прекрасної дами", як каже А. Лебідь (Вибрані твори Коцюбинського, 29), є й у інших творах Коцюбинського (Сон, Невідомий, На острові), але там цей образ має інше значіння — це той ідеал краси, якого завжди прагне скільки-небудь жива, естетична людина[1]). Подібне ж до „Тіней забутих предків" сюжетне оформлення втрати ідеалу і через те загибелі людини ми бачимо тільки у Лесі Українки. Ми не маємо ніяких певних даних казати, що Коцюбинський ідею свого твору запозичив у Лесі Українки, а ще більше позбавляти мистецьких цінностей і самостійности „Тіні забутих предків". Ми показали, як оригінально й рівночасно реально розвинув свою ідею в цьому творі Коцюбинський. Але подібність у всякому разі впадає в очі. Може Коцюбинський, пробуваючи в Київі, як небудь познайомився з Лесиним твором і під його впливом написав і свої „Тіні забутих предків". На жаль, не вважаючи на всі наші заходи, нам не пощастило з'ясувати, коли саме став відомий у рукопису українському громадянству твір Лесин (коли саме його одержано в Київі; в листі до матери з 20 грудня 1911 р. Леся пише про успіх „Лісової пісні" серед Вас — себ-то у гуртку аматорів українського письменства) і чи міг Коцюбинський познайомитися з ним до виходу його в світ. „Тіні забутих предків" надруковано раніше за „Лісову пісню", хоч і написано пізніше (див. попереду) — надруковано їх 1912 р. в „Літературно-Наук. Вістнику" ч. 1 і 2, а „Лісову пісню" там таки в ч. 3 того ж таки року. З'ясувати це остаточно можуть тільки люди, близькі до авторів і до тодішніх літературних справ. Якщо ж тут не було ніякого впливу, то ці два твори становлять цікавий приклад того, як поети, працюючи над однаковим матеріялом, часом дають йому однакове сюжетне й ідейне оформлення.

---

[1]) У всіх цих творах образ „Прекрасної дами", як влучно каже Гадзевич, появився у Коцюбинського підо впливом того поетичного „роману› на миг, на мгновение", який дійсно був у Коцюбинського, див. Лютий, Коцюбинський в листах сучасників, Україна, 1927, кн. 6, ст. 140.

ЛЮНАРНО-АСТРАЛЬНИЙ МІТОЛОГІЧНИЙ СЮЖЕТ У СТАРИННІЙ УКРАЇНСЬКІЙ КОЛЯДЦІ.

БОРОТЬБА ГОРДОГО МОЛОДЦЯ З ЧОРНИМ ТУРОМ.

Написав ОЛЕКСАНДЕР КОЛЕССА.

З початком XX ст. входять фольклорні досліди в нову фазу, розширюють значно свій обрій, поглиблюють давніші здобутки, формують нові методи.

Незвичайний розріст фольклорної науки бачимо особливо на полі дослідів мітологічних та в звязаних із ними розслідах казок і переказів, та загадок. Для мітологічних дослідів заведено в Німеччині окреме товариство: „Gesellschaft für vergleichende Mythenforschung", яке видало кілька цінних томів мітологічної бібліотеки.

Коло цього товариства, коло його мітологічної бібліотеки, та коло віденського часопису — Mitra[1]) згуртовалося значне число европейських учених.

Одну групу тих учених становлять Лесман[2]), Гізінґ[3])

[1]) „Mitra". — Monatschrift für vergleichende Mythenforschung, unter Mitwirkung von W. Anderson (Kasan), R. Geyer (Wien), G. Hüsing (Wien), H. Lessmann (Berlin), H. G. Polites (Athen), W. H. Roscher (Dresden), L. Schröder (Wien), H. Wossidlo (Waren) u. A. — herausgegeben v. Wolfgang Schulz. Wien 1914.

[2]) Heinrich Lessmann: „Aufgaben und Ziele der Mythenforschung". Leipzig 1908. (Mythologische Bibliothek. I Bd.).

Über die umständliche Tötung. „Mitra" Wien 1914. № 6.

Übersicht über die umständliche Bräutigamswerbung und die umständliche Lösung von der (Todes) Strafe, verglichen mit der umständlichen Tötung des Lan Göffes. [Zu „Mitra" I. S. 166]. 1914.

Erwiederung auf A. Jeremias' Aufsatz: „Systhem im Mythos" („Memnon" Zeitschrift für die Kunst und Kulturgeschichte des alten Orients. VI. 1. Leipzig 1912).

[3]) Georg Hüsing: Iranische Überlieferung und das arische Systhem. Leipzig 1909. (Mythologische Bibliothek. II).

і Шульц[1]) — що бачать в основі всіх мітів — арійську систему із т. зв. святими числами 3 і 9 (Mondphasenmythen).

Другу групу творять Вінклер[2]), Єреміас[3]), Штукен[4]) — яких противники назвали панбабілоністами. Вони приймають космічну і календарну основу мітів — оперту на старовавилонській теорії жреців про так звану престабілізовану гармонію між астральними проявами та земною долею й ділами людей. В центрі їх астральної теорії — стоять міти календарні і зміна систем. На місці праарійської системи люнарної приходить система солярна, звязана з соняшним календарем і „святими" числами: 7 і 12.

Третю групу становлять Зікке[5]) і Еренрайх[6]). За вихідну точку приймають вони в своїх дослідах примітивний міт,

[1]) Wolfgang Schulz: „Die Anschauung vom Monde und seinen Gestalten in Mythos und Kunst der Völker". (Vorträge und Abhandlungen herausgegeben von der Zeitschrift „Das Weltall" 1912).

„Altjonische Mystik" Leipzig 1907. (Важна особливо часть II. „Die kosmologischen und theologischen Systheme in ihrem Verhältnisse zu Philosophie und Mystik").

„Gesetze der Zahlenverschiebung im Mythos und in Mythenhaltiger Überlieferung" („Mittheilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien" 1910. S. 101—150).

„Zeitrechnung und Weltordnung in ihren übereinstimmenden Grundzügen bei den Indern, Iraniern, Hellenen, Römern, Kelten, Germanen, Litauern und Slaven dargestellt". Leipzig 1924.

[2]) Hugo Winkler: Die Babylonische Geisteskultur. Berlin 1907.
Himmels und Weltenbild der Babylonier. Leipzig 1903.
Babylonische Weltschöpfung. Berlin 1906.

[3]) Alfred Jeremias: „Systhem im Mythos" („Memnon" Sonderabdruck für die Gesellschaft für vergleichende Mythenforschung I. 1911).

„Das Alte Testament im Lichte des alten Orients". Leipzig 1907. (Порівн. теж працю: P. W. Schmidt: „Panbabylonismus und Ethnologischer Elementar gedanke". Mittheilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien 1908. Bd. 38).

[4]) Edward Stucken: „Die Astralmythen". Leipzig 1897.

[5]) Ernst Siecke: „Liebesgeschichte des Himmels". Strassburg 1892.
„Mythologische Briefe". Berlin 1901.
„Götteratribute und sogenannte Symbole". Jena 1906.
„Drachenkämpfe". Leipzig 1907. (Mythologische Bibliothek I. 1).
„Hermes der Mondgott". (Mythologische Bibliothek II. Leipzig 1908/9. S. 1—98).

[6]) Paul Ehrenreich: „Die Mythen und Legenden der südamerikanischen Urvölker und ihre Beziehungen zu denen Nordamerikas und der alten Welt. Berlin 1905.

„Die Allgemeine Mythologie und ihre ethnologischen Grundlagen". Leipzig 1910. (Mythologische Bibliothek, herausgegeben von der Gesellschaft für vergleichende Mythenforschung, Bd. IV).

якого головним джерелом є наївна обсервація неба і уранічно-астральних проявів, особливо місяця, що дає й спільні уявління і міти.

Вони займають супроти двох перших груп становище почасти компромісове.

Супроти приклонників теорії люнарної — видвигає величезний порівнуючий мітологічний матеріял приклонник солярної теорії: Лев Фробенніус[1]).

Приклонники усіх сих груп у полеміці між собою впровадили до науки мітології великий порівнуючий фольклорний матеріял — старалися скореґувати похибки своїх противників — та їх односторонність. Вони ствердили неперечну вагу мітів, звязаних будьто з календарем люнарним, будьто солярним, взагалі астральним, — ствердили в мітах означену чергу мотивів, що наступають по собі в точноозначеному порядку з такою правильністю, яку бачимо лише в подіях уранічних, в перипетіях астральних тіл. Користуючися порівнюючою методою, усі вчені згаданих груп відносяться критично до дослідів попередних інших наукових угруповань: як старих мітологічних шкіл, так і до школи антропологічно-соціологічної — особливо до тих учених, що в своїх поясненнях релігій, віршувань і культів дають перевагу матеріяльній культурі і недоцінюють фольклорні прояви, як це бачимо й у деяких слов'янських археологів та істориків.

З слов'янських дослідників проф. Л. Нідерле[2]) відноситься з одного боку критично до односторонности Тайлорового анімізму та Спенсерового манізму, — ставлячи поруч них старші форми праанімізму і фетишізму, а з другого боку враз із П. В. Шмідтом[3]) відкидає пересадну однобічність панбабілоністів. Але навіть сей обережний і критичний учений, Нідерле, признає вагу дослідів люнаристів групи Лесмана, Зікке, а особливо компромісового Еренрайха — для пояснення астральних мітів.

У світлі нових дослідів з обсягу порівнуючої мітології — виринають в інших формах і ті прояви, ті мітичні матеріяли, які пішли були до архіву враз із фантастикою Ґрімів, Афанасьєва та нашого Нечуя-Левицького — або ті ріжнородні фоль-

---

[1]) Leo Frobennius: Das Zeitalter des Sonnengottes. Berlin 1904.

[2]) L. Niederle: Život starých Slovanů II. Víra a náboženství. Praha 1917. Str. 22—23.

[3]) P. W. Schmidt: Der Ursprung der Gottesidee. I. Münster 1912.

клорні паралелі, до яких додавано лише філологічні і річеві тематичні коментарі без ширших вислідів, як у Потебні[1]) або у Сумцова[2]) та у декого з новіших українських дослідників соціологічної школи.

Тут хотів би я взяти як методологічний приклад один мотив наших старинних колядок, який має неперечно характер люнарно-астральний[3]).

У згаданих вище представників нової школи порівнуючо-мітологічних розслідів звернено особливу увагу на міти, звязані з місячним календарем, а з окрема з фазами місячних перипетій.

Обсервація місяця при чистому небі показує нам на правому боці місячного круга вузенький срібно-золотий серп, а поруч нього видно виразно й чорний круг місяця. В міру того, як ясна частина місяця розширюється, а чорна зменшується, — або навпаки, при дальшій зміні місяця після повні, — в міру того, як зменшується ясний круг місяця на користь темної частини, — добачував первісний чоловік боротьбу ясного героя з чорною потворою, його перемогу, або упадок, а опісля воскресення. Ся боротьба лягла в основу люнарних мітів.

У наведених вище працях Лесмана, Зікке, Еренрайха, Шульца, а також у К. Шпіса[4]) зібрано богато мітичних паралель, що відносяться до сеї люнарної теми. Велика частина мітів, поданих Львом Фробенніусом у творі „Das Zeitalter des Sonnengottes“ відноситься не до мітів солярних, але очевидно люнарних, хоч він уважає їх усі за солярні.

На тих люнарно-уранічних подіях основана й старинна українська колядка, записана Іваном Вагилевичем — і поміщена у збірці нар. пісень, пересланій Шафарикові ще р. 1838[5]). Гар-

[1]) А, Потебня: „Объясненія малорусскихъ и сродныхъ народныхъ пѣсенъ“. Варшава I. 1883, II, 1887.

[2]) Н. О. Сумцовъ: „Туръ в народной словесности“ („Кіевская Старина“ Кіевъ 1887 т. XVII. Январь, стор. 65—90).

[3]) На сю тему виголосив я був виклад на II з'їзді слов'янських географів і етнографів р. 1927. З того ненадрукованого досі викладу був поданий лише короткий зміст французькою мовою: Alexandre Kolessa: „Le sujet mythologique lunaire — astral dans l'ancienne chanson de Noël ukrainienne“. (II Congrés de géographes et ethnographes slaves en Pologne 1927).

[4]) K. v. Spiess: „Die Überlieferung im Kunstschaffen“. („Mitra“ loc. cit. Wien 1914. I, ст. 5—15).

[5]) Pjsně maloruské z Haliče. Posláno od D. J. Wahilewiče 1838 m. Řjgna. Порівн. Др. Іван Брик. „Матеріяли до історії українсько-чеських взаємин“. (Українсько-руський архив Наук. Тов. ім. Шевч. т. XV, ст. 3, 46—47, 50—51).

ний варіянт сього мотиву помістив Яків Головацький[1]) у своїй хрестоматії, а опісля в своїм великім збірнику пісень[2]).

В основу беру найдавніше записаний текст Вагилевича[3]) з р. 1838.

Зачорнілася чорная гора,
(Рефрен: Ой дай Боже)
Що не зродила жито-пшеницю,
Али зродила жемчужну траву,
Жемчужну траву, золоту рясу.
Надїхав сюди гордий молодец
Та пустив коня в жемчужну траву,
Ой а сам припав а к сирі земли.
Так скоро припав, так борзо заснув.
Ой десь ся взяли буйні вітрове,
Буйні вітрове шарті дожджове.
Тай зашуміли в жемчужні траві,
Тай задзвеніли в золоті рясі.
Гордий молодец в тім прохопився,
Як прохопився, коня вхопився,
Коня сідлає, гадку гадає:
Коню мій сивий, будь ми щясливий,
Поїдемо-ж ми в чистоє поле,
В чистоє поле та в темний лісок,
За чорним туром, за грубим звіром.
Та як надибав чорного тура,
Чорного тура, грубого звіра —
І тугий лучок не вистріляє,
І сніпок стрілок не долітає,
Ясна шабелька не дорубає,
Тай сивий коник із ніг спадає,
Гордий молодец з страху вмліває,
А чорний турец яв промовляти:
Гордий молодче, не бійся мене!
Не бійся мене, заб'єш ти мене,
Поїдеш же ти в неділю рано,
Тогди ти мене та постріляєш,
Яснов шабельков та порубаєш,
А за славоньку панну дістанеш.

Головний мотив: боротьба гордого молодця з чорним туром — є пропущений у колядці поміщеній у збірці Вагилевича з р. 1838 (loc. cit. стор. 46).

---

1) Яковъ Головацкій: „Хрестоматія церк. словянская и древнорусская". Вѣдень 1854, стор. 344—345.

2) „Народныя пѣсни галицкой й угорской Руси". Москва 1878. II, стор. 48; II, 68—69.

3) Др. Ів. Брик: „Матеріяли до історії українсько-чеських взаємин". Українсько-руський архив Наук. Тов. ім. Шевч. XV, стор. 50—51.

6

Через те, що колядка співається газдині, — змінено очевидно давнішу основу сеї колядки так, що в її осередку поміщено не гордого молодця, що бореться з чорним туром, але газдиню із своєю вірною челядю. Газдиня походжає по новій світлонці — і дивиться в кватирку вікна:

„Дивится, дивит в чистоє поле,
Ой висмотріла дивноє звіря,
Дивноє звіря: тура-оленя,
На головці-ж му девять рожечків.
(Ой) крикнула-ж она на свої слуги:
Служеньки-ж мої найвірнішії,
Беріт же собі шовкові сіти,
Другі заберіт ясненькі стріли,
Ой виходіте в чистоє поле,
В чистоє поле під темний лісок.
Єдні ж заверҗте шовкові сіти,
Другі зистрільте ясненькі стріли,
Чей спіймаєте дивноє звіря,
Дивноє звіря — тура оленя.
Як спіймаєте, відразу вб'єте,
Відразу вб'єте, роги приб'єте,
Роги приб'єте, шубу здоймете,
Та й повісите в нові світлонці.
В нові світлонці чом на стінонці,
Всеж тото буде гей ґаздинонці.

Сей варіянт, хоч відбігає від головної теми — всеж таки містить у собі дуже важні причинки до зрозуміння мітичного значіння того „дивного звіра“ — тура — якого в сьому варіянті сполучено з оленем — як і подробиці, що прояснюють мітичне значіння боротьби з туром-оленем, яка тут щойно підготовлюється.

Найкраще тематично сконцентрований та сюжетово сформований і розвинений є той варіянт, що поміщений у хрестоматії Я. Головацького (loc. cit. стор. 344—345):

З-за тої[1]) гори з-за високої
(Рефрен:
Дзвеніли[2]), гей дзвеніли, чотири воли
В сріблі[3]), золоті горіли!)
Там же ми стоіт нова світлонька,
А в тій світлонці гожий молодец
Коня сідлає, зброю вбирає.

---

[1]) В тексті Головацького: онои — що псувало би ритм (5+5), Всюди змінюю правопис на фонетичний.

[2]) У Голов.: звенѣли.

[3]) У Гол.: сребрѣ.

Бере ж він[1]) собі снопок стрілочок,
Золотий лучок, ясну шабельку,
А до батенька він[1]) промовляє:
Най ся, батенько, коня тримає,
Бо поїдем ми в чистоє поле,
В чистоє поле, а в темний лісок,
За чорним туром, за грубим звірьом.
Як подибали чорного тура,
Чорного тура, грубого звіря,
І снопок стрілок не достріляє,
А тугий лучок не дотікає,
Ясна шабелька не дорубає,
А сивий коник із ніг[2]) спадає.
Гордий молодець з страху вмліває,
А чорний турець так промовляє:
Гордий молодче, не бійся[3]) мене,
Не бійся[3]) мене, забʼєш ти мене.
Поїдеш же ти в неділю рано,
Тоди ж[4]) ти мене сам постріляєш,
Яснов шабельков тай порубаєш,
А за славоньку панну достанеш.

Що ж се за такий молодець, що вибирається з золотим луком, снопком стріл і ясною шаблею на чорного тура в чисте поле, хоч тури живуть не в чистому полі, а в темних лісах? — Що се за чорний тур, якого не можуть досягнути ясні стріли лицаря? Що се за звір, який, хоч є в почуттю повної сили і хвилевої перемоги, сам заявляє гордому молодцеві, що той його вбʼє — в неділю рано, — а ще в нагороду дістане й панну?

Річ ясна, що способом чисто реальним і матеріялістичним ми не дійдемо до пояснення так сформованих мотивів. Тут багато чудовного. Така чудовність, яку можна б означити терміном В. Вундта[5]) „Kausalität des Wunders“, виступає лише в проявах уранічно-астральних, а в нашому випадкові: люнарних. Тут зʼображена боротьба молодого місяця (гожий, або гордий молодець) із місяцем чорним[6]) (що йде до нови). Боротьбу ясного лицаря з чорною потворою, ріжні прояви й перипетії сеї боротьби бачимо в фольклорних паралелях мітів перед-

[1]) У Гол.: онъ.
[2]) У Гол.: ногъ.
[3]) У Гол.: бойся.
[4]) У Гол.: тогда ж.
[5]) „Völkerpsycholodie“, Mythos und Religion. Bd. VI. Leipzig 1915.
[6]) У німецьких мітологів: „Schwarzmond“.

усім аріоевропейської сімї. Вони відбилися і в памятниках мистецтва[1]).

Елемент чудовности — основну складову частину міту і казки — бачимо наглядно, нашими очима лише в проявах уранічних[2]). Лише люнарними проявами можна пояснити ті епізоди, які виступають в нашій колядці як послідовні перипетії.

Гордий молодець має всі атрибути й символи місяця, знані передусім у мітах індоевропейських народів, а також і поза арійською сімею і арійською системою мітів.

Сі атрибути в першій мірі гоплічні: золотий лук[3]) (= форма місяця молодика), „снопок стрілок", або „ясненькі стріли" (= проміння), „ясна шабелька" (крива шабля відповідає теж формі місяця молодика)[3]).

Між індоевропейські тератоморфічні атрибути місяця належать: золоторогі звірі: олені, золоторогі стада, або рогаті звірі взагалі. Дуже часто з'являється в індоевропейських мітах як атрибут-символ місяця на нови: чорний бик[3]) — в нашій колядці чорний тур (= чорна частина при місяці-молодику).

Боротьба гордого молодця з чорним туром відбувається в нашій колядці в „чистому полі"[4]) (= поява місяця на чистому небі), — хоч тур жив, як відомо, не в чистому полі, а в „темних лісах".

В першій фазі боротьби не може ще гожий молодець, себто місяць, що йде нестримно, але помало до повні, — по-

---

[1]) Порівн. K. Spiess: Überlieferung im Kunstschaffen". („Mitra" loc. cit.).

[2]) Порівн. Paul Ehrenreich: Allgemeine Mythologie, loc. cit. ст. 104.

[3]) P. Ehrenreich: loc. cit. 104—106, 113—117.

[4]) Первісно була очевидно в текстах колядок згадка про полювання на чорного тура лише в чистому полі. Щойно пізніше, коли давніша мітична основа колядок забулася, додано, згідно з реальними умовами полювання на тура, яке відбувалося в лісах, — а не в чистому полі — до давніших рядків: „Поїдемо ми в чистеє поле" (Вагилевич, loc. cit. 50—51), або: „Ой виходіте в чистеє поле" (Вагилевич, loc. cit. 46) — додано ще й рядок: „В чистеє поле — та в темний лісок" (Вагилев., l. c. 50), або: „В чистеє поле, а в темний лісок" (Голов. l. c. 344—345), або: „В чистеє поле, під темний лісок" (Вагил. loc. cit. 46).

Що в первісному тексті не було згадки про „темний лісок", на се вказує початок тексту Вагилевича (loc. cit. 46), де „ґаздинонька дивиться, дивить в чистеє поле. Ой висмотріла дивноє звіря, Дивноє звіря тураоленя" — а де нема пізнішого додатку про темний лісок.

бороти чорного тура, себто опанувати чорну частину місячного круга.

Його „золотий“ (або „тугий“) „лучок не достріляє“ (або „не дотікає“), — його ясненькі стріли (або „снопок стрілочок“) „не долітають“, „ясна шабелька не дорубає“. Під ним паде його кінь — і гордий молодець умліває із страху, думаючи, що його противник непоборний. Молодець не може осягнути перемоги,—бо не прийшов ще час повної сили. Але він прийде, його час приближується. Чорний тур се знає. Хоч він хвилево переможцем, він свідомий того, що з нестримною конечністю прийде нова місячна фаза: повня. Тоді ясний місяць поборе чорну часть. Вона зникне. Се буде смерть чорного тура.

Лише люнарно-мітичною основою колядки того типу можемо пояснити чудо, можливе лише в проявах уранічних, а в реальному житті незрозуміле, що переможець — чорний тур кориться перед переможеним молодцем, який паде з коня і з страху вмліває... Не досить того: переможець прирікає переможеному ще й нагороду за майбутню перемогу над собою: „А за славоньку панну достанеш“. Ся нагорода, як побачимо дальше, має теж мітичне, уранічно-астральне значіння.

В люнарно-мітичному освітленні стають зрозумілі й інші подробиці н. пр. у поданому вище варіянті Вагилевича, що зачинається словами: „зачорнілася чорная гора“. Що се за така чорна гора, яка зачорнілася, що не зродила жита-пшениці — але зродила „жемчужну траву“ і „золоту рясу“? В уранічних проявах є така чорна гора: се темне нічне небо, на якому мов жемчуги і золота ряса виринають звізди. Серед такої сценерії з'являється на тій „чорній горі гордий молодець — місяць-молодик — і веде боротьбу із чорним туром — із що раз меншим чорним півкругом місяця.

Уранічний характер колядки є підчеркнений і в рефрені варіянту, поміщеного у Головацького: „Чотири воли в золоті-сріблі горіли“. Ті воли — або золотороге стадо — се, як сказано, визначні атрибути місяця.

Уранічно-астральним характером можна собі пояснити й спеціяльний колорит колядки—де все полискує золотом і сребром: золотий лук, ясненькі стріли, ясна шабелька і т. і.

Дуже важну вказівку на люнарно-мітичний характер сеї колядки дає нам варіянт Вагилевича з р. 1838 (loc. cit. стор. 46), де сказано, як „ґаздинонька узріла в чистому полі дивноє звіря, тура оленя“.

На головці му девять рожечків. В реальному житті — було би се дійсно „дивноє звіря“, ніби тур, ніби олень — що мало би на голові девять рогів. В темах мітологічних, люнарних, — се проява типова. Число 9 поруч числа 3 се одно із т. зв. „святих“ чисел арійської люнарної системи. Нинішний календарний vulgo „місяць“, що має 30 днів — був колись дійсно „місяцем“, т. є календарною одиницею звязаною з перипетіями місяця, — одиницею, що складалася із 3 фаз — по $3 \times 3 = 9$ ночей. В аріоевропейському світі числено час первісно не на основі днів, але ночей.

Коли давніша, арійська місячна система уступила сонячній, семітській, опісля християнській, — уступили й „святі числа“ люнарні 3 і 9 — „святим числам“ 7 і 12, що відповідали вже солярній системі.

Що се число 9 не є тут припадкове, що воно систематично є переведене в фольклорі як українськім, так і інших слов'янських народів, — на се вказують і отсі паралелі:

У варіянті Головацького[1]) (записаному в стрийському повіті) каже діброва:

„Шуми, не шуми чом дубровонько,
— Ой як же мені гей не шуміти,
По мені ходить дивноє звіря,
Дивноє звіря девятороге“.

В іншому варіянті Головацького читаємо:

Дивноє звіря тура оленя,
Що на головці девять рожечків[2]).

Кольберг[3]) подає покутську колядку (подібну до варіянту Вагилевича l. c. стор. 46), де бачимо уступ:

Ой висмотріла дивноє звіря,
Дивноє звіря тура оленя,
На головці му девять рожечків.

На глибоку давнину і мітичний характер сеї колядки вказують і деякі уступи великоруських билін, що відносяться до київського, отже староукраїнського циклю. В билині про Володимирового богатиря Добриню — Марина перемінює його в тура:

Гдѣ был Добрыня Никитич,
тут стал златорогій тур.

. . . .

1) „Нар. пѣс. гал. и угор. Руси“, l. cit. II. ст. 612.

2) Ibid. II. 48.

3) Oskar Kolberg: „Pokucie, obraz etnograficzny“. Kraków 1882. t. I. стор. 100.

У ней было в полѣ тридевят туров, —
Сбился в полѣ тридесятый тур.
Рожки у тура да в золотѣ,
Ножки у тура да в серебрѣ [1]).

Тут бачимо виразно і астральні прикмети тура — і „святі“ арійські люнарні числа 3 і 9 (тридевять).

Могутний чорний звір із білим пругом на хребті, тур, із яким у реальному житті боролися першорядні мисливці і лицарі, як Володимир Мономах, — був немов сотворений для люнарного символу, був достойним противником для „гордого молодця“, люнарного героя.

Боротьба з туром, про яку згадує Мономах у своїй „Науці дітям“, дає нам деякі вказівки на те, як ведено таку боротьбу не в поезії — а в дійсности, за давніх княжих часів, у XII в.

„Я се труждахъ ся ловы дѣя: понеже сѣдохъ в Черниговѣ, а изъ Чернигова вышедъ и до лѣта по сту уганивалъ и имъ даромъ, всею силою, кромѣ иного лова, кромѣ турова, иже со отцемъ ловилъ есмь всякъ звѣрь...

Тура мя 2 метала на розѣхъ и съ конемъ.

Бачимо, що до боротьби з туром виступали лицарі, так як у нашій колядці гордий молодець, на конях, при чому нераз коні падали з ніг. Мономах уратувався у тій боротьбі вмілістю і хоробрістю; гордий молодець у колядці — лише мітичним чудом.

Давні перекази про мітичного золоторогого тура вються і недалеко Київа. В биліні про Василя Ипатьєвича:

Выходила турица златорогая
Со своими турами со дѣтушками;
Случилось итти турам мимо Кіевград,
Мимо стѣну городовую [2]).

Може бути, що з тим мітом є звязана й „Турова божниця“ під Київом, яка в кожнім разі не могла бути присвячена богові солярному, як думає Фамінцин [3]), — але богові люнарному, — якого атрибутом і символом є тур.

Про культ звязаний із туром згадує й „Синопсисъ“ Інокентія Ґізеля: „Простолюдины на своихъ сборищехъ нѣкоего

---

[1]) А. Ѳ. Гильфердинг: „Онежскія былины“, Спб. 1873, стор. 833.

[2]) Пѣсни собранныя П. Н. Рыбниковымъ. I, стор. 174.

На згадки про тура у великоруському фольклорі вказав уже Н. Ѳ. Сумцовъ: „Туръ въ народной словесности“. К. Стар. 1887. XVII. янв. 65—90. А. Потебня: Объясненія loc. cit.

[3]) А. Фаминцынъ: Божества древнихъ славянъ. I. Спб. 1884. 237.

Тура сатану и прочіа богомерзкія скареды измышлающе воспоминают". А. Н. Веселовський думає, що тут Ґізель мав на думці звичай різдвяний, перебиратися за тура, що мав зберігатися в Галичині. У львівському „номоканоні" — з XVII в. згадуються поганські звичаї „Тури"[1]).

В деяких уже згаданих галицьких варіянтах української колядки є символ люнарного бога — тур, сполучений із другим люнарним символом, розповсюдженим в індоевропейському, а з окрема слов'янському фольклорі — з оленем.

Вже в варіянті Вагилевича (loc. cit. стор. 46) бачимо сю сполуку: „Дивноє звіря, тура-оленя". В аналогічних піснях чеських, великоруських і південнослов'янських переймає сю ролю вже сам олень.

Він, олень, так як тур в українській колядці, випрошується у лицаря-мисливця, прирікаючи йому відповідну прислугу. Той олень має головний атрибут люнарний, золоті роги.

Что взговорит ему бѣлой олень,
Бѣлой олень золотые рога:
Не бей ты меня, Иван господин!
Нѣ в кое время я сам пригожусь:
Станеш жениться, на свадьбу приду,
Золотыми рогами весь двор освѣчу,
Всѣх я твоих тѣх гостей взвеселю[2]).

В сербськім варіянті бачимо в формі порівняння виразно зазначений астральний характер чудового золоторогого оленя:

Што се сија крај горе зелене?
Да л' је сунце, да л' је мјесечина?
Ни т'је сунце, нит' је мјесечина,
Већ два златна рога од јелена[3]).

Золоторогий олень з'являється теж і в болгарській народній пісні:

---

[1]) Порівн. Н. Ѳ. Сумцовъ: „Туръ въ народ. слов." loc. cit. 65—90. У своїй праці зібрав Сумцов доволі богатий матеріял, але дав йому пояснення виключно річево реальне, відкидаючи елементи мітичні. „Ученыхъ миѳологической школы соблазняли золотые рога тура". Він упорався з ними способом дуже простим: „Слово: золотий у фразі „Золоті роги" має значіння: хороший, гарний, так само, як у вислові „золотий чоловік", „золоте серце" (loc. cit. стор. 86).

„Туръ попалъ въ обряды случайно, или изъ цѣлей развлеченія и удовольствія, доставляемаго преувеличеніемъ предмета, гиперболизмомъ".

[2]) Порівн. А. Потебня: „Объясненія" loc. cit. II, 321. Пісня записана Потебнею в Пензенській губернії.

[3]) Вук Карадж. I. 166. №. 243; Потебня loc. cit. 338.

Сур-илена злътурогâ
Пудгони гу с востър маждряк[1]).

В моравській народній пісні бачимо замість оленя чудову ланю, тим чудовішу, що дійсна ланя взагалі не має рогів, а тут вона має золоті роги.

Молодець сідлає вороні коні і вибирається в чисте поле („v čistém poli") полювати на лані:

Chytíl un tam pěknu lanku
(Пізніший принагідний додаток:
Lanku, lanku jmenem Anku)
Měla ona zláté rožky,
Zlaté rožký, stříbrné nožky[2])...

В сій народній чеській колядці бачимо ще один важний люнарний елемент, що міститься в отсих словах:

Ty rožky ji ulomime
A žbanky z ňich nalat dame.

Є це відголосок аріоевропейських переказів про чарівний, відмолоджуючий, божий напій (Göttertrank)[3]), що тут попливе із золотих рогів чародійної люнарної лані.

В чеській колядці зазначений є злегка і еротичний елемент, який далеко виразніше виступає в варіянтах південнослов'янських і великоруських. Олень, випрошуючися у стрільця, прирікає йому, що „станеш жениться, на свадьбу приду, золотыми рогами весь двор освѣчу". Тут є сформована виразна люнарна прикмета золоторогого оленя: звязь із женитьбою героя. В аріоевропейських переказах є місяць реґулятором сексуального життя людей, особливо жінок („menses") і взагалі життя еротичного[4]). Подібний еротичний мотив є виразно зазначений у колядці записаній Вагилевичем[5]):

Стоит ми стоит зелений явір,
На тім яворі сив сокіл сидит,
Сив сокіл сидит, гніздечно звиват,
Обкладає го острим терничком,
Острим терничком, сухим билічком,
А в серединку цвіт та калинку,
А на вершечку щироє злото.
Туда милала гладка стежечка,

---

[1]) Потебня loc. cit. II. 330.
[2]) Порівн. Sušil 329; Потебня loc. cit. II, 754.
[3]) Ehrenreich loc. cit. 145.
[4]) Порівн. Ehrenreich loc. cit. стор. 126.
[5]) loc. cit. 48. У Головацького loc. cit. II. 60, 68.

Надійшоу нею гордий молодець,
До сив сокола наміряючи,
Золотим луком потрясаючи,
Яснов шабельков побрязкуючи.
Та яв сокола стрілов стріляти,
Стрілов стріляти, шаблев рубати —
Сив сокіл каже: Не рубай мене,
Не рубай мене, не стріляй мене;
Коли ти будеш та женитися,
Я тобі стану та в пригодоньці:
Срібними підківками вибрязкуючи,
Яснов шабельков вививаючи,
Сивов шапочков насуваючи,
Рісними суконцями потрясаючи,
Тебе молодого сам перепроваджу,
Твою молоду на крильці возьму,
А твої гроші возьму на ноші.

Основний мотив у сій колядці є той самий, що у знаних нам уже варіянтах колядки про боротьбу молодця із чорним туром. На місці тура — тут сивий сокіл, що теж становить один із тератологічних символів місяця. Гніздо сього мітичного сокола має всі люнарні атрибути. Чорна частина місяця представлена „острим тернічком“ і „сухим билічком“ і ясна частина зазначена яскраво: „А на вершечку щире золото“. Гордий молодець має ті самі гоплічні атрибути місяця: золотий лук і ясну шабельку — що молодець, який бореться з чорним туром; в додатку має ще один люнарний атрибут: срібні підківки[1]).

Сив сокіл, сидячи в свойому люнарному гнізді, прирікає молодцеві-стрільцеві сповнити ще одну функцію місяця, що сприяє еротичній сполуці: — він послужить молодцеві на весіллю і перенесе його молоду на крильцях.

Місяць має своє визначне місце в українських весільних обрядах.

Отся еротична функція місяця зазначена і в тій українській колядці, що становить основу сеї студії: Чорний тур прирікає гордому молодцеві, що має бути його переможцем — лицарську нагороду: — „А за славоньку панну достанеш“.

Яка ж се панна? Для мітичного, астрального героя — му-

---

[1]) Золотий лук, ясна шабля (крива) та ін. нагадують своєю формою місяць молодик і через те стали в фольклорі і мистецтві атрибутами і символами місяця; таке саме значіння мають тут і срібні підкови.

сить вона походити теж із астрального світа: **це вечірня зоря.**

Як у аріоевропейських мітах узагалі є вечірня зоря (venus) у постійних відносинах до місяця, так що їх міти є часто з собою сплетені[1]), так само і в українських народніх піснях появляється зоря:

Ой промовляла ясна зіронька до місяченька звечора,
Ой промовила та молодая до молодого з за стола[2]).

Чудовими уранічними красками змальована вечірня зоря в старинній колядні, поміщеній у хрестоматії Головацького (loc. cit. стор. 345):

Із підгіренька, із під соненька
Надіялася свого милого,
Гатила гати — дорогими шати,
Мостила мости жуковинами,
Садила сади все виногради,
Вбирала ліси паволоками,
Сіяла поле дрібнов жемчугов.
А як мій милий мостом поїде,
Садітся, сади, все виногради.
А як мій милий лісом поїде,
Ряхтіть ми, ліси, паволоками.
А як мій милий полем поїде,
Звени ж ми, поле, дрібнов жемчугов,
Дрібнов жемчугов, яров пшеницев.

Яка земна дівчина, яка земна царівна може розстилати перед своїм милим таку чудову красу і богацтво, як вечірня зоря, що ухиляючися „із під соненька“, дожидає місяця і виступає серед вечірної загради, стелячи паволоки по лісах, вкриваючи гати дорогими шатами, засіваючи поля і мости жемчугами роси?

Про старину сеї колядки, колишнього гимну до вечірньої зорі, свідчить факт, що нею покористувався вже в XII в. автор „Слова о полку Ігоря“ — пересякнений наскрізь народньою творчістю і народнім світоглядом:

„Помчаша красныѧ дѣвка половецкыѧ
а съ ними злато и паволокы
и драгыѧ оксамиты.
Орьтьмами и япончицами и кожухы
начаша мосты мостити“.

---

[1]) Порівн.: Ehrenreich loc. cit. стор. 118 і слід.

[2]) З моїх записок у Ходовичах, стрийського пов. в Галичині. Варіянти подибуємо у Головацького й інших збірниках.

по болотомъ и грѧзивымъ мѣстомъ
и всѧкими оузорочьи половецкыми.

Люнарно-астральний характер колядки про боротьбу гордого молодця із чорним туром — не підлягає ніякому сумнівові.

Се є один із старинних гимнів у честь забутого нині люнарного бога. Із зміною арійської люнарної системи у семітсько-християнську солярну — злився місячний культ із соняшним так, що ся люнарна колядка співається враз із колядками солярного характеру в часі свят соняшного нового року, що сплинулися із християнськими різдвяними святами.

Про мітологічне значіння тих старинних астральних гимнів, що називаються колядками, говорю докладніше в праці, що була виголошена як реферат на міжнародньому науковому конґресі для людового мистецтва, що відбувся в жовтні 1928 р. в Празі. Ся праця, з якої був надрукований лише короткий зміст у програмі згаданого конґресу, має небаром появитися друком у французькій мові п. н. „Les motifs mythologiques lunaires et solaires dans chansons de Noêl ukrainiennes“.

Тут зазначу лише коротко, що за люнарного бога вважаю Велеса, „скотья бога“, як його названо в договорах Ігоря з Греками в X в. Він був передусім богом небесних стад „золоторогих, золотогривих, срібнокопитих“, згаданих у наших колядках, — а через те став і опікуном стад земних.

В його честь співано велику частину гимнів, що дійшли до нас у формі колядок, на які налягли протягом довгого ряду століть верстви: християнська, апокрифічна, історично-лицарська і новіша, побутова.

Наш Велес відповідає Сварожичеві (т. є. синові Сварога) західних слов'ян. Опис і рисунок статуї буцімто Радеґаста, в дійсности Сварожича, що переховався в хроніці Ботона XV в.[1]) це той самий бог, про якого згадує Дітмар (Dietmar) в XI в. Він пише, що в Ретранському городі була Сварожичеві присвячена деревляна святиня побудована на звірячих рогах. Се вже вказувало би на люнарний характер Сварожича. Зовсім виразно і певно потверджує се рисунок статуї Сварожича. В тому рисункові бачимо сконцентровані важні символи і атрибути місяця. Він представляє ясного лицаря. В руці держить він світлу галябарду із гоплічним люнар-

---

[1]) Bothonis Chronicon. Moguncia 1492.

Порівн. L. Niederle. Život starých Slovanů. Dilu II. Praha 1917. sv. 1, str. 1. Сумніви Нідерлього усуває вже записка Дітмара і порівняння з богатим фольклорним матеріялом.

ним символом: **півкругом** вістря. В другій руці держить він щит, а на ньому **трофей**: **тератологічний символ** і **атрибут місяця**: **голова чорного тура**. На голові сього лицаря знов атрибут місяця: **ясний сокіл**. І сей атрибут ми бачили в тому значінні в нашій колядці — де описано мітичного **сокола** і його люнарне гніздо з терня — **із щиро золотим вершечком**.

Наші колядки причинюються отже до вияснення одної з проблєм слов'янської мітології; з другого-ж боку Дітмарова записка про святиню Сварожича побудовану на звірячих рогах і Ботонів рисунок Сварожича з його трофеєм на щиті: **головою чорного тура** — унагляднює нам **люнарно мітичний характер гордого молодця нашої колядки і його боротьби з чорним туром**.

КІЛЬКА ВЛАСНИХ ІМЕН В „ІСТОРІЇ“ ДЛУҐОША.

МАТЕРІЯЛИ ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В XV СТ.

Написав АРКАДІЙ ЛЯЩЕНКО.

Краківський канонік Ян Длуґош, відомий польський історик (1415—1480), користувався руськими літописами для висвітлення руських подій і русько-польських відносин. Остання його звістка про Русь відноситься до 1288 року. Длуґош знав руську мову, хоч почав вивчати її в старшому віці. Про це він сам говорить: „cano jam capite ad perdiscendum litteras Ruthenas me ipsum appuleram, quatenus historiae nostrae series crassior redderetur“. Знав він одначе нашу стару мову не досить ґрунтовно, що й пояснює деякі його хиби в розумінні тексту руських літописів: „В се же лѣто (6603—1095) придоша прузи[1]) мѣсяца августа въ 28 и покрыша землю“. У Длуґоша: „Succedunt Polowczis Prutheni[2]) et vicesima octava Augusti terras Russiae in magna multitudine ingressi, vastant illas“ (t. 1. a. 1089). Проте праця Длуґоша має значіння для нашого історика, хоч відомости його завсіди вимагають перевірки.

Разом з тим „Історія“ Длуґоша цікава і під оглядом філологічним, бо передає, хоч і не завсіди в точній формі, літописні власні імена, назви народів і географічні і таким робом дає матеріял до історії української мови в середині XV віку.

Видання „Historia Poloniae“ Длуґоша, що вийшло в кінці XIX в. у Кракові „cura Alexandri Przezdiecki“, поклало в основу тексту автограф автора (після 1406) й намагалося бути дипломатично точним що до ортографії власних імен. „In nominibus propriis locorum et personarum genuinam veterrimorum codicum scribendi rationem omni studio diplomatico retinendum et conservandum curavimus“ (Vol. I. Praefatio, ст. XII).

Сам Длуґош не був строго послідовний в ортографії, але й хитання його в написанні одних і тих самих імен мають значіння. Деякі імена передавав він у польському забарвленні.

---

[1]) Саранча. [2]) Пруси.

При всьому тому в його „Історії“ можна відзначити низку особливостей української мови. Це може свідчити про те, що Длуґош вивчав руську мову не лише книжним шляхом, але й в живому контакті з українцями-галичанами[1]).

Відзначимо ці особливости, притримуючися видання Пшездецького.

I. Українське „h“.

Уживаючи форм Graecus, Gregorius, Gerardus та ін., Длуґош рівночасно для більшости слів, що взяв їх із українських літописів, уживає букви „h“:

ad suam relictam Olham (I, 63); pro Olha Helena appellatur (I, 64); Swanthoslaus Holcham, alterum filium, Drewlyanis... constiuit (I, 125) (Святославъ посади Олга въ Деревѣхъ, Іпат. літоп.); Iaropolcus... castrum Warosz (Вручий), in quo germanos suos Olha consistebat, conquirens, Olham interfecit (I, 127); ducem insuper Olh requirunt (I, 401); missisque ad Olh ducem nuntiis (I, 406); Olh vero sibi praecavens fugit (I, 407); ab Olhoviczis invaduntur et caeduntur (I, 565); Olech (I, 361, 362); Wszewolodo Olhowicz (II, 141); dux Ihor cum fratre suo (II, 31); Ihor Russiae dux (II, 141).

Досить витримано Длуґош пише:

Hleb, Chleb, (але зустрічається й Gleb); Hlebowicz; Halicz; Halicia; Haliciensis; Hluchow; Hrodlo; Horodez; Hrubyeschow; Drohiczin; Stuchna; Thuhortkam; Warahi; Wolha та ін.

Сюди ж слід віднести цікаву форму Uhrow (= Гургевъ): „Non quieverunt post haec Polowczy, sed novo exercitu comparato castrum Uhrow... aestate integra circumsident“ (I, 402). („В се же лѣто приидоша Половци ко Гургеву и стояша около его лѣто все, мало не взяша его“ (Лавр. 6603).

Іноді „h“ зовсім пропускається: Rurko moriens filium nomine Iior reliquit... Duci Iior... mariti sui Iior... patris autem sui Iior (I, 63, 64); Waraii, Waraiis (I, 185, 193, 195).

„Чернигов, черниговский“ дістали форми: Czyrnyeow, Czernieiow, Czyrnyeowiensis, Czernieioviensis (I, 207, 361; II, 103, 141 та ін.).

Пропуск „h“ у середині слів можна виказати ще в деяких іменах. Так напр., назву ріки Вягр Длуґош пише Wyar: „Hungariae dux..., castris ad flumen Wyar positis, Premisliense castrum obsidere et expugnare coepit“ (I, 417). („Ярославъ же прииде съ Угры и король Коломанъ... и сташа около Перемышля по Вягру, Іпат. літ., 6605 р.).

---

[1]) Більшу частину свого віку він прожив у Кракові.

„Kaloyri“ відповідає руському „калугеры“ (себто монахи): „In Ruthenorum religiosis, qui suo vulgari Kaloyros appellant“ (III, 506).

II. Середнє українське „и“.

Для відзначення цього звуку Длуґош уживає „і“ й „у“. Старовинні руські пам'ятки іноді відзначають його написанням „ы“. Таке напр. написання „Кыевъ“ в найстарших списках літописів. Длуґош пише: Kyow, Kyovia (I, 52, 318), Kyoviensis ducatus (III, 504), Kyoviensis dux (I, 433), Kyovienses cives (= Кыяне) (V, 547), а поруч Kiow.

Таке ж хитання маємо в написанні Wiszegrod (I, 329, 370), Wiszehrod (II, 53), Wyszegrod (I, 356).

Костянтин Багрянородний (X в.) пише це слово *Βουσεγραδε*; в цьому написанні відчувалося середнє „и“, близьке до „ы“, що у Костянтина передано через „у“, подібно до того, як арабські письменники називали Київ (Кыев) Куявою. Титмар (історик XI в.) називає Київ — Cuiewa й Kitawa[1]).

Той самий середній звук мало також ім'я Борис, яке в Длуґоша писалося: Boris, Borzisch, Borzich; а місто — Borzyszow, пор. Борис, Борыс у „Зап. рус. літ.“ П. С. Р. Л. XVII, 619 (покажчик).

Libed (I, 62). В Іпат. і Лавр. літописах Либедь, сестра Кия.

Wiczeslawa, filia principis Russiae (I, 332, 333, 336).

Filiam Swanthopelkonis, ducis Kyoviensis, Sbyslawam (I, 444).

Wasilko Rosczyslawicz (I, 382).

Qua facultate (Boleslaus) corda Ruthenorum adeo promeruit, ut virtutem ejus... magnis celebrarent laudibus et maximum illum principem... vocabulo linguagii sui Chrobri... nominarent (I, 215).

Quo Iaroslaus comperto, mittit et conducit Pyeczenegos et Waray (I, 185). (Accus. = Варягы).

Polowczi вживається поруч із Polowczy (I, 156, 315. 317, 318 etc.).

Castrum Wolhin, a quo universa terra Wolinska appellabatur (I, 22, пор. I, 193, 346, 347, 349, 416).

Premisliense Castrum (I, 417), Перемышль in loco, qui Wyszokie appellatur (I, 525), circa Kopilow oppidum (I, 24) („Копыль“ Іп. літ.).

Castrum Czarnobile („Чернобыль“ Іп. л.).

---

[1]) Mon. Poloniae historica I, 311, 317.

Przypyecz (I, 24, 40) („Припеть“ Іп. і Лавр. л.), Orinia (I, 25), („Горина“ Іп. і Лавр. л., у поляків Horyń).

Styr (I, 24, 52), Stir (I, 28) (Лавр., Іп. Стыр), ріка Swynya (I, 23).

Dwyna (I, 24, 25, 40).

Гора й замок Lyssa Gora (I, 40) коло Львова (в Іп. л. Лысая гора).

III. „І“ замість „ѣ“.

Текст Длуґоша дає мало прикладів таких змін звуків. Вкажемо на слово „печенѣги“, яке пишеться у нього Pieczenyegi, Piezenyedzi, Pyeczinyczy. Останній варіянт I, 225, 126 вказує на зміну ѣ на і.

У пізніших рукописах „Історії“ Длуґоша і в перших виданнях її зустрічаємо Pieczynigi.

Титмар, сучасник подій середини XI в., який писав про події зі слів учасників, називає печенігів — Pedenei й Pecinegi [1]).

IV. „І“ замість е (о).

Я знайшов лише один приклад переходу старого „е“ в „і“, а саме в назві міста Zwinnigrod (I, 415) у Київській землі (пор. ще Schwinnigrod I, 369; Звенигород Іпат. літ.). Таке найменування можна поставити поруч з ім'ям другого Звенигорода в Галицькій Землі, що до якого ще Карамзин зазначив: „Звенигород существует и нынѣ в Галиции под именем Дзвиногрода, между Станиславовым и Каменцем Подольским“ (И. Г. Рос. II, прим. 148).

V. Тверде „р“.

Тверде „р“ властиве цілій низці північно-українських говорів близьких до території Польщі. У Длуґоша зустрічаємо його в отсих іменах:

Rurko, Rurek (I, 63); Rurik (I, 369); Rurik Rostislawicz (II, 141, 154, 164, 174); Wiadimir Rurikowicz (II, 181, 185, 194); Ihor (II, 31, 141; I, 63, 64); Warahi (I, 188, 193, 195, 197, 203, 338); Bransk (IV, 219); Bransko (III, 571); Styr (I, 24, 52).

Поруч з цими іменами можна поставити: 1) імена українського густинського літопису: Рурикъ, Игоръ, Руриковичъ, Игора млада (П. С. Р. Л. II, 238; 239, 241, 269; 2) Игоръ, Игора, Бранскъ — в так зв. „Зап. - русс. - літоп.“ (П. С. Р. Л. XVII, покажчик); 3) Не перешедшу Стыра (Іп. л. 6767).

---

[1]) Men. Poloniae historica I, 317, 318.

5

VI. Отвердіння „з“.

Отвердіння „з“ находимо в написаннях: Izaslaus (I, 407), Zaslaus (I, 303, 313, 325, 338—340, 346, 347, 356, 362), Zaslaw (місто) (III, 405, IV, 102).

Таке ж тверде „з“ в цьому слові маємо в „зап.-рус. літоп.“: Изаслав Ярославичъ, Изославль Владимировичъ, місто Заслав або Жеславль (П. С. Р. Л. XVII, 624, 641).

Часто полонізуючи руські імена, Длуґош іноді зберігав їх у правильній загально-руській формі. Так зустрічаємо у нього Drewlyane (I, 63), Swatislaus, Swatoslaus — замість звичайного Swanthoslaus I, 71, 72, 73, 90 та ін.), Wyeczyslaus — замість Wenczeslaus), Holowno (I, 24) та ін.

ГОВІРКА СЕЛА МОГИЛЬНОЇ ГАЙСИНСЬКОГО ПОВІТУ НА ПОДІЛЛІ.

Написав ЕВГЕН ГРИЦАК.

Село Могильна находиться на Великій Україні в повіті Гайсин у самому куточку, де сходиться кілька повітів і губерній. Від сходу прилягає околиця села до Уманщини, а цим самим до південної Київщини, від півдня межує з територією теперішнього Першотравенського повіту, що ранше входив у склад Херсонської губернії, теперішньої Одеської округи, а далі торкається Савранської волости, що належить до повіту Балтського. Саме село дуже велике, числить коло 4000 мешканців, має вже віддавна цукроварню, бо й лежить воно в районі дуже придатному для цукроварства. Згадую про це відразу тому, що з кожною фабрикою в українському селі звязаний теж подекуди прихід чужонаціонального елементу. В околиці села Могильної находиться теж кілька сіл, у яких живуть латинники, які одначе говорять тільки українською мовою.

Перебуваючи в Могильній і в околиці цього села від 1920—1922 року, старався я дослідити по змозі говірку цього закутка тим більше, що, наскільки було мені відомо, досі ніхто ще не зацікавився цею околицею. Це саме відноситься теж і до народньої творчости тої частини нашого народу, що живе в Гайсинщині.

Досліджуючи говірку села Могильної, я не обмежувався тільки цим селом, але перебував теж в околиці й користувався записами народніх матеріялів, що їх зібрано з довколишніх сіл. Тому теж зазначую при поодиноких словах чи формах місцевість, у якій їх записано, і для влекшення орієнтації подаю тут скорочення: М. = Могильна; В. = Вікнина; Дж. = Джулинки; П. = Поліямпіль; С. = Салькова; Ст. = Ставки; Т. = Тавіжня; Х. = Хащова (офіційна назва Хащевата); заг. = загально вживана форма чи слово. Інші села, рідше цитовані, зазначую цілим словом.

Говірка зазначеної вище території входить у склад західніх або посередніх піднаріч південно-східної групи українських говорів. Проф. Іван Зілинський у своїй розвідці „Проба упорядкування українських говорів“ [1]) так висловлюється про мову цеї території: „Обі вище обговорені підгрупи говорів (піднаріччя) зливаються з собою майже незамітно на території південно-західної части київської і східних окраїн подільської губернії [2]), а дальше посереднє звено поміж ними творять перехідні говори південно-східної части губ. волинської та східної части подільської губ.“

І справді: в цій говірці завважуємо одні прикмети, спільні говорам південної Київщини (н. пр. „просю“, „ходю“ замість „прошу“, „ходжу“, „живеця“ зам. „живеться“), а з другого боку бачимо тут деякі фонетичні явища, властиві західно-українським говорам, н. пр. „а“ замість „я“ після „р“: радок, радно, вечераю замість: рядок, рядно, вечеряю, далі тверде закінчення в 3 особі обидвох чисел: „ходит“, „роблят“ замість: ходить, роблять, також закінчення орудника однини середнього роду „ом“ замість „ям“, „єм“, напримір: тильом (= телятем), здоровльом (= здоровлям, здоровлєм), щастьом. Крім цього багато схожого з західно-українськими говорами можна завважити в ділянці лексики. А в тім, характеристичні прикмети говірки села Могильної й околиці можна пізнати з подрібного перегляду, який подаю нижче:

А) ФОНЕТИКА.

І. ГОЛОСІВКИ.

1. Голосівка „а“.

„а“ замість „е“ в словах: вараниці (В.) = варениці, траба (В.) = треба; в чужих словах: царата (= церата), закуція (= екзекуція), янчати (з польського jęczeć). Крім цього в причасниках пасивних: хрищаний (= хрещений), що становить дуже визначну прикмету даної говірки. „а“ замість „о“ в словах: сачовиця (= сочевиця) (Д.); в чужих словах: м*а*роїди (= гемороїди). „а“ замість „у“: павутькало (= пугутькало). „а“ замість „я“: Різьдьв*а*ні сьвата (= Різдвяні свята), сьватки (= святки). „а“ випадає в чужих словах на початку: беркоси (= абрикоси), фтонобіль (= автомобіль).

---

[1]) Привіт Іванови Франкови, Львів 1914, стр. 367.

[2]) Підчеркнення моє.

2. „е“, „є“.

„е“ замість „і“ в чужих словах: бараболя в мундера́х (= мундірах); „е“ замість „и“: седіти (= сидіти); „е“ замість „о“ в чужому слові „преднал‍ог“ = продналог (російське = харчевий податок або податок в натурі); „ень“, „ен“ у чужих словах повстає з носового звука „ą“: хоре́ньґа, хоре́нька, хоре́нка з польського „chorągiew“ замість загально вживаного в українській мові: коругва або хоругва, хоругов; „е + в“ у чужих словах переходить на „ов“ або „ав“ (з придиховим „г“), а далі „ов“ згідно з українським фонетичним явищем ікання на „вів“ (з додатком придихового „в“): імення Евсебій українізується на *Овсій*, *Гавсій*, *Вівсе́й*. „є“ замість „ї“: „нє“ замість „ны“ [1]); „є“ замість „я“: „хадзєй“ замість „хазяїн“ (заг.); „е“ випадає: само, в середині слова: ондо́ (Д.) = онде-о́, ондево́; разом із шелестівкою: не тра [2]) (= не треба); в чужих словах на початку разом із шелестівкою: закуція (= екзекуція).

3. „и“.

„и“ замість „е“: 1) в середині слів: биріт (= беріть), диржит (= держит), христитися, хрищаний (= хреститися, хрещений); 2) в чужих словах: дикар (з німецького der Decker = пошивальник, побивач дахів). „и“ замість „і“: Голиянна (= Юлія) (П.); „им“ віддає польське „ę“: ґимбатії (в пісні) = губаті. Одинцем стоїть „ньи“ [3]) замість звичайного „ны“. Вставне „и“: ячимінь (= ячмінь).

4. „і“, „ї“.

„і“, „ї“ замість „а“: вязыільниця (= вязальниця від вязати), яйцы (= яйця) (заг.); в чужих словах: фармізон (= фармазон з французького franc-maçon) (Ст.).

„і“ замість „е“ в чужих словах: іконо́м (= економ) (П.). „і“ замість „и“: комін (= комин), коміш (= комиш, у піснях), кірниця (= кирниця) (П.), віка (= вика, ви́ґа).

„і“ повстає з „о“: в чужих словах: Сызонт (= Созонт) (Ст.); на підставі фонетичного права „ікання“, поширеного поза звичайні межі (на основі так званого фальшиво-закритого складу): піждати (= пождати) (Ст.), піпрати, Ми́рін, Гри́гір, Ригір (= Мирон, Григорій) (заг.).

---

1) Так для докладности означую змякшення „н“.
2) З цим можна порівнати вживане в Перемищині не́тра (= не треба).
3) Так загально вимовляють і в нас в Галичині.

„і“ замість „я“: випріг (= випряг), вставне „і“ в чужих словах: нікільовані ліжка (= нікльовані ліжка).

„ї“ замість „є“ в відміні дієслів: думаїмо (= думаємо), в чужих словах „фаїтон“, що дальше переходить у „фалітон“; „ї“ замість „і“: Їван (= Іван) (заг.); „ї“ замість „о“: їден, їдинак, дочка-їдиниця (= оден, одинак, одиниця = одиначка). „ї“ замість „и“: глыбоко (Ст.); „і“ випадає в чужих словах: стребити (з рос. истребить). Завважити належить, що „і“, яке повстало з давнього „ѣ“ або „е“, дуже виразно змягчує шелестівку: сьныг, ныс (від „нести“) й ін.

5. „о“.

„о“ замість „а“ або „я“: жодний (= жадний) (X); в закінченнях орудника однини іменників середнього роду: повітром, клочом (Ст.), тильо́м, поросьо́м (= повітрям, клоччам, телям або телятем); в чужих словах: оберкоси (= абрикоси), поклажани (баклажани, помідори).

„о“ замість „е“ після „ж“, „ч“: їжою (= їжею), печою (= печею), ножо́м (= ножем), що пояснюється впливом аналогії до іменників твердої відміни в чужих словах: Овсій (= Евсебій).

„о“ замість „у“: коліш (= куліш), бу́рнос (= бурнус) (Ст.), соломую, коморую (Ст.) (= соломою, коморою), копувати (= купувати). В цих словах легко пояснити появу „о“ замість „у“ й навпаки явищем так званої диссіміляції з огляду на друге „у“ (копувати) або уподібненням до „у“, котре находиться в найближчому складі (солом*у*ю, комор*у*ю).

Вставне „о“: яким*о*сь (= якимсь), но́чови (= ночви, галицьке нецьки) (Саль.), волошебники[1]) (= російське „волшебники = чарівники) (Мог.), випад „о“: могрич (= мог*о*рич) у вислові „селянин відмогричовує“; від дієслова „хотіти“ вживають тут форм: хтіти, хтів.

6. „у“, „ю“, „я“.

„у“ замість „а“ в чужих словах: жукет (= жакет); „у“ замість „і“ в чужих словах: люберія (= ліберія) (П.); „у“ замість „о“ в багатьох словах у звязку з найближчим складом, де є голосівка „у“, подібно, як це вже сказано при обмірковуванні

[1]) В російських словах, що їх переймає народ, бачимо часто вставні звуки, додавані для влекшення вимови, з огляду на шорстку зустріч звуків „нр“ або „чр“, н. пр. наравитися (= рос. нравиться), черезвичайка (рос. = чрезвичайка) й ін.

голосівки „о“: кужух (= кожух), куму (= кому), гудувати (= годувати), штани з гучкурнею (= з очкурнею); зокрема буван (= бован); „у“ замість „ю“ після „р“: байструк (= байстрюк); випад „у“: парбок (= парубок) (у селах: Чорна Гребля й Юрівка); вставне „у“: шурустак (= німецьке der Schraubstock); „ю“ замість „ї“: дюра (= діра), цюлювати; „я“ замість „ї“: сядає, Ялисей (= сідає, Єлисей). Загально вживане: після плавного „р“ маємо тільки тверді „а“, „у“, „о“ замість „я“, „ю“, „йо“: виражати (= виряжати), горат (= горять), пане господару (= господарю), обмірати (= обміряти), радок (= рядок), говорат (= говорять), трох (= трьох).

II. ШЕЛЕСТІВКИ.

1. Губні.

а) б, п, м.

Найперше маємо тут заміну голосних безголосими („п“ замість „б“ і навпаки „б“ замість „п“), явище загально-українське, спільне всім говорам української мови, а все таки більш виступаюче в західніх українських говорах. Для приміру: піґус (= біґос), поклажани (= баклажани), гоптúкатися (= обтúкатися) (П.), баркан (= паркан); вставне „б“ у слові „блеґейда“ (= леґейда) (Ст.); випад „б“ у чужих словах: сьрустак, шурустак (= німецьке Schraubstock) з огляду на неприємну в нашій мові зустріч шелестівок „бст“; „м“ замість „н“: малúсники (= налисники) (П.), мавкати (= нявкати); „м“ замість „в“: зрімняти (= зрівняти), сламно (= славно). В злуці „*мя*“ маємо вставне „н“: солом*ня*ний (= соломяний), полумня (= полумя) (Юрівка).

б) в, ф.

Звук „в“ служить як придих багатьох слів, що починаються голосівкою, н. пр. вакація (= акація), хоч переважно вживається для придиху „г“, а зрідка „й“.

„в“ замість „г“: павутькало (= пугутькало); катрава = катряга[1]); „в“ замість „л“ у чужих словах: ґвавт (= ґвалт), псавтир (= псалтир); „в“ замість „м“: воспанове[2]) (= моспанове) (Х).

---

[1]) Пояснення поодиноких, рідко вживаних слів, подаю в окремому словарці говірки.

[2]) У весільній пісні: Ой скочу я в стінку,
Нарву там барвінку,
Постелю по столові,
Гобідайте, воспанове.

Випадає „в“ на початку слів: окулак (= *в*овкулак), в середині слів: свербиус (= свербивус), окулак (= во*в*кулак), ондо́ = ондев*о́*. Замість звучного „в“ маємо часто безголосе „ф“, наприклад у словах: пофторувати (= повторювати), фтонобіль (= автомобіль). Замість „хв“ маємо „ф“, подібно і в Галичині, особливо в гірських говорах: фалити (= хвалити), фіст (= хвіст), ви́фатні (= ви́хватні від дієслова хватати), фацко (з польського chwacko) (*Дж*.).

2. Зубні.

а) Чисто зубні, проривні: т, д.

Голосове „д“ замінюється дуже часто безголосим „т“ і навпаки: жертка (= жердка), мабудь (= мабуть), бадько (= батько). У відміні дієслів, а саме в однині теперішнього часу й у пасивному причаснику не маємо переходу „т“ на „ч“, ані „д“ на „дж, ж“, або „с“ на „ш“, як у більшости українських говорів і як прийнято в літературній мові: обмастюю (= обмащую) (Ст.), росколотюю (= розколочую), „скатюют тісто в балабушки“ (= скачують), чистяна бараболя (= чищена) (В.); „т“ змякчується в таких випадках: стыки (= стільки) (Ст.), колйворіть (= коливорот), навйворіть (= навиворіт), жи*ть*ний (= житний); „т“ вставне в злуці слів „ср“: страм (= сором, у пісні), пострамити (= покрити соромом); „ть“ випадає в слові: п'ядисят (= п'ятьдесят); „т“ випадає в зустрічі „стц“, при чому „с“ змякшується: неві*сь*ці (= невістці).

„д“ випадає перед другим „д“: відаю́т (= віддають) (П.), відыляїця (= відділяється); перед „ч“ вічини (= відчини), повічиняли (= повідчиняли), перед „т“: звіти (= звідти). „д“ замість „ґ“: гордінія (= ґеорґінія); щось подібне, тільки навпаки, маємо в галицьких говорах (на Покутті й у горах) „ґїд“ замість „дыд“, „ґілетка“ = ділетка.

б) Сичні: с, з, ц, дз.

Те, що сказано при „т“ і „д“, що не мякшаться в відміні дієслів, треба сказати й про звуки „с“ і „з“. Отже в однині теперішнього часу й у пасивних причасниках не переходить „с“ на „ш“, ані „з“ на „ж“: спросюют (= спрошують) (Х.), квасяний (= квашений).

Так само маємо взаїмну заміну голосового „з“ і безголосого „с“, н. пр. бес полумня (= без), пороссипатися (= порозсипатися) і навпаки „з“ замість „с“: смазка або ма́зка = маска.

Всупереч східно-українському слабому мякненню або навіть бракові його маємо в тутешній говірці виразне й дуже сильне мякшення після „с“ в словах: сьміх, сьвітло, сьныг (сніг), сьпівати й т. і., подібно, як і в Галичині.

„с“ додається на початку чужих слів: спінжак (= піджак, російське слово = блюзка) (Ст.), спонравити кого (з російського = вподобати собі кого), смазка (= маска).

„ц“ замість „с“ у слові „сцати“ (= ссати) (заг.); „ць“ замість „ть“ у словах: сьцьіна (= стіна), хоць (= хоч), а далі в відміні дієслів: христяця = хрестяться (Ст.); „дз“ замість „з“ у слові хадзе́й (= хазяїн, хазяй) (заг.)

3. Переднопіднебінні: ш, ж, ч, дж.

„ш“ замість „с“: ша́баш (= шабас), шалата (= салата), соша (= шоса = буркована дорога, гостинець), коштурбатий (= кострубатий), паля́руш (= пулярес), штельмах (= стельмах); „ш“ замість „ч“: штири (= чотири), грешний (= гречний, у піснях), рішня́к (= річняк); „ш“ замість „щ“: шо (= що) (Юрівка); „ш“ замість „ж“ (безголосе замість голосного): лішко (= ліжко); „ж“ замість „здж“: приїжати (= приїзджати); „ж“ замість „дж“: стужане молоко (= студжене); „ж“ випадає в слові „мо́на“ (= можна).

4. Заднєпіднебінні: к, ґ, х, й.

а) Проривні: к, ґ.

Безголосе „к“ заміняється часто голосовим „ґ“ і навпаки: ґерґоші (=каркоші), ая́ґже (=аякже́) (Т.), ли́ґнути (=ликнути) (Ст.), хлаки (= флаги, фляги з російського флагъ = прапор); „ґ“ замість „д“ у слові: заґля того (= задля), навіґлі (= навідлі) подібно, як у нас це маємо в гірських говорах; „ґ“ замість „г“: розґарбати (=розгарбати в значінні „розпорпати“), ніґде́ (=нігде).

б) Протиснені: х, й.

„х“ замість „ф“ у слові ху(н)дамент (Дж.); „й“ зявляється рідко як придихове в тій самій ролі, в якій виступає найбільш „г“, а рідше „в“, наприміp у народній пісні:

Ой за горою, за камяною,
Яж там коршомка горіховая,
Я в тій коршомці грешная панна.

Тут „яж“ і „я“ з придихом замість „аж“, „а“; „й“ випадає в словах: здіняти (Ст.), гобістя́ (= обійстя), дысно (= дійсно), станя (= стайня), обіняти, спіняти (= обійняти, спійняти).

5. Гортанне г.

Шелестівка „г“ виступає понайбільше як придиховий звук і в такій своїй ролі дуже поширена в досліджуваній говірці: гиначе (= інакше), гобоє (= обоє), годвірок (= одвірок), гобора (= обора), гоїрки (= огірки), го́ко (= око), готець і мати (з народньої пісні), гоптикатися (= обтикатися), гум (= ум) [1]), гопир (= опир), госика (= осика).

„г“ замість „в“: гозьмися, гозьму (= возьмися, возьму) (П.) [2]); „г“ випадає, полишаючи рівночасно йотацію голосівки, перед котрою випало: яїдки (= *ягідки*), гоїрки (= огірки). Це останнє слово пояснюю собі так, що тут випало найперше „г“, залишаючи йотацію „і“ (= ї), а дальше після додання до слова „оїрки“ придихового „г“ на початку повстало „гоїрки“.

„г“ випадає: а) на початку слів перед „р“: Ри́гір (= Григір, Григорій), часом у слові „ріє“ (= гріє), а далі: осельня (= гусельня, гусінь) (заг.); б) всередині слова: паньісьть (= пагність) (Ст.).

„г“ в складах „ге“ на початку і „го“ в кінці слова випадає: мароїди (= гемороїди), чо'це (= чого це).

6. Плавні: р, н, л.

„р“ замість „л“: копирити (= копилити) [3]). Переставка „р“ у звязку з голосівкою: замість „ру“, „ри“ маємо „ур“ і „ер“ у словах: коштурбатий (= кострубатий), об*ер*коси, б*ер*коси (= абрикоси). Це фонетичне явище є в нашій мові дуже давне. Вставне „р“ маємо в слові „Тартари“ (= Татари).

„н“

„н“ замість „д“ у чужому слові: пінжак (= піджак, рос.); „н“ замість „м“ у чужих словах: костю́н (= костюм) (Ст.), фтонобі́ль (= автомобіль), во́ніти (= во́міти, блювання) (М.), „н“ вставне в чужому слові „поминдори“ (= помідори) (Х.), а крім

---

[1]) З народньої пісні, співаної в селі Могильній:

А я молода та набралася гума́.

[2]) Обидва приклади цитую з народніх пісень:

1) Гозьмися, панно, в боки,
Покажи свої скоки!
2) Не вір, дівко, козакові,
Що каже: „Гозьму тя“.

[3]) З народньої пісні: Ніс копирить, рот роздявив
Тай дверей шукає (В.)

цього після „м“, коли дальше слідувало „я“: соломняний, полумня (= соломяний, полумя).

„л“

„л“ замість „н“: сумліватися, дзвілниця, дзвільниця (= дзвінниця), слухляний (= слухняний); „л“ замість „ль“: началство (Хащ.), звілнення (Став.), стілниця (= стільниця) (Джул.), жилний (четвер) (= жильний); „ль“ замість „л“: в середині слова: в горільці (Став.), палямар (= паламар); в кінці слова: попіль (= попіл) (заг.), янголь (= янгол) (Став.), прóділь (= прóділ).

„л“ зявляється в середині слів після губного „б“, „в“, коли далі йде „я“: коровлячий (= коровячий), на реблят (= рос. на ребятъ); в одному випадку перед „й“: фалітон (= фаїтон з фаєтóн).

„ль“ випадає в слові стыки (= стільки) (Став.).

На закінчення хочу торкнутися справи подвоєння шелестівок у іменників середнього роду. Наскільки я завважив і наскільки вірні спостереження тих людей, що подавали мені народні матеріяли, цього подвоєння або нема в говірці с. Могильної, або воно дуже невиразне чи малозначне. Народ говорить: житя, весіля, збіжа і т. д.

Б) МОРФОЛОГІЯ.

ВІДМІНА ІМЕННИКІВ.

а) Мужеського роду.

Родовий: вечора (зам. вéчера). Орудник однини: кіньцьом (= кінцем), коріньом (= корінем), царом (= царем), усі форми по аналогії до відміни твердої, подібно як уже вище „ножом“ замість „ножем“. Місцевик однини: на дубові (на дубі), на пляцю (збиратися) (= на пляцу). Називний множини: янголі (= янголи) (Став.). Родовий множини: гостів (= гостей) (Мог.), пять ріг (= рогів) [1]), Провід (від наз. Проводи — Провідна неділя). Знахідний множини рівний першому відмінкові [2]). Місцевик множини: в чобóтях (= чоботах), що майже загально вживається в більшости укр. говорів. Двійне число: два качура (в щедрівці: Ой учора із вечора Пасла Маланка два качура).

---

[1]) Порівняй гуцульське пять рік (= років).

[2]) З народньої пісні: Наталя вінки в'є,
За нею ненька *посли* шле.

б) Жіночий рід.

Однина. Родовий в óдіжі (від одіж) зам. гал. одéжі; кровлі (= крови): наливають кровлі. Знахідний (4) в: свою мати (зам. матір) (Мог.). Орудний: „ою" замість „*ею*" як повинно бути в мякій і шелестівковій жіночій відміні: їжою (Мог.), печою (піччу), перед півночою, а далі: цибульою, радісьцьою, границьою, копаницьою, над криницьою, з ясною зорою, кровльою[1]), з Марійою. Ці всі форми утворені по аналогії до твердої жіночої відміни. Місцевик: у кровлі (= крові). Множина. Називний: са*ни* зам. галицького сані. Родовий: закінчення *ів*: коровів (= коров) (Салькова), піснів (Періямпіль). Орудний: закінчення „ми", при чому *о* переходить на *і*, а шелестівки мякшаться: ягідьми, кісьми (= косами), на зразок правильного орудника „сіньми". Місцевик: в сіньох (= сінях) (Ставки) по аналогії до закінчень числівників: дв*ох*, тр*ьох*.

в) Середний рід.

Однина. Давальний: Іменники на *я* відміняються як іменники на *о*: поросьові, тильові (= поросяті, теляті). Орудний: закінчення *ом* іменників на -а, -я, або е, замість „ем": з повідцьом (= уздечкою), перед Водохрищом, щастьом, здоровльом, тильóм (= телятем або телям), повітром, ключóм. Множина. Називний: яйці (= яйця), закінчення дуальне. Родовий: польів (= піль), що можна порівнати з genet. plur. жіночого роду: хатів, бабів по аналогії до закінчень мужеського роду; пліч (= плечей). Орудний: під коліньми (= колінами), що мóжна порівнати з цитованими вище формами: кісьми, ягідьми.

ПРИКМЕТНИКИ.

Закінчення давного причасника „щий": пахнющий (васильок). У відміні: в місцевому відмінку однини: на гарн*і* хаті (= на гарній хаті).

Степенування:

Comparativus має закінчення *-чий, -ший, -іщий:* ранче (= ранше) побіч „раніш"; за молодіщих років; крім цього маємо цікаве подвійне ступнування: кращіший (= кращий), гиначіще (= інакше) (М.). Superlativus: найпоганьше (М.).

---

[1]) З народньої пісні: Вся (scil. чорна рілля) трупами зволочана,
Ще й кровльою помочана,
Гей, гиля, гей! (Х.)

ЗАІМЕННИКИ.

Особові: тя[1]) (= тебе), але тільки вже в піснях; їго, їму (= його, йому); на нюю (= на неї). Вказівні: називник середнього роду: тоє, сьоє (Ст.): орудний: цьою (копаницьою). Загальні: називний: всьой[2]) (= увесь), родовий жіночого роду: всьої хати (Ст.). Давальний: всі[3]) родині (= всій родині), орудний: зі всьою родиною (= всею або усією). Присвійні: мужеський рід: давальний і місцевий: ***мому***[4]), ***свому,*** замість частіше уживаних тепер ***мойому, свойому***; жіночий рід: давальний однини: свої дочці (= своїй), пор. в гарні хаті; орудний: за свою донькою (= своєю), сво*ю* красою (= своєю).

Займенник зворотний додається до прислівників, що правлять за неособові вислови: темнося, виднося (Ст.).

ЧИСЛІВНИКИ.

Від головного числівника „чотири" маємо орудник штирма (= чотирома): „Ґаблі зі штирма ріжками"; дуальне закінчення: двісьты ран (= гал. двіста ран).

Конюґація.

ВІДМІНА ДІЄСЛІВ.

Однина. 1. особа однини: Тут маємо явище, згадане вже в фонетиці, а саме: форми: водю, ходю (= воджу, ходжу), заплатю (= заплачу).

Дієслово „жити" відміняється як у Галичині: жию, жиє́ш і т. д., а не живу́, живе́ш. Від дієслів „зачати" і „почати" маємо цікаві форми, довші від загальновживаних, а саме: зачану = зачну, в 3. особі поча́є = починає. Від дієслова „лягти" маємо замість правильного „ляжу" форми „ля́гу", або з пропущенням „г" = ля'у.

2. особа однини від дієслова „дати" має форму „дасиш" (= даш), де кінцівка „*ш*" прийшла від інших дієслів, як робиш, сидиш і т. д. І знов бачимо тут вплив аналогії.

---

[1]) Вище цитоване: Не вір, дівко, козакові,
Що каже: „Гозьму *тя*".

[2]) Порівн. загально вживане в Галичині „котрой" замість „котрий". Обі форми повстали по аналогії до форм „той", „тамтой".

[3]) Порівняй з цим вище подане закінчення прикметників жіночого роду: на гар*ні* хаті. Таку форму пропонував навіть проф. Тимченко для літературної мови в своїй граматиці з 1907 року.

[4]) З народньої пісні: Щось на ***мому*** серденьку
туга та печаль (Ст.)

3. особа: закінчення тверде: ходит, диржит (= ходить, держить). Замість „виходить“, маємо „виходе“. В дієсловах зворотних маємо „ц“, що повстає з „тс“: живеця = живеться. Обі ці форми стрічаємо в східно-українських говорах і звідси перейшли вони теж до літературної мови деяких українських авторів (живецця — у Куліша й і.)

Множина: 1. особа: Загально вживається закінчення *м*, а не мо: ходим, просим. 3. особа: закінчення тверде, як в однині: хотят (і „хтят“), роблят. Крім цього від дієслів, що в 1. особі не мають переходу „с“ на „ш“, „д“ на „дж“ або „ст“ на „щ“, маємо тут такі самі форми: обмастюют (як у 1. особі обмастюю) зам. обмащують, як це є теж у пасивних причасниках від цих дієслів.

Подібно, як в однині у дієслів зворотних, маємо тс = ц: користуюця = користуються. Аналогічно до 1. особи однини маємо від лягти „лягут“ (спати), від казати „ка'ут, кавут“=кажуть.

Наказовий спосіб.

Закінчення тверді: биріт (= беріть); ходіт (= ходіть).

ПРИЧАСНИКИ.

І. Загально вживають у пасивних причасниках закінчення *-яний* замість нашого або літературного -ений, -аний, при чому дієслова, що в них у 1. особі однини не мякшаться „с“ на „ш“, „д“ на „дж“ і т. д., задержують це і в причасниках. Теж саме маємо і в невідмінних причасниках, чи в т. зв. неособових висловах: „зробляно“ на зразок форми „написано“.

а) Замість „ений“ маємо „аний“: покришаний (В), поробляне сукно, нелупляний, жараний (бараболя), обкладяний, вараний (вишні), переверняний, одягняний, метяна хата (= метений), принесяно = принесено. Тут це закінчення „яний“, „аний“, пояснюється аналогією до закінчення таких дієслів, як купувати, держати, ділати, а також аналогією до 3. особи множини, напр. купл*ять*, вар*ять*.

б) Закінчення „яний“ замість „аний“ є теж неправильне: пороскидяне жито (= пороскиданий). Крім цього є також форми з переходом „д“ на *ж* (замість дж): вулиця виклажана камінцями (Ст.); хрищана дитина (Ст.), зїджана курка (М.), заклажано (= закладено).

в) В звязку з тим, що в 1. особі однини маємо форми: квасю (= квашу), виколотю (= виколочу) і по аналогії до форм 3. особи множини (н. пр. ква*сять*), маємо такі причасники: ква-

сяні гоїрки (= квашені огірки), повивозяно (= повивожено), виколотяний (= виколочений), посвятяна хата (= посвячена), немолотяне жито (= немолочене), засвітяна свічка (= засвічена).

г) закінчення „ляний“ замість „аний“: обсип**ляний** = обсипаний.

д) закінчення „тий“ замість „ний“ по аналогії до причасників дієслів: ми**тий**, чис**тий**, де це закінчення „тий“ є правильне: розкидатий (= розкиданий), порватий (= порваний), забрато (= забрано).

В піснях залишився слід давного причасника „стоя“ — стоячи:

Не ставай ногою,
Стоя [1]) наді мною (М.)

Час минувший.

Подибуємо в піснях, котрі зберегли нам багато архаїчних форм і слів, уживання форм західно-українських говірок: бачилась-ти бачила, вмілась = ти вміла, як це бачимо на примірах:

1) А я в тебе вдень бував,
Бачилась, що я мав.

2) А вмілась, мати,
Дочкою посилати,
А вмій же, мати,
На сило виражати.

Так само в піснях маємо „ся“ перед дієсловом:

1) Красотонько, де ся ти діла? (С)

2) Щоб ви здорові були,
Що ви нас ни забули,
Шо ви *ся* згадали,
Добрий вечір сказали.
(Тернівка).

3) Ой місяцю, горішеньку,
Світи нам доріженьку.
Шоб ми ся не зблудили,
Віночка не згубили.
(Тавіжня).

Поодинокі замітки:

1) В прислівниках маємо закінчення „ьом“, аналогічне до орудника однини іменників: живцьом, бігцьом (= живцем, бігцем).

2) Церковно-слов'янський префікс „пред“ переходить у народній мові на „при“: приставляти = представляти.

3) Суфікс „ечкий“ уживається замість уживаного частіше „енький“:

Ой сама я, самесечка, як билиночка в полі. (М.)

Зустрічаємо цікавий вислів, у якому бачимо примінення genetiv-a до попереднього орудника: їхати парою кіньми замість „парою коней“.

5) Цікавий наголос, що відбігає від нашого: дерева́ (в множині); лу́чилася (підвода), в іменах власних: Про́кіп, Ми́рін, Ри́гір.

---

[1]) З цим можна порівнати форми з „Тополі“ Шевченка:

Не співає чорнобрива,
Стоя під вербою;
Заспіває козаченько,
Ходя по долині.

ГОВІР СЕЛА ВАЛАШКОВЕЦЬ БУВШОЇ ЗЕМПЛИНСЬКОЇ ЖУПИ НА ЗАКАРПАТТІ.

Написав ІВАН ПАНЬКЕВИЧ.

Село Валашківці інтересне як своїм географічним, так і етнографічним та язиковим положенням. Лежить воно у вигаслім кратері під горою Вигорлят гірського пасма тої самої назви, що тягнеться від ріки Лабірця по ріку Ціроку на 48° 55' географічної довжини. Висота його понад рівнем моря виносить 648 m. Окружене вершками з півночі: Тріcляк (774 m.), Щовб (868 m.), від сходу Мотроґон (1019 m.), від полудня Вигорлят (1074 m.), а від заходу Бреги (659 m.). Різниця виступу межи долиною ріки Ціроки й вершками, що окружають село від півночі, куди одинокий доступ, виносить 591 m. Комунікація до Валашковець вельми тяжка, возом можна заїхати лише від півночі, позатим населення комунікується з селами гуменянського округа, а також собранецького, положеного на південь від пасма Вигорляту, лише пішки.

Не менше цікаве наше село і під оглядом етнографічним. Від півночі, куди має найлегший доступ, окружене селами словацькими (пословаченими), а саме: Кам'яниця, Модря, Цірока Довга і Цірока Біла, Сніна. По віроісповіданню згадані села всі римо-католицькі. Від полудня за високими верхами Вигорляту і Мотроґону лежать села Клокочово, Йовса, Німецька Поруба, Вишня Рибниця, Хлівіще, Хуньковці, котрі язиково нині пословачені, але ще донедавна були „руськими", а в селі Хлівіщі говорять старі жінки по „руськи" говором, як це дальше буде приведено, зовсім таким самим, як у Валашківцях. Під оглядом віри селяни цих сіл греко-католики, а під оглядом національности вважають себе „руснаками", або „русинами".

Село Валашківці невелике, має всього 47 хат; колись було близько 70, але наслідком соціяльно-економічних та й фізичних причин число господарств змаліло. Головне заняття жителів

села як давніше, так і тепер скотарство, або по їхньому пастирство. В послідніх часах внаслідок доброї коньюнктури в торговлі деревом займаються лісовими роботами, з чого мають значний дохід. Стан скотарства змінився в тім напрямі, що держання овець залишено.

Донині удержується загально традиція, що ця оселя повстала з пастирської осади. А що пастирів називано звичайно волохами, тому й назва Валашківці може мати початок у занятті жителів[1]). Можливо одначе, шо й дійсно тими пастирями були волохи, що колись пасли по цілих Карпатах аж по Мораву[2]). Про це свідчили б і документи домінії графа Старая, до котрого належала колись східня часть Земплинщини та часть Ужанщини, в котрих часто споминається про „olahales“, себто волохів[3]).

Нечисленні волоські пастирі мусіли засимілюватися з тамошніми русинами до того ступеня, що всякий слід по них щез. Теперішні жителі виглядом лиця й краски волосся не різняться зовсім від населення окружаючих сіл. Їх очі сиві, волосся ясне подібно, як у жителів Земплина й Шариша.

В документах історичних ми не находимо назви цього села. В пам'яті теперішніх жителів зберігається лише традиція про пастирську оселю, що належала до панства снінського

---

[1]) Др. Василій Гаджеґа в своїй студії: „Додатки к исторіи Русинов и руських церквей в Марамарошѣ“ — Науковый Зборник Тов. „Просвѣта“ в Ужгороді, т. І. ст. 141. приводить думку проф. дра А. Годинки, що Русини в письменних пам'ятниках перший раз споминаються в р. 1254 й то під іменем волохи, а теперішні *бляхи.* Так само говорить і проф. К. Кадлец у своїм творі: Valaší a Valašké právo v zemich slovanských a uherských, Praha 1916, ст. 264. ...Valachem, rozuměl se každý, kdo žil po způsobu valašském, kto tedy se zabýval pastevectvím...

[2]) Dr. K. Kadlec, op. cit., ст. 408 і дальше.

[3]) Всі згадки про волохів у домінії графа Старая приводить д-р Василій Гаджеґа з грамот, що відносяться до домінії графа Старая, виданих Nagy Gyul-ою під титулом: A Nagymihályi és Sztárai Gróf Sztáray Család Oklevéltára I-II Budapest 1887 — у своїй студії: „Додатки к исторіи Русинов и руських церквей в Ужанской жупѣ, Науковый Зборник Тов. „Просвѣта“ в Ужгороді річ III. ст. 233—35, де приводить ще й свою думку про них, кажучи: „Число их не виробить ани пару десяток а особенно же всегда так исчисляються як не однаковѣ з другою людностею, позадсе не мож логично и думати на то, что сѣ волохи составляли бы населеня численных сел, котрѣ уже перед ними истновали туй в Ужанской жупѣ. Вѣроятно были вѣрнѣ рабы Другетов, котрых привели з собою при своѣм заселеню до Угорщины, подобнѣ тым Волохам, о яких говорятъ и сербскѣ королѣ и котрѣ у краю их и повсюды на Балканѣ провадили кочуючій живот“.

(Сніна). Тому, що село положене в недоступнім місці, мали там хоронитися всякі проступники навіть з околиць мадьярських, про що мало би свідчити прізвище фамілій: Фірде. Про других говорять, що прийшли з Галичини, Сніни, Стащина, Бежовець, Мудрої і т. д.

Завдяки свойому географічному положенню село Валашківці здане найбільше само на себе. Ніхто майже з сусідніх сіл не видає дочки або не пристає там, противно, хлопці шукають собі жінок у сусідніх селах, передовсім собранецького округа, де часто можна найти валашківських *присташів.*

Тому то з вищенаведених причин село Валашківці задержало й окремішній говір, який його відрізняє не лише від говорів словацьких з над ріки Ціроки, але й пословачених собранецького округа, а навіть від тих „руських", які лежать дальше на схід за верхами, як от Стакчин, Колониця, Стриговці. Говір цей, як свідчать останки його в деяких селах собранецького округа, а також західньої части Землина, був значно поширений, бо обіймав полудневу область від ріки Топлі аж майже по ріку Уж. Тому то пізнання говору села Валашковець набирає більшого значіння, бо дає нам ключ до зрозуміння деяких особливостей, які на значнім просторі вже щезли.

Описом цього говору і хочу тепер занятися. Матеріялом до опису послужили мені мої записи, які я поробив у цім селі на екскурсії дня 7. і 8. VII. 1929 р. Мушу наперед зазначити, що зібраний мною матеріял не зовсім повний, бо програмою моєї екскурсії було пізнати говір цього села в головних рисах для моєї студії по географії закарпатських говорів. Та все ж таки і в короткім часі удалося мені зібрати стільки інтересного матеріялу, що на його основі можна бодай в грубших начерках схарактеризувати цей дуже цікавий говір.

Праця моя складатиметься з двох частей. Перша обіймати буде опис звучні й морфології, а друга присвячена питанню, яке положення займає говір села Валашковець серед окружаючих його говорів.

До уваги подам ще й те, що при поодиноких селах подаю і їх давнішу адміністративну жупну приналежність, бо тепер жупний адміністративний поділ знесений і замінений новим краєвим. Держуся його тому, що жупи творили цілість не лише в змислі адміністраційнім, але часто і в змислі географічнім, що мало й вплив на діялектологічне угрупування, як це буде ближче доказане в моїй студії про географію закарпатських говорів.

ЧАСТИНА ПЕРША.

А) ЗВУЧНЯ.

§. 1. ЗВУКОВІ ЗНАКИ.

Голосні:

а) незаокруглені:

і переднього ряду верхнього підойму.

у на границі межи рядом переднім і середнім верхнього підйому.

у середнього ряду верхнього підйому.

ы заднього ряду середнього підйому.

е переднього ряду середнього підйому, широке.

ê переднього ряду середнього підйому, вузьке.

а заднього й середнього ряду низького підйому.

б) заокруглені:

о заднього ряду середнього підйому, широке.

ô заднього ряду середнього підйому, вузьке.

u середнього ряду верхнього підйому.

Приголосні:

губні: p, b, v, m.

зубні передньо-язичні: d, t.

зубні середньо-язичні (палатальні): d', t'.

передньо-язичні спіранти: s, z.

середньо-язичні (палатальні) спіранти: s', z'.

середньньо-язичні спіранти: š, ž.

передньо-язичні африкати: c, dz, č', š'č', dž'.

бічні: ł, l'.

дрожачі: r, r'.

задньо-язичні: k, g.

задньо-язичний спірант: ch.

гортанний спірант: h.

півголосні: j, u̯*).

---

*) Задля браку знаку i̯ уживаємо майже всюди замість нього j.

§. 2. *i*. Відмінно від говорів закарпатських на схід від Ужа звук *i* зберігається: а) на місці старого и з тим, що м'ягчить зубні t, d, n, і бічне l: pisar, sidž'u, zabit'i, vozit'i, zrobiu, učit'i, u noč'i, robit (3. sing.), mol'itva, vel'ikou, pšen'ica, kn'išku, mi (naj mi dajut' kn'išku), chod'ivjem, prozrad'it', na chrest'inach, host'inu, kost'i, z n'im; б) на місці старого етимологічного ě: sino, sijat'i, n'imыj, ist'i, ďit'i, čolovik, povist'i, dz'virn'ik, а також ѣ пізнішого походження з *e*: šist', sidem; в) на місці етимологічного *e* в замкнених складах і то лиш у дієслів минулого часу: pryviz, pryn'is.

§. 3. *y*[i]—*y*. В деяких випадках можемо замітити, що майже послідовна артикуляція *i* із и має й свої виїмки, пересуваючися до середнього ряду. До таких виїмків належить артикуляція *i* із и, що лежить на границі межи переднім і середнім рядом, а що ми означаємо знаком y. Хитання в цих випадках великі й акустично часто тяжко означити, чи це чисте *i*, чи може зближене до *y*. Такі хитання замічені мною по приголосній *r*, по котрій чути було інколи *i*, інколи звук середнього ряду: prišl'i, prisn'ilo, šmaril'i, šmarime, але також: pryviu, pryšli, šmaryli, в слові tri, tristo, було все чути *i* переднього ряду.

По приголосній č можна замітити було двояку артикуляцію *i* та y[i]: učit'i, čy[i]sto.

По приголосній *n* в особовім заіменнику 3. особи множ. замічена була артикуляція y[i]: on'y[i].

Зате по приголосній *l* у формі 1—3 осіб множ. часу минулого замічується виразне y, що правда з м'ягким l': šlý, pryšl'y (Po tым uz'au Matei svoj vojsko i šl'y do Ul'janovoho aры. I tak prišlý domu do kral'a).

Фонеми: on'i, šl'y можна пояснити як контамінацію словацьких фонем: on'i, šl'i [1]) та українських: ony, šly, що оправдується географічним положенням села.

Хитання в артикуляції звуків *i*-*y* вже був замітив і О. Брох як при описі чисто українського говору села Ублі бувш. земпл. комітату, так і села Корумлі, що своїм говором становить виразний перехід від українського до східньо-словацького [2]).

[1]) O. Broch: Studien von der slovakisch-kleinrussischen Sprachgrenze im östlichen Ungarn, Kristiania, 1897, стор. 58, von'i, 62, von'i čital'i — з села Фалькушовець.

[2]) О. Брохъ: Угрорусское нарѣчіе села Убли. Спб. 1899, ст. 10-11 каже: „Звука, подразумѣваемаго подъ звукомъ і, нельзя опредѣлить слишкомъ узко, такъ какъ самъ звукъ въ своихъ оттѣнкахъ значительно колеблется. Можно только указать его границы: съ одной стороны і, съ другой ê (mid — front — narrow). Съ послѣднимъ звукомъ і иногда совпа-

Звук *y* середнього положення верхнього підйому виступає на місці давнього *ы* в окінченні прикметників мужеського роду і то лише в 1. відмінку однини. Його можна би радше означити як звук межи середнім і заднім положенням, обусловлений правдоподібно слідуючим j, бо в інших відмінках виступає ще ы: čornyj, bilyj, dobryj, pudlyj, pounyj.

§ 4. *e*—*ê*. Звук *e* переднього ряду середнього підйому широкий являється: 1) продовженням давнього *e*: led, med; 2) на місці *ь* в сильних положеннях: simenec, poven, otec; 3) на місці давнього *rě* межи приголосними: bereh.

Про перехід старого *e* в закритих складах в *i* в § 2.

Вузький відтінок звука переднього ряду середнього підйому означаємо через *ê*. Він є характеристичний для більшости карпатських говорів взагалі. Умови його появи в говорі нашого села такі, як і в говорі села Ублі[1]). Він появляється перед слідуючими м'ягкими складами, а також під впливом вокальної гармонії, себто в нашім випадку як ділання палаталізації на дальше віддалені голосові: vêrch, vêrba, četvêr, cérkou, têper, zéml'u, vêrz'mы mы, ščêst'a, mêč.

Цей фонетичний закон має й численні виїмки, які треба пояснити щезанням умов, що викликують згадане явище. Є це отвердіння складів чи радше приголосних *r*, *c* в наростках *-rь*, *-cь*. Наслідком того вузьке ê стає широким: simenec, otec, jarec.

Не всюди одначе цей новий фонетичний процес уже пе-

даетъ... Появленіе і изъ стараго і въ ударяемыхъ словахъ, если не дѣйствуютъ противъ того особенные законы, нужно считать правиломъ. Такъ и посилѣ r: pridasa, carira. Исключеніе составляетъ сочетаніе č + (старое) i, гдѣ замѣчается колебаніе; часто являеться і (напр. jid'äči, čistyj а частью неопредѣленный звукъ, обозначаемый мною черезъ ї (напр. učї'tel' učїti, vôučic'a)".

Те саме запримітив згаданий учений при описі діялекту села Корумлі біля Ужгороду в праці: „Weitere Studien von der slovakisch-kleinrussischen Sprachgrenze im östlichen Ungarn. — Kristiania 1899, стор. 7—8. Він каже: „Der high-mixed Vokal „i" liegt auf der Grenze der front-Laute, ist somit eine vordere Abert det Vokalkategorie high-mixed". — Правда він появляється не лиш на місці *и*, але також *ы* та *ѣ* із етим. е. Але наведені дальші приміри піддержують наші спостереження. Щодо примірів на появу того рода *i* по *r* Брок каже таке: „Dagegen war ich in einer Reihe von anderen Wörtern sehr im unsicheren bezüglich der beiden Vokale (то є і — i); ich wähle diejenige Schreibung, die wir das gehörte am bestem wiederzugeben scheint: strihat' scheeren, wo es mir aber äussert zweifelhaft ist; frištikovat' fruhstücken; popatrit' sehen, grüssen; narikat', drimat' schlummern; varit' kochen.

[1]) О. Брокъ: Угрорусское нарѣчіе села Ублн, § 4, 24, 26.

реведений. Ми находимо приміри, де вузьке ê зберігається і перед твердим r: četvêr або й у вокальній гармонії: têper. Це лише доказ, що процес щезання ê почався.

§ 5. *ы*. Звук, означуваний нами знаком *ы*, належить до заднього ряду й середнього підйому. Зберігається він на місці давнього *ы*:

а) в корінях слів: rыba, dыn'a, śыn, vыmn'a, krыło, mыdło, bыt'i;

б) в наростках: -ын'a, -ырь: gazdыn'a, pastыr;

в) в окінченнях відмінків деклінації іменників: snopы, vołы;

г) на місці сонантичного r та сполучень *rъ*, *łъ*: hыrmy[i]t', pыršč, tыrvało, drыva, błыcha, słыza;

ґ) в сполученнях k, h, ch + давнє ы (нинішнє *у*): chыža, nóhы, struhы, rokы, vel'ikыj;

д) в сполученнях š, ž, + и: žыto, našы, našыm, šыja, učit'i sa na staršыch, na vekšы školы, molodšыj, na šыtkы stranы.

§ 6. *а*. Звук *а* має два відтінки. Крім нормального заднього ряду середнього підйому: usenac (18), ščetka, čas, často, vjazat'i pastыr, saty[i]t'i (святити) маємо ще більше задній відтінок по *ž*, *š*, обусловлений пересуненням артикуляції *ž*, *š* більше до заду, наслідком чого відчуваємо більшу твердість *а* по згаданих приголосних. Така твердість запримічена мною в слові: chыža.

Звук *а* нашого говору є троякого походження: 1) продовження старого *а*: čas, často, past'i, 2) із ę — s'atyt'i, sa, 3) із -ье: vesil'a, ščyst'a.

ЗАОКРУГЛЕНІ.

§ 7. *о*. Звук *о* являється правильним заднього ряду, середнього підйому, широкий: chodit'i, korova, hołova, mołoko, moroz, dobryj, čornyj, połudn'a. Він є продовженням старого *о* із *ъ* в сильних положеннях, з *е* по *č*, та являється також на місці *а*, як повноголос у групах tart, talt, tělt, а також на початку слів замість давнього je, що для нашого говору, як пограничного з говорами західньо-слов'янськими, є великого значіння: osin', ołen', ozero, але jeden.

В замкнених складах переходить *о* на вузьке *и* з виїмком словацьких запозичень (skora), а наголошений перед м'ягким складом переходить в закрите *ô*: kôn'i, łôket', ôsin'.

§ 8. *и*. Звук *и*, котрий означаємо як звук заднього ряду верхнього підйому, в говорі села Валашковець є троякого походження і має три відтінки. Являється він, як усюди в українській мові, на місці старого *и* та *ǫ*, а також діялектично на

місці старого *о* в закритих складах. При тім це останнє супроти *u* із старих *u*, *ą* має характер звука вузького: druhomu, budu, osud'iu; kun', vuł, nus, pup, vuz, ruk, usem.

Крім того замітив я один випадок, де *u* під акцентом приближалося до середнього підйому, до звука близького *о*, як це є в говорі села Убля та його околиці. Почув я цей відтінок артикуляції в слові: hůska. Є це зовсім відокремлений випадок, пояснення котрого можна найти правда в далекім сусідстві сіл Стакчин-Колониця, що лежать на схід від Валашковець, а де цей відтінок *ů* ще можна почути.

Звук *u* не має тенденції перед приголосними переходити в білябіяльне u, як то частіше стрічається в східніх закарпатських говорах: učit'i, u n'oho.

ПРИГОЛОСНІ.

§ 9. Губні: *p*, *b*, *v*, *m*. З поміж губних приголосних належить відмітити артикуляцію *v*, що має два відтінки: губно-зубний — vuł, vыverka і двогубний — u, котрий являється на кінці складу: prauda, morkou, cerkou і по голосних творить якби другу часть двозвука. В цім випадку сходиться він із такою самою артикуляцією v на місці *ł* на кінці складів: pounyj, chod'iu.

Губні перед м'ягкими, тоб то йотованими голосними не м'ягчаться, але витворюються по них перехідні звуки (Gleit-laut), як *j*, *l'*, *n*. При цім не всі приголосні йдуть однако.

Приголосний *m* + *j* одержує *j*, *l'*, *n'*, причім одначе не можна поставити правила, котрий із перехідних звуків правильно появляється: pamjat', mało mn'asa, n'a (acc. від мя через щезнення *m* у фонемі mn'a), zeml'a. По приголоснім *v* + *j* появляється *l'* зправила, що є характеристичним для українських говорів в сусідстві з говорами західніми: krou в gen. sing. kroul'e instr. sing. s kroul'ou, zdravl'a, hodoul'a. То само відноситься й до приголосних p, b.

Та стрічаємося також із затратою перехідних звуків: j, l, а то головно у формах коньюґаційних, причім зауважується також неповна послідовність цього явища, на котре безперечно має вплив і аналогія.

Наслідком затрати перехідних звуків *j*, *l*, затрачує свій йотовий елемент -ju і ми одержуємо зовсім тверді окінчення. Це діється при дієсловах кляси на -ati, -iti, -ěti: sыpat'i — sыpu; kopat'i — kopu; kupyt'i — kupu; l'ubyt'i — l'ubu.

При клясі на -ěti замість l' як перехідний звук являється j: terpit'i — terpju. Такий самий перехідний звук находимо і в дієслові: spat'i — spju.

В 3. особі множ. в клясі на -iti находимо одначе перехідний звук j: l'ubjat', kupjat'.

Це характеристичне явище затрати перехідних звуків j, l, в коньюґації є питоме пограничним говорам українсько-словацьким. Воно є доказом розкладу старого східньослов'янського звукового явища внаслідок стичности з другим слов'янським язиком, у цім випадку з західньослов'янським.

§ 10. *d*, *t*. Зубні приголосні *d*, *t* являються двома відтінками — дзвінким *d* і глухим *t* тої самої артикуляції передньої части язика, а зглядно її кінця, що дотикає горішніх сікачів і незначну часть альвеолів та робить там експльозію: dыn'a, dajut' trimati, hartan'.

Під впливом мя'гких голосних та йотованих: і із ě, і із и, ja, ju, а також перед ь приголосні d, t палаталізуються. Місцем артикуляції стає тверде піднебіння, до котрого дотикає передній і вчасти середній язик: d'it'i, ist'i, kost'i. Слід зазначити, що м'ягкість *d*, *t*, у визвуці перед *ь* не затрачується, а зберігається: pjat', šist', ked'.

Про переміни *d*, *t* перед голосовими м'ягкими в афрікатах *dž*, *č* в староукраїнській добі буде мова при афрікатах.

§ 11. *s*, *z*. Передньоязичні спіранти: *s*, *z* утворені щіллю між кінцем язика й яснами, вузчою при артикуляції *s*, маленько ширшою при артикуляції *d*, причім язик своїми боками дотикає ясен з виїмкою щілі перед першими різаками.

Вельми цікавим є питання впливу м'ягких голосових на згадані вгорі приголосні, котрі не однаково палаталізуються перед *i* з *ѣ*, та йотованими: ja, ju.

В першу чергу мусимо відмітити діялектичну різницю в діланні *i* з *ѣ* із та старого закритого *e* на *s*, *z*. Наш говір має у згаданім положенні артикуляцію корональну, наслідком чого ми чуємо твердість *s*, *z*: sino, sijat'i, sidem, simenec, nasin'a, sosik, osin', zil'a, vozit'i.

Перед йотованими *s*, *z* артикулюються дорзально, причім треба замітити, що ця артикуляція не доходить до того ступеня, як то можна чути в пословачених говорах ужанських, земплинських і шаришських, або в українських говорах шаришських, починаючи від Маковиці, де кожне *s*, *z*, як перед йотованими, так і перед (e, i) з ѣ (e) переходить в м'ягкі š', ž'. Нормальна пала-

талізація *s*, *z* перед йотованими відбувається при сильнішім загненні кінця язика вдолину, а піднесенні його передньої части до границі твердого піднебіння і альвеолів, де й творить ся експіраторна щіль: s'aha, kus'a, nos'u, des'ät, pjades'at; z'at', kuz'a skura, uz'au, voz'u. В разі зміни йотованої голосівки *a* на *i* приголосний *s* знов артикулюється коронально: tisič.

Та в однім випадку *ja* з ę має артикуляцію корональну, а саме в заіменнику зворотнім *sa*, так що тут затрачується цілковита палаталізація, а чуємо тверде *s* — а за тим і твердий склад: sa: už me sa pokłal'i. Це явище питоме не лише нашому говорові, але воно запримічується, починаючи вже від ріки Ужа в напрямі на захід і то як на самій горішній части (Волосянка, Ставне), так і на долішній біля Ужгорода (Коритняне, Дравці).

§ 12. *š*, *ž*. Середньоязичні спіранти: *š*, *ž* артикулюються відмінно від загально українського. Язик пересувається взад, наслідком чого тон звука (Eigenton) є грубший. Цей грубший тон найзамітніший в злуці з наступним y(i), котрого артикуляція саме задля пересуненої артикуляції ž, š також пересувається взад і ми чуємо замість звука y, звук ы: žыto, šыja, našыm. Явище це поширене на західніх областях Закарпаття, починаючи від бувшої жупи ужанської, й відмічене також і О. Брохом як при описі говору села Убла бувшої Земплинської жупи [1]), так і в його слов'янській фонетиці [2]).

§ 13. *č*, *šč*. Середньоязичний спірант *č* артикулюється в цей спосіб, що язик дотикає твердого піднебіння і ясен ширше, а передньою своєю частю не зовсім замикає продуву повітря, наслідком чого твориться щіль вузча як при j. Акустично одержується враження м'ягкости цього звука, що є продовженням староукраїнської доби. М'ягкість *č* нашого говора ідентична з м'ягкістю *č*, що є питома говорам закарпатським, починаючи від границь бувш. жупи Мармарош та Уґочі. Являється вона перед усіма голосовими, а також перед давнім *ь*, на кінці та всередині слів: č'as, č'asto, č'ornyj, č'ysto, č'ut'i, č'esat'i, bohač', koła'č, klu'č, kač'ka, mač'ka.

Свою м'ягкість зберігає *č* і в сполуці з *š*, себ то в злученій приголосній *šč*, а *š* асимілюється під тим оглядом до *č*, наслідком чого оба звуки є м'ягкі: pыrš'č', š'č'ava, š'č'oub.

---

[1]) О. Брок: Угрорус. нарѣчіе села Убли, ст. 23.

[2]) O. Broch: Slavische Phonetik: Sammlung slavischer Lehr- und Handbücher, herausgegeben von A. Leskien und E. Bernecker. Heidelberg 1911, ст. 54, § 38 та ст. 58 § 42.

§ 14. *dž*. Передньоязичний африкат *dž* належить до категорії м'ягких приголосних. Артикуляція його відбувається при помочі широкорозстеленого язика, що дотикає широко боків твердого піднебіння, а почасти й альвеолів. Являється він на місці давньої сполуки *d* + *j* : chodž'u, sidž'u, č'udž'i, mêdž'a, ardž'a.

§ 15. Зубний африкат *c* отвердів як перед йотованими, так і перед давнім *ь* в суффіксі — *ьсь*: dvacat', tricat', pšen'ica, puł kurca, na młyncu; kupec, jarec, chłopec. Натомість *c* перед *j* із *ѣ* артикулюється дорзально: chłopc'i, c'ip.

§ 16. *dz*: Передньоязичний африкат *dz* і то у м'ягкій відміні можна почути лише в слові dz'vir і від нього утворених dz'virn'ik.

§ 17. *l*, *r*. Говір села Валашковець відрізняє двояке l — корональне (тверде) і дорзальне (м'ягке). Корональне l являється перед усіма твердими голосовими з виїмкою *i* із *u* та йотованими, перед котрими, як також перед *i* з *ѣ*, артикулюється дорзально. Корональне l будемо означати знаком *ł*: kołač', mołoko, było, połudn'a, łem, pudłyj. Дорзальне означуємо знаком l': l'ipa, mol'itva, vel'ikыj, čul'i, kl'uč.

Відсутність середнього *l* є характеристична для говору валашківського, як і говору земплинського, коли на південь в окрузі собранецькім находимо на місці твердого *l* середнє.

Так само й при приголоснім дрожачім *r* констатуємо в нашім говорі артикуляцію корональну, причому одержуємо акустично тверде *r* і артикуляцію дорзальну, при чому одержуємо м'ягкість *r'*. Артикуляція корональна виступає перед твердими голосовими й приголосними, перед котрими в давнині не стояв ь: rыba, ruka, hora, red'kou͡, bandurka. При артикуляції дорзальній по *r* не все витворюється рід короткого перехідного звука *i͡*, як то виразно чути в говорах середнього або східнього Закарпаття, бо взагалі в нашім говорі вже почалася тенденція до отвердіння *r*. Звук *r* дорзальної артикуляції являється: а) в суффіксах -ar: pisar, komar, б) всередині слів на місці давнього tьrt межи приголосними, що в староукраїнськім часто писалося через -ьrь: vêrch, vêrba, cêrkou͡.

Затрату дорзальної артикуляції *r* та перехід на корональну можна вже почути в фонемах: pastыr, teper, teperka, а також почув я в слові cerkou: ja idu do cerkvi.

§ 18. *r̥*, *l̥*. Староукраїнські групи tьrt, tъrt, tъlt дали в нашім говорі групи: tert (з м'ягким r як було вгорі замічено) tort, tart, tou͡t: vêrch, vêrba, cêrkou; — rostorhal'i; — hartań barz, що є очевидно польського походження; dou͡hыj, vou͡k, žou͡tyj.

На місці староукраїнського trьt, trъt, tlъt, наш говір дає групи: tret, trot, trыt, а також tыrt, tłыt: krest, na chrest'inach, krou, hыrmy t', pыrš'č', tыrvało, słыza, blыcha.

§ 19. *oro, olo.* Наш говір зберігає форми повноголосні, як і інші українські говори: kor'ova, mor'oz, bor'oda, bor'ona, boł'oto; ber eh, molok'o.

§ 20. *k, ch, h.* Велярні *k, ch* та гортанний *h* одержують спеціяльно тверду закраску в сполученнях з ы: rokы, vel'ikыj, chыža, nohы, struhы і під цим оглядом говір нашого села згідний із окружаючими говорами Земплинщини на північ та схід.

Велярний *g* відомий в нашім говорі лише в словах запозичених: gazda, łegin'.

ГРУПИ ПРИГОЛОСНИХ.

§ 21. *čt.* Африкати *č* в злуці з зубним тихим *t* дає в говорі села Валашковець, подібно як і в говорах північно-земплинських та шаршиських, групу *št.* Сюди приходить лиш один примір što з давнього čьto.

§ 22. *kt.* Велярний *k* в злуці з зубним тихим *t* дає в нашім говорі групу велярний спіральний ch + t. Сюди підходить також лиш один примір, а саме заіменник питайний та відносний: *kto,* що звучить тут як *chto* і в цім годиться з окружаючими говорами не лише Земплина, Шариша, але й Ужанщини.

§ 23. *dl.* Прaслов'янська група *dl* становить важний критерій для розділу язиків західньо-слов'янських від східньо-слов'янських, в котрих *d* через асиміляцію щезає. Цю групу приголосних взято також як критерій для різниці між говорами словацькими й українськими на Закарпатті. Пригляньмося, як відноситься до цеї групи говір села Валашковець. Наш говір зберігає досі східньо-слов'янську прикмету, а саме лиш *l*: krыło, mol'itva, sało. Правда, маємо й виїмок. Сюди належить слово mыdło, яке являється західнім культурним запозиченням і на Закарпатті втискається в цій формі в чисто українські села аж на схід по Уж.

§ 24. *dn.* В групі дзвінкий зубний *d* + носовий зубний приголосний *n* не асимілюється в нашім говорі до *n*, як то діється в инших говорах Закарпиття, й тому чуємо там фонеми: hołodnyj, budnyj.

§ 25. *mn.* Як рід асиміляції двогубного носового до зубного носового можна уважати фонему acc. sing. заіменника особ.: n'a із mn'a.

НАГОЛОС.

§ 26. Наголос валашківського говору в основі движимий. Його зазначую в часті морфології та у взірці бесіди цим способом, що наголошена голосна має перед собою вертикальну лінію: kor'ova, m'oroz, boron'a і т. д.

МОРФОЛОГІЯ.

В цій части опису говора села Валашковець подам лише короткий перегляд форм, себто деклінації та коньюґації.

ІМЕННИКИ.

§ 27. Рід мужеський давні o, jo, i, ŭ, n пні.

а) Тверді:

	Однина			Множина	
1.	bar'an	vuł	1.	bar'anы	v'ołы
2.	bar'an'a	voł'a	2.	bar'anuu	v'ołuu
3.	bar'an'oj	voł'oj	3.	bar'anum	v'ołum
4.	baran'a	voł'a	4.	bar'anы	v'ołы
5.	bar'ane!	v'ołe!	5.	bar'anы!	v'ołы!
6.	baran'om	voł'om	6.	baran'oma	z v'ułmi
7.	na baran'oj	na voł'oj	7.	na bar'anoch	na v'ołoch

б) М'ягкі:

Однина

1.	kuń	boh'ač'	dên'
2.	kon'a	bohač''a	dn'a
3.	kon'oj	bohač'oj	dn'oj
4.	kon'a	bohač'a	dên'
5.	k'on'u!	boh'ač'u!	—
6.	kon'om	bohač'om	dn'om
7.	na kon'oj	na bohač'oj	dn'oj

Множина

1.	k'on'i	bohač'i	dn'y
2.	k'on'uu	bohač''uu	dn'och
3.	k'on'um	bohač'um	dn'um
4.	k'on'i	bohač''i	dn'y
5.	k'on'i!	bohač''i!	dn'y!
6.	k'un'mi	bohač''oma	dn'oma
7.	k'on'och	na bohač'och	dn'och

Із представлених примірів видно, що деклінація мужеських старих *o*, *jo*, *i*, *ŭ* та *n* пнів сплила до одної, причім *ŭ* пні вплинули сильно на *o* пні, а *n* пні цілком утратили свою деклінацію, зрівнявшися з теперішньою деклінацією *jo* пнів.

Вплив деклінації *ŭ* на *o* слідний в dat. loc. sing. та в поодиноких випадках і в nom. plur., а всюди в gen. plur.

В dat. і loc. sing. переняли *o* пні від *ŭ* пнів окінчення -*ovi*, правда наперед лише в dat., звідки опісля перейшло воно до loc. Це окінчення на области нашого говору перейшло дальшу переміну через затрату *v* дорогою зміни артикуляці губно-зубної на губно-губну, а потім дорогою асиміляції до *i*, котре також ослабилося до спіранта *i̯* та з *ovi* одержується нині окінчення — *oi̯*. Процес цей обняв передовсім говори пословачені, починаючи від Ужгороду аж на Спиш.

Декотрі іменники зберігають також в gen. sing. окінчення *u* з *ŭ* деклін.: z druhˈoho bˈoku.

В nom. plur. побіч окончення -*ы* декотрі іменники, а саме особові мають окінчення -*ove* з *ŭ* деклінації: bratˈove joho, a on'i sыnˈove bˈыli takoj panˈove.

В однім випадку зберігається в nom. plur. старе окінчення i: povilˈi mu susidi.

Gen. plur. побіч окінчення -*uu̯* із *ov* давньої *ŭ* деклінації знає також нове окінчення, характеристичне для східньословацьких говорів -*och*, що походить правдоподібно з loc. plur. *ŭ* пнів -*ъch*, -*och*. Це окінчення приймають поволі всі іменники муж. роду побіч давнішого -*uu̯*: płˈotoch, vˈelo vołoch, zahnˈali, pˈosłoch.

В dat. plur. зберігаються сліди давньої *o* деклінації в загальнім окінченні: -*um* із -*omъ*.

Instr. plur. виказує також різнородність окінчень. Загально пануючим є окінчення — *oma*, що перейшло з instr. dualis — *o* пнів. Інколи зберігається давнє окінчення — *o* декл. -*ы*, що перейшло в пословачених говорах в *i*, а відносно нашого говору: obidvˈomi chłˈopi, parˈobci. В формах: vˈułmi, kˈun'mi, треба добачати слідів давніх окінчень -*ьmi* (з *i* декл.), -*ъmi* (з *ŭ* декл.).

В loc. plur. загально пануючим є окінчення: -*och* із давнього -*ъchъ* коротких *u* пнів.

Відносно м'ягких *o* пнів треба замітити, що вони по аналогії переняли окінчення твердих *o* пнів в dat. loc. instr. sing., gen. dat. instr. loc. plur. До них вирівнялися й муж. *n* пні, котрі

одначе в nom. acc. plur. виказують сліди давньої своєї деклінації: dn'y.

§ 28. Женські: *a*, *ja* пні.

Тверді		М'ягкі
	Однина	
1. ruka	skora	dын'a
2. rukы	sk'oru	d'ын'i
3. rukoj	skori	dын'i
4. r'uku	skoru	dын'u
5. r'uko!	—	dын'o!
6. r'ukou	skorou	dын'ou
7. na rukoj	skori	dын'i
	Множина	
1. rukы	skorы	dын'i
2. ruk	skur	dын'
3. rukam	skoram	dын'um
4. rukы	sk'orы	dын'i
5. rukы!	sk'orы!	dын'i!
6. ruk'ami	skorami	dын' omu
7. na r'ukoch	skoroch	dын'och

В деклінації іменників женських *-a* пнів, як це видно із вгорі наведених таблиць, замітний вплив деклінації мужеських *-o* пнів, а саме в dat. log. sing. та loc. plur., а в поодиноких випадках в dat. та instr. plur. Явище зовсім противне, як знає історія нашої мови, бо досі звісний був лише вплив деклінації *-a* пнів на *-o* пні. Окінчення в dat. loc. sing. іменника ruka на *-oi* зовсім таке саме, як при деклінації муж. *-o* пнів. Інтересно, що вони являються саме в іменника найчастіше уживаного в житті. Це мабуть початок процесу вирівнювання окінчень, який сильно захитав давніми формами *-a* деклінації не лише в sing., але й в plur., де в gen. та loc. принялося окінчення мужеських іменників *-och*, а подекуди і в dat. та instr., де побіч форм з окінченням *-am*, *-ami* виступає у деяких іменників, як прим. d'ын'a, окінчення муж. імен. *-um*, *-oma*. Окінчення *-oma* замітив я ще в іменнику kor'una, kor'unoma. В gen. -och замітив я у вираженню: do šk'ołoch. В loc. plur. замітив я ще старе окінчення *-ach* в іменнику kor'ova: na kor'ovach.

Замітне також одно явище, що іменник holova окінчення acc. sing. *-u* затрачує мабуть наслідком асиміляції *v* до *u*,

а в дальшім наслідком переміни голосової *u* в двогубну приголосну *u*: holou (zotni mi h'ołou).

§ 29. Женські *i* пні.

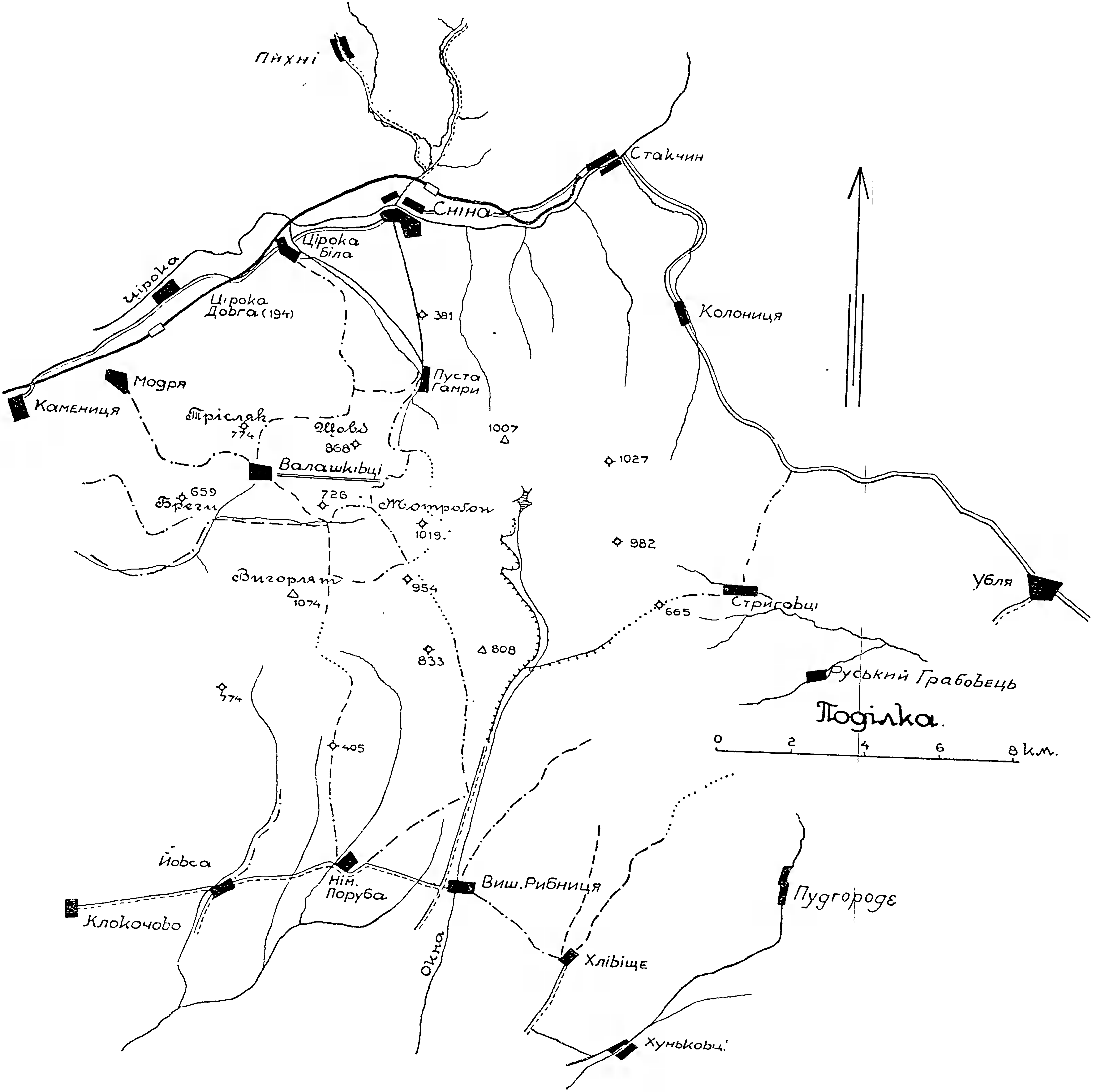
	Однина	Множина
1.	kus't'	kos't'i
2.	k'os't'i	kus't'och
3.	kos't'i	k'us't'am
4.	kus't'	kos'ti
5.	—	kos'ti!
6.	kus't'u	kus't'ami
7.	kos't'i	k'us't'och

І на женських *-i* пнях слідний вплив окінчень мужеської деклінації в gen. та loc. plur.

До цеї деклінації належить іменник женський *-r* пнів, m'ater, gen. materi. instr. m'ater'jou, женських ū пнів: cerkou, do cerkví, krou gen. kroule з вставкою *l* epentheticum, що повстало мабуть під впливом аналогії з instr., де це *l* являється правильно перед слідуючою йотованою: kroul'ou.

§ 30. Середні -o, -jo пні.

	Тверді		М'ягкі
		Однина	
1.	jar'mo	pol'o	nas'in'a
2.	jar'ma	p'ol'a	nas'in'a
3.	jar'moj	pol'oj	nas'in'oi
4.	jar'mo	pol'o	nasin'a
5.	jar'mo!	pol'o!	nasin'a!
6.	jar'mom	pol'om	nasin'om
7.	v jar'moí, v jar'mi	pol'u	nas'in'u
		Множина	
1.	jar'ma	pol'a	nasin'a
2.	jar'muu	p'ol'uu	nasin'och
3.	jar'mum	p'ol'um	nasinum
4.	jar'ma	pol'a	nasin'a
5.	jar'ma!	pol'a!	nasin'a!
6.	j'ar'moma	pol'oma	nasin'oma
7.	jar'moch	pol'och	nasin'och

Пихні
Стакчин
Сніна
Цірока Біла
Цірока
Цірока Довга (194)
Колониця
381
Модря
Пуста Гамри
Камениця
Тріслак
774
Щовд
868
1007
Валашківці
1027
659
Бреги
726
Мотробон
1019
982
Вигорлят
954
1074
Стриговці
665
Убля
833
808
Руський Грабовець
774
Поділка
0
2
4
6
8 км.
405
Йовса
Нім. Поруба
Виш. Рибниця
Пудгороде
Клокочово
Окна
Хлівіще
Хуньковці

Вплив мужеської деклінації *-o* пнів із новими окінченнями в dat. loc. sing. на -oj очевидний і тут. Процес цей однак не витиснув ще окінчень других у loc. sing. м'ягких *-o* пнів, де стрічаємося з окінченням *-u*, що також зайшло сюди з муж. *ŭ* пнів.

В gen. plur. принялося також окінчення іменників роду муж. *ŭ* пнів на *-ov*, з чого дальше повстало *-uu*, а також і в dat. та loc. plur. остали ще старі окінчення *-o* деклінації *-omъ* у нас *-um*, та *-och*. В instr., як при іменниках муж., окінчення *-oma*.

§ 30. Середні *n*, *t* пні.

	Однина		Множина	
1.	v'ымn'a	h'us'a	v'ымn'a	h'us'ata
2.	v'ымn'a	h'us'at'i	v'ымn'och	h'us'at
3.	v'ымn'oj	h'us'at'i	v'ымn'um	h'us'atum
4.	v'ымn'a	h'us'a	v'ымn'a	h'us'ata
5.	v'ымn'a	h'us'a	v'ымn'a	h'us'ata
6.	v'ымn'om	h'us'atom	v'ымn'oma	h'us'atmi
7.	v'ымn'u	h'us'at'i	v'ымn'och	h'us'at'och

Вищенаведений взір деклінації *-n* пнів виказує, що з старої деклінації не осталося ніякого сліду. Ця вирівнялася цілковито з м'ягкою *-o* деклінацією того-ж роду в теперішній стадії її розвитку.

Деклінація *-t* пнів збереглася частинно, але в gen. та loc. sing. замість старого окінчення *-te* маємо по аналогії *-t'i*. В instr. sing. старе окінчення *-ьтъ* через *-em* дорогою аналогії на тверді *-o* пні вирівнялося з цими послідніми.

В gen. plur. находимо хитання, бо побіч старого окінчення (h'us'at) виступає нове на *-och*, як то було в іменників *-o* пнів середнього роду. Це окінчення запримічено було в іменника k'ača, де в gen. plur. маємо k'ačat'och. Dat. plur. вирівнявся з окінченням *-o* пнів. В instr. plur. находимо дублети, бо побіч старого окінчення *-mi* стрічаємо окінчення *-oma* із *-o* пнів, як то видно на примірі: kačat'oma. Loc. plur. рівний також із окінченням деклінації *-o* пнів.

Із деклінації *-s* пнів не остав ніякий слід.

ПРИКМЕТНИКИ.

§ 32. Прикметники в nom. sing. мають двояке окінчення: а) тверде: -yj, -a, -oj; б) м'ягке: -'ij, -'a, -'oj. Mołod'yi bar'an, žouta d'ын'a, d'ouhoj p'olo; d'nešn'ij dên', k'uz'a sk'ora.

§ 33. Перейдемо почерзі деклінацію прикметників по родам.

Рід мужеський.

Тверді:

	Однина	Множина
1.	mołodyj barˈan	mołodˈы barˈanы
2.	mołodˈoho barˈana	mołodˈысh barˈanuu
3.	mołodˈomu barˈanu	mołodˈым barˈanum
4.	mołodˈoho barˈana	mołodˈы barˈanы
5.	mołodˈyj barˈane!	mołodˈы barˈanы!
6.	mołodˈым barˈanom	z mołodˈыma barˈanoma
7.	na mołodˈым barˈan'i	na mołodˈысh barˈanoch

Рід женський.

	Однина	Множина
1.	žˈouta dˈыn'a	žˈoutы dˈыn'i
2.	žˈoutej dˈыn'i	žˈoutысh dыn'
3.	žˈoutej dˈыn'i	žˈoutым dˈыn'um
4.	žˈoutu dˈыn'u	žˈoutы dˈыn'i
5.	žˈouta dˈыn'o!	žˈoutы dˈыn'i!
6.	žˈoutou dˈыn'ou	žˈoutыma dˈыn'oma
7.	na žoutej dˈыn'i	na žˈoutысh dˈыn'och

Рід середній.

	Однина	Множина
1.	dˈouhoj pˈol'o	dˈouhы pˈol'a
2.	dˈouhoho pˈol'a	dˈouhысh pˈol'uu
3.	dˈouhomu pˈol'u	dˈouhым pˈol'um
4.	dˈouhoj pˈol'o	dˈouhы pˈol'a
5.	dˈouhoj pˈol'o!	dˈouhы pˈol'a!
6.	dˈouhым pˈol'om	dˈouhыma pˈol'oma
7.	na dˈouhым pˈol'u	na dˈouhысh pˈol'och

Рід мужеський.

М'ягкі

	Однина	Множина
1.	dnˈešn'ij dên'	dnˈešn'i dn'y
2.	dnˈešn'oho dn'a	dnˈešn'ych dn'och
3.	dnˈešn'omu dn'oj	dnˈešn'im dn'um
4.	dnˈešn'ij dên'	dnˈešn'i dn'y
5.	цеї форми не уживають	
6.	dnˈešn'im dn'om	dnˈešn'ima dn'oma
7.	o dnˈešn'im dn'oj	o dnˈešn'ich dn'och

Рід женський.

	Однина	Множина
1.	kˈuz'a skˈora	kˈuz'i skˈorы
2.	kˈuz'ej skˈorы	kˈuz'ich skur
3.	kˈuz'ej skˈori	kˈuz'im skˈoram
4.	kˈuz'u skˈoru	kˈuz'i skˈorы
5.	—	—
6.	kˈuz'ou skˈorou	kˈuz'imu skˈorami
7.	na kˈuz'ej skˈori	kˈuz'ich skˈorach

Рід середній крім 1. 4. 5. відмінка зовсім такий, як мужеський.

Говір нашого села належить до тої области, де loc. sing. муж. і сер. роду кінчиться на *-ыт* і тим самим рівний є окінченню instr. Явище це можна пояснити, як і в польській мові, уподібненням до instr, що в польській мові наступило вже в XVI віці [1]). Близьке сусідство говорів земплинських та шаришських із польськими говорами, як також і польський елемент колонізаційний на області бувшої шаришської і земплинської жупи спричинили вирівнання обох згаданих відмінків.

В nom. plur. окінчення *-ы* для всіх трьох родів мабуть перейшло з acc. plur. іменної деклінації або повстало внаслідок контракції -ые, -ыя в ы. Instr. plur. на -ыma перенесений із dualis, подібно, як то було в іменників муж. роду.

Женський рід в gen. dat. loc. sing. має одно окінчення *-ej*, що треба толкувати впливом західньо-слов'янським, а саме польським або словацьким.

Рід середній замітний окінченням *-oj* замість -oje або -e, що являється як вислід ослаблення артикуляції -je. Це явище характеристичне для области Земплина до ріки Цiроки, від котрої на захід панує лиш окінчення -e, а на схід тягнеться воно до ріки Ужа, звідки знову починається давнє повне окінчення -oje.

ЗАІМЕННИКИ.

Перегляд важніших заіменників та їх форми.

§ 35. Заіменники особові.

Однина

1. ja 2. mˈene 3. menˈi, mi 4. menˈe, n'a 6. mnou 7. na mˈen'i.

---

[1]) Adam Antoni Kryński: Formy gramatyczne. Encyklopedya polska, tom III. Język polski i jego historya II, стор. 76. Kraków, 1915. Nakł. Akad. Umiejętności.

1. tы. 2. tˈebe. 3. tebˈi, t'i. 4. tebˈe, t'a 6. s tobˈou. 7. na tˈebi.

1. vun, vonˈo. 2. johˈo. 3. jomˈu, mu (gu n'ˈomu). 4. johˈo, ho. 6. z n'im, 7. na n'im.

1. vonˈa. 2. jej. 3. jej. 4. ju. 6. z n'ou. 7. na n'ej.

Множина

1. mы. 2. nas. 3. nam. 4. nas. 6. naˈmi. 7. na nas.

1. vы. 2. vas. 3. vam. 4. vas. 6. vami. 7. vas.

1. vonˈy. 2. ich. 3. im. 4. ich. 6. z nˈyma. 7. na nˈych.

§ 36. Зворотний:

2. (zo) sˈebe. 3. (gu) sˈebi. 4. sebˈe, sa. 6. sobˈou. 7. na sˈebi.

§ 37. Указовий:

Однина

Муж. 1. tot. 2. tˈoho. 3. tˈomu. 4. tˈoho. 6. s tым. 7. na tым.
Сер. 1. totˈo. 4. totˈo.
Жен. 1. totˈa. 2. tej. 3. tej. 4. totˈu. 6. s tou. 7. na tej.

Множина

Всі три роди. 1. totы. 2. tыch. 3. tыm. 4. totы. 6. s tыma. 7. na tыch.

§ 38. Присвойні: mui:

Однина

Рід мужеський і середній.

1. muj, moj. 2. mˈoho. 3. mˈomu, mu. 4. muj, mˈoho, moj. 6. s mˈoim. 7. na mˈojim.

Рід женський.

1. mˈoja. 2. mˈojej. 3. mˈojej 4. mˈoju. 6. z mˈojou. 7. na mˈojej.

Множина

Всі три роди.

1. mˈoji. 2. mˈojich. 3. mˈojim. 4. mˈoji, mˈojich. 6. mˈojima. 7. na mˈojich.

naš:

Однина

Рід мужеський і середній.

1. naš, našoj. 2. nˈašoho. 3. nˈašomu. 4. naš, nˈašoho, naˈšoj. 6. z nˈašым. 7. na nˈašым.

Рід женський.

1. nˈaša. 2. nˈašej. 3. nˈašej. 4. nˈašu. 6. nˈašou. 7. na nˈašej.

Множина

Всі три роди.

1. nˈašы. 2. nˈašыch. 3. nˈašым. 4. nˈašы. 6. nˈašыma. 7. nˈašыch.

§ 39. Питайні:

1. chto. 9. kˈoho. 3. kˈomu. 4. kˈoho. 6. s кым. 7. na кым.
1. što. 2. č'oho. 3. č'omu. 4. što. 6. s č'im. 7. na č'im.

ЧИСЛІВНИКИ.

§ 40. Головні: jˈeden, dva, tri, štˈiri, pjat', šist', sˈidem, ˈusem, dˈevjat', dˈes'at', jedˈenac, dvˈanac, trˈinac, štˈernac, pˈetnac, šˈesnac, sidˈemnac, usˈemnac, devˈetnac, dvˈacat', trˈicat', šterˈycat', pjˈades'at, šˈis'des'at, sˈidemdes'at, ˈusemdes'at, dˈevjades'at, sto, dvˈasto, trˈisto, štˈiristo, pˈjat'sto, šˈis'to, sˈidemsto, ˈusemsto, dˈevjat'sto, tˈis'ič, dva tˈis'ič.

Із деклінації числівників.

§ 41. dva:

1. dva tˈis'ač'i. 2. z dvoch tˈis'ič'. 3. gu dvom tˈis'ič'um. 4. = 1. 6. z dvˈoma tis'ič'ˈoma. 7. na dvoch tˈis'ič'och.

§ 42. tri:

1. tri korˈoвы. 2. is tr'joch korˈou̯. 3. gu tr'jom korˈovam. 4. = 1. 6. s tr'joma korovˈami. 8. na tr'joch korˈovach.

§ 43. pjat':

1. pjat' kˈač'at. 2. pjat' kač'ˈatoch. 3. gu pjat' kač'ˈatum. 4. = 1. 6. iz pjat' kač'ˈatoma. 7. na pjat' kač'ˈatoch.

§ 44. dvasto:

1. dvˈasto kˈorun. 2. iz dvˈochsto kˈorun. 3. gu dvˈomsto korˈunam. 4. = 1. 6. iz dvomˈasto korˈunoma. 7. na dvˈochsto korˈunoch.

ДІЄСЛОВА.

§ 45. Окінчення. Inf. кінчиться на t'i.

Окінчення praes.: а) при *e* клясі, sing.: 1. *-u*, 2. *-eš*, 3. *-e*, plur. 1. *-eme*, *-ete*, *-ut'*; б) при *y* (*i*) клясі, sing.: 1. *-ju (u)*, 2. *-iš*, 3. *-it'*, plur. 1. *-ime*, *-ite*, *-jat'*.

Окінчення imperativ-у для 2 особи sing. та plur. єсть замість *-i- it'* коротке: *-ь*, -(*ь*)*te* (*ь* об'являється в зм'ягшенні приголосного), а для 1. plur. крім *-me* також *мы*, а то коли по дієслові стоїть ще й заіменник 1 особи plur. *мы*, з чого виходить, що *me* ассимілюється формально до заіменника особового *мы*: voz' meč, id', але також: zotn'i mi hołou̯; — pust'te, položte, chod'te, zverbujmы мы sa, verz'мы мы sa, pozberajme мы sa a pojme мы poobzerat'i svoho apu.

Окінчення praeter. замість: ł, ła, ło, ły — u̯, ła, ło, l'y, chod'iu̯, chod'iła, chod'iło, chod'il'y.

§ 46. К л я с а п е р ш а б е з н а р о с т к а. Перед окінченням

inf. *t*: mˈest'i — mˈetu, mˈeteš, mˈete, mˈeteme, mˈetete, mˈetut'. *d*: kłˈast'i — kładˈu, kładˈeš, kładˈe, kłademˈe, kładetˈe, kładˈut'. *s*: nˈest'i — nˈesu, nˈeseš, nˈese, nˈeseme, nˈesete, nˈesut'. *z*: vˈezt'i — vˈezu, vˈezeš, vˈeze, vˈezeme, vˈezete, vˈezut'. *k, h*: pečˈi, vołočˈi stričˈi,— pečˈu, vołočˈu, strižˈu. *r*: tˈert'i — tru, treš, tre, tremˈe, tretˈe, trut'. dˈert'i — dru, dreš. *ы*: kˈrыt'i — krˈыju, krˈыješ. mˈыt'i — mˈыju. *i*: vˈit'i — vˈiju, pˈit'i — pˈiju. *a*: brˈat'i — bˈeru.

§ 47. Кляса друга з наростком — *nu*: zamknˈut'i — zamknˈu.

Кляса третя з наростком — *ě* (*ѣ*): terpjˈu, terpˈyš, terpˈyt', terpimˈe, terpitˈe, terpjˈat', sid'ˈit'i — sidž'ˈu, vˈid'it'i — vˈidž'u.

§ 48. Кляса четверта з наростком — *i* (*y*): chodˈit'i — chˈodž'u, chˈod'iš, chˈod'it', chˈod'ime, chˈod'it'e, chˈod'at'. mołot'ˈit'i — mołˈoču, chot'ˈit'i — chˈoču, l'ubˈyt'i — lˈubu, lˈubiš, lˈubit', lˈubime, lˈubite, lˈubjat', hasˈyt'i — hˈas'u, hˈasiš, hˈasit', hˈasime, hˈasite, hˈas'at'.

Кляса третя й четверта дієслів заслуговує на особлившу увагу з огляду на фонетичні зміни перед окінченнями 1. sing. та 3. plur.

По губних, як уже було запримічено при обговорюванні приголосних в § 9, затрачується *l epenth.* зовсім, а перехідний звук i̯ (j) частинно зберігається, частинно затрачується зовсім. Затрату i̯ (j) можна було добре слідити на примірах: *terpˈit'i, l'ubˈit'i.*

Приголосні *s, z* перед окінченням 1 praes. -*'u* не переходять на *š, ž*, а лише палаталізуються: *hasˈyt'i — hˈas'u, hˈasiš; vozˈyt'i — vˈoz'u, vˈoziš; nosˈyˈt'i — nˈos'u, nˈosiš.* Зубні *d, t* переходять правильно на відповідні африкати: *dž, č; chodˈyˈt'i — chodž'u, mołot'ˈit'i — molˈoč'u.*

§ 49. Кляса п'ята на -*at'i*: čˈytat'i — čˈytam, čˈytaš, čˈytat', čˈytame, čˈytate, čˈytajut', spivˈat'i — spˈivam, kopˈat'i — kˈopu, kˈopeš; kˈope, kˈopeme, kˈopete, koput', sˈыpat'i — sˈыpu, sˈыpeš, orˈat'i — ˈor'iu, ˈoreš, ur'iut', kolˈot'i — kˈol'u.

Кляса п'ята на -*at'i* прибирає в 1 sing. замість окінчення -*iu* окінчення західньослов'янське -*am*, яке на закарпатській області починається вже від Ужа на захід. В дальших особах внаслідок контракції пня теперішнього часу -*a* з тематичним *e* має наш говір, подібно як усі закарпатські говори, фонеми: *spˈivaš, spˈivat'.*

По губних у часі теперішнім замічаємо не лише брак *lep enth.*, але також і затрату *i̯ (j)* в 1. sing. та 3. plur.: *kˈopu, kˈoput'.*

§ 50. Кляса шоста з пнем inf. *-ova* — kupov'at'i — kup'uju, kup'uješ. nočov'at'i — noč'uju.

§ 51. Кляса співзвукова: *pov'ist'i, d'at'i, j'ist'i, jem.* pov'ist'i — pov'im, pov'iš, pov'ist', povim'e, povist'e, povid'at'. d'ati — dam, daš, das', dam'e ,das't'e, dad'ut'; ja jem, ты jes', vun je, мызme, vыste, von'y sut'.

ВЗІР БЕСІДИ.

ŁʼOKTʼІВАВА.

B'ыu j'eden chud'obnyj č'ołov'ik a m'au dv'och sыn'uu. I d'au vun тысh dv'och sыn'uu do šk'łoły uč'it'i. Uč'il'isa do p'etnac r'okuu i tak 'on'i ros'ыpal'i sv'oho 'apu[1]), že jak pr'yšl'i dom'u na krač'un, tak ne m'au jim 'an'i što d'at'i z'ist'i. Ałe š'i[2]) tam našl'i u s'osiku da s p'ułkurca ž'ыta ta von''i tot'o zmoł'ol'i u mł'yncu d'oma. Ta j'ak posatkov'al'i, tak jim 'otec pov'iu, že n'o sыn'ove m'oji! Do têp'er ste b'ыl'i u šk'łoch a d'ałe už chod''it'i ne m'ožete. Bo v'yd'ite, že j'a už sa ros'ыpau š'ыtkoho svoho gazdov'an'a. Tak têp'er m'usite br'at'i pl'uh a k'osu or'at'i i obrabl'at'i z'eml'u, bo do šk'łoły už ne h'odn'iste chod''it'i.

Pošl'i on'i j'eden gu druh'omu t'aj sa sm'ut'at'. Ałe k'aže mo-ł'otšыj st'aršomu: „Zn'aš ты što, br'ate? Ta m'ы do têp'er chod''il'i, do šk'łoch a têp'erka bud'eme or'at'i?“ — Taj k'aže: „Zverb'ujmы мы sa ku v'ojsku!“ Taj on'y pušl''i sa zahl'asil'i gu v'ojsku. N''o ałe že von'y[1] b'ыl'i k'us pouč'enы taj im što lipše jak druh'omu. Taj von'y[1] sa k'us pouč'il'i a t'ak ich zabr'al'i z'as' do šk'łoły uč'it'i sa na st'aršыch. Taj von'y[1] pom'ały, pom'ały v'ыšl'i na kapit'anы. N'o ale 'im sa ne l'ub'iło ši i kapit'anami b'ыt'i. T'ak študerov'al'i na v'ekšы šk'łoły z'as'. I v'ыšl'i na kłeb'anoch. I b'ыl'i kleb'an'i u kr'al'a. I st'al'i sa vel'ikы bohač'i. N'o ale t'omu t'ыrvało pj'at' aj šis't' r'okы i k'aže moł'otšыj do st'aršoho: „Br'ate muj l'ubыj! M'ы už têp'er boh'atы ah'ejže. 'Už мы zab'ыl'i na sv'oho 'apu, što v'un sa z n'ami tak tr'apił“. Taj k'aže: „Pozber'ajme мы sa a p'ojme мы poobz'e-rat'i sv'oho 'apu“. Ta von'y poprih'al'i šist' par k'on'u s'irыch, j'akы najl'ipšы b'ыl'i do k'oča i id'ut' do sv'oho 'apы. Jak pr'yšl'i tam dom'u do sv'oho vał'ału, na t'ым fund'ušu, de ich ch'ыža b'ыla, 'už ne je n'ič, bo 'apa osl'ip, a ne m'uh rob'it'i, to ch'ыža up'ała a p'ol'o proda'u. No' ałe z'akl'a von'y sa vern'ul'i dom'u, to už t'ыrvało da z dv'anac r'okuu. 'Apa iz m'ater'jou m'al'i iš'č'e za tot čas jedn'oho chłopč'ys'ka a m'eno mu b'ыło Mat'ej. Tak st'aryj ot'ec cho'd'iu po

---

[1]) *Apa* з мадьярського = отець. [2]) *š'i* = iš'č'i = ще.

žobrˈan'u, bo ˈuž bыu sl'ipˈыj a małˈыj Mat'ˈej jˈoho vod'ˈiu. Sыnˈove jak pryšl'ˈi domˈu, ne našl'ˈi ˈapu dˈoma i ne znˈal'i, že dˈe pušou, ˈałe povˈil'i im susˈid'i, že ich ˈapa žˈobrat'. A on'ˈi sыnˈove joho zˈaraz zahnˈal'i pˈosłoch na šˈыtkы strˈanы, že chto nˈajde ich ˈapu, žˈebы ho pryvˈiu domˈu. I otˈec pryšˈou. Zˈaraz ˈon'yˈ mu kupˈil'i jˈeden šˈumnyj ˈod'iu. I sa ho zvˈidajut, štˈo mame z vˈami robˈyˈt'i, čyˈ tem vˈam damˈe pin'ˈaž'i a žˈыjte s pin'ˈaž'i. Tak vˈun sebi žˈadau, žˈebы mu dajakˈыj stˈarыj dˈomč'yˈk vыmin'ˈil'i. Tak von'ˈi mu zrobˈil'i povˈol'i. Dˈal'yˈ mu pin'ˈaz'i tˈul'ko, žebы mˈau do smˈert'i. Ta kˈažut', bˈud'te zdrˈavi otˈec, chˈod'te zdrˈavi. A d'ˈakuju vam zˈa to, žˈe ste vы prišl'ˈi našč'ivˈit'i.

Taj sыnˈove idˈut'. Ałe kˈaže otˈec, kˈed vы až takˈы panˈove, ked' tak bˈoh dau, mohl'ˈyˈbыste uz' ˈat'i svˈoho najmołˈotšoho brˈata Mat'ˈeja zo sobˈou. I jdˈut' jak ˈostrы kˈul'i. A małˈomu Mat'ˈejovi mˈocno sa l'ubˈyło, že sa tak vˈeze, jak pˈan. Ałe bratˈove johˈo, kˈotrы bˈыl'i takˈы panˈove, han'bˈil'i sa z n'im it'ˈi. Taj kˈaže mołˈotšыj do stˈaršoho: „Ta mы budˈeme takˈoho chlopčˈyska zo sobˈou vest'i na takˈыm kˈoč'u a šˈi što vˈeci do krˈal'a“. Zabˈijme ho, kˈaže mołˈotšыj brat, bo vˈun nas prozrˈad'it', hvˈarit', u krˈal'a.

A stˈaršыj kˈaže, že to mˈožno ˈan'i ne nˈaš brat, ta zabˈijme ho. Ałˈe zabˈil'ybыsme ho, dˈachto bы znˈau. Ałˈe vˈerz'mы mы ho do dz'virn'ˈika nˈašoho krˈal'a a tˈam ho dz'viriˈ rostˈorhajut' i ne bˈude nˈychto znˈat'i.

A tot krˈal', što on'ˈi u n'ˈoho bˈыl'i, mˈau jednˈu d'ˈiuku, mˈeno jej bˈыlo Ul'jˈan. A stˈara takˈa bˈыla, jag i vˈun. Tak jej sa u noč'ˈi prisn'ˈiu takˈыj sˈon, že Ul'jˈan princˈezo, stˈan' a ˈid' do dz'virni'ˈka, tˈam na tˈebe čˈekat' vel'ˈikoj š'č'ˈyst'a. Onˈa stˈanuła i zahnˈała komˈornыch, abы šl'ˈi z n'ou do dz'virni'ˈka, bo jˈej sa prisn'ˈiu takˈыj sˈon. Ałˈe von'ˈyˈ ne chot'ˈil'i it'ˈi, že to łem sˈon. Vˈona l'ahnˈuła naˈzad. Po tˈыm zˈas' jej sa prysni'łˈo to, zˈas' zahnˈała komˈornыch, zˈas' ne chot'ˈil'i it'ˈi. L'ahnˈuła, zˈas' jej to sa prisn'ˈiło. Ta na treˈti'm staˈnuła i išłˈa do dz'virn'ˈika, prišłˈa tam i vˈid'it' Mate'ˈja na słˈon'i sidˈit'i. Vonˈa ho uz'ˈała z dz'virn'ˈika i privˈeła ho do krˈal'a. Vonˈa mˈucno sa mu t'išˈыła. Kupˈil'i mu šˈumnы šˈatы i fˈurt Mat'ˈej sa z n'ˈou tam bˈaviu. Ałˈe prˈyjdut' de o tˈыžden' johˈo bratˈove, kˈotrы johˈo šmarˈyl'i do dz'virn'ˈika, vˈid'at', že Mat'ˈej z Ul'jˈan princˈezou bˈavit' sa. Taj kˈažut' jˈeden na druhˈoho, že štˈo z n'im až tepˈer zrobˈime. Vˈun na nˈas vˈыkl'iče, že mˈы ho tam šmarˈyl'i. Taj kˈaže mołˈotšыj brˈat, že ja idˈu do patˈыkы kupˈit'i takˈoho na spˈan'a. A U'ljˈan i Mat'ˈej chod'ˈil'i č'asto do kˈuchn'i. A kuchar'ka im davˈała ˈist'i. Ta mˈы šmˈarime tot porošˈok do polˈiukы, a kuchˈarka im das' z'ˈist'i.

I von'ˡyⁱ tak zrob'il'i. Jak sa na'il'i U'lj'an a Mat'ˡej i pozasp'aval'i. A johˡo bratˡove zbołokl'ˡi ho do hˡoła i U'ljˡanu a pokłˡal'i ich na k'opu (do ujˡedna) a sam'ы išl'ˡi do krˡal'a poviˡst'i, že što Mate'ˡj z Ul'jˡanou rˡobit'. Jak to kr'al' uvˡid'iu, zaraz os'ud'iu ich na smˡêrt'. Ałˡe kral'ˡouna ich otprosˡila, žˡebы ich ne zabˡit'i. K'aže: „Pol'ožte ich na łˡotku a pˡus'te ich na vˡodu. Kedˡ sˡut' vinov'atы, ta propˡadut'". I von'ˡyⁱ pł'aval'i tˡak, že dopłˡaval'i gu jednˡomu ostrˡovoj. Mat'ej v'ыšou na bˡereh i k'aže: „Ej, Ul'jan! Trebˡało bы dost ˡist'i". A s'am išˡou. I jag išˡou dałˡeko, našˡou tam prevˡel'o svˡin', ałˡe zakl'ˡatы, nežˡыvы. Id'e dˡałe i nˡajde tam vˡel'o vˡołoch. Až pryšˡou do jednˡoho vˡaroša, de bˡыło vˡojsko jˡednej kral'ˡounы a šˡыtkoj zakl'ˡatoj. Taj vun prˡyjde ku tej kral'ounej a on'a mu kˡaže: Skˡoro Mat'ˡeju voz' mˡêč a zotn'ˡi mi hˡołou, šij do dvanˡastej hod'ˡinы, a z moho hˡardla, vˡыłet'at' dva hˡołubы a obłet'at' trˡi raz, krajinu mˡoju a sˡыtkoj stane. Na tыm mˡist'i b'udeš tы kral'ov'at'i. Ałˡe sk'oro zotn'ˡi mi hˡołou, bo jˡa na tˡebe už trˡisto r'okы č'ekam. I vˡun tak zrob'iu. Stˡau jej hˡolou, v'ыłet'il'i dva hˡołubы, obłet'ˡil'i krajˡinu i ušˡыtkoj stˡało, ožyv'iło. A stˡau sa Mat'ˡej krˡal'om a U'ljˡan kralˡounou ot toho č'ˡasu i zrobˡil'i vel'ikoj vesˡil'a. Po t'ыm uz'au Mat'ˡej svoj vˡojsko i šl'ˡy do Ul'j'anovoho ˡapы, do krˡal'a. A krˡal' jag uvid'iu z druhˡoho bˡoku mˡorja, zač'au na nˡych stril'at'i. Ałˡe von'ˡi vˡыstavil'i zastˡavu biłu, a krˡal' prestˡau. I jak prišl'ˡy domˡu do krˡal'a i zrˡobil'i vel'ˡiku host'ˡinu a vel'ˡiku, bo sa bˡarz t'išыl'i a potˡыm Mat'ˡej vˡыpoviu na svˡojich bratˡuu, što von'yⁱ z n'im zrobˡil'i. A krˡal' dˡau ich pov'išat'i na h'ak nad vˡodu.

Записано дня 7. VIII. 1928 р. в селі Валашківцях був. земпл. жупи, нині Словаччина, від Андрія Каланіна, літ 25. Казку цю читав він по словацьки.

ЧАСТИНА ДРУГА.

ПОЛОЖЕННЯ ГОВОРУ СЕЛА ВАЛАШКОВЕЦЬ СЕРЕД ГОВОРІВ, ЩО ЙОГО ОКРУЖАЮТЬ.

§ 52. Вже в описовій частині цієї праці я часто вказував на поширення декотрих звукових явищ говору нашого села на основі своїх записів у численних закарпатських селах, а передовсім тих, що своїми звуковими явищами приближаються до говору мною описуваного. Не звернув я тільки більшої уваги на морфологічні явища в порівнанню з сусідніми говорами і це буде предметом саме отсеї частини.

Переходячи поодинокі звукові явища, підчеркнув я в пер-

шій мірі ті явища, котрі набирають специяльного значіння для нашого говору яко такого, що лежить окружений пословаченими вже говорами. Перейдім коротко одно по другім.

В області голосних зазначили ми: 1) збереження давнього переднього ряду високого підйому звука *i*, котрий палаталізує приголосні: *d*, *t*, *l*, *n*; — 2) збереження звука заднього ряду середнього підйому *ы* в таких самих випадках, як у земплинських говорах з тим одначе, що в окінченні nom. sing. adj. m. по всіх приголосних з виїмком губних і гортанних пересувається артикуляція цього *ы* до переду, тобто до *y* середнього ряду верхнього підйому; — 3) перехід старого *o* в закритих складах в *u*, а старого *e* в такім самім положенні в *i*, але лише в певних категоріях слів: pryviz, pryn'is, але łed, med, jej; 4) задержання повноголосних форм oro, olo, ere на місці старих праслов.: tort, tolt, tert, telt; — 5) *je* на початку слів переходить в *o* з виїмком одного слова: jeden.

В області приголосних: 1) зберігання *l* epenth. лише в певних категоріях слів, а затрата його у формах коньюґаційних, як сказано, мабуть під впливом аналогії; — 2) палаталізацію *d*, *t*, *l*, *n* перед давнім *i*; 3) збереження м'ягкости у визвуці передньоязичних *d*, *t*, *s*, *z*, *n*; — 4) корональну артикуляцію *s*, *z* перед *i* із *ѣ* та в слові *sa*; пересунення артикуляції *š*, *ž* взад і наслідком цього переміну сполуки *š*, *ž* + *i* на *š*, *ž* + *ы*; — 6) отвердіння *c* в наростках: *ec'* (-ьсь), *-ic'a*, (*-ica*); — 7) появу африкату *dz* на місці зубного *z*; — 8) м'ягкість африкатів: *dž* (*dž'*) (із давнього *d* + *j*) та *č*; — 9) двояке *l*: тверде *ł* та м'ягке *l'*; — 10) частинне збереження м'ягкого *r*; — 11) збереження староукраїнських груп tert, tort, tolt = tołt та tret, trot, tlыt, а також появу tыrt на місці trыt; — 12) зберігання велярних *k*, *h*, *ch* + *ы*; — 13) групи приголосних: *čt* = *št*, *kt* = *cht*, *dl* = *l* з виїмком одного слова mыdło, — *dn* = *dn*.

§ 53. Вичислені звукові явища всі українські та закарпатські взагалі з виїмком першого явища, а саме палаталізації *d*, *t*, *n*, *l* перед давнім *i*. Ця палаталізація чи там дорзальна артикуляція обіймає не лише наше село, але й одно село собранецького округа бувшої ужанської жупи, Хлівище, де я записав у році 1926 від одної старшої жінки, що там же уродилася і весь час жила, такі фонеми: kut'inok, chod'it'i, robit'i, pisat'i, mat'i (= мати), pryšl'i, vel'iky, von'i. Явище це обіймало більше сіл того округа, бо А. Духнович у своїй граматиці (Сокращенная Грамматика письменнаго русскаго языка, Будапешт 1851,

ст. 29) констатує, що окінчення inf. *-t' (ть)* приймали села собранецького округа: „Гливищи, Рыбница, Реметы“. Це м'ягке *t'* inf. є очевидно останком м'ягчення через *i*, котре тут відпало і звісне ще тепер у селах під Вігорлятом на схід від річки Цібави до Ужа, а саме: в Конюші, Прикопі, Корумлі, як я також сам це записав і то не лише в окінченню inf. praes., але й у слові mat' = мати.

В зв'язку з цим стоїть також палаталізація окінчення inf. praes. *-t'i* в селах, що лежать далі на захід, а саме в Ольці, Руській Порубі, Пискурівцях, Рознику, Рафаївцях, Вальковi, Дзитриху, Лавринові, Кобильниці, Ременінах, себто від ріки Удави по ріку Топлю, а на північ від лінії Матійовців на схід до Р. Поруби, що я був сконстатував на екскурсіях у р. 1927. Нема у них одначе палаталізації *d*, та *l* перед *i*, котре, як у інших положеннях, так і inf. переходить в *y*: chodyt'i, robyt'i. Те саме мусіло бути і в селах нині пословачених над Лабірцем так, що може ще й недавно, 70—100 літ назад на цілій області від Собранець аж по Топлю inf. praes. кінчився на *-t'i*. Відкі ж узялася палаталізація *t*, *d*, *n*, *l* в селі Валашківцях? Чи є це продовження староукраїнських явищ, чи може чужий вплив? Перший здогад дуже малоправдоподібний, бо ми мусіли б мати його і в других випадках, хочби напр. у палаталізації *s*, *z* + *i* із и. Цього там не находимо. М'ягке *i* з давнього и находимо також у пограничних говорах бувшої сідлецької губернії, яке констатував І. В. Бессараб не лише в говорі села Ломази і в цілій групі підляшських говорів б. Сідлецької губ. [Первичное мягкое *u*, сохранившееся въ Ломазской рѣчи, составляетъ главную отличительную черту цѣлой группы подляшскихъ говоровъ Сѣдлецкой губ. и въ данномъ случаѣ придаетъ имъ звуковую окраску бѣлорусской и великорусской рѣчи... — И. В. Бессараб: Матеріялы для этнографіи Сѣдлецкой губ., ст. 292. — Сборник русскаго языка и словесности Императорской Академіи Наук, том 75. СП. 1904]. Правдоподібніше це вплив сусідніх пословачених говорів, у котрих одначе нині палаталізується перед *i* з и лише и, *l*, бо *d*, *t* перейшли на африкати *dz*, *c*.[1]) Дорзальна артикуляція *d*, *t* мабуть походить з часів, коли вони

[1]) Dr. Samo Czambel: Slovenská reč a jej miesto v rodine slovenských jazykov. Turč. sv. Martin 1906, ст. 160, č. 23. Obmäkčuje sa v nasledujúcich prípadoch: Pred hláskou i, ked' je striednicou za cslov. hlásky i a *ě*..... V uvedených pripadoch vyslovujú sa za predchádzajú'ce *l*, *n* mäkké *l'*, *ň*,..... za *d*, *t* hlásky *dz*, *c*; — а також про *dz*, *c* із *d*, *t*, ст. 156, č. 13.

ще не перейшли на африкати. Дорзальна артикуляція, яку находимо нині в середньо-словацьких говорах, що лягли в основу словацької літературної мови, попередила все ж таки ці африкати[1]). Тим одначе ціле наше питання не вирішується, бо словацькі говори західні й середні в inf. замість *-ti* мають *t'*. Але й вони, як і чеські говори, в старшій добі мали окінчення *-ti*, як це нам доказує Ґебауер у своїй історичній граматиці[2]). Так і наше окінчення inf. *-t'i* по всій імовірності походить із тих часів, коли в словацькім ще панувало *-t'i*. А словацька колонізація, скріплена чеськими еміґрантами гуситами в XIV віці, почалася вже в XIII ст.[3])

§ 54. Відносно зберігання звука *ы* були вичислені всі випадки, в яких цей звук виступає. Поява *ы* по *š*, *ž* та в сполуці з *k*, *h*, *ch* має особливе діялектологічне значіння, бо ці явища зв'язують наш говір із говорами, що лежать найближче на північ та схід, як от села Пихні та Колониця, де також находимо такі самі сполуки: rohы, chыža, mołotšыj, šыja, žыto[4]); trompakы, žыto, šыty', žыty'[5]), а мабуть зв'язані були й говори сіл, що лежать на полудне, але вже пословачені. Мої записи з села Хлівищ доказують, що там загально панувало *šы*, *žы* (u'tыch ušыtkych, žыto), але замість *kы*, *hы*, *chы* тепер находив я там лише сполуки *ky*, *hy*, *chy*.

§ 55. Затрата *ы* і перехід його до переднього ряду в окінченні nom. sing. adject. masc. gener. *dobryj* з виїмком по губних (n'imыj) явище поширене в деяких селах на словацькім пограниччі, котре я замічав, починаючи від Ужгорода аж по Спиш (Ольшавиця на Спишу), в групі сіл вище р. Цірокої Парігузовці, Яблінка, а також від західніх околиць Мукачева до Ужгорода.

§ 56. Відносно переходу закритого старого *o* в *u*, та *e* в *i*, *e* то навпаки, наш говір зв'язаний із говорами сіл, положених на полудне від Вигорляту, тобто собранецького округа та на схід від долини ріки Цірoки від села Стакчин-Колониця: kun', vuł, vuz, pup (Колониця, Руський Грабовець, Пудгородя,

---

[1]) Dr. S. Czambel: Rukoväť spisovnej reči slovenskej. Tretie vydanie. Turč. sv. Martin 1919, ст. 3. § 34. Hláska *i* a *í* je mäkka a tiež obmäkčuje predchodiacu spoluhlásku *d, t, n, l.*

[2]) Jan Gebauer: Historická mluvnice jazyka českého, dil III. Tvarosloví. II časovaní, Praha 1909, стор. 70, § 31, 2. Tvar náležitý — *ti* držise jako pravidlo v jazyku starším a dosud v jazyku spisovném.

[3]) Dr. Samo Czambel: Slovenská reč, стор. 43, § 26—27, стор. 28, § 19.

[4]) Мої записи з села Пихонь бyв. земп. жупи з дня 7. XI. 1926.

[5]) Мої записи з села Колониця бyв. земпл. жупи з дня 3. VII. 1927.

Хлівище, Конюш)[1]). Натомість села на північ від Валашковець, як Пихні, Пчолина, мають у тих випадках *-і-*: micno, strim (= = strom)[2]). Відносно закритого старого *е*, що переходить в *і* або остає незмінене, то говір нашого села в'яжеться з говорами собранецького округа. Замічу лише, що в категоріях морфологічних, як *jej* замість *jij* або *juj*, належить добачати радше вплив формальний із пословачених говорів, ніж останок старих звукових явищ, які ми находимо в словах *med*, *led*, що в такій самій формі відомі на чисто українській язиковій області, хочби в селах долини ріки Ужа, та на північ від ріки Ціроки[3]).

§ 57. Над зберіганням повноголосних форм не будемо й зупинятися, бо вони зберігаються, як я замітив, у всіх селах аж по Спиш, у котрих збереглися українські говори[4]). В селах собранецького округа повноголосні форми зовсім щезли, бо ці саме пословачилися, а в селі Хлівищу не зберігаються вже й в тих людей старої ґенерації, котрі ще говорять по „руськи", а чути замість цього: hlava, vrana, krava.

§ 58. Задержання початкового *о* замість *je* є характеристичною рисою українських говорів і на західніх окраїнах. В перехідних говорах, як от у Прикопі на схід від Собранець, уже в більшості випадків *о* перейшло на *je* або *е*: elen', jesin', але ozero, хоча це слово вживається рідко, бо замість нього кажуть okno. Також і в Конюші: jesin', elen', але ol'cha[5]).

§ 59. При консонантизмі запримітили ми вже одно головне явище перехідних українсько-словацьких говорів, тобто затрату *l* epenth. в деяких коньюґаційних категоріях. Цим наш говір зовсім зблизився до говорів собранецького округа, де находимо такі самі фонеми: robu, s'pu, l'ubu, kopu (Йовса), terpu, drimu, kopu, l'ubu, s'pu (Конюш)[6]). Натомість говори Земплина на північ від Цірокої, як це констатував я в селі Пихнях, *l* epenth. в згаданих категоріях задержують: lubl'u, sыpl'u, kopl'u[7]).

---

[1]) Мої записи в Руськім Грабівці, Пудгородю з дня 25. VII. 1926, в Конюші з дня 12. VII. 1926, а в Хлівіщу 6. XI. 1926.

[2]) Мої записи в Пихнях, як у замітці 4, стор. 28.

[3]) Онуковці: led, Ляхувці: med, led але pryn'us, t'utka. (Мої записи з р. 1925. — Пихні: med, led, але n'is, t'utka.

[4]) В селі Шом на північ від Сабінова, де вже є багато словацьких явищ, ще найшов я фонеми: korouske ml'iko, hołova, Horodisko, b'oroda, hołod, m'oroz, h'oroch, poroch, а побіч цього: sladki. (Мої записи 7. VII. 1927 р.). [5]) Мої записи в липні 1926 р.

[6]) Мої записи з Йовси в травні 1928, з Конюша 7. VII. 1926.

[7]) Мої записи, як у примітці 4 ст. 28.

§ 60. М'ягкість передньо-язичних приголосних: *d*, *t*, *s*, *z*, *n* у визвуці лучить наш говір із окружаючими непословаченими земплинськими говорами, що супроти шаришських зберігають ще цю м'ягкість вповні. Твердість згаданих приголосних стрічається починаючи від горішнього Шарина: kost, sest, deviat, dešat, prines (imperat.) (Шом), — mudrost (Ястреб), deš'at, hnes (Обручне), kist, hnes den (Ґерляхів). Та в усіх згаданих селах крім Ґерляхова *n* у визвуці м'ягке: den'[1]).

§ 61. Корональна артикуляція *s*, *z* перед *i* з *ѣ* та в заіменнику *sa* — це признака великої частини закарпатських говорів взагалі, а зосібна окружаючих. І так у долині Собранецького потока в Пудгородю: sino, zil'a, sijaty' simenêc', те само далі на північ у Руськім Грабівці[2]). На північ від долини ріки Ціроки те саме зустрічаємо і в Пихнях, де також розширяється ця артикуляція і на випадки перед йотованими: saha, zat'[3]). Далі у Вишній Радвані: zil'a, sino, а також в Острожниці на горішнім бігу Ціроки[4]).

§ 62. Пересунення артикуляції *š*, *ž* взад це явище, що ділить закарпатські говори на дві полоси. Наше явище вже починається від границь бувшої ужанської жупи і відси воно безперервно простирається аж на Спиш. Значить географічно це явище західне. Наш говір лежить на цій полосі, тож згідний із усіма окружаючими з виїмком пословачених у собранецькім окрузі, де наслідком щезнення *ы* і пересуненням його до *i* наглядна грубість *š*, *ž* в сполуці з *i* (и) починає затиратися. Записи мої в селі Йовсі, де *ы* зовсім щезло, вказують ще пересунену артикуляцію *š* у словах: šic, šija, žito, naši (ludze)[5]). В Хлівіщу, де старі люди ще держаться до якогось ступеня своєї давньої бесіди і де ще *ы* зберігається в більшості випадків, в сполученнях *š*, *ž* + (и) почувається не зовсім уже ясний *ы*, мало вже пересунений до переду, який характеризує також значна характеристична напряженість артикуляції *ы*: žыʸto, šыʸti[6]). Такий пересунений до переду звук середнього ряду верхнього підйому *y* можна почути і в селі Конюші, де як стара ґенерація, що

[1]) Мої записи із 7, 8, 9. VII. 1927.
[2]) Мої записи із 25. VII. 1926.
[3]) Мої записи, як у примітці 4, ст. 28.
[4]) Мої записи з В. Ридвані дня 9. VIII. 1926 та з Острожниці дня 3. VII. 1927 р.
[5]) Мої записи, як у примітці 6, стор. 29.
[6]) Мої записи, як у примітці 1, стор. 29.

зберігає „руськість“, так і молодша, що пословачилася, в цих сполученнях мають *у*: žyto, žyd, šyja[1]).

§ 63. Отвердіння наростків *-ec' -ic'a* нашого говору стоїть у зв'язку з таким самим отвердінням не лише в пословачених говорах, але також чисто українських на північ від долини ріки Цiроки. І там уже стрічаємо фонеми: pyunica, sыpanec, jarec, kupec (Пихні), palec, kupêc (Острожниця)[2]).

§ 64. Поява африкату *dz* замість зубного *z* dz'vir розповсюднена як в околицях собранецького округа, так і на північнім Земплині. В згадуванім уже нераз селі Прикопі записав я: Uun kaže, že uun prišahnuti za hajn'ika ku dz'virin'e. У В. Радвані також почув я те саме слово: dz'vir[3]). Крім того можна його почути і в інших словах. В селі Біла вище В. Радвани й сусіднім селі Збійне виговорюють назву села Збійне: *Dzbijne*.

§ 65. М'ягкість африкатів *dž* та *č* це явища звичайні не лише в земплинських говорах, але й шаришських на захід, а ужанських та бережських на схід аж по бувшу марамарошську жупу з виїмком бережської верховини: chodž'u, yrdž'a (Коринтяни, уж. ж.), sadž'a, medž'a (Суль, уж. ж.), molodž'yj, solodž'yj (Страбичово, береж. ж.), vydž'u, chodž'u (Плоский, береж. ж), chodž'u (Пихні, земпл. ж.), medž'a (Острожниця, земпл. ж.), ja use vidž'u dobri (Кобильниця, шар. ж.), ardž'a, prjadž'a, mêdž'a (Рімне, шар. ж.); — č'as, č'ast', č'olovik (Медведьовці, бер. ж.), choč'u, poč'au (Раковець, уґоч. ж.), nuč', č'erez, č'olovik (Дубриничі, уж. ж.), č'olovikom, pauč'ajka (Суха, земпл. ж.), svič'ka, kluč' (Пихні, земпл. ж.), kač'mar (Руська Воля, шар. ж.).

§ 66. Двоякість *l*, а саме твердого і м'ягкого лучить наш говір із говорами земплинськими та шаришськими. Середнє *l*, що панує майже на цілій східній області Закарпаття, починає вже від деяких сіл земплинської жупи пересувати свою артикуляцію так, що кінець язика опирається об аловеолі зараз за горішніми зубами. Це вже констатував і Олаф Брох у говорі села Ублі, що лежить майже на границі земплинської та ужанської жупи[4]). Чим далі на захід, тим виразніше акустичне враження твердости *l*. Це можна вже почути і в селах: Колониця, Пихні, Суха, а безспірне тверде *l* в селах Рокитівці, Гавай та

[1]) Мої записи, як у примітці 1, стор. 29.
[2]) Мої записи, як у примітці 4, стор. 30.
[3]) Мої записи, як у примітці 4, стор. 30.
[4]) О. Брох, Угрорусское нарѣчіе села Убли, ст. 21, § 13.

далі на захід: Juła, Mykoła, vuł, łура (Колониця, земпл. ж.), łуры, łed (Пихні, земпл. ж.), łamłe, hałe (Суха, земпл. ж.), sidło, dau školы vыučyti (Рокитівці), vił (Гавай, земпл. ж.), što budeš robyti s tou hołovou, mołodyi č'ołovik (Вішавка, шар. ж.).

Говори на полудне від Валашковець, а саме села Хлівищі та долини Собранецького потока (Конюш) зберігають середнє *l* хоча далі на північ по долині Собранецького потока в селах, як Пудгородя та Руський Грабовець, також починається вже перехід до твердого: teplo, mladы (Хлівище, уж. ж.), stul, vul, blato (Прикопа).

§ 67. Відносно зберігання двоякого рода *r—r'* була мова при обговорюванні приголосних в § 17. Під цим оглядом наш говір іде в одній часті, а саме щодо зберігання *r'* у відповідних позиціях, із говорами північно-земплинськими та іншими говорами як східніх, так і західніх областей Закарпаття, відносно ж проявів затрати дорзальної артикуляції іде з говорами пословаченими (сотацькими). Так у Хлівіщі в слові teper *r* у старої ґенерації є ще м'ягке, але в пословаченій Прикопі тверде. В Хлівіщі у старої ґенерації чути ще: ver'ba, коли бо вже в Корумлі, селі вчасти пословаченім, *r* в цім слові, а також і в інших положеннях отверділо: verba, pastyr, cêpêr[1]), так само і селах Дубровці та Фалькушовцях, як то подає О. Брох[2]). Групи tert, tort, tolt (tout), tret, trot, trыt, tыrt, tłыt це групи замість староукраїнських tьrt, tъrt, tъlt, trьt, trъt, tłъt. Вони поширені на цілім Закарпатті і наш говір під цим оглядом не виказує ніяких відхилів. Їх зберігають почасти й говори пословачені на місці західньо-словацьких trt, tlt, оскільки не приймають також польських tarta, tlut, а це явище підносив Вол. Гнатюк як характеристичне українське в пословачених говорах, указуючи, що вони руського походження[3]). Відносно м'ягкости або твердости *r* в групах tort було сказано в попереднім параграфі, а також в § 18.

§ 68. Велярні *k, h, ch* + *i* (и), як було сказано, в нашім говорі дають групи *kы, hы, chы*. Під цим оглядом говір села Валашковець примикає до говорів північного Земплина, а різниться від говорів округа Собранецького, включаючи й говори

---

[1]) Мої записи з дня 12. IX. 1926.

[2]) Olaf Broch: Studien von der slovakisch-kleinrussischen Sprachgrenze in östlichen Ungarn. Kristiania 1897, § 17, ст. 37.

[3]) В. Гнатюк: Русини Пряшівської епархії і їх говори. Відбитка з Записок Наук. Тов. ім. Шевченка XXXV, ст. 15.

вище Хуньковець. Північно-земплинські говори разом з шаришським на відміну від говорів ужанських зберігають *кы*, *hы*, *chы*: rohы, chыza, pavučajkы (Пыхні), dvi rukы, što chыbyt' tuj dratve (Острожниця), breskыn'i (Колониця), rokы, u Rokыtovi, čitati knyhы (В. Радвань — всі села земпл. ж.). Натомість ужанські говори *ky*, *hy*, *chy* або й *ki*, *hi*, *chi*: ušыtkym (Хливище), ch'iža, ruk'i, noh'y[i] (Прикопа), rok'yta, kyšk'i, chyža, ruk'i, noh'i (Пудгородя).

§ 69. Накінець групи приголосних *čt* = *št*, *kt* = *cht*, *dl* = *l* сполучають наш говір із окружаючими північними земплинськими говорами. Відносно групи *čt* в слові *čto* треба замітити, що говори собранецького округа є цокаючі, або сокаючі (сотаки), себто замість *čto* мають *co* або *so*, а також сокаючими є окружаючі від півночі в долині ріки Цірокої словацькі говори[1]). Перехід задньоязичного *k* у групі *kt* у спірант *ch* поширений на цілій західній області закарпатських говорів, починаючи від ріки Ужа, та має і значіння діялектичне, бо говори на схід від Ужа в цім випадку мають фонеми: *tko* або *ko*, які повстали дорогою метатези, а в дальшім дорогою щезнення початкової зубної приголосної. Примірів не наводжу, бо це явище загальне.

§ 70. В області *деклінації* іменників наш говір підпадає вчасти впливам східнословацьким, характеристичним для областей ужансько-земплинських. Зберігаючи останки *o* деклінації муж. і серед. роду в множині та змішуючи окінчення *o* та *й* деклінації муж. в одну деклінацію зовсім по тенденціям цілої закарпатської української язикової области, приймають з другої сторони такі новости в окінченнях, які є чужі навіть північно-земплинським українським говорам. Цими окінченнями є: 1) *-oj* в dat. loc. sing. mas. neut, а також подекуди і в женських *a* пнях, 2) *-och* в gen. plur. муж. *-i* пнів та в loc. plur. *-a*, *ja*, *-i* пнів, 3) *-oma* в instr. plur. masc. neutr. а іноді ужанських *a* пнів, 4) *-jo* замість *-e* в nom. acc. voc. sing. neutr.

§ 71. Перше з них признає Цамбель за явище земплинсько-ужанське, характеристичне для осіб, у яких ще незатертий слід руського походження, бо у східньословацькім у цім випадку є *-u*, *-ovi*[2]). Коли це нове окінчення витворилося, чи тоді, коли

---

[1]) Czambel Samo: op. cit., стор. 390, говір села Цірокої-Длугої: On'i lem tak žil'i chudobňe, z toho, *so* zarobił muž.

[2]) Czambel S. op. cit., ст. 167, 9, 167, 10: V podrečí z. -ungskom a u osôb nezahladeného ruského pôvodu m. -ovi připona -oj. — Те саме окінчення

ці говори були ще чисто українськими, чи може аж по змішанню їх з польсько-словацькими, нині рішити задля браку даних годі. Все таки можемо констатувати те, що наш говір щодо згаданого окінчення у вичислених відмінках іде з говорами полудневими.

§ 72. Окінчення *-och* у gen. plur. муж. *-n* пнів це лише рідкий прояв впливу окінчень східньословацьких[1]). В нашім говорі, як указує взірець: *dên'*, приходить рідко. Брок не находить цього окінчення в селах Дубравці і Фалькушовцях, натомість констатує в селі Корумлі, положенім від Фалькушовець та Дубравки на північний схід, вже майже на границі чистоукраїнських говорів[2]). В gen. loc. plur. женських *a*, *ja*, *i* пнів окінчення *-och* є очевидно випливом аналогії мужеських *o* пнів; воно поширене в східньословацьких говорах, а також і в чистоукраїнських, як то я констатував у селах північного Земплина: v novynkoch, na sankoch, na dveroch (Пихні), а також констатує це й Верхратський в селах ще далі на захід, не лише земплинських, але й шаришських[3]).

§ 73. Окінченням *-oma* в instr. plur. masc. neutr., а також інколи і fem. наш говір також приближається до говорів пословачених ужанської та земплинської жупи. Правда, Цамбель не наводить такого окінчення, лиш *-ami*, *-mi*, але його замічує Брок у говорі села Корумля[4]).

§ 74. Переміна окінчення *-e* на м'ягке *-o* (jo) у іменників роду середнього *-jo* пнів, з виїмком віддієслівних іменників на *-eнje* (pol'o але vesil'a), сталася під впливом окружаючих по-

---

констатував я в селах собранецького округа, як от у Хуньковцях та Йовсі (вже пословачених), а його констатує й Олаф Брок у селі Корумлі (напівпословаченім) близько Ужгорода (Weitere Studien, ст. 22, § 10, šnepoi, l'esoi, стор. 23, § 10, 3 b, celoi) та в селах Дубравка й Фалькушовці (Studien von der sl.-kleinr. Sprachgrenze in östl. Ungarn, стор. 47, § 22: l'esoi, čl'ovekoi, стор. 50; kon'oi, celoi, poloi).

1) Той сам op. cit., ст. 171, 13: V gen. mn. č. býva příponou -och a to bez ohl'adu na rod podstatných mien: od chlopoch, kral'och, ženoch, kravoch, koscoch, hačetoch.

2) O. Broch: Studien von der sl.-kleinr. Sprachgrenze: babou (bab); rukou, ruk; dzin' — dzin'ou; l'esou, sinou, celou (ст. 47—50). Weitere Studien: žen, ženou, -noch, šnepou, šnepoch, ludze gen. ludzi, ludz'och (ст.19, 22, 27).

3) Верхратський І. Знадоби для пізнання угорсько-руських говорів ч. II, ст. 76: по фурманкох (Чертежне, земпл.), по вербох (Чірч, шар.).

4) Broch O.: Weitere Sfudien: ženoma (ст. 19, § 9), riboma (ст. 20), šnepoma (ст. 22), pol'oma (ст. 23).

словачених говорів, де ця форма правильна і характеристична для східньословацьких говорів[1]).

§ 75. В заіменниковій деклінації прикметників та заіменників, що відміняються як прикметники (указуючі, присвойні), належить примітити окінчення 1) в gen. dat. loc. sing. fem. *-ej*, 2) instr. та loc. sing. masc. neutr. одно окінчення *-ым*, nom. plur. для всіх трьох родів *-ы*, 4) nom. sing. neutr. стягнене окінчення *-oj*.

§ 76. Окінченням *-ej* в gen. dat. loc. sing. fem. наш говір приближається до говорів пословачених, бо це форма західньослов'янська, яка зайшла до говорів пословачених не лише земплинських, але й ужгородських, як це бачимо в говорі сіл Дубравки, Фалькушовець та Корумлі[2]).

§ 77. Форма loc. sing. masc. neutr. *-ым*, що повстала через вирівнання з такою ж формою instr., поширена на західній області Закарпаття. Північна часть Земплина між рікою Лабірцем та Цірокою ще цього вирівнання не знає. Знають цю форму говори долішнього Земплина (Вальків: na тым stromi, Поруба: na dobrым cariovy) та говори полудневo- та західньо-шаришські (Церніна: na тым pol'u, Щавник: na druhым vałal'i, na dobrым pol'u, Руська Воля: na тым pol'u, Обручне: na dobrым pol'u)[3]). Звідти вони поширилися долами аж під Ужгород на області нині пословаченій (Хливище — na jednym koncu) і нинішні окінчення в inst. sing. masc. neutr. *-im* повстали з пануючого колись *-ым*, останок котрого маємо в говорі села Валашковець.

§ 78. Окінченням прикметників в nom. plur. *-ы* говір валашківський рівний північно-земплинським на захід від Цірoки та й взагалі західнім говорам (Пихні: hырmotы velykы, Острожниця: č'ervenы, č'ornы). Це окінчення мусіли мати й говори округа собранецького перед тим, заки пословачилися. Про це свідчить говір села Хливищ та Конюша, де ще додержалися у старої ґенерації форми на *-ы*: mladы cokajut', a starы šo. Наслідком переміни *ы* на *i* в цих говорах маємо тепер окінчення: *-i:* Дубравка, Фалькушівці: dobri, Корумля: dobri[4]). В корум-

---

[1]) Czambel S.: Slovenska reč, ст. 164. — Broch O.: Studien, ст. 50—51, Weitere Studien, ст. 23.

[2]) Broch O.: Studien von der slov.-kleinr. Sprachgrenze, ст. 56, § 27: dobrej. Weitere Studien, ст. 32, § 15: dobrej.

[3]) Мої записи з року 1927.

[4]) Broch O.: Studien von der slov.-kleinr. Sprachgrenze, стор. 56, § 27. Weitere Studien, стор. 32, § 15.

лянськім говорі це *ị* близьке до *у* і є перехідним звуком від *ы* до *i*[1]).

§ 79. Форма *-oj* прикметників та заіменників форм прикметникових у нашім говорі є така сама, як у говорах північно-східнього Земплина аж по Лаборець, відки починається окінчення *-e:* małe d'it'a (В. Радвань) та части Ужанщини на захід від Ужа, головно на лінії Конюш, Пудгородя: ыržavoj žel'ezo (Конюш, уж. ж.), dobroj moloko (Пудгородя), dobroj tel'a (Пихні). Пословачені говори собранецького округа мають окінчення *-i*, як у муж. роді (dobri, ruski, Корумля — Broch, Weitere Studien, ст. 32—33, § 15), або також *-e* (dobre, zdrave, Йовса).

§ 80. Заіменник особовий *ты*, а також і зворотний виказують в dat. loc. sing. інтересні форми. Замість сподіваних *tobi*, *sobi* находимо в нашім говорі форми *tebi*, *sebi*, які ніяк не є продовженням старих форм тебѣ і себѣ, але родом контамінації з формою dat. loc. першої особи: men'i. Їх не находимо ні на області північного Земплина, ні у пословачених ужанських говорах собранецького округа, хоча не виключено, що вони мусіли бути й тут. Нинішні форми dat. loc. в цій області є вислідом ще дальших впливів аналогій других відмінків: форми tebe, sebe уживаються там не лише для gen. acc., але й для dat. loc.[2])

§ 81. Вплив східньословацьких говорів почав також відбиватися й на головних числівниках, а саме отсих: štiri, sidem, usem, jedynac, dvanac, trinac, šternac, petnac (хоч маємо pjat'), sesnac (хоч маємо šist'), sidemnac, usemnac, devetnac, dvacat', šterycat'. Ці форми, як каже Брох, є рішучо східньословацькі й вони поширені аж по Ужгород[3]), тим часом як у північно-східніх земплинських говорах панують чисто українські: dvanats'at', dvats'at', sorok, s'imdesat'[4]).

§ 82. У формах дієслівних говір валашківський під деяким оглядом лучиться також із говорами собранецького округа. Це відноситься передовсім до дієслів кляси на *-iti*, *-ěti* та на *-ati*. Як уже згадано в попередніх параграфах § 9, 48, 49, дієслова, котрих теперішній пень кінчиться на губний, не прибирають *l* epenth., а котрих пень кінчиться на зубні *s*, *z* (кляса на *-iti*,

---

[1]) Broch O.: Studien, стор. 5, § 1. i high-mixed, vordere Abart.

[2]) Той сам: Studien von der slov.-kleinr. Sprachgrenze, ст. 57, § 28. — Той сам: Weitere Studien, ст. 34, § 16,

[3]) Той сам: Weitere Studien, ст. 38—39 в говорі села Корумля: štiri, sidzem, owsem, jedénac, dvanac, trinac, šternac, petnac, šesnac.

[4]) О. Брох: Угрорусское нарѣчіе села Убли, ст. 101—102.

-ěti), не перемінюють їх в 1. особі на *š*, *ž*, причім одначе *s*, *z*, зберігають м'ягкість (pros'u, voz'u). Ці форми замітив Брох не лише в Корумлі, але також у Дубравці та Фалькушовцях, де форма vož'u з м'ягким *ž* являється лише дальшим ступінем палаталізації *z* перед м'ягкими[1]). Додам далі, що ці форми характеристичні для далеко більшої области закарпатських говорів, бо їх зустрічаємо у чисто українських говорах від Ужгороду аж майже по Спиш у полудневій полосі, а в шаришських та спішських говорах, де м'ягке *s'*, *z'* звучить як *š'*, *ž'*, згадані форми звучать як у говорі села Дубравки та Фалькушовець: pros'u vas, nos'u (Коритняне, уж.), pros'u, kos'u, nos'u (Пудгородя, уж.), pros'u, nos'u (Руська Поруба, земп.), has'u, pros'u vas, voz'u snopы (Ременіни, Кобильниця, Лавринів, землл.), — haš'u łampu, noš'u vodu, vož'u snopы (Рімне, шар.), koš'u, noš'u (Блажів, спиш.). Таке саме відношення говору валашківського до полудневих та західніх говорів і під оглядом затрати l epenth. по губних у клясах на *-iti*, *-ěti*, *-ati* з тою різницею, що не на всій згаданій області цей процес переведений в однаковій мірі. Найближчі говори собранецького округа у степені переведення цього процесу згідні з говором валашківським, як то можна твердити по Броховім опису говорів села Корумлі (topu, kl'epu)[2]) та Дубравки і Фалькушовець (drimu, kl'epu, l'ubu)[3]), а також по моїм записам у селі Йовсі (robu, l'ubu, s'pu, kopu)[4]).

§ 83. До речі буде подати на кінці також і те, що у відміні дієслів кляси на *-ovati* говір села Валашковець зберігає у всіх особах praes. правильну форму — *uju*, *uješ* počuju, rachuju, в чім різниться від говорів північно-земплинських, де натомість маємо форми: *iju*, *iješ* (noč'*iju*, besid'*iju*, *-iješ*, *ijut'*. (Пихні, В. Радвань, Суха, Руська Поруба)[5]).

---

§ 84. Аналізою звукових і морфологічних явищ говору села Валашковець доходимо до заключення, що він під оглядом звуковим зберігає явища українські, характеристичні для говорів північно-земплинських, а декуди і до західньо-ужанських з виїмком палаталізації *t*, *d*, *n*, *l* перед давнім *ы*. З тими ж го-

---

[1]) Broch O.: Studien von der slov.-kleinr. Sprachgrenze, стор. 73, 75. — Weitere Studien, стор. 52, 54.

[2]) Той сам: Weitere Studien, ст. 52, 54.

[3]) Той сам: Studien aus dem slov. kleinr. Sprachgrenze, ст. 73, 75.

[4]) Мої записи з р. 1928.

[5]) Мої записи з р. 1926 і 1927.

ворами лучить його також движимий наголос, як то видно з поданого нами взору бесіди. Палаталізація *t*, *d*, *n*, *l* перед давнім и це найхарактеристичніша прикмета валашківського говору, яка в порівнанню з подібними проявами в говорах собранецького округа та в говорах земплинських межи рікою Олькою, Удавою та Топлею кидає світло на говори, що лежать межи Топлею й Ужгородом попід убочами Карпат, які вже нині пословачилися, а для яких ця прикмета була також характеристичною. Під оглядом морфологічним валашківський говір у багатьох випадках підпав під східньо-словацький вплив, а інколи лучиться з тими українськими говорами, що лежать уже на рівнині, від Ужгорода починаючи, в напрямі на захід (коньюґація дієслів на *-iti*, *-ěti*, *-ati*).

СПРАВЛЕНІ ПОХИБКИ.

Стор.	рядок	замість	має бути
5 (341)	18 здолу	šlý,	šl'y,
„ „	16 „	prišlý	prišl'y
6 (342)	18 згори	vêrch, vêrba, cérkou,	vêr'ch, vêr'ba, cêr'kou,
„ „	19 „	zéml'u,	zêml'u,
„ „	4 здолу	die wir	die mir
7 (343)	14 згори	nóhы,	nohы,
8 (344)	18 „	morkou,	morkou,
„ „	20 „	pounyj,	pounyj
„ „	24 „	*j, l', n.*	*j, l', n'.*
10 (346)	18 здолу	Середньоязичний спірант	Середньоязичний африкат
„ „	5 „	š'č'oub.	š'č'oub.
11 (347)	14 згори	*i* із *u*	*i* із н
„ „	10 здолу	pisar, komar,	pisar', komar',
„ „	8 „	vêrch, vêrba, cêrkou.	vêr'ch, vêr'ba, cêr'kou.
12 (348)	3 згори	krou, hыrmyt',	krou, drыva, hыrmyt',
„ „	14 „	Африкати *č*	Африкат *č*
„ „	5 здолу	Закарпиття,	Закарпаття,
13 (349)	14 згори	bar'anuu	bar'anuu
15 (351)	6 „	sk'oru	sk'orы
„ „	18 „	dыn''omu	dыn''oma
„ „	22 „	log. sing.	loc. sing.
16 (352)	16 згори	kr'oule'	kr'oul'e
„ „	8 здолу	v j'ar'moi,	v j'ar'moj,
22 (358)	12 згори	chod'it'i	chod' it'i
„ „	9 здолу	or'iu... or'iut',	or'ju... or'jut',
„ „	1 „	*lep enth.,*	*l epenth.,*
27 (363)	7 „	лише н, *l*,	лише *n*, *l*,
30 (366)	5 згори	Шарина:	Шариша:
„ „	12 здолу	*š*, *ž* + (н)	*š*, *ž* + *i* (н)
„ „	4 „	Ридвані	Радвані
31 (367)	19 згори	верховини:	Верховини:
32 (368)	14 здолу	tarta,	tart,
„ „	11 здолу	в групах tort було сказано в попереднім параграфі,	в групах tьrt було сказано в тім же параграфі,
34 (370)	8, 23 згори	Брок	Брох

РАСІН ПЕДАГОГ.

Написав ФЕДІР САВЧЕНКО.

Від Расіна дійшли до нашого часу не лише його шедеври-трагедії, що рідко хто їх не знає — Андромаха, Брітанік, Федра, — але також його етюди й сотні сторінок з виписками й нотатками з різних, головним робом клясичних авторів, що переховуються тепер у паризькій Національній Бібліотеці. Дійшло до нас хоч і менше відоме від Расінових трагедій, але не менше цікаве листування його з близькими людьми, де він висловлював дорогі для себе думки й бажання, свої мрії та ідеали. З них ми дізнаємося також, що бажав він передати своїм дітям, що видавалося йому за найважливіше в життю.

У передмові до першого видання листів до сина, молодший його син Люї пише таке: „Осьдечки батько в домашньому одягу, серед своїх дітей. В цих листах, завдяки тим маленьким подробицям, що вони їх у собі містять, та простоті стилю, можна краще пізнати того, хто їх писав, ніж у листах, що були більш оброблені“.[1])

Багато листів Расіна втрачено. Про це свідчить онук відомого байкаря Ляфонтена,[2]) один із прадідів якого протеґував старшого сина Расінового. „Зможете повірити, пише він у листі до свого приятеля, що в Піренеях я знайшов листи мого великого діда. На столі в мене кілька його листів у віршах і прозі. Окрім того, коло п'ятисот листів Расіна, сорок М-ме де ля Саблієр“ і т. д.[3]) Не зважаючи на всі зусилля, листів цих не знайшли й досі. Вивчаючи минуле, часто доводиться примирятися з такими втратами і задовольнятися тим, що залишив для нас невмолимий Час, з великої літери. Будемо вдячні йому й за один із тих листів, що зберіг і висвітлив перед нами милу картинку, як хлопчик восьми років на колінах у батька-поета пише листа до своєї тітки.

---

1) vol. I, c. 269, 1747, Lausanne.

2) помер в 1757 р.

3) Année litteraire, 1758, т. II, c. 19.

2

В 1691 р. цьому хлопчикові, старшому синові Расіна вже 13 років минуло. Батько, що часто перебував у подорожах, провадить із ним досить серйозне листування, яке стосується іноді й політики, та в якім він не забуває звертати увагу й робити вказівки на помилки стилю в листах сина, що з'являються під впливом читання голяндських газет.[1])

Перший лист слідуючого 1692 р. повен турбот за сина після його тяжкої хвороби. „Не спіши, пише Расін, повертатися до студій; радив би тобі читати виключно те, що тобі справляє вдоволення, щоб не втомлюватися занадто; розпочати заняття можеш тільки за дозволом лікаря".[2])

Настала осінь. Хлопчик відпочив, зовсім поправився й почав свої студії з учителем. Але цього мало для ніжного батька, він бажає особисто керувати сином, поділитися з ним своїми думками, звернути увагу на те, що здається йому потрібним для сина...

„Я до певної міри задоволений, пише він, твоїм перекладом з латинської мови, але зовсім не можу судити, наскільки він правильний, бо привіз із собою тільки перший том листів до Аттіка („улюблена його книга й вірний товариш у подорожах", робить згодом примітку до цього молодший син Расіна), замість другого, який бажав захопити з собою; не знаю, чи не загубив я його, бо був майже певний, що він знаходиться тут серед моїх книжок. Для певности вибери якогось листа з перших шости книг, який ти бажав би перекласти. Але в кожному разі вибирай не такого сухого, в якому він говорить лише про грошові справи. Там є стільки чудових листів про державну владу, якою в той час була республіка, і про події того часу, що відбувалися тоді в Римі. Ти зовсім не читаєш твору, що найкраще міг би сформувати твою думку й критерій. На кожний випадок раджу тобі ніколи несправедливо не судити про таку людину, як Цицерон, що заслуговує на пошану всіх віків. Ні твоїм рокам, ні характеру, та й нікому не личить давати йому це паскудне ймення боягуза. Пригадуй на протязі всього твого життя про думку Квінтіліяна, що й сам був видатна людина: Ille se profecisse sciat, cui Cicero valde placebit.[3]) Ти міг би правильніш сказати про нього, що він не був такий відважний і непохитний, як Катон. А я можу додати від себе, що коли-б ти краще вчитався в життя Цицерона у Плутарха, то побачив би, що він помер дуже мужньо і не робив би стільки крику, як ти, коли-б Кармолін чистив йому зуби".[4])

На другий день Расін відповідає на новий лист сина, що його щойно одержав. Розхвалює його за опис бою коло Steinkerqu'-у (3 серпня 1692), визнає цей опис в багатьох місцях за та-

---

[1]) 24 вересня 1691 р. Ed. Mesnard, 1888, т. VII. с. 20.

[2]) 10 червня 1692 р. Ibid VII. с. 46.

[3]) Quint. Inst. Orat. X. I. 112.

[4]) 5 жовтня 1692, с. 61.

лановитий, але одночасно й за дуже неточний: він показував його двом свідкам події, один із яких був за капітана. Зараз же після цього Расін переходить до теми, що його хвилює й турбує — до читання античних авторів:

„Я весь час дивувався, пише він, що тобі дають читати байки Федра, які підходять для менше підготовлених, але-ж треба довірятися Ролленові,[1]) що має багато почуття й розуміння".

Із цих рядків з'ясовується, що Расін, може на підставі споминів з власного дитинства, а може через довгу розлуку з сином гадав, що він знає більше, ніж то було в дійсності. Але вже в наступному своєму листі, з 9 жовтня 1692 р. Расін зрозумів свою помилку й перемінив свої вимоги до сина:

„Хотів уже було, каже він, взятися виправляти помилки твого перекладу й переслати його тобі в тому вигляді, в якому він повинен бути; але ж побачив, що це забере в мене за багато часу, бо у багатьох місцях ти не схопив змісту.

„Ясно бачу, що ці листи[2]) ще занадто трудні для тебе, бо для того, щоб їх зрозуміти, треба досконально знати історію тієї епохи, а ти її зовсім не знаєш. Отже мені здається відповіднішим, щоб ти взявся у вільний час за переклад того Тразименського бою,[3]) що тобі так сподобався, починаючи з опису тієї місцевости, де він відбувався. Не треба поспішати, старайся перекладати як найприродніше.

„Одобрюю твої прогульки до Отейлю (Auteuil). Ти чудово їх мені описав. Старайся краще пристосовуватися до доброго у відношенню до тебе Депрео,[4]) що зважає на тебе й проводить із тобою час. Можеш узяти серед моїх книг Вуатюра,[5]) коли це тобі подобається, але його листи треба читати вибираючи, бо багато з них тобі не зроблять великої приємности. Мені було б дуже приємно, коли б разом із читанням якоїсь французької книги ти взявся за переклад Геродота, який справляє велике задоволення і з якого ти взнаєш про найстаровиннішу історію, що є у людей після св. Письма. Мені здається, що в твоїх роках не слід занадто кидатися від одної книги до другої: це прислужиться тільки до того, що розпорошить твої думки й ляже тягарем на пам'ять. Ми обміркуємо це уважливіш, як я повернуся до Парижа".

До слідуючого листа батька до сина минає більше, ніж пів року.[6]) Расін перебуває коло короля в таборі при Тієзі

[1]) Роллен викладав з 1683 р. в колежі Плесі-Сорбонна, в 1688 р. призначений був за навчителя красномовства в королівському колежі. В 1694 р. став за ректора паризького університету.

[2]) Листи Ціцерона до Аттіка, що про них уже була розмова в двох попередніх листах.

[3]) Til. Liv. XXII, IV—VI.

[4]) Буальо (1636—1711).

[5]) Поет Вуатюр (1598—1648).

[6]) 3 червня 1693 р., ст. 84.

і в своєму листі намагається відмовити сина від писання французьких віршів.

„Щодо надісланої мені епіграми,[1]) пише він, краще, якби її зовсім не було. Не слід брати прикладу з Буальо, якого природа обдарувала не тільки незвичайним генієм сатири, а ще й розумінням, що слід хвалити, а що лаяти".

Приблизно такого ж роду поради дає Расін і в справі читання книжок:

„Ти робиш мені приємність, оповіщаючи про те, що читаєш, але ж благаю тебе не звертати всієї уваги виключно на французьких поетів. Пригадуй, що ними ти мусиш користатися тільки в часі відпочинку, а не братися за них спеціяльно. Я бажав би, щоб у тебе була потреба поділитися зо мною іноді думками про Гомера, Квінтіліяна та інших подібних письменників".

Лист кінчається побажанням, щоб усе вищесказане не спричинило йому горя, що взагалі він сином цілковито задоволений і, коли й дає йому ці поради, то тільки намагаючися, щоб він краще поводився у всіх випадках життя.

За ціле літо, аж до жовтня, не залишилося жадного листа до сина. Лист з 1 жовтня 1693 тільки в перших рядках стосується до студій:

„Ти працюєш під кермою дуже начитаної і вченої людини.[2]) З свого боку я вживу всіх засобів нагадувати тобі про все, що ти прочитав, і постараюся частіше листуватися з тобою".[3])

Але тільки за 2 тижні[4]) він виконує свою обіцянку, пише до нього сердечного листа, в якому радить споминати дещо з давніше прочитаного:

„Одобрюю плян твого розподілу часу й занять; бажав би тільки, щоб у ті дні, коли зовсім не ходиш у колеж, ти перечитував би Ціцерона і відновляв у пам'яті кращі місця з Горація, або Верґілія; ці автори найбільше відповідають тому, щоб навчити тебе думати й писати певно й ясно".

Цими рядками закінчується листування 1693 р., а заразом і ті листи, в яких Расін говорить сину про античні літератури. В пізнішому листуванню він стримує його від захоплення романами й комедіями, підкреслює необхідність читання корис-

---

[1]) Написана на думку молодшого брата з приводу диспуту між Буальо і Перро.

[2]) Відомий Є. Руршот, що викладав протягом 26 років філософію в Парижі. Приятель Расіна, Буальо й Фенелона.

[3]) 14 жовтня 1693 р. ст. 123.

[4]) 14 жовтня 1693 р. ст. 123.

них, як він каже, книг і насамперед книг морального змісту. Тут уже відчувався релігійний і навіть містичний настрій поета.

Які ж були наслідки цього батьківського педагогічного напрямку, як відбилися вони на життю Жан-Батіста, старшого сина Расіна?

Дещо з цього боку дізнаємося з коротенької характеристики, що йому дає молодший брат Люї,[1]) оповідаючи, що як тільки він зробився незалежним, зараз же залишив дипломатичну службу в посольстві в Римі, замкнувся з книжками в своєму кабінеті і так прожив до 69 років. „До нього дуже підходить, каже він, латинське прислів'я — Bene qui latuit, bene vixit. Без жадних претензій, не бажаючи навіть перетворитися у вченого, за єдину приємність для себе він уважав знайомість з усіма науками й особливо близьку з літературою; завжди він задоволявся читанням, не складаючи ні віршів, ні прози, хоч його великі знання й стиль давали можливість писати дуже гарно".[2])

Стверджує це й онука його племенниці, до якої перейшли його книги: „Мало дбаючи про літературну славу, він звичайно палив у суботу те, що написав за тиждень" (1885, I, ст. 171).

Сперечаючися з братом про останні хвилини життя Сократа і останній його заповіт Крітонові принести в жертву півня, він писав: „Modesto et circumspecto judicio de tantis viris pronuntiandum est" ось що завжди повторював мені батько, щоб вилікувати мене від нахилу, який він помічав у мені все вирішувати і часто навиворот".

Глибоко мусіли залишитися в його душі батьківські слова й суворі правила життя, щоб так твердо їх пам'ятати майже через 50 років і в свою чергу пробувати передати їх молодшому братові. Велика й безмежна була моральна влада батька над сином. Всіми засобами він змагався відорвати сина від занять поезією й літературою, надати серйознішого характеру його думкам, виробити з нього релігійну, віруючу людину.

„Придворний" історіограф почав уже розчаровуватися в своєму житті, відчуваючи, що вже наближається зверху неласка. Серце тягло автора Федри й Андромахи до тихих мурів манастиря Поррояля, історію якого він і почав писати при-

---

[1]) В кінці Recueil des lettres de J. Racine і в другому томі своїх Oeuvres (éd. 1750, ст. 272—3).

[2]) Залишилося кілька латинських і грецьких книжок, як і в батька, з примітками на марґінезах.

6

близно в той же час, як і перші відомі нам листи до старшого сина.

Засобом для сформування людини він вибрав античні літератури, з допомогою яких бажав „навчити його думати“. Сухою теорією сформував він із сина однобічну, пасивну людину, затримавши в ньому всяку вільну ініціятиву, ув'язнивши його на марне життя в кабінеті з книгами, де він палив по суботах усе те, що написав протягом тижня.

СИН ВОЛЬФҐАНҐА ҐЕТЕ.

Написав ОМЕЛЯН КИРИЧИНСЬКИЙ.

В найлуччім життєписі великого поета, якого написав англієць Льюіс (Lewes), мало говориться про сина поетового, Авґуста фон Ґете. Автор згадує про народження Авґуста, його одружіння з Оттілією фон Поґвіч і про передчасну його смерть. Захоплений цілком своїм завданням, життям поета, автор лише в кількох рядках говорить про його сина. Тим часом для багатьох цікаво ближче познайомитися з сином Ґете не тому, що сини великих людей заслуговують сами собою на увагу, але тому, що все, що мало яке відношення до них, цікаве для нас. Крім того промінь світла, яке освітлює постать сина, відсвічуванням своїм почасти освітлює батька. На підставі мемуарів, які появилися в кінці минулого століття, ми маємо можливість ближче познайомитися з сином великого поета.

З багатьох синів, яких Ґете мав від Христини Вульпіюс, лишився в живих тільки один найстарший Авґуст, що родився 15 грудня 1790 року. В частім листуванні, яке Ґете провадив з матір'ю, нема листа, в якім би вона, завжди поблажлива до сина, не передавала поцілунка онукові, що вродився хоч від улюбленої поетом жінки, але яка не була з ним в правнім шлюбі. Року 1797 Ґете, відвідуючи рідне місто Франкфурт на Майні, взяв з собою Христину й малого Авґуста й таким чином бабуся познайомилася з своїм онуком. Коли останній вернувся до Ваймару, вона стала з онуком листуватись. Онук оповідав про все, що бачив і робив, а бабуся з свого боку вмовляє слухатися батьків і пильно вчитися, щоби в майбутнім дати батькам утіху за їх піклування, та додає: „Твій батько ніколи не завдав нам турбот або неприємностей. Тому то й Господь благословив його й возвеличив над усіма й дав йому таку славу". Минуло кілька років, протягом яких Авґуст не виявив ознак визначного ума, але виявив привабну вдачу й гарні здібності. 1805 року п'ятнадцятилітнім юнаком Авґуст у товаристві

одного купця вдруге поїхав до Франкфурту відвідати бабку Він прожив у неї якийсь час і добра бабуся видала йому таке курйозне свідоцтво: „Я нижче підписана цим відкрито заявляю, що пред'явник цього, Авґуст фон Ґете під час свого перебування в мене справувався так гарно, що здається немов він володіє тим казковим перстенем, який приносить щасливцеві, що ним володіє, ласку Бога й людей". А батькам онука не побажала нічого іншого, як щоби Господь заховав у прийдучім його таким, яким він є тепер. І для мене й для вас він буде великою втіхою, додає вона. Батько отже мав підставу бути задоволеним із сина. Тоді то він і подарував синові альбум, щоби друзі й знайомі в нім щонебудь записали. Виписки з цього альбуму оголосив у кінці минулого століття родич Авґуста по матері др. Вальтер Вульпіюс в однім із німецьких часописів. Ґете на першій сторінці вписав: „Давай цей альбум твоїм прихильникам, друзям і товаришам, а також тим, які з далеких сторін приїжджають сюди й яких ти більше на своїм віку не побачиш. Кожний, хто впише сюди приязне слово й своє ім'я, побільшить скарбницю дорогих тобі спогадів". Щирий друг Ґете, геніяльний Фрідріх Шіллер написав на одній з перших сторінок: „Мила дитино! доля сприяла тобі тим, що дала тобі один із найцінніших скарбів, батька, який добув собі таку славу. Тепер ти розумієш лише люблячe його серце, але як виростеш, зрозумієш мої слова. Тоді ти з любов'ю припадеш до грудей великого поета, який для тебе тепер лише батько. Старайся, щоби він віджив у тобі, як він живе в поезіях, які він, вічно юний, творить. Щира, тісна приязнь, яка зв'язувала батьків, нехав зв'язує й синів". Бажання це здійснилося, бо стисла приязнь зв'язувала Авґуста з обома синами Шіллера. Старший з синів, Карл вписав до альбуму такі слова: „Подай мені по приятельськи руку й підім у сліди батьків. Гарна й весела путь, якою вони пішли. Тримайся цупко за мене і не покидай, а за нами хай іде молодший брат, бо ми всі маємо спільну мету. Тримаймося міцно один одного й не зрадьмо один одного. Як любилися батьки, так нехай люблять один одного й їх сини". 1808 року Авґуст поїхав із Ваймару до Гайдельберґу, щоби вступити до тамтешнього університету. Перед тим запросила його до себе бабка, і він якийсь час гостював у неї. І на цей раз справив він гарне враження. Зовнішній його вигляд був дуже привабливий: він був стрункий, мав чорні очі й волосся; в очах і в складі обличчя, як каже Шлеґель і славний філо-

3

соф Вольф, була велика подібність до батька. В честь бабки й онука князь-єпископ видав обід і на нім пив за здоровля великого поета. Недовго потім мила бабуся померла. До Гайдельберґу поїхав Авґуст разом із одним товаришем. Там стріла його радо пані Дельф: її зв'язувала тісна приязнь з батьком Авґуста й бабкою. Не менше приязно привитала Авґуста родина перекладача Гомерового, Йоганна Фосса; він познайомився близько з великим поетом під час свого перебування в Єні. В університеті в Гайдельберзі вчився Авґуст недовго. В осени зробив він подорож по Райну аж до Кобленца, а з Вірцбурґу вернувся пішки до Ваймару і звідси поїхав до Єни, щоби вступити до тутешнього університету на камеральний відділ. Там приятель поета, Карл Кнебель, що його іноді відвідував Авґуст, був дуже задоволений з нового студента. Він уважав його за енергійного, розумного, старанно виконуючого обов'язки, коротко — за гарного хлопця. Мати його, Христина часто відвідувала його. Студій в університеті він не скінчив, бо герцоґ назначив його 1810 року камеральним асесором, а на новий рік юнак сидів уперше за герцоґським столом без батька. Зиму цього року він перебув в Єні справжнім ченцем, бо йому докучали своїми дотепами товариші за матір та її пристрасть до танцю. Займаючи цю посаду, провадив життя урядовця, любив іноді погуляти, поки не наступив жовтень 1813 р. Коли залунав поклик герцоґа Карла Авґуста до німецької молоді скинути Наполеонівське ярмо, Авґуст вступив до війська охотником. Але йому треба було перше побороти впертий опір батька, який не хтів відпустити єдиного сина на війну. Ґете тоді тільки дав свою згоду, коли герцоґ обіцяв доложити всіх заходів, щоби не наразити його на небезпеку. По скиненню Наполеона Авґуст вернувся до Ваймару й зажив знову спокійним життям урядовця. До Ваймару в той час стали приїжджати з цілого світу шановники великого поета, Олімпійського Юпітера німецької літератури, приваблені сяйвом його всесвітньої слави й чарами, які наводила на всіх універсальність його генія. Всі вони були дуже ласкаві до Авґуста, дуже його вихвалювали, але кожний почував, яка незавидна доля випала Авґустові бути сином великої людини і як батькова величність відтіняє його мізерність. І дійсно, він тепер нічим не відзначався від свого оточення й надії батькові не збулись. Фалшиві друзі й підлесники торочили, що юнацькі його начерки й вірші, гідні школяра, мають печатку генія, але

внутрішній голос і близькість батька мусіли нагадувати йому його ніщотність. З цього приводу перебування у Ваймарі стало для нього утяжливим. Він почав уникати товариства батька, почуваючи жах перед його величавою присутністю і боячися докору з його боку й суворого допитливого його ока. Коли йому лучалося балакати з батьком, він перед тим такий веселий, хмурився, ховався в кут і мовчав. Він почував себе дуже погано й рішив покинути Ваймар, коли несподівано познайомився з панною Оттілією фон Поґвіч. Це була старша з двох внучок гофмайстерші великої герцоґині, графині Генкель фон Доннерсмарк, визначної жінки, яка в 1804 р. приїхала до Ваймару з повдовілою дочкою, Генрієттою фон Поґвіч. Оттілія не була красна, бо риси лиця були грубі, але вона мала чудові блискучі очі, гарне густе волосся, що покривало плечі, маленькі ручки, які ґраціозно й прудко бігали по клявішах роялю, і приємний, дужий голос. До цього треба додати, що мала гарну музичну освіту. Старий Ґете, якого вона дуже поважала, познайомившися з нею на концерті, почув до неї глибоку симпатію й поклав оженити з нею сина. Сталося це в осени 1817 р. Рік перед тим Ґете стратив щиро люблену, не зважаючи на її вади, Христину, й хотів впровадити до свого дому молоду веселу невістку, яка би часом розважала його тугу після такої тяжкої втрати.

Оттілія подобалася Авґустові й незабаром вонн побрались, бо вже не було в живих Христини, яку усе Ваймарське суспільство ненавиділо. Весілля відбулося скромно 17 липня 1817 р. в тіснім колі друзів і родичів, бо урочистости Ґете не любив. Спочатку молоде подружжя жило щасливо в долішнім поверху батьківського дому й Оттілія, маючи власне помешкання, почувала себе на сьомім небі, бо не потребувала тинятися то тут, то там, то у бабки, то у матері, то в якої з приятельок. Якийсь час молоде подружжя думало, що вони люблять одно одного, але поправді Оттілія любила в Авґустові лише сина великого поета, а протилежність їх удач, яка мала на думку Ґете служити підставою їх родинного щастя, стала причиною внутрішнього розладу. Авґуст одідичив від матері багато її поганих вад. Любив дуже розривки, пристрасть до яких його згубила. Крім того, оточений фалшивими приятелями, любив підлесливість і не любив, щоб йому перечили. Знаючи цю ваду сина, старий Ґете радив невістці ніколи не суперечатися з чоловіком, а коли доконче хоче сперечатися,

додав жартуючи: „Приходь до мене“. Також і Оттілія не була без вад. Трохи про її вдачу ми вже сказали, додамо ще, що в її голові буяла виключно фантазія. Це фантазія кинула її в обійми Авґуста, вона ж, коли згинула іллюзія й мізерність чоловікова стала перед нею в цілій повні, почала мучити її все життя. Не помогло народження в квітні наступного року сина, якому на хрещенні дали ім'я Вальтера-Вольфґанґа. Авґуст став щораз більше цуратися Оттілії й шукати щастя, якого не найшов в дружині, в товаристві фалшивих і заздрісних приятельок Оттілії. В товаристві вони одначе появлялися разом і поведінка їх була без докору, навіть на перший погляд можна було б уважати їх за щасливе подружжя, але згоди між ними не було, а навпаки був повний нелад. В 1819 р. Авґуст розійшовся з найкращим своїм приятелем Ернестом Шіллером, який умів його стримувати й, не маючи підтримки серед товариства, яке вороже до нього ставилося, стратив точку підпори й почав відкрито провадити розпусне життя. З батьком був у напружених відносинах, але приходив до нього щоденно, сповняв його доручення, обідав з ним, коли поет не був запрошений до герцоґського столу, з любов'ю порядкував природничу й нумізматичну колекцію батька, взагалі завідував усіма його фінансовими справами, в яких батько цілком здавався на нього. Наступного року герцоґ назначив його своїм камергером і був дуже задоволений з нового камергера. В вересні того ж року народився в Авґуста другий син, Вольфґанґ-Максиміліян. Як батько, Авґуст любив дітей і невтомно видумував для них грища. Але щораз розпусніше життя глибоко ображало серце жінки й віддалило його від Оттілії. На початку 1824 р. Оттілія, ображена відкритими любовними стосунками чоловіка з одною молодою англійкою, поїхала до Берліна і вернулася лише літом на день народження свекра. Але вернулася такою, якою поїхала, нічого не навчившися, й почала робити помилку за помилкою. Замість того, щоби перетерпіти з саможертвою й вичекати, поки Авґуст, вишумівши, не вернеться до неї відданим, люблячим чоловіком, вона того не зробила. Авґуст і Оттілія стали як би двома діючими особами на кону малого Ваймарського театру, глядачами якого було все Ваймарське товариство, яке з захопленням цікавилося пльотками про їх життя. Оттілія одначе не забувала своїх обов'язків до свекра. Що дня проводила з ним кілька годин, читала йому любих його авторів і слухала уривків з нових творів великого поета.

6

Таким чином бажання Ґете дати синові дружину, яка би ним покерувала й не дала йому захопитися поганими пристрастями, не здійснилося. Кого винуватити в цьому? Обидвох, а може й усіх троїх, бо Ґете, маючи на меті еґоїстичну вигоду, помилився в виборі невістки, або що найменше передчасно оженив сина, а потім вина падає на Авґуста й Оттілію, які, маючи протилежну вдачу, не могли утворити згідного подружжя. Так минуло кілька років. Оттілія після тяжкого пологу мала ще одну дитину, дочку, але її народження замість того, щоби примирити подружжя, утворило ще більше провалля між ними.

Авґуст став серйознішим і почав мріяти про подорож до Італії. Йому навкучило невгомонне, розпусне життя; він почував себе стурбованим, схвильованим і прояви гарного душевного настрою й безмірні веселощі змінював нападавший на нього сум, який він виявляв перед яким-небудь приятелем батька. Врешті думка покинути на якийсь час Ваймар втихомирила його. „Геть звідси, геть, говорив він на самоті часто до себе, туди, де я міг би фізично й морально поправитися". Він почував себе хорим і визнавав свій моральний стан, але не мав досить сил, щоби змінити його, він був із тих божевільних, розум яких часом просвітлюється і вони пізнають всю гіркість свого стану, що ще більше збільшує їх нещасне становище. Він говорив сам до себе: „Поїду вмирати до Риму", до того Риму, про який з таким ентузіязмом говорий батько. Коли рішення виїхати з дому назріло в його голові, він сказав про нього батькові, серце якого передчувало нещастя, і він не годився на від'їзд сина. Лише кілька приятелів знало про намір Авґуста й вони сподівалися, що через подорож поправиться моральний стан його. Нарешті Ґете з болем у серці дав свою згоду на подорож сина до Італії, але з умовою, що він поїде в супроводі близького друга поетового Еккермана. І дійсно, 22 квітня 1830 р. Авґуст у супроводі Еккермана виїхав із Ваймару. Розставання з батьком було дуже зворушливе. Авґуст з плачем упав до ніг батька, якого роздирало передчуття лиха і він, знесилений, упав у крісло. Діти, нічого не підозріваючи, весело прощалися з батьком. Перед від'їздом Авґуст вписав до альбуму такі слова: „Хоре серце ніколи не видужає й мусить умерти, воно подібне до піднесених бурею хвиль, які нарешті назад падають у море. І ти, моє серце, борись, поки не пробила година, в якій в останній раз заб'єшся. Всі перегороди, які стояли на шляху, тепер усунено". Читаючи ці слова, зда-

ється, що читаєш Вертера. З дороги посилав Авґуст батькові писані в веселім тоні листи й щоденник, які свідчать про його практичний хист і енергію. Але незабаром Еккерман, не маючи спроможности знести товариства ще більше як перед тим нестриманого товариша, розстався з ним у Женеві, подаючи за причину, що мусить скінчити почату працю „Розмови з Ґете", про що оповістив батька. Авґуст, якого тепер ніхто не стримував, подібний був до коня, що вирвався на волю. Розставшися з Еккерманом, з Женеви він поїхав до Ґенуї, а з Ґенуї до Специї, але в дорозі екіпаж, в якім він їхав, вивернувся і він зламав собі дужку. Видужавши, він через Ліворно поїхав до Неаполю. В Помпеях, у роковини народження батька, в його присутності відкопано дім, який названо домом Ґете (casa del Goethe). В місті тім, яке воскресло з надрів землі, він спочатку гарно себе почував, ніби вдома, але опісля виявляв хоробливу метушню, наче його хто переслідував. Стан цей відбився в листах його до батька, що наводило на поета сумні думки. В середині жовтня він поїхав із Неаполю до Риму. Тим часом шалене бажання яко мога швидше все оглянути й зустріч з німецькими малярами й іншими визначними земляками вичерпали його снагу. Вернувшися з екскурсії до Альбано, він почув себе хорим і ліг до ліжка. Перші ознаки хороби лікарі вважали за шкарлятинову гарячку, яка потім перейшла в нервову пропасницю, а 27 жовтня закінчилася смертю. Ранком 29 жовтня друзі його поховали на протестантськім кладовищі біля піраміди Цестія, де давніше батько Авґуста в „Римських елегіях" виявив бажання бути похованим. Найславніший того часу скульптор Торвальдсен, що перебував тоді в Римі, з пошани для батька, вирізьбив надгробок синові, який і тепер ще можна бачити.

Таким чином Авґуст найшов у Римі смерть у такім віку, в якім Ґете вернувся з Італії духово відродженим. У Ваймарі випало на долю канцлера Мюллера повідомити батька про смерть сина. Прийшовши до поета, він хотів говорити, але від сильного хвилювання не міг промовити й слова. Сивоволосий поет, від якогось часу вже стурбований за сина, прочитав в очах Мюллера страшну вістку і, не промовивши ні одного слова, пішов до другої кімнати. Довгий час він не хотів ні з ким бачитися й пробував занятися працею, що було єдиним полегшенням для нього в горю, але надаремно. В останніх днях листопаду вернувся до Ваймару Еккерман. На другий день пі-

8

сля приїзду він явився до Ґете, який перемагаючи себе, твер дою ходою пійшов назустріч другові й прийняв його в свої обійми. Про розбрат між Еккерманом і Авґустом не згадано було ні одним словом. Два дні опісля Еккерман обідав у Ґете з удовою Авґуста й оповідав епізоди з їх спільної подорожі. В наступну ніч у Ґете, якого всі вважали людиною черствою, безсердечною, еґоїстом, появилася сильна кровотеча, котру лише з великими труднощами вдалося припинити. Ступнево він вернувся до своєї улюбленої розваги, праці і післав до Риму своїм друзям виписки із щоденника подорожі сина. Але з того часу розум його став затемнятися і за два роки найвизначнішого сучасного світового генія не стало.

ЗМІСТ XCIX ТОМУ.

Ч. I.

Ч. II.

INHALT DES XCIX BANDES.

T. I.

T. II.

PUBLIKATIONEN

der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg

Čarneckyj-Gasse, 26

(in ukrainischer Sprache).

Mitteilungen der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften, bis jetzt erschienen Bde I—CL (Geschichte, Archäologie, Ethnographie, Sprache und Literaturgeschichte, besonders der Ukraine). (B. I—XX vergriffen).

Publikationen der Sektionen und Kommissionen der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften:

A. Die historisch-philosophische Sektion publizierte bis jetzt:
  1. 16 Bände ihrer Beiträge (Zbirnyk istoryčno-filosofičnoi sekcii).
  Bd. I: M. Hruševśkyj, Geschichte der Ukraine. T. I (bis Anfang des XI Jahrh.).
  Bd. II: M. Hruševśkyj, Geschichte der Ukraine. T. II (bis Mitte des XIII Jahrh.).
  Bd. III—IV: M. Hruševśkyj, Geschichte der Ukraine. T. III (bis zum J. 1340).
  Bd. V: Materialien zur Kulturgeschichte Galiziens im XVIII—XIX Jahrh.
  Bd. VI—VII: M. Hruševśkyj, Geschichte der Ukraine. T. IV (bis zum J. 1569).
  Bd. VIII—XI: M. Hruševśkyj, Geschichte der Ukraine. T. V (Verfassung und soziale Verhältnisse in XIV—XVII Jahrh.).
  Bd. X—XI: M. Hruševśkyj, Geschichte der Ukraine. T. VI (Oekonomische, kulturelle und nationale Verhältnisse in XIV—XVII Jahrh.).
  Bd. XII—XIII: M. Hruševśkyj, Geschichte der Ukraine. T. VII (Ukrainische Kosaken bis zum J. 1625).
  Bd. XIV: M. Hruševśkyj, Geschichte der Ukraine, Bd. VIII, I Teil.
  Bd. XV. Bohdan Barvińskyj, Dr. Jul. Celevyč.
  Bd. XVI: Al. Novyćkyj, Taras Ševčenko als Maler.
  2. Ukrainisches Archiv, bis jetz 15 Bde (I—XV)

B Die philologische Sektion publizierte bis jetzt 22 Bde ihrer Beiträge (Zbirnyk filologičnoi sekcii).
  Ukrainische Bibliothek. Bd. I—VIII.

C. Die mathematisch-naturwissenschaftlich-medizinische Sektion publizierte bis jetzt 27 Bände ihrer Sammelschrift (Zbirnyk).

D. Die Archaeographische Kommission publizierte bis jetzt folgende Werke:
  1. Quellen zur Geschichte der Ukraine.
  Bd. I: M. Hruševśkyj, Lustrationen der königlichen Domänen in den Bezirken von Halyč und Peremyšl vom J. 1565—66.
  Bd. II: M. Hruševśkyj, Lustrationen der königl. Domänen in den Bezirken von Peremyšl und Sanok im J. 1565.
  Bd. III: M. Hruševśkyj, Lustrationen der königl. Domänen in den Bezirken von Cholm, Bels und Lemberg im J. 1564—5.
  Bd. IV—V: St. Tomašivśkyj, Galizische Akten und Annalen aus den J. 1648—1649.
  Bd. VI: St. Tomašivśkyj, Galizische Chroniken 1648—1657.
  Bd. VII: M. Hruševśkyj, Lustrationen vom J. 1570.

Bd. VIII: Iv. Krypjakevyč, Akten zur Geschichte der ukr. Kosaken 1513—1
Bd. XII: Dr. M. Korduba, Akten zur Geschichte der ukr. Kosaken 1648—1
Bd. XVI, 1: St. Tomašivśkyj, Vatikanische Materialien zur Geschichte Ukraine 1648—1657.
Bd. XXII: Journal von J. Markovyč. (1735—1740).

2. Denkmäler der ukrainischen Sprache und Literatur. Bd. I—V
3. Kotljarevśkyj, Die travestierte Aeneïs, Abdruck der ersten Ausg vom J. 1798.
4. Akten-Sammlung zur Geschichte der sozial-politischen und ökonomisc Verhältnisse der West-Ukraine.
5. Ševčenko, Kobzarj, Facsimile der ersten Ausgabe vom 1840.

E. Statistische Kommission publiziert:

1. Studien aus dem Gebiete der Sozialwissenschaften und Statistik, bis jetzt 4 Bde.

F. Juridische Kommission publizierte bis jetzt:

1. Juridische Zeitschrift, bis jetzt 10 Bde.
2. Juridische und ökonomische Zeitschrift, bis jetzt 10 Bde.
3. Juridische Bibliothek, bis jetzt 4 Bde.
4. Beiträge der juridischen Kommission (Zbirnyk prawnyczoi komi Bd. 3.

G. Ethnographische Kommission publizierte:

1. Ethnographische Sammlung (Etnografičnyj Zbirnyk); bis jetzt schienen 40 Bände. (Band XX erscheint später).
2. Materialien zur Ethnologie und Anthropologie; bis jetzt erschie 22 Bände.

H. Bibliographische Kommission publiziert:

Beiträge zur ukrainischen Bibliographie, bis jetzt 5 Bde.

I. Kommission für klassische Philologie publiziert:

Arbeiten, bis jetzt 1 H. (in lateinischer Sprache).

J. Physiographische Kommission publiziert:

Sammelschrift der Kommission, bis jetzt 3 H.

K. Sitzungsberichte der mathematisch-naturwissenschaftlich-ärzt chen Sektion (in deutscher Sprache), bis jetzt 13 Hefte.

L. Bibliotek und Museum:

Alt-Ukraine (Stara Ukraina) 1924, 1925. 24 Hefte.

Chronik der Gesellschaft, enthält Berichte über Tätigkeit der Gesellschaf sowie der Sektionen und Kommissionen derselben. Bis jetzt erschienen N. 1—6 ukrainisch und 1—59 deutsch.

Diese und andere Publikationen der Gesellschaft sind in der Buchhandlun der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg, Ringplatz, Nr. 1 vorrätig.